

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Ravaiya, Vandanabahen C., 2011, *ડાહ્યાભાઈ પટેલનું ડાયસ્પોરા કથા સાહિત્ય: એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન*, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/139>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

સોરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની
પદવી માટે પ્રસ્તુત થયેલ

શોધ મહાનિબંધ

ડાહ્યાભાઈ પટેલનું ડાયસ્પોરા કથા સાહિત્ય : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન

DIASPORA FICTION OF DAHYABHAI PATEL
: A CRITICAL STUDY

◆ પ્રસ્તુતકર્તા ◆
રયૈયા વંદનાબહેન છોટાલાલ
(એમ.એ. બી.એડ્.)

◆ માર્ગદર્શક ◆
ડૉ. બળવંત એસ. જાની
પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ
ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
સોરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫

૨૦૧૧

આથી હું પ્રમાણિત કરું છું કે પ્રસ્તુત શોધ મહાનિબંધ

“ડાહ્યાભાઈ પટેલનું ડાયસ્પોરા કથાસાહિત્ય : એક સમીક્ષાત્મક

અધ્યયન” વિષયે રવૈયા વંદનાબહેન છોટાલાલે મારા માર્ગદર્શન

હેઠળ તૈયાર કરેલ છે. અને એમાં એમણે કરેલા અભ્યાસ વિષયક

નિરીક્ષણો - પ્રતિપાદનો એમના મૌલિક અભ્યાસ અને અધ્યયન પર

આધારિત છે.

સ્થળ : રાજકોટ

તારીખ : ૧/૧૧/૨૦૧૦

ડૉ. બળવંત એસ. જની

પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,

રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

ઋણ સ્વીકાર

આ શોધનિબંધમાં પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે મને જે કોઈ સહાયરૂપ બન્યા છે. તે સૌનું હૃદયભાવથી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ કરું છું.

આ સંશોધનયજ્ઞ માટે મને જેમની પ્રેરણા અને આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થયા છે એવા વાત્સલ્યમૂર્તિ, સ્નેહનાઝરણા સમા મારા પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રી પ્રેમિલાબેન અને પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી છોટાલાલને આ તકે કોટિ-કોટિ વંદન. ‘બહેન કેટલે પહોંચ્યું’, ‘ક્યારે પુરું કરીશ’ એવા સ્નેહ સભર ટકોર ભર્યા મારા માતૃશ્રીના શબ્દો મને સદૈવ વાંચવા પ્રેરિત કરતા રહ્યાં છે, તે બદલ હું તેમના પ્રત્યે ઋણભાવ વ્યક્ત કરું છું.

આ શોધનિબંધનો શુભારંભ અને વિષય પસંદગીથી માંડીને અંત સુધી લેખનકાર્યમાં રાહ બતાવનાર, આત્મીયજ્ઞ શા બની ગયેલા મારા પરમ આદરણીય, ગુરુવર્ય અને માર્ગદર્શક શ્રી ડૉ. બળવંત જાની સાહેબની હું સૌથી વિશેષ ઋણી છું. તેઓ મારા માર્ગદર્શક જ ન બની રહેતા મારા વત્સલ-સ્વજન સમા બની રહ્યાં. તેમની સાહિત્ય પ્રીતિ અને સાહિત્ય પરત્વેના વ્યાસગને કારણે વિકસેલી દીર્ઘદષ્ટિને પામવાનું સમજવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું તે બદલ હું તેમની ખૂબ-ખૂબ અભારી છું એમની સાથે ગુરૂભાર્યા સૌ. ઊર્મિલા બહેનનું પણ સ્મરણ કરું છું તેઓ મને વારંવાર કહેતા,

“બેટા વંદના ! હવે તારે પીએચ.ડી. ક્યારે પુરું કરવું છે ? હૃદયભાવ સાથે બોલતા મારા માર્ગદર્શકના પત્ની ડૉ. પ્રા. ઊર્મિલાબેન પરત્વેના ઋણભાવને પણ અહીં વ્યક્ત કરી સંતોષ માનું છું. તેમનું અને વખત આતિથ્ય પણ પામી છું

આ સંશોધન કાર્યમાં મને તેન-કેન પ્રકારેણ સહયોગ આપી કાર્યની યશભાગી બનાવી છે, એવા મારા બન્ને ભાઈઓ દિપક અને વિપુલ તથા બહેન દક્ષા અને લાડકડા ભાભીશ્રી જગૃતિને પણ આ તકે કેમ ભૂલાય ?

આ સંશોધન કાર્યમાં જેમનો સહયોગ મળ્યો છે એવા એક વ્યક્તિ છે મારા પતિદેવ શૈલેષ મહેતા તેમનો આભાર કેમ માનું ? સદાય ભાવપૂર્વક અને વહાલમિશ્રિત વેણથી સંશોધન-અભ્યાસ કરવાની મારી ઈચ્છાને ગતિ પ્રેરી સાચા અર્થમાં તેઓ એક ‘જીવનસાથી’

બની રહ્યા છે આ દિવસોની સ્મૃતિને યાદ રાખવાનું હંમેશા ગમશે.

આ કાર્યમાં ઉપયોગી થનાર અન્ય કુટુંબીઓ, સગાવહાલાઓના ઋણને પાણ યાદ કરું છું. ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનાં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવનનાં તમામ પ્રોફેસરશ્રીઓ તેરૈયા સાહેબ, આસર સાહેબ, રોહડિયા સાહેબ ઉપરાંત જેઓ મને હંમેશા પરોક્ષ રીતે આત્મીય બની સહયોગ મળ્યો છે એવા હસ્તપ્રત નિવૈક્ષક ડૉ રક્ષાબહેન માંકડ અને ગમારાભાઈનો પાણ આ તકે આભાર માનું છું.

તેમજ 'શ્રી જૂનાગઢ કેળવણી મંડળ'નાં પ્રમુખશ્રી, નાનજીભાઈ વેકરિયા અને મંત્રીશ્રી ડૉ ડી. જી. મોદી સાહેબ તથા સમગ્ર સ્ટાફ પરિવાર અને નામી-અનામી વ્યક્તિઓએ મારા આ કાર્યમાં મદદ કરી છે, તે સૌનું હૃદયપૂર્વક સ્મરણ કરું છું.

વ્યક્તિના વિકાસમાં મિત્રો હંમેશા મહત્વની ભૂમિકા ભજવતા હોય છે. આ તકે મિત્રોને પાણ યાદ કરવાનું ગમશે. હર્ષા વેકરિયા, મેઘના રાવલ, હર્ષિદા ભેંદરડા વગેરે મિત્રોએ પાણ મને પ્રોત્સાહન પુરું પાડી મારા સંશોધનકાર્ય, જુસ્સાને તેજ બનાવ્યો છે. આ સૌના મારી પરનાં ઋણનો સ્વીકાર કરું છું.

વંદના તેરૈયા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	શીર્ષક	પૃષ્ઠ સંખ્યા
પ્રકરણ-૧	ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા-વિભાવના પરિચય	૧-૮
પ્રકરણ-૨	ડાહ્યાભાઈ પટેલ : જીવન અને કવન	૯-૧૭
પ્રકરણ-૩	ડાયાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરિક નવલિકાઓનું અધ્યયન	૧૮-૧૦૪
પ્રકરણ-૪	ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા લઘુનવલ અને લાંબી વાર્તાઓનું અધ્યયન	૧૦૫-૧૫૧
પ્રકરણ-૫	ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા નવલકથાનું અધ્યયન	૧૫૨-૨૮૧
પ્રકરણ-૬	ઉપસંહાર	૨૮૨-૨૮૬
પરિશિષ્ટ-૧	ગુજરાતી સન્દર્ભગ્રંથ સૂચિ	૨૮૭-૨૮૯
પરિશિષ્ટ-૨	અંગ્રેજી-હિન્દી સન્દર્ભગ્રંથ સૂચિ	૨૯૦-૨૯૧

નિવેદન

હું એમ.એ. નો અભ્યાસ કરતી ત્યારથી જ અંતરમાં ઊંડો ઊંડો અભિપ્તિ હતી કે મારે પીએચ.ડી. થવું છે. પીએચ.ડી. કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે પ્રથમ પ્રશ્ન વિષય પસંદગીનો આવીને ઊભો રહ્યો. મારા પરમ અદરાણીય ગુરુવર્ય અને માર્ગદર્શક શ્રી બળવંત જાની સાહેબ સાથે અનેકવિધ વિષયોની ચર્ચા વિચારણા થઈ.

સાહિત્યનાં વિવેચનના ઈતિહાસમાં ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય અને પરંપરા’ અભ્યાસનો એક નવો જ વિષય ચર્ચાસ્પદ બન્યો હતો. હવે યુનિવર્સિટીઓમાં પણ ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ અભ્યાસક્રમનો ભાગ બની રહ્યું છે, ત્યારે ડાયસ્પોરા સાહિત્ય સ્વરૂપ અને ડાયસ્પોરા સારસ્વતોનાં પ્રદાન, યોગદાન નું મૂલ્યાંકન અભ્યાસનો એક નવો જ વિષય બની રહેશે, ડાયસ્પોરા સર્જકોનાં પ્રદાનનાં મૂલ્યાંકન મૂલક વિવેચનાત્મક અભ્યાસમાં અધિક મહત્વના બની રહેશે. આ અંગે વિશ્વ ઇલાહાવટ ભરી ચર્ચા ડા. બળવંત જાની સાહેબ સાથે થઈ અને તે અનુસંધાને ગુજરાતમાંથી વિદેશ સ્થાયી થયેલા શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલનાં સાહિત્ય પ્રદાન અને સર્જકતાને મૂળવવાનું આલેખવાનું સૂચન ડા. બળવંત જાની સાહેબે કર્યું અને આ અંગે નવી જ દિશા પણ તેમણે આપી.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલનાં સાહિત્ય, શિક્ષણ અને વિવિધક્ષેત્રે કરેલા યોગદાનને લક્ષ્યમાં રાખી તેમના કથા સાહિત્યને અધ્યયનનો વિષય બનાવી “શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલનું ડાયસ્પોરા કથાસાહિત્ય એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન ” આ શોધનિબંધનો વિશય બન્યો. એમાંથી પ્રગટતા ડાયસ્પોરિક વલાણોને ઉદાહરણ સહિત વિગતે મૂલવવનો નમ્ર પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

આ માટે મહાનિબંધને કુલ છ પ્રકરણમાં વિભાજીત કર્યો છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં ડાયસ્પોરા સાહિત્ય અને તેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી ‘ડાયસ્પોરા’ સંજ્ઞા અને પછી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય અંગેના સૈદ્ધાંતિક વિચારણા અંતર્ગત એના અર્થનો પરિચય આપ્યો છે.

બીજા પ્રકરણમાં ડાહ્યાભાઈ પટેલના જીવન અને કવનનો વિગતે પરિચય કરાવ્યો છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા નવલિકાઓનું વિગતે અધ્યયન કરી, એના કથાનક, વિષયસામગ્રીનો પરિચય કરાવ્યો છે. ચોથા પ્રકરણમાં ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરિક લાંબીવાર્તાઓ અને લઘુનવલની કથા સૃષ્ટિ અને વિષય સામગ્રીનો પરિચય કરાવી તેમાંથી પ્રગટતી ડાયસ્પોરિક ફિલિંગ લાંબી નવલિકાને ડાયસ્પોરા નવલિકા કે લઘુનવલ બનાવે છે. એની ચર્ચા કરી છે. પાંચમાં પ્રકરણમાં ડાયસ્પોરા નવલકથા કથાવસ્તુને માધ્યમ બનાવીને ડાયસ્પોરા કથાનક તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ઉપસંહારરૂપે ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા નવલકથા, નવલિકા અને લઘુનવલ તથા લાંબીવાર્તામાંથી પ્રગટતા જીવનમૂલ્યો અને સર્જક પ્રતિમાને મૂલવી ડાયસ્પોરા સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ પરત્વે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે.

હું આશા રાખું છું કે મારો આ શોધનિબંધ અન્યને પણ આ પ્રકાર અભ્યાસ અને સંશોધનમાં ઉપયોગી નીવશે અને ડાયસ્પોરા સાહિત્ય સ્વરૂપની વિભાવનાલક્ષી અભ્યાસ વિસ્તરે તેમજ આ સાહિત્ય અને સારસ્વતોના પ્રદાનના અભ્યાસ થયા કરે.

‘અસ્તુ’

વંદના તેરૈયા

પ્રકરણ-૧ ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા-વિભાવના પરિચય

ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા આપણે ત્યાં અનુઆધુનિક ગાળાની વિચારણા તરીકે અવલોકાઈ છે. પણ એ શબ્દનો-સંજ્ઞાનો આરંભ તો સદીઓ પુરાણી જ્યુઈ પ્રજના દેશવટા સાથે સંકળાયેલ છે. તડીપાર હદપારની સજને પામેલી પ્રજ માટે પ્રયોજાયેલી સંજ્ઞા હવે વિશ્વ સાહિત્યમાં સ્વેચ્છાએ દેશનિકાલ પામેલા એ નિષ્કાસિત થયેલાઓ માટે હકારાત્મક અર્થમાં પ્રયોજતી થઈ છે.

ગુજરાતીમાં ડૉ. સુમન શાહ, નિરંજન ભગત, મણિલાલ પટેલ, ડૉ. નૂતન જની અને ડૉ. બળવંત જની સાહિત્યકારોએ ઘણી વિચારણા કરી છે. એમાંથી ખાસ કરીને ડૉ. બળવંત જનીના પ્રકાશન લેખ ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ : સંજ્ઞા અને સંકેતો’માંથી કેટલાક ક્વોટેશનો અહીં ખપમાં લીધા છે. ઉપરાંત નિરંજન ભગત, સુમન શાહ, આદિના વિચારો પણ ઉદાહૃત કર્યા છે. ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા વિશે પશ્ચિમમાં જે અર્થઘટન થયું છે એ ડૉ. બળવંત જનીના ઉપર્યુક્ત અપ્રકાશિત લેખોમાંથી અત્રે અવલોકી એ.

0 Diaspora :

The Dispora (from the Greek, Meaning "dispersion"), which has been the characteristic mod : of exisence of the Jewish people for more than two and a half millennia, has been pivotal theme ir the development of global communications (see MIGRATION). It came into being with the forcible depertation of the Israelites from the their Nothern Hebrew kingdom in 597 B.C.E. by the Assyrians and of the Judatites from the Southern Hebrew kingdom in 586 B.C.E. by the babylonians. These two exiles resulted in the estab-lishment of the first Dispora in Mesopotamila. Also in 586 B.C.A.

began the voluntary settlement of Jews from Judah in Egypt. It was from these two primary Dispora centers that Hewish contingents moved on to the east, to Persia and lands beyond it, and to the west, along the Nort African coastline. Throught their subsequent history the forced exile of Jews from the country usually resulted in the Boluntary settlement of Jewish groups in other countries, were the came to constriture new Diaspora communities.

(Ch: ed. Barnoow Erik, Gerobner George, 'International Encyclopedia of communications', Pub. Jointly with the Annenberg School of Communication, Uni. of Pennsyvania, Vol. 2, Pub. Jointly with the Annenberg School of Communication, Uni. of Pennsyvania, Vol. 2, 1989, Pg. 26)

ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ (અર્થ વિખેરવું), આશરે અઢી હજાર વર્ષો પૂર્વેની જ્યુઈશ પ્રજના લાક્ષણિક અસ્તિત્વ સંદર્ભે પ્રયોજાયેલો, વૈશ્વિક સંપર્ક (આદાનપ્રદાન?, આવાગમન?) માટે એ સૂત્રધારનું મહત્ત્વ ધરાવે છે. ઉત્તર હિબ્રૂશાસનકાળમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૫૮૭ માં ઈઝરાયેલવાસીઓને પોતાના વતનથી તેમજ એ પૂર્વે ૫૬૮ માં દક્ષિણ હિબ્રૂ શાસનકાળમાં જુડાહીજેને પેલેસ્ટાઈનમાંથી પરાગે કાઢી મૂકવાનો મૂળ અર્થ આ વિભાવ સાથે જોડાયેલો છે. આ બંને દેશનિકાલ કરાયેલી પ્રજનો પુનઃ વસવાટ મેસોપોટેમિયાનો પ્રથમ ડાયસ્પોરા બને છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૫૮૬ માં અનુ જ્યૂઈશોએ સ્વૈચ્છિક વતન ભાગ (જુડાક) કરી ઈજીપ્તમાં વસવાટ કરેલો. આ પ્રારંભિક અવસ્થાના જ્યૂઈશ ડાયસ્પોરા પછી પૂર્વ તરફ પર્શિયા, પશ્ચિમ તરફ ઉત્તર આફ્રિકાના દરિયા કિનારા તરફ સ્થળાંતરિત થઈ પ્રસાર પામે છે. જ્યૂઈશ પ્રજના પરાગે કરાયેલ દેશવટા બાદના તરતના ઈતિહાસમાં જ્યૂઈશ પ્રજનું અન્ય રાષ્ટ્રોમાં સ્વૈચ્છિક સ્થળાંતર થયું. તે નિમિત્તે જૂઈશ પ્રજએ નવી ડાયસ્પોરા જાતિ તરીકેની ઓળખ પ્રાપ્ત કરી.

હજી બીજી એક સમજાણને અવલોકીએ.

Diaspora : The setting of Jews among various non-Jewish communities after they had been exile in 538 Bc. people from every country of the Diaspora (nb) (dy-as-pa-ra) now live in Israel.

(ed. Anne wevell, powell Wendy, 'Word power Dictionary' Reader's Digest Association, Hongkong, 1996, Pg. 392)

ઈ.સ. પૂર્વે ૫૩૮ કાળખંડમાં દેશવટો પામેલ જ્યૂઈશ પ્રજા સમૂહનો અન્ય પ્રજા સમૂહો સાથે પુનઃ વસવાટ. આજે દરેક રાષ્ટ્રની (જાતિની, કે વંશની, ભાષાની) ડાયસ્પોરા પ્રજા ઈઝરાયેલમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પેલેસ્ટાઈન (હાલનું ઈઝરાયલ)થી હાંકી કઢાયેલી જ્યૂઈશ પ્રજા માટે વપરાયેલ 'ડાયસ્પોરા' વિભાવ આજે અનેક સદીઓ પછી એ અર્થસંકેત સાથે પણ સ્વીકારાઈ છે, અનેક પ્રજાસમૂહોનું સ્થળાંતર, વસવાટ, પુનઃસ્થળાંતર, પુનઃવસવાટ જેવી બાબતો સંદર્ભે 'ડાયસ્પોરા' વિભાવ ગહન વિચાર સાથે અનેક વિદ્યાશાખાઓની દિશાઓને ખોલે છે.

આદિમકાળમાં ભટકતી માનવપ્રજા સભ્ય થતી ગઈ તેમ તેમ માનવવસાહતો સ્થપાઈ. બૌદ્ધિકતાના વિચક્ષણ લક્ષણવિશેષ મનુષ્યને હંમેશા જ અવનવી ખોજ પ્રત્યે આકર્ષિક કર્યો છે. એ નિમિત્તે, અચરજભરી ખોજ નિમિત્તે મનુષ્યએ સ્વજીવન માટે અનેક સવલતોનું વિશ્વ ઊભું કર્યું છે. એક બાજુ જીવનના વાસ્તવને ચરિતાર્થ કરતાં કલા, વાણિજ્ય, વિજ્ઞાન, ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી વગેરેનો વ્યાપ વધ્યો તો બીજી બાજુ માનવજીવન સાથે જોડાયેલી સમસ્યાઓનું સ્વરૂપ પણ પરિવર્તન પામતું રહ્યું. આદિમકાળથી માંડી છેક ૨૧ મી સદી સુધીના સભ્યતાના વિકાસે 'વૈશ્વિકરણ' વિભાવ ઊભો થયો. સવલતો વધી ને સમસ્યાઓની જટિલતા, સંકુલતા પણ વધતી ગઈ. 'ડાયસ્પોરા' વિભાગ આ રીતે અભ્યાસીઓને માટે માનવના વાસ્તવજ્ઞાન સાથે પ્રાગૈતિહાસિકકાળથી જોડાયેલી એક બાબત બને છે. આ ઉપરાંત હવે સમાજશાસ્ત્ર સાથેના ડાયસ્પોરાના સંદર્ભોને અવલોકીએ.

Dispora : A Greek Term meaning disperision or scattering,

originally used to refer to the disperision of the Jews from orient Paleskne. More recently stras come to be used to refer to any group to persons of their government e.g. Russian emigrants living in western Europe after the Russian Revolution.

(ed. george A. Theodorsson Achillege G. Theodorson, 'A Modern Dictionary of Sociology', 11ed, 1969, Pub. Thomus Y. Crowal Co., N.Y. Pg. 112)

‘ડાયસ્પોરા’ વિભાવનું ઉપર ઉદ્દઘૃત અધિકરાગ ‘ડાયસ્પોરા’ પ્રજા સમૂહના જટિલ સંઘર્ષો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. ‘ડાયસ્પોરા’ પ્રજા પોતાના મૂળ વતનના વસવાટનો ત્યાગ કરે છે ને નવી ભૂમિ પર સ્થાયી થાય છે ત્યારે એની રાષ્ટ્રીય ઓળખ (રાષ્ટ્રીયતા)નો મુદ્દો મહત્વનો બને છે. કેટલીકવાર (ઉદા. રશિયન ક્રાંતિ પછી પશ્ચિમ યુરોપમાં સ્થાયી થયેલ રશિયન ડાયસ્પોરા) મૂળ વતન કે અપનાવેલ વતન બંને રાષ્ટ્રો અનેક કારણોસર ડાયસ્પોરા પ્રજાને પોતાના રાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય ઓળખના અધિકાર આપતી નથી. એવે સમયે ‘ડાયસ્પોરા’ પ્રજાની દશા ‘ન ઘરના ન ઘાટના’ જેવી થઈ જાય છે. આવી પરિસ્થિતિનો ભોગ બનતી, પૃથ્વી પર જ જન્મેલી (Alien પરગ્રહવાસી નહીં) ડાયસ્પોરા પ્રજા પૃથ્વી પર જ સત્તાના જોર સામે વામાણી થઈ જઈ Alien (પરગ્રહવાસી) કે Refugee (નિર્વાસિત)ની ઓળખ સાથે જીવવાનું મસાધાન કરવા મજબૂર બને છે.

હજુ વિશેષ સ્પષ્ટતા અને સમજાગ માટે એક વધુ અધિકરાગ અવલોકીએ.

Di-as-po-ra :

1. The dispersion of Jews outside of larael from the sixth centruy. B.C. when they were exiled to Bablonia, Until the present time.
2. Offen diaspora the body of Jews or Jewish communities outside plestine or modern Lsrael.

3. Diaspora (a) dispersion of a people from their original homeland.
 (b) The community formed by such a people
4. Dispora : A dispersion of and orginally homogeneous entity, such as a language or culture. 'the dispora of English into sevrsl mutnally in comprehensible languages.'

(ed. William Morris - 'The American heritage Dictionary of the English Congress', 1st ed. 1969 by Hocghton Miffin Co. Pg. 365)

પોતાના મૂળ વતનથી સ્થળાંતર કરી અન્ય સ્થળે વસેલી પ્રજા કે પ્રજાઓનો સમૂહ. સ્થળાંતર અને પુનઃ વસવાટને કારણે ડાયસ્પોરા પ્રજા પોતાની મૂળ અતીતગંધી અનેક બાબતો સહજ રીતે ગુમાવે છે, તો અનેક બાબતો આપમેળે જળવાય પાડે છે. તેમની ભાષા પરિવર્તન પામે છે. તો ક્યારેક મૂળ સંસ્કૃતિ પાડે નવા રૂપે ઉદ્ભવે છે - વિકસે છે. જેમકે અંગ્રેજી ડાયસ્પોરાને લીધે અંગ્રેજી ભાષાની મૂળ લાક્ષણિકતાઓને લઢાણોમાં જોવા મળતું પરિવર્તન. સામાજિક સંદર્ભની એક બીજી સમજાણ અવલોકીએ.

Diaspora is devired from the Greek word dia (throught or over) and speiro (dispoersal or sow) orginally associated with the dispersl of the Jewish people in 6th century B.C., the word lias over the year acquired a more expanded meaning beyond the orginal connotations of violence, catastrophe, alientation, loss, exile and return. Ordinary usage of the word today would include reference to a common anlestral homeland, volutory in involuntry mighation, and a sense of separatences and marginality in the country of residence.

(ed. Sahco Ajay Kumar, maharaj Bris, 'Sociology of Diaspora A Reader Vo. 2', Rawat Pub. 2007, Pg. IX)

(ગ્રીક શબ્દ dia (through or over છૂટા પાડવું) અને Speirs (dispersal or Sow) વિખેરાવું અથવા પુનઃ રોપાવું) પરથી 'ડાયસ્પોરા' વિભાવ ઉતરી આવ્યો છે. મૂળે ૬ઠ્ઠી સદીમાં જ્યુઈશ પ્રજાના વિકેન્દ્રીત થવાના સંદર્ભે વપરાયેલો - હિંસા, અચાનક આવનારી આપત્તિઓ, પારકાપાણું, ખોટ, દેશવટો, પરત કરવું - જેવા અનેક અર્થસાહચાર્યો સહિત 'ડાયસ્પોરા' વિભાવ સમયાંતરે અર્થ વિસ્તાર પામી પ્રયોજાતો રહ્યો. સ્વૈચ્છિક (મરજિયાત) કે અસ્વૈચ્છિક (ફરજિયાત) સ્થળાંતર, વિચ્છેદન વ્યથાની સભાનતા અને અપનાવેલ ભૂમિ પર લઘુમતી એકમ તરીકે જીવતા એક વતનના કે વંશના પ્રજાસમૂહ તરીકેનો અર્થસંદર્ભ 'ડાયસ્પોરા'સંદર્ભ સાથે આજે સર્વસ્વીકાર્ય બન્યો છે. ડાયસ્પોરા સમાજની એક આગવી-અનોખી મુદ્રા પણ અહીંથી પ્રગટે છે.

હવે નિરંજન ભગતની વિચારણા અવલોકીએ તેમનો લેખ 'પરબ' ૨૦૦૫ ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં 'નિર્વાસનનું સાહિત્ય' શીર્ષકથી પ્રકાશિત થયેલ.

નિર્વાસનના સાહિત્યનો સદીઓનો ઇતિહાસ છે. યુગોથી અનેક ભાષાઓમાં અનેક સાહિત્યસ્વરૂપોમાં નિર્વાસનનું સાહિત્ય રચાયું છે, આજે પણ રચાય છે અને આવતી કાલે પણ રચાશે. કૃષિની શોધમાં એનો ઉદ્ગમ છે અને અનેક મહાન સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા એની ઉત્ક્રાંતિ થતી રહી છે. દસેક હજાર વર્ષ પૂર્વે કૃષિની શોધ પછી મનુષ્યજાતિમાં સ્થળાંતરનો આરંભ થયો. તે પૂર્વે મનુષ્ય ગુફાવાસી-વનવાસ, મત્સ્યાહારી-માંસાહારી અને વલ્કલધારી-ચર્મધારી હતો. કૃષિની શોધને કારણે એણે સ્થળાંતર કર્યું અને એ ગ્રામવાસી, અન્નાહારી અને વસ્ત્રધારી થયો. આરંભમાં એણે ગુફામાંથી, વનપ્રદેશમાં ગ્રામમાં, ગ્રામપ્રદેશમાં સ્થળાંતર કર્યું. પછી એણે ગ્રામપ્રદેશમાંથી નગરમાં સ્થળાંતર કર્યું. કાલક્રમે એ વનવાસીમાંથી ગ્રામવાસી અને ગ્રામવાસીમાંથી નગરવાસી થયો. આજે પણ એની સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે. દસેક હજાર વર્ષ પૂર્વેની કૃષિ ક્રાંતિને કારણે ઇ.પૂ. ૫૦૦૦ ની આસપાસ નગર અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. પછી ઇ.સ. ૧૭૫૦ ની આસપાસની

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે મહાનગર અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. અને હવે આપણા યુગની યંત્રવૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિને કારણે ત્વરિત ગતિમાં સંદેશાવ્યવહાર અને વાહનવ્યવહારનાં સાધનોને કારણે વિરાટ નગર અને દૂર-અદૂરના ભવિષ્યમાં વૈશ્વિકનગર અસ્તિત્વમાં આવશે. પછી પણ મનુષ્યની સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા ચાલતી રહેશે. આ સ્થળાંતર એક પ્રકારનું નિર્વાસન છે. મનુષ્યની પ્રધાન એષણાઓ, ઈચ્છાઓ અને મહેચ્છાઓ, આકાંક્ષાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓને કારણે, વિત્તેષણા, જ્યેષ્ઠાણા, લોકેષણા અને જિજ્ઞવેષણાને કારણે આ સ્થળાંતર થાય છે. એથી એ સ્વૈચ્છિક, સ્વયંનિર્મિત અને સ્વયંનિર્ણિત નિર્વાસન છે. આ સ્વૈચ્છિક નિર્વાસન એક મહાન સાહસ છે. એક પ્રયંડ આહ્વાન છે. એક સ્થળમાંથી એક સમાજમાંથી, એની ભાષા અને સંસ્કૃતિમાંથી નિર્મૂલ થવું અને સ્વૈચ્છ્યાએ સ્થળાંતર કરવું અને અન્ય સ્થળમાં, અન્ય સમાજમાં, એની ભાષામાં અને સંસ્કૃતિમાં દટમૂલ થવાનો પુરુષાર્થ કરવો, પશ્ચિમ કરવો એ નાનુસૂનું સાહસ નથી, એ જોવું તેવું આહ્વાન નથી. તે માત્ર પૂર્વોક્ત કારણે સ્થળાંતર થાય એથી આ સ્વૈચ્છિક નિર્વાસન એ માત્ર ભૌતિક સાહસ નથી પણ એ એક આધ્યાત્મિક સાહસ પણ છે.’ (પૃષ્ઠ-૩૧-૩૨)

ડૉ. સુમન શાહ એમના ‘અનુઆધુનિકતાવાદ અને આપણે’ નામના ગ્રંથમાં ‘ડાયસ્પોરા લિટરેચર’ નામના લેખમાં જણાવેલ છે કે

‘વિદેશ વસતો ભારતીય અંગ્રેજી લેખક, માનો કે ભારતીય ગુજરાતી લેખક, બે જગતોમાં જીવતો હોય છે - કે પછી ‘લિમ્બો’માં - એટલે કે, ત્રિશંકુની અવદશામાં. રશદીનીત્રિશંકુ-અવસ્થા રંજડગ્રસ્ત છે, પ્રાણઘાતક છે. એ હકીકત એમને ડાયસ્પોરા લિટરેચરના કોઈપણ લેખકથી જુદા દર્શાવી આપે છે. વિદેશવસવાટનું એક પરિણામ તે ઓળખલોપ, વ્યક્તિતાલોપ : તમે ભારતીય નથી, બિનભારતીય છો. પણ બિનભારતીય એટલે શું ? કશું નહીં ! અંદરથી ભારત છૂટ્યું ન હોય તેથી નિરન્તરની લાગણી એ જ હોય કે હું ભારતીય છું. પણ એવા ભારતીય હોવું એટલે શું ? કશું નહીં ! ક્રમે ક્રમે બધું સ્મૃતિવિશેષ થતું આવે - માતૃભૂમિ માતૃસંસ્કૃતિ વગેરે ઘસાતાં ચાલે. વિદેશવસવાટનું બીજું પરિણામ તો, જીવવા માટેની નવી નવી જુક્તિઓનો સહારો લઈ નવી દુનિયા ઊભી

કરવી તે છે. પરન્તુ એ દુનિયા 'નવી' તે કેટલી ? વળી, 'દુનિયા' પણ કેટલી ?
 પરિણામ : વેદના, અને ઉત્તરોત્તરની સભાનતાથી તેની તીવ્ર થતી સંવેદના - ભટકાર,
 અને તેની લાઘતી નિભ્રાન્તિનો સતત વિકસ્યા કરતો અનુભવ.' (પૃષ્ઠ-૨૨૨)

આમ, ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા વિષયે આ પ્રકારની વિચારણા પ્રચલિત છે. આપણો
 વિષય ડાયસ્પોરા કથાસાહિત્ય ઢોઈને હવે એ વિષયે વિગતે વિચારણા અભ્યાસ રજૂ
 કરવાનો ઉપક્રમ છે.

પ્રકરણ - ૨

ડાહ્યાભાઈ પટેલ : જીવન અને કવન

જન્મ અને ઉછેર :

બહુમૂખી પ્રતિભા ધરાવનાર, ડાયસ્પોરા સારસ્વત તરીકે લખ્યપ્રતિષ્ઠ ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'દિનેશ' ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓમાં માનવંતુ સ્થાન પામ્યા છે. બહુધા કવિ તરીકે સુખ્યાત, પોતે પાણ કવિ તરીકેની ઓળખ આપે પરંતુ કવિતા ઉપરાંત નવલકથા અને નવલિકા, સ્વરૂપમાં પાણ ડાહ્યાભાઈ પટેલે ઉલ્લેખનીય પ્રદાન કર્યું છે. એમની પ્રચલિત જન્મ તારીખ ૩/૪/૧૯૨૦ છે. પરંતુ ખરેખર તો તે ૩/૪/૧૯૧૭ છે, એવું ડાહ્યાભાઈ પટેલે રૂબરૂ મુલાકાતમાં જાણાવેલું. ડાહ્યાભાઈ મૂળ તો સુણાવ ગામનાં વતની. ઈ.સ. ૧૯૧૮ માં સુણાવમાં પ્લેગરોગ ફેલાયેલો જેમાં કવિશ્રીએ એક જ વર્ષની નાની વયે તેમના પિતાશ્રી આશાભાઈ સોમાભાઈ પટેલની છત્રછાયા ગુમાવી. માતા જીબાબહેને જીજીબાઈની નાનકડાં ડાહ્યાભાઈનું ઘડતર કર્યું. દેશપ્રેમની કથાઓ-ગીતોનું પાણ પાન કરાવ્યું. ડાહ્યાભાઈએ જે ગીત ગાવા-સાંભળવાનો શોખ મેળવ્યો છે તે તેમને માતા પાસેથી કેળવ્યો છે. પિતાનું સ્મરણ એમને નથી પાણ માતાના વહાલભર્યા હેતાળ વ્યવહારો એમાણે તીવ્ર રીતે સ્મૃતિમાં સંઘર્યા છે. માતૃભૂમિ સુણાવને અને માતૃપ્રેમને અર્ધ આપવા અને ત્યાં શ્વસવા ડાહ્યાભાઈ પટેલ દર વર્ષે વતન જવા-રહેવા આયોજન કરતાં હતાં.

ડાહ્યાભાઈ ચાર ભાંડુમાં સૌથી નાના. સૌથી મોટા ડાહીબહેન, પછી ગોરધનભાઈ અને પછી ઉમેદભાઈ. ડાહ્યાભાઈનો પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસ તૂટક-તૂટક ચાલ્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં ૨૦ વર્ષની વયે મેટ્રિકની પરીક્ષા નાર ગામની હાઈસ્કૂલમાં તેમના ફૈબાને ત્યાં પાસ કરી. તે પૂર્વ તેમાણે પાંચ વર્ષથી દસના થયા, ત્યાં સુધી પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું હતું. પછીથી ઈ.સ. ૧૯૨૯ માં રાષ્ટ્રીયશાળામાં જોડાયેલા. ત્યાં થોડા વર્ષો સુધી અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ ૧૯૩૨-૧૯૩૩ માં રાષ્ટ્રશાળા પૂજ્યગાંધીજીની વિદ્યાપીઠની શાખા હોઈ અંગ્રેજ સરકારે કબજે કરી હતી. શાળા અને શિક્ષકો આઝાદી માટેની પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલ હોય તે

કારાગે શાળા જમ થતાં શિક્ષકો જેલમાં હતા. ખુલ્લા મંડપમાં ભણ્યા. રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં વાનરસેનાનાં સક્રિય સૈનિક તરીકે પણ પ્રવૃત્તિશીલ રહેલા. રાષ્ટ્રીયશાળામાં ગુરૂવર્ય ગોપાલરાવ કુલકર્ણીના હાથ નીચે દંડ, બેઠક, કુસ્તી, લાઠી, લેઝીમ અને મલખમ વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં વ્યાયામ શીખ્યા. ગાંધી પ્રેરિત પ્રવૃત્તિઓ અને પાછળથી ગાંધી અનુપ્રાણિત જીવન ભાવનાને અપનાવી, એની પાછળ તરૂણવયમાં ધરબાયેલું-અનુભવેલું પોષણરૂપ વાતાવરણ અને પર્યાવરણ કારણભૂત લાગે છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં મેટ્રિકની પરીક્ષા ઉચ્ચગુણાંકથી પાસ કરીને કંપાલા-આફ્રિકા ગયાં.ડાહ્યાભાઈના બન્ને ભાઈઓ તથા મોટાબહેન અને બનેલી આફ્રિકામાં સ્થાયી હતા. આફ્રિકામાં યુગાન્ડા સરકારનાં જકાતખાતાનાં અમલદાર તરીકેની નોકરી મેળવી. મહેચ્છા તો ડોક્ટર કે બેરિસ્ટર બનવાની હતી. પણ વિશ્વયુદ્ધની અને બીજી-ત્રીજી આંતરરાષ્ટ્રીય અશાંતિને કારણે છેક ઈ.સ. ૧૯૪૬ માં એ ફળીભૂત થઈ. ઈ.સ. ૧૯૪૬ થી ૧૯૪૮ સુધી લંડન, બ્રિટનમાં રહીને ‘બેરિસ્ટર એટ-લો’ ની સિન્કન્સ ઈન લંડનમાં પદવી મેળવી, કંપાલા પરત થયા અને વકીલાતનો વ્યવસાય આરંભ્યો. વિશાળ ઓફિસ, અનેકવિધ સહાયકોને નોકરીએ રાખ્યા. જ્યાં વકીલાતનો વ્યવસાય ધમધોકાર અને પ્રભાવક રૂપે ચાલતો.

લગ્નજીવન એન સમાજજીવન :

ઈ.સ. ૧૯૫૪ માં મૂળ પીજ - તા. પેટલાદનાં પુષ્પાવતીબહેન સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. એ પૂર્વે તો પૂર્વ આફ્રિકામાં યુગાન્ડા, જંજા- કંપાલામાં એક સમાજલક્ષી, સાહિત્યલક્ષી તથા રાજ્યલક્ષી ક્ષેત્રે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને કારણે તેમનું સંસ્કારપુરૂષ તરીકે વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું.

‘યુવકસંઘ આફ્રિકા’ ‘ઈન્ડિયન એસોસિએશન’ ‘સતનામ સાહિત્ય મંડળ’, ‘એશિયન વેલ્ફેર સોસાયટી’, ‘કંપાલા ક્લા કેન્દ્ર’, ‘યુગાન્ડા લો સોસાયટી’ જેવી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક એન સાહિત્યિક સંસ્થામાં પ્રમુખપદે રહીને સક્રિયપણે યોગદાન આપ્યું.

અઢાર વર્ષ સુધી ‘જગૃતિ’ નામનું સાહિત્ય સામયિક ચલાવ્યું. ‘સવિતા’ નામના સામયિકને સતત સહાયભૂત થતાં રહીને લેખન-પ્રસાર-પ્રચાર એમ ત્રિવિધરૂપે યોગદાન આપ્યું.

આફ્રિકાની વાર્તાઓનો વિશેષાંક તૈયાર કરાવ્યો એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રારંભિક પ્રદાન ગણાશે. તેમને “ભારતીય સાહિત્ય સંઘ” ની પ્રકાશનની અને પ્રચારનો કામગીરીમાં ઈશ્વરલાલ મો. દવેને પણ ખૂબ-ખૂબ સહાય કરેલ. અહીં એમના દશેક નવલિકા સંગ્રહો પ્રકાશિત થયાં. કવિતા, નાટક અને મોહન ગાંધી મહાકાવ્યનો પ્રારંભ કર્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં તેઓ પ્રારંભભી જ નિયમિત હાજર રહેતા. આ બધું તેમની સાહિત્ય પ્રીતિનું ઘોતક છે. ગુજરાતી ભાષાના લેખકો કવિઓનો સતત સંપર્ક અને સતત મદદરૂપ થવાની ભાવના તેમનામાં આજસુધી જળવાઈ રહી છે.

ઈ.સ. ૧૯૭૧ માં યુગાન્ડા સ્વતંત્ર થયું એ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના બંધારણ ઘડવા માટેની સમિતિમાં ડાહ્યાભાઈ પટેલ હતા. ઈ.સ. ૧૯૬૨ માં આ માટે એક ડેલિગેશન સાથે બ્રિટનમાં બે મહિના સુધી રહીને વિવિધ અધિકારીઓ સાથે, રાજપુરૂષો સાથે પરામર્શ કરીને બંધારણ ઘડવામાં ભારે જહેમત ઉઠાવેલી. યુગાન્ડા સ્વતંત્ર થતાં ચૂંટણી આવી એ સમયે સર્વાધિક મતથી તેઓ પાલમિન્ટનાં મેમ્બર તરીકે ચૂંટાયેલા. બીજી પાલમિન્ટની ચૂંટણીમાં પણ તેઓ એકમાત્ર એશિયન મેમ્બર ચૂંટાયેલા. તેઓ પાલમિન્ટમાં મેમ્બર હતા, પરંતુ વિપક્ષનાં હોવાને કારણે એ પક્ષનાં નેતા અર્થાત્ શેડો મિનિસ્ટર તરીકેની પણ જવાબદારી ભારે કુનેહથી બજાવતા. એશિયનોના વ્યાવહારિક, વ્યાવસાયિક પ્રશ્નો માટે ઝઝૂમતા. સમાન હક્ક માટે તર્કપૂત દલીલો કરતાં એમની વિચક્ષણ રાજકીય દષ્ટિ, તર્કપૂત રીતે નિર્ભિકતાથી પ્રશ્નો રજૂ કરવાની શક્તિ અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિને કારણે યુગાન્ડા સમાજમાં તેમનું ભારે મોટું સ્થાન હતું. તેમની યુગાન્ડાના રાજકારણમાંથી આવી સંનિષ્ઠ સેવાઓને કારણે શ્રેષ્ઠ સર્વિસ બદલનો યુગાન્ડા સરકારે મેડલ અર્પણ કરેલો. એક ગુજરાતી વકીલ અને સાહિત્યકાર વિદેશમાં સામાજિક-રાજકીય સિદ્ધિ મેળવે તે ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યનાં ઈતિહાસનું મહત્વનું પ્રકરણ બનશે. તેમના પ્રદાનનો વીગતે અભ્યાસ અને મૂલ્યાંકન થવા જોઈએ.

ઈ.સ. ૧૯૭૨ માં ઈદી અમીને રાજકીય ખટપટ આદરીને સત્તા હાંસલ કરીને છેલ્લા શતાધિક વર્ષથી એશિયનો આફ્રિકાના વિકાસમાં યોગદાન આપતા એ તમામને ભગાડી મૂકવાનો વટહુકમ બહાર પડ્યો. એની સામે ભારે નીડરતા દાખવીને, બંડ પોકારીને, “યુગાન્ડા ઈવેક્યુ

ઈઝ એસોસિએશન' ની રચના કરી પોતે પ્રમુખ થયા. મકરેરે યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી પ્રાધ્યાપકોનો પાણ સહયોગ હતો. ઈદી અમીન સાથે પ્રત્યક્ષ સંઘર્ષ કરીને, ત્યારે કષ્ટ વેઠીને પોતાની સત્યનિષ્ઠા અને હમ વતનીઓ પરત્વેની સદ્ભાવનાઓને કારણે ઝઝૂમતા રહ્યા. અને સૌથી છેલ્લે તમામને સલામત રીતે વિદાય અપાવીને ભારે હૈયે યુગાન્ડા છોડ્યું. ડાહ્યાભાઈએ ૨૭ ઓક્ટોબર, ૧૯૭૨ નાં રોજ યુગાન્ડા છોડ્યું, આધુનિક સુવિધાસંપન્ન રહેઠાણ, પૈસા વ્યાવસાયિક મિલકતો અને ઘરેણાં આદિ રાચરચીલું બધું છોડીને નીકળ્યા, પાણ સાહિત્ય પ્રેમભાવ તો હૃદયમાં ઢબૂરાયેલો હતો તે લઈને ઈંગ્લેન્ડમાં આવ્યા. અહીં ઠરીઠામ થવામાં સમય આવ્યો એટલો જ સમય સાહિત્યિક મિત્રોને એકઠા કરવામાં એમને મળીને સાહિત્યિક કાર્યક્રમોમાં કે એના આયોજનમાં અને સાહિત્યિક કાર્યક્રમોમાં કે એના આયોજનમાં અને સાહિત્યિક સર્જનમાં પાણ સમય આપ્યો.

લંડન-બ્રિટનમાં સ્થાયી થવું. બેરિસ્ટરનો વ્યવસાય પ્રારંભાયો, ત્રણ પુત્રીઓ અને બે પુત્રોની કારકિર્દી બનાવવી. આ બધા વ્યાવહારિક અને વ્યવસાયિક રોકાણો વચ્ચે એમની સાહિત્યસાધના તો અવિરતપણે ચાલતી હતી. ઈ.સ. ૧૯૭૪ માં “ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ” ની સ્થાપના અને વિવિધ કાર્યક્રમો, ઈ.સ. ૧૯૭૬ માં લેસ્ટરમાં ‘આર્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ નાં ઉપક્રમે યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહેવા બ્રિટન સાહિત્ય રસિકો સાથે સામૂહિક રૂપે ગયાં, ત્યાં. “ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી” નું બીજારોપણ થયું અને ૧૩/૨/૧૯૭૭ ના રોજ મંડળ “ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી” માં રૂપાંતર પામ્યું. ડાહ્યાભાઈ પટેલને સ્થાપક પ્રમુખની જવાબદારી વહન કરવાનું આવ્યું, જે પદ એમણે ઈ.સ. ૧૯૭૮ સુધી સફળતાપૂર્વક નિભાવ્યું એકાદમીને વિકસાવી. અકાદમીના ઉપક્રમે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનો ભારે વ્યાપ પાણ થયો.

મહાત્મા ગાંધીજી પરત્વેની અપાર ભક્તિને કારણે એમણે “મહાત્મા ગાંધી ફાઉન્ડેશન” ની સ્થાપના કરી. લગભગ ત્રણેક દાયકા સુધી એના પ્રમુખપદે રહી સક્રિયપણે સેવાઓ આપ્યા પછી એમણે નિવૃત્તિ લીધી, ત્યારે સુવાર્ણચંદ્રકથી તેઓનું બહુમાન થયું. બ્રિટનમાંના ગુજરાતીઓના વિવિધ સેવા મંડળોના ફેડરેશન એન.સી.જી.ઓ.’ તરફથી પાણ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની સેવાઓ બદલ સુવાર્ણચંદ્રક એનાયત કરીને બહુમાન કરાયેલું, તેમની સાહિત્યિક

સેવાઓને અને સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓની નજર સમક્ષ રાખીને ‘વિશ્વ ગુજરાતી પરિષદ’ તરફથી એમને “વિશ્વ ગુર્જરી” એવોર્ડ તત્કાલીન ગવર્નરશ્રી આર. કે. ત્રિવેદીના હસ્તે ઈ.સ. ૧૯૮૯ માં અર્પણ કરવામાં આવેલો. શ્રી આર. કે. ત્રિવેદી એમના ગ્રંથોથી એટલા પ્રભાવિત થયા કે કવિ ભેટી પડતા ઊર્મિલ વાણીમાં કહેવા લાગ્યા “ખરેખર ડાહ્યાભાઈ ભારતનાં રત્નમણિ છે.

એ જ રીતે લંડનમાં સાઉથ આફ્રિકાનાં સત્યાગ્રહ ઉપર રચેલા ગાંધી મહાકાવ્ય વિષયક બે બૃહદ્ ગ્રંથો ‘વિગ્રહ પર્વ’ અને “વિજયપર્વ” નાં વિમોચન પ્રસંગે પૂજ્ય મોરારિબાપુએ આનંદિત થતાં ઉચ્ચાર્યું “આ બે ગ્રંથો ગુજરાતી ગિરાનાં અમૂલ્ય આભુષણ છે” ગુજરાતનાં કવિઓને કાવ્યસર્જનમાં આ મહાનગ્રંથો જરૂર માગદર્શન આપશે.”

ગુજરાતની સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી પણ એમનું સુવાર્ણચંદ્રક આપી તત્કાલીન ગવર્નર પંડિત શ્રી કૈલાસનાથ મિશ્રાનાં હસ્તે સન્માન કરવામાં આવેલું. આવા આપણા સદાય ઉલ્લાસભર્યા ઉદાર મસ્તાન કવિની ષષ્ટિપૂર્તિ લંડનમાં પચાસ સંસ્થાઓએ સંગઠિત થઈ શાનદાર રીતે ઊજવી હતી. એ જ રીતે મુંબઈ, અમદાવાદ અને વડોદરામાં પણ એ પ્રસંગની ઉજવણી ઊજવાઈ હતી.

આ ઉપરાંત પણ તેમણે વિવિધ પ્રકારનાં અન્ય સન્માનપત્રો કે માન-સ્થાન મેળવ્યા છે. એક ડાયસ્પોરા સારસ્વત દેશમાં અને વિદેશમાં આ પ્રકારનું બહુમાન મેળવે એ ડાયસ્પોરા સાહિત્યનાં ઈતિહાસની મહત્વની ઘટના છે.

બ્રિટનમાં હોય ત્યારે પ્રત્યેક શુક્રવારે કોઈ સારા રેસ્ટોરન્ટમાં સ્થાનિક કવિમિત્રો સાથે મિલન, કાવ્યપાઠ અને સાહિત્યચર્ચા નિયમિત રીતે યોજાય. એમાં આતિથ્ય તો ડાહ્યાભાઈનું જ નેવુ-અઠ્ઠાણું વર્ષની ઉંમરે પણ ત્રણ-ચાર માસ માટે પોતાના માદરે વતન ગુજરાતમાં આવે, વડોદરા રહે, અહીં પણ સાહિત્યિકલેખન તો ચાલે જ. પોતે અહીંના સાહિત્યકારોને સન્માવવા, માન આપવા પણ ઉત્સુક રહે. ગુજરાતમાં પણ પોતાના નામના સુવાર્ણ ચંદ્રકોથી અનેક સાહિત્યકારોને સન્માન્યા છે. પ્રત્યેક વર્ષે ડાહ્યાભાઈ પટેલ સુવાર્ણચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવેલ છે.

સાહિત્યનું સેવન, લેખન, સાહિત્યકારોનું બહુમાન અને સાહિત્યિક કાર્યક્રમ માટે પ્રોત્સાહન એમના વ્યક્તિત્વનું હૃદયસ્પર્શી પાસું છે. પોતાને અવગણતા સાહિત્યકારના સાહિત્ય પરત્વે પાણ સદ્ભાવના એન સ્નેહભાવ રાખીને એમને નવાજવાની એમની પ્રકૃતિ પ્રશંસનીય છે. ડાહ્યાભાઈનો વ્યવસાય બેરિસ્ટરનો હતો, પરંતુ ગાંધીજી બેરિસ્ટર તરીકે જ નહીં, સત્યાગ્રહી-નવજીવનના પત્રકાર કે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટેની લડતના લડવૈયા કે આત્મકથાના લેખક તરીકે જગત જાણે છે. એમ ડાહ્યાભાઈ પટેલને પાણ બેરિસ્ટર તરીકે નહીં પરંતુ યુગાન્ડાથી નિષ્કાસિત થયેલા ભારતીયોને ન્યાય આપનાર લડવૈયા, “જગૃતિ” ના પત્રકાર-વાર્તાકાર કે વાર્તા-કવિતા નવલકથા કે ગાંધી મહાકાવ્યનાં મહાકવિ તરીકે લોકો ઓળખશે. આમ ડાહ્યાભાઈએ સાહિત્યનું બહુવિધ ક્ષેત્રે અને વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય ક્ષેત્રે ખેડાણ કર્યું છે. તા. ૧૪-૦૮-૨૦૦૮ રોજ લંડન ખાતે એમનું નિધાન થયેલું.

સાહિત્યમાં અને સમાજમાં વિવિધ વર્ગની આરાધના કરી પાણ એમને મહાકાવ્ય માટે ક્યાંય નાયકત્વ પ્રાપ્ત કરે અને વિશ્વનું નાગરિત્વ પ્રાપ્ત કરે એવો નાયક મળ્યો નહિં, આખરે ભારતીય સમાજમાંના મહાનાયકની એમની ખોજનાં એમને ગાંધી મળ્યાં. ડાહ્યાભાઈને ખરા અર્થમાં પૂરા ભારતીય તરીકે ગાંધી લાગ્યા, તેમના વ્યક્તિત્વમાં મહાવીરની અહિંસા, બુદ્ધની કઠ્ઠણા, ઈશુનો સેવા-પ્રેમ અને મહંમદ પયગંબરનો બંધુત્વભાવ ઠરેલા જોયાં, અનુભવ્યાં અને એના વ્યક્તિત્વના આ બધા પાંસાઓને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને “મોહન ગાંધી મહાકાવ્ય” જેવા મહાન કાવ્યગ્રંથનું સર્જન આરંભેલું.

○ ડાહ્યાભાઈનું કવન

- ડાહ્યાભાઈ પટેલની નવલકથાઓ :

(૧) દિલાવરી	ઈ.સ. ૧૦૫૪
(૨) વનની વાટે	ઈ.સ. ૧૯૫૫ પુ.મુ. ૧૯૯૦
(૩) અંતિમ આલિંગન	ઈ.સ. ૧૯૫૮ પુ.મુ. ૧૯૯૦
(૪) નવા કલેવર ધરો હંસલા	ઈ.સ. ૧૯૫૯, પુ.મુ. ૨૦૦૦
(૫) અનુરાગ અને ઉત્થાન	ઈ.સ. ૧૯૬૨, પુ.મુ. ૧૯૪૭
(૬) ઉષા અને અરુણ	ઈ.સ. ૧૯૬૨, પુ.મુ. ૧૯૯૭

(૭)	વિભૂતિ	પ્ર.આ. ૧૯૬૫ પુ.મુ. ૨૦૦૩
(૮)	તિમિરનું તેજ	ઈ.સ. ૧૯૬૫, પુ.મુ. ૨૦૦૩
(૯)	ઊર્જિતા	પ્ર.આ. ૧૯૬૩
(૧૦)	ઉત્સવી	પ્ર.આ. ૧૯૫૭
(૧૧)	કંચન ભયો કથીર	ત્રીજી આ. ૧૯૯૬

○ ડાહ્યાભાઈ પટેલનાં નવલિકા સંગ્રહો

- (૧) 'શાલિની
- (૨) 'છેલ્લો આભિનય'
- (૩) 'પદમાવતી'
- (૪) 'શર્મિષ્ઠા'
- (૫) 'પુનઃમિલન'
- (૬) 'આગમન'
- (૭) 'અમરપ્રેમી'
- (૮) 'કલાવતી'
- (૯) 'કેતકી'
- (૧૦) 'મીનાક્ષી'

○ ડાહ્યાભાઈ પટેલના કાવ્યસંગ્રહો :

(૧)	અંકુર	૧૯૬૦
(૨)	કાવ્ય પરિમલ	૧૯૭૦
(૩)	સ્ફુરાણા	૧૯૭૨
(૪)	દર્દીલઝરાણા	૧૯૭૮
(૫)	મોહનભક્તિ પદાવલિ	૧૯૯૧
(૬)	સન્યેશ્વર સ્વતન સ્ત્રોતાવલિ	૧૯૯૨

- (૭) વિક્રમાદિત્ય સરદાર પટેલ ૧૯૯૪
 (૮) સત્યાગ્રહી સંત ચાલીસા અને સત્યેશ્વર વચનામૃતો :

○ ડાહ્યાભાઈ પટેલકૃત મોહનગાંધીકાવ્ય ૧ થી ૧૨ ગ્રંથો

- (૧) ઉદયપર્વ પુ.મુ. ૧૯૯૨ (સર્ગ ૧ થી ૪)
 (૨) પ્રભાતપર્વ દ્વિ.આ. ૧૯૯૩ (સર્ગ ૫ થી ૮)
 (૩) વસંતપર્વ
 (૪) મંગલપર્વ
 (૫) વિગ્રહપર્વ
 (૬) વિજયપર્વ
 (૭) જાગૃતિ પર્વ
 (૮) સંઘર્ષ પર્વ
 (૯) દાંડીકૃત્ય મહાભિનિષ્ક્રમાણ પર્વ
 (૧૦) સત્યેશ્વરની યુરોપયાત્રા
 (૧૧) અસ્પૃશ્યતા નિવારાણ પર્વ પ્ર.આ. ૨૦૦૪ (સર્ગ ૩૭ થી ૪૦)
 (૧૨) સત્યેશ્વર સ્વરૂપે પરમબ્રહ્મનું પ્રાકટ્ય પૂર્વ
 (૧૩) સર્વોદય અને કિવટ ઈન્ડિયા પર્વ (હવે પછી)
 (૧૪) હિન્દ સ્વરાજ (હવે પછી)
 (૧૫) માંગલ્ય મંડપ પૂર્ણાહૂતિ (હવે પછી)

(૭) ડાહ્યાભાઈ પટેલનાં સંપાદનો :-

- (૧) ડિવોશનલ સોંગ ફોમ ગુજરાતી - જ્ઞેઠાલાલ ત્રિવેદી સાથે
 (૨) લવ પોએમ એન્ડ લિરિકસ ફોમ ગુજરાતી - જ્ઞેઠાલાલ ત્રિવેદી સાથે
 (૩) ફોક સોંગ ફોમ ગુજરાતી - જ્ઞેઠાલાલ ત્રિવેદી સાથે
 (૪) ગઝલ ફોમ ગુજરાતી - રશીદ મીર, ગોપાલશાસ્ત્રી સાથે

પરદેશમાં જે હંમેશા સાહિત્યના સાધક ઉપાસક રહ્યા, જેમના કૃષ્ણ સ્વરૂપે બહુવિધ સાહિત્યનું સર્જન થયું. તેમનું સાહિત્ય જેટલું વૈવિધ્યપૂર્ણ છે, એટલું જ સત્વશીલ પણ છે. નવલકથાઓમાંથી ભારતીય સમાજના પ્રશ્નો અને વિદેશમાં કેવા મુકાબલાનો સામનો કરવો પડે છે તેનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. તો કવિતામાંથી તેમનું છંદકૌશલ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ખાસ કરીને મહાત્મા ગાંધીજી વિશે મહાકાવ્યનો આરંભ કર્યો એ સાહિત્ય જગતમાં એક અદ્ભુત ઘટના છે. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વમાંથી આલેખીને રચાઈ ગયેલા મહાકાવ્યના ૪૦ સર્ગોને સમાવતા ૧૨ ખંડો આજ સુધીમાં પ્રકાશિત થયા છે. અકાદ લાખ જેટલી છંદોબદ્ધ કડીઓમાંથી પસાર થતાં કવિનો ગાંધીપ્રેમ અને ગાંધીઅનુપ્રણિત મૂલ્યોને અભિવ્યક્તિ અર્પવાની કુશળતાનો પરિચય મળી રહે છે. ‘મોહન ગાંધી મહાકાવ્યના “ઉત્તમ અંશોના ચયનના પણ ચાર-પાંચ સંપાદનો ડૉ. જગદીશ દવેએ કર્યો છે. એમની સોનેટ, ગઝલો રચનાઓ અને અન્ય કવિતાને મૂલવતા છ-સાત ગ્રંથો-સંપાદનો પણ પ્રકાશિત છે. પણ સૌથી ધ્યાન આકર્ષિત બાબત તો એ છે કે એમણે ગુજરાતીના ઉત્તમપદો, ભજનો લોકગીતોના અંગ્રેજી પ્રજ્ઞને તથા અંગ્રેજીના જાણકારને ગુજરાતની ઉત્તમ રચનાઓથી પરિચિત કર્યા. એમનું સાહિત્ય તપાસવા જેવું છે. અહીં તેમની માત્ર ડાયસ્પોરા ગાળી શકાય એવી નવલકથા, નવલિકાઓ, લાંબીવાર્તાઓને અને લઘુનવલ વિગતે તપાસવાનો મારો અભિગમ છે.

પ્રકરણ-૩ ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરિક નવલિકાઓનું અધ્યયન

ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓનું અત્યંત અભ્યાસનિષ્ઠ અને સંપાદકીય ઉદાહરણો સાથે સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ ડૉ. બળવંત જાનીનું સંપાદન મારા આ મહાનિબંધમાં મને ખૂબ જ ઉપયોગી થયું છે.

એ સંપાદનમાં ડૉ. બળવંત જાનીના સુદીર્ઘલેખ ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ : વૈશ્વિક પરિવેશમાં ગુજરાતીતા’ સંશોધન લેખ એ ગ્રંથમાં કુલ ૨.૧ ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે એ તમામ વાર્તાઓને વિભાજિત કરીને, એની તાત્વિક ચર્ચા અને પાત્રોના માનસ સાથે વાર્તામાં અપ્રગટતા સંઘર્ષને સુપેરે મૂકવેલ છે. ડાહ્યાભાઈની મોટા ભાગની વાર્તાઓ વિદેશી ભૂમિ પર રચાયેલી છે અને તેમાંનું કથાતત્ત્વ આપણા દેશ સાથે અનુસંધાન પણ જાળવે છે, છતાંયે બધી વાર્તાઓને આપણે ડાયસ્પોરા-નવલિકા તરીકે ન સ્વીકારી શકીએ. કદાચ એથી જ, વાર્તાસંગ્રહ ‘શર્મિષ્ઠા’માંથી નવલિકા ‘જેકર’ તથા વાર્તાસંગ્રહ ‘પુર્નમિલન’માંની વાર્તા ‘શેષસુખ’, વાર્તાસંગ્રહ ‘પન્નાવતી’ની બે નવલિકાઓ (૧) ‘માયાને મમતા’ (૨) ‘દેશદ્રોહી’ આ સંપાદનમાંથી કાઢી નાખવામાં આવી છે. કદાચ એમ પણ હોય કે સંપાદન-સંગ્રહમાં પૃષ્ઠ મર્યાદા પણ સ્વીકારી હોય.

એમ છતાંયે, એક બાબત પર, આ વિષયનો અભ્યાસ-અધ્યયન કરતાં -કરતાં ડાયસ્પોરા વાર્તાઓનું ચયન કરવામાં અત્યંત સાવધ રહેવું પડશે. હવે, ડૉ. બળવંત જાનીએ એમન ઉપરોક્ત સંપાદનમાં ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓને અલગ-અલગ શ્રેણીમાં વિભાજિત કરી છે, તેની વિગતો અવલોકીએ.

પ્રથમ વિભાગને તેઓશ્રીએ અલાયદુ શીર્ષક આપ્યું છે - ‘નિયતિના પ્રાબલ્યની મૂલ્યબોધની કથાઓ’ આ વિભાગમાં એમણે પેટા-વર્ગીકરણ કર્યું છે, જે આ પ્રમાણે છે:

- સુખાંત પ્રણયકથાઓ

- પ્રાણ્ય ત્રિકોણ કે વિક્ષણ પ્રેમની પ્રેમકથાઓ
- સંગીત કે પ્રાણીપ્રેમની પ્રાણ્યકથાઓ
- પ્રેતયોનિની પ્રેમકથાઓ

એ પછીના, બીજા અલાયદા વિભાગને શીર્ષક આપ્યું છે- ‘ભારતીય જીવનમૂલ્યબોધની કથાઓ’. આ વિભાગમાં તેઓશ્રીએ પેટા-વર્ગીકરણ કર્યું છે.

- માનવપ્રેમને પ્રગટાવતી કથાઓ
- સ્નેહસંબંધ પ્રગટાવતી સમાજકથાઓ

આ વિભાગીકરણમાં જે-જે ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ છે, તેની વિશદ, સંવેદનશીલ અને અભ્યાસનિષ્ઠ ચર્ચાઓ પણ કરવામાં આવી છે.^૧

પણ એ બધી જ નવલિકાઓ છે એવું નથી. લાંબી વાર્તાઓનો સમાવેશ પણ નવલિકામાં જ થતો હોવા છતાં, આપણે આ મહાનિબંધમાં એવી કથાઓને ડાયસ્પોરા લઘુનવલની પડખોપડખ મૂકીને મૂલવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો હોઈને અહીં એની ચર્ચા કરી નથી.

ડૉ. બળવંત જાની સંપાદિત સંગ્રહ ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓમાં કેટલીક લાંબી વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. ખરેખર તો તે નવલિકાઓ જ છે, પણ તાત્વિક રીતે આગવા સ્વરૂપને લીધે એને લાંબી વાર્તાઓ લેખવી સુયોગ્ય રહેશે.

સંપાદનની એવી લાંબી-વાર્તાઓની યાદી આ પ્રમાણે છે.

ક્રમ	શીર્ષક	સંગ્રહનું શીર્ષક
૧.	તીર્થસ્થાન	‘પન્નાવતી’
૨.	પુનર્મિલન	‘પુનર્મિલન’
૩.	આદિવાસીનું આકંઠ	‘અમર પ્રેમી’

આ ત્રણ લાંબીવાર્તા સિવાયની ડાયસ્પોરિક નવલિકાઓને પણ વિભિન્ન વિભાગોમાં વહેંચીને એ સંપાદનમાં માર્ગદર્શનરૂપ ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે.

એ સિવાયની અન્ય ડાયસ્પોરા વાર્તાઓની યે ચર્ચા આ પ્રકરણમાં કરવા ધારી છે, પણ એ પહેલા ડાહ્યાભાઈ પટેલની વાર્તા વિભાવના વિષયે અહીં દૃષ્ટિપાત કરવા ધાર્યો છે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલના જે વાર્તાસંગ્રહો મને પ્રાપ્ય થયા છે, તેની નોંધ આ પ્રમાણે છે :

(૧) ‘આગમન’	(પ્ર.આ. ૧૯૫૮, પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૦૦)
(૨) ‘છેલ્લો અભિનય’	(પ્ર.આ. ૧૯૫૬)
(૩) ‘પદ્માવતી’	(પ્ર.આ. ૧૯૫૬)
(૪) ‘પુનર્મિલન’	(પ્ર.આ. ૧૯૬૦)
(૫) ‘શર્મિષ્ઠા’	(પ્ર.આ. નવેમ્બર, ૧૯૫૬, પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૦૧)
(૬) ‘શાલિની’	(પ્ર.આ. જાન્યુઆરી, ૧૯૫૧)
(૭) ‘અમરપ્રેમી’	(પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૦૦)

લેખકીના કુલ ૧૦ વાર્તાસંગ્રહો છે, એમાંથી ‘કલાવતી’ ‘કેતકી’ અને ‘મીનાક્ષી’ની પ્રતો પ્રાપ્ત થઈ નથી. લેખક પાસે પણ ઉપલબ્ધ નથી. અને અન્ય ક્યાંયથી પ્રાપ્ત થઈ નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં આ પ્રકરણમાં જે કાંઈ ચર્ચા કરી છે, તે ઉપર દશવિલા સાત વાર્તાસંગ્રહોને અનુલક્ષીને કરી છે.

‘આગમન’ વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૭ વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. (પૂ. સંગ્રહની કુલ સંખ્યા ૨૩૯ છે). પહેલી જ વાર્તા ‘આગમન’ ૯૬ પૃષ્ઠની છે અને એને ‘લાંબીવાર્તા’ લેખીને અહીં તપાસમાં સંલગ્ન કરેલ નથી કરેલ. વાર્તા ‘ખજનો’ નો સમાવેશ ડૉ. જાની દ્વારા સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’માં કરવામાં આવેલ છે.

લેખક દ્વારા, અર્પણ સિવાય, કશી નોંધ મળતી નથી. હા, વડોદરાના કલ્પના મોહન બારોટે સાતેય વાર્તાઓનો આસ્વાદ કરાવેલ છે. ‘આગમન’ વાર્તા વિશે એવી નોંધ કરવામાં આવી છે કે ‘આ વાર્તા એક લઘુનવલ બની શકે તેવું કથાતત્ત્વ ધરાવે છે’ એનો

અર્થ એ થયો કે એ લઘુનવલ બની શકી નથી. જે કે લાંબી વાર્તા જરૂર બની શકી છે, કારણ કે ‘સર્જકે ઘટનાક્રમ, પાત્રાલેખન અને પ્રસંગોની ગૂંથાણી દ્વારા આ વાતનિ અત્યંત રસિક બનાવી છે.’ જે કે એ અંગેની વિશેષ ચર્ચા ‘લઘુનવલ અને લાંબીવાર્તાઓ’ નામના પ્રકરણમાં જ કરવી ઉચિત રહેશે.

નવલિકાસંગ્રહ ‘છેલ્લો અભિનય’ કુલ ૧૨ વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. (સંગ્રહની કુલ પૃ. સંખ્યા -૨૫૦). પહેલી વાર્તા ‘કરુણા’ ૪૮ પૃષ્ઠની, અને છેલ્લી , બારમી વાર્તા ‘છેલ્લો અભિનય’ ૪૬ પૃષ્ઠની હોવાથી, અને એ બેઉ વાર્તાઓની ગણના ‘લાંબી વાર્તા’માં લેખી હોવાથી, એની ચર્ચા પણ અત્રે કરેલ નથી.

ક્રમ પાંચમી વાર્તા ‘ગતશ્રદ્ધા’ નો સમાવેશ ડૉ. બળવંત જાની દ્વારા સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’માં કરવામાં આવેલ છે.

આ સંગ્રહમાં ડાહ્યાભાઈની લેખક પ્રસ્તાવના તો સાવ ટૂંકી અને બિલકુલ ઔપચારિક છે. જે કે સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક-સમીક્ષક માનનીય શ્રી અનંતરાય મ. રાવળે એ વાર્તાઓને ‘કૌતુકપ્રધાન’ લેખાવીને, લેખકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અને વાર્તાઓના તત્ત્વને આપણી સમક્ષ ઉદ્ઘાટિત કરેલ છે. પ્રસ્તાવનાકાર પણ અત્રે ઉલ્લેખેલ ‘કરુણા’ અને ‘છેલ્લો અભિનય’-એ બેઉ કથાઓને ‘લાંબી’ વાર્તા કહે છે. એથી આ અગાઉ કરેલ વિધાનને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

લેખકશ્રી આ સંગ્રહની કથાઓના લેખન દરમિયાન આફ્રિકામાં બેરિસ્ટરી કરતાં હતાં અને ત્યાંના અનુભવો, પ્રસંગો, પ્રત્યક્ષ ઘટનાઓનો પડઘો અહીં જેવા મળે છે.

ડાહ્યાભાઈ એ સમયના લેખનકાળ દરમિયાન ‘ધૂમકેતુ’ની ભાવનાશીલ અને સંવેદનપૂર્ણ વાર્તાઓનો વાચકો પર, લેખકો પર ભારે પ્રભાવ હતો. એ પ્રભાવ ડાહ્યાભાઈના વાર્તાસર્જન પર અપ્રત્યક્ષરૂપે જેવા મળે છે. ‘ગત શ્રદ્ધા’, ‘છેલ્લો અભિનય’, ‘હરદ્વાર’ અને ‘સોનામહોર’ની નાયિકાઓ તો જાણે ‘ધૂમકેતુ’ના એવા પાત્રોની સ્પર્ધામાં ઉતરતી ન હોય !’ એમ શ્રી અનંતરાય રાવળ પણ આ સંદર્ભમાં નોંધે છે.

ત્યારે આ વાર્તાસંગ્રહ ‘છેલ્લો અભિનય’ ઈ.સ. ૧૯૫૩ માં પ્રગટ થયો, ત્યારે

‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ અંગેની ચર્ચા અને સભાનતાનું અસ્તિત્વ નહોતું. એમ છતાં, શ્રી અનંતરાય રાવળે જે થોડાં તારાણો આપ્યાં છે, તે આજના સંદર્ભમાં શ્રી ડાહ્યાભાઈની વાર્તાઓને મૂલવવામાં જરૂર ઉપયોગી છે. એમનાં મૂલ્યાંકનાં થોડા અંશો અવલોકીએ.

‘રસદાયક તો સંગ્રહની બધી જ વાર્તાઓ છે, પણ એ રસદાયકતા તેમાંના વસ્તુને વધુ આભારી છે.’

‘પાત્રોના લાગણીઘેલા વર્તનમાં, વાર્તાઓના કરુણ અન્તોમાં, કૌતુકપ્રિય વાર્તાવસ્તુમાં, પ્રેતસૃષ્ટિના અનુભવોને વાતોમાં, વાર્તાઓમાંના સુંદર પ્રકૃતિવાર્ણનોમાં ને અન્ય રીતે આવતી કાવ્યાત્મકતામાં, દલિતાનુંકંપામાં, અને આફ્રિકા, હરદ્વાર અને માથેરાન જેવા વિવિધ સ્થળોની વાર્તાની લીલાભૂમિ બનાવવામાં લેખક ‘ધૂમકેતુ’નું સ્મરણ કરાવ્યા વિના રહેતા નથી. એમની અસરથી એ પ્રભાવિત થયા હોય અથવા એમનું માનસ ‘ધૂમકેતુ’ ના માનસ જેવું હોય’^૨

સંગ્રહની મોટા ભાગની વાર્તાઓ પ્રેમકથાઓ બની છે એ હકીકત પણ વાચકોની નજરે ચડી જાય એવો છે. ફેર હોય તો પ્રેમની કક્ષા કે માત્રાનો અને સુખદ યા કરુણ અન્તનો’

‘લેખકને.... કૌતુકપ્રધાન અને નિત્યના સામાન્ય જીવનથી કંઈક વિલક્ષણ વસ્તુ વાર્તાઓ માટે કલ્પતાં સારું ફાવે છે.’

‘સુંદર પ્રકૃતિવાર્ણનો ને ભાવના કે લાગણીના કાવ્યમય વાણીથી વાર્તાઓને એ ઓપાવી જાણે છે. રોમાંચક બનાવો નેધેરા અન્ત યોજીને વાર્તાઓને ચોટદાર બનાવી વાર્તારસ જમાવવાની કુશળતા પણ તેમણે સંપાદિત કરી લીધી છે.’^૩

‘ઘણી વાર્તાઓમાં લેખક વાર્તાનો નક્શો પહેલેથી દોરી રાખી તેનો અંત નક્કી કરી નાખ્યો છે, એટલે તેને જ ખાતર પાત્રમાનસ તથા પાત્રવર્તન તેવાં ગોઠવ્યાં હોવાની છાપ પડે છે.’^૪

‘પન્નાવતી’ વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૧૪ વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. (પૃષ્ઠ સંખ્યા- ૨૬ છે). વાર્તા ક્રમાંક-૪ ‘તીર્થસ્થાન’ ૩૬ પૃષ્ઠની, અને વાર્તા ક્રમાંક-૫ ‘પોયાણા’ ૪૧

પૃષ્ઠની છે. એ બન્ને વાર્તાની ગણના લાંબીવાર્તામાં લેખી હોવાથી, એની ચર્ચા પણ અહીં કરેલ નથી.

લાંબીવાર્તા ‘તીર્થસ્થાન’નો સમાવેશ સંપાદક ડા. બળવંતભાઈ જાની દ્વારા સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ માં કરવામાં આવેલ છે.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ સંગ્રહના પુરોમુખ નિવેદનમાં આ સંગ્રહ માટે નોંધ કરી છે:

‘શાલિની’ અને ‘છેલ્લો અભિનય’ ની વાર્તાઓ ગુજરાતી વાચકોને નવી જ અને કૌતુકપ્રિય લાગી. મારો આ ત્રીજો વાર્તા-સંગ્રહ ‘પન્નાવતી’ પણ એવો જ નવો રસ આપશે તો મારા માટે એ આનંદ અને નવ પ્રેરણાનો વિષય બની રહેશે.’^૫

નવલિકાસંગ્રહ ‘પુનર્મિલન’માં કુલ ૪ વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. (પૃષ્ઠ સંખ્યા-૨૪૦ છે). સંગ્રહમાંની પ્રથમ ત્રણ વાર્તાઓ ‘પુનર્મિલન’ ૧૨૦ પૃષ્ઠની ‘લક્ષ્મી અને સરસ્વતી’ ૬૮ પૃષ્ઠની અને ‘કોલેજિયન’ ૩૮ પૃષ્ઠની છે. એ ત્રણેય કથાઓ લાંબીવાર્તાઓ હોવાથી, એ વાર્તાઓની તાત્વિક ચર્ચા અન્યત્ર કરેલ છે. હા, એકમાત્ર, કથા ‘શેષ સુખ’ નવલિકા જાણાઈ છે.

જો કે વાર્તાકાર આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં લાંબી-ટૂંકી વાર્તાના ભેદને સ્વીકારતા નથી. એમને પોતાની પ્રસ્તાવનામાં બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નોંધ્યું છે.

‘ટૂંકી વાર્તા કેટલી લાંબી હોવી જોઈએ એ વિષે ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે પરંતુ એનું કોઈ પણ જાતનું બંધન માન્ય રાખવામાં આવ્યું નથી. ઘણાનું એમ માનવું છે કે ટૂંકી વાર્તા એક બેઠકે વાંચી શકાય એવી હોવી જોઈએ. પરંતુ લેખનકલા વિષે કોઈ પણ જાતનું સખત બંધન હોઈ શકે નહિ.’^૬

આપણે ત્યાં સ્વરૂપચર્ચામાં નવલકથા અને લઘુનવલ, લઘુનવલ અને લાંબીવાર્તા - આ સ્વરૂપો વચ્ચે ભેદ-પ્રભેદનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત એ ભેદાભેદની સ્વરૂપલક્ષી અને તાત્વિક મીમાંસા ઘણી બધી છે અને એ પ્રચલિત તથા સ્વીકાર્ય પણ છે, ત્યારે આ તબક્કે એનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો.

ત્યારે આ મહાનિબંધના પ્રકરણોની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવી, ત્યારે વિભિન્ન

વર્ગીકરણની રીતિનો સ્વીકાર થયો હોવાથી, અહીં તો વિભાગીકરણને અનુસરીને જ ચર્ચા વિચારણા કરી છે. ભલે લેખકને એ માન્ય નથી, છતાં અત્રે ગુજરાતી વિવેચનાની સર્વ સ્વીકૃતિ યોજનાને અનુસરીશું.

આનંદ અને સુખદ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલે આ સંગ્રહમાં ૭ પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના આ લેખકે આપેલ છે. એ પ્રસ્તાવના દ્વારા લેખકશ્રીના વિશ્વના વિશિષ્ટ સર્જકોના સાહિત્યનું વાચન-મનન તેમજ અનેક દેશોનાં પરિભ્રમણ અંગેની પ્રમાણભુત માહિતી સાંપડે છે. તેઓશ્રી ફાન્સના ત્રણ મહાન વાર્તાકારો બાલ્ઝાક, મેરીમી અને મોપાંસાંના ઉલ્લેખ સાથે નોંધે છે કે એ ત્રણેય સર્જકોની અસર ‘જગતના વાર્તાસાહિત્ય ઉપર ઘણી જ મોટી છે.’ વિશ્વ સમસ્તના નામી-અનામી વાર્તાકારો અમેરિકાના અમર વાર્તાકાર એડગર અલન પો ની વાર્તાકલાને સ્વીકારે છે એવું પણ એમનું મંતવ્ય છે. એ પછી તેઓ ઉમાશંકર, પન્નાલાલ, રમાણલાલ અને પેટલીકરના લેખન પર ગોગોલ, ચેખોવ વગેરેની અસર હોવાનું વિધાન કરે છે.

આ ઉપરાંત તેઓ એચ.જી. વેલ્સ, ઓ’ હેન્ની વગેરેની વાર્તાશૈલીના ઉલ્લેખ સાથે ગુજરાતી વાર્તાનિવેશો ધૂમકેતુ, મુનશી, સુંદરમ્, મેઘાણી, ગુલાબદાસ બ્રોકર, યુનીલાલ મડિયા, પીતાંબર પટેલ અને છેલ્લે-છેલ્લે સારંગ બારોટ જેવા સર્જકોના વાર્તાસાહિત્યથી ગુજરાતી-કથાનો વિકાસ થયો છે, એવું નોંધે છે.

આ નોંધ પરથી એટલું જરૂર પ્રતિપાદિત થાય છે કે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ વિશ્વ-સાહિત્ય અને ગુર્જર કથાસાહિત્યના વિવિધ પ્રવાહ અને સત્ત્વથી સુપેરે સજ્જ અને જ્ઞાતા છે.^૭

આ ઉપરાંત શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ કોઈ પણ સારા સર્જકના ભાષામાં ‘ભાષા-પ્રભુત્વ’ તો જરૂરી છે જ, સાથોસાથ ‘જગતને વિશિષ્ટ દષ્ટિથી જોવાની જરૂર’ પર રહે છે. આમ, પ્રભાવશાળી વાર્તાના લેખન માટે તેઓશ્રી બે બાબત જરૂરી લેખે છે. ‘આવા પ્રતિભાવાન મનુષ્યો જગતમાં જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાં ત્યાં એમની દષ્ટિએ નવી વાર્તાનું વસ્તુ નજરે પડે છે. કેટલાક પાશ્ચાત્ય લેખકો તો નવીન વસ્તુની શોધ માટે

પર્યટન પાણ કરે છે' એમ કહીને ડાહ્યાભાઈ સમર્થ વાર્તાકાર સમરસેટ મોમનું ઉદાહરણ આપે છે.

નવલિકા-લેખન માટે આટલા વિચારો વ્યક્ત કરીને તેઓશ્રી 'મહાન લેખકોની કૃતિઓ વાંચવાની ટેવ' પર ભાર મૂકે છે. સાથોસાથ એક શીખ આપવાનું જે વિસરતાં નથી : 'સાથે સાથે તેણે એ પાણ ધ્યાન રાખવું ઘટે કે એ કૃતિઓની પ્રતિભામાં તણાઈ જઈને પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ અને મૌલિકતા એ ભૂલી ન જાય'

વાર્તા-વસ્તુ કેવી હોવી જોઈએ, એ પ્રશ્ન છેડીને તેઓ એક એવું વિધાન કરે છે કે જેમાં પોતાની પસંદગીનો જે નિર્દેશ જાણે-અજાણે થયો છે. તેઓ નોંધે છે : 'નીચેના વિષયો ઉપર જગતની વધારેમાં વધારે વાર્તાઓ લખાઈ છે : પ્રણય, ભક્તિ, માનવતા અને સાહસ'.^૬

ડાહ્યાભાઈને પ્રણય-આલેખન પ્રત્યે વિશેષ પક્ષપાત એ પછીની નોંધમાં કળાઈ આવે છે અને દુઃખાંત વાર્તાઓમાંથી 'લેખકો સુખાન્તવાળી પ્રેમવાર્તાઓ લેખવા પ્રેરાઈ રહ્યા છે એવું વિધાન પાણ કરે છે.

'દેશ-ભક્તિ માટે આપેલાં બલિદાનો' પ્રત્યે ડાહ્યાભાઈ કૂણી લાગણી ધરાવે જ છે.

સાહસ, શૌર્ય અને પર્યટનોનો માનવજાતને શોખ છે, એમ કહીને તેઓ સ્વ-નિરીક્ષણમાંથી જે મંતવ્ય તારવ્યું છે એને અભિવ્યક્ત કરે છે : 'ભયંકર સ્થિતિમાંથી સાંગોપાંગ પાર ઊતરતો વાર્તાનાયક વાચકને મન 'હીરો' બની ગયો છે. દુષ્ટતાનો ડાર તો, તન, મન કે ધનની પરવા કર્યા સિવાય ઝઝૂમતો નાયક વાર્તા વાંચનનારનો પ્રિયજન બને છે. અને આવી વાર્તાઓ કિશોરોને અત્યંત પ્યારી હોય છે.'

એ પછી શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ એમના વાર્તાસંગ્રહ 'પુનર્મિલન'ની પ્રસ્તાવનામાં વાર્તાવિષયક પોતાના વિચારોને આગળ ધપાવે છે. તેઓ કહે છે કે 'પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આજે વિધવિધ પ્રકારની વાર્તાઓ લખાય છે. પછી તેઓ વાર્તાઓનું ૧૫ પ્રકારોમાં વર્ગીકરણ કરે છે અને એ પછી નોંધે છે કે 'આવાં તો અનેક પ્રકારના વર્ગીકરણ કરી

વાર્તાનાં અસંખ્ય પુસ્તકો યુરોપ-અમેરિકામાં છપાય છે.’^૯

આ ઉપરથી આપણે જરૂર પુનઃ કહી શકીએ કે ડાહ્યાભાઈ એવા જગરૂક વાર્તાકાર છે કે તેઓ વિશ્વવાર્તાના સર્જનના સારા પ્રમાણમાં વ્યાસંગી હતા.

ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી સરસ વાર્તાઓ લખાઈ છે, ‘પરંતુ હજી દુનિયાની અન્ય ભાષાઓમાં લખાતી વિધવિધ વિષય ઉપરની વાર્તાઓથી આપણા લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત લેખકો પણ વિમુખ રહ્યા છે.’^{૧૦} એવું ચોકાવનારું અને ઉતાવળીયું વિધાન પણ તેઓ કરી બેસે છે.

આવા અભ્યાસની જરૂરિયાત ઉપરાંત તેઓ ‘વાર્તા-સર્જન કરવાની કુદરતી બક્ષિસ’ને સ્વીકારે છે અને એ માટે પન્નાલાલ પટેલ તથા ઈશ્વર પેટલીકરના ઉદાહરણો પણ આપે છે.

વાર્તાસંગ્રહ ‘પુનર્મિલન’ની લેખકની પ્રમાણમાં દીર્ઘ પ્રસ્તાવનામાં અંતે પોતાના સર્જન વિશે એક બાબતનું રહસ્ય પણ તેઓ આલેખેલ છે.

‘૧૯૪૪ ની સાલમાં હું ભારતવર્ષ પ્રવાસ અર્થે જતો હતો, ત્યારે શીશલ્સ ટાપુ ઉપર મળેલી એક નતાંગ સર્વાંગ સુન્દર યુવતીના મિલન અને તેની જીવનકહાણી ઉપરથી ‘પુનર્મિલન’ વાર્તા લખાઈ છે. એવી જ રીતે અન્ય વાર્તા પણ લખાઈ છે.’^{૧૧}

શ્રી ડાહ્યાભાઈનો નવલિકા-સંગ્રહ ‘પુનર્મિલન’ એટલા માટે આ અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે, કારણ કે એમાં માત્ર ચાર જ વાર્તાઓ છે. પહેલી ત્રણ વાર્તાઓ ‘લાંબી વાર્તા’ છે અને છેલ્લી-ચોથી એક જ નવલિકા છે.

ખાસ મહત્ત્વની વાત એ છે કે આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ડાહ્યાભાઈએ પોતાનું ચિંતન વ્યક્ત કર્યું છે. એમના વાચન, મનન, પરિભ્રમણ અને લેખનને Juxtapose પડખોપડખ મૂકીને શબ્દબદ્ધ કરેલ છે. અન્ડરલાઈન કરવા જેવી એ બાબત છે કે વાર્તાવિષયક એમની વિચારધારાને પામવાથી એમની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓને સમજવા સહાયરૂપ થશે.

આ પ્રસ્તાવનામાંથી શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની વિભાવના અંગેના મંતવ્યોનું તારણ

કાઠીએ, તો સંક્ષેપમાં આ રીતે નોંધી શકાય,

- (૧) વાર્તા કેટલી ટૂંકી, કેટલી લાંબી હોવી જોઈએ, એ જાતનું સખત બંધન ન હોઈ શકે.
- (૨) વિશ્વપ્રસિદ્ધ સર્જકોની ઉત્તમ વાર્તાઓથી લેખક સુપેરે પરિચિત છે અને માને છે કે ગુજરાતના સમર્થ લેખકો પર એમની વધતે ઓછે અંશે અસર જાણાય છે.
- (૩) વાર્તાલેખન માટે તેઓ 'ભાષા-પ્રભુત્વ'ને જરૂરી લેખે છે અને પાશ્ચાત્ય લેખકો (દા.ત. સમરસેટ મોમ) નવીન વસ્તુની શોધ માટે પર્યટન કરતાં, તે આવશ્યક છે.
- (૪) તેઓશ્રી મહાન લેખકોની કૃતિઓને વાંચવાની ટેવ પર ભાર મૂકે છે, પણ એ સાથે જ ચેતવાણી પણ આપે છે કે એ કૃતિઓની પ્રતિભામાં પ્રવાહિત થઈને આપણું આગવું વ્યક્તિત્વ ન ભૂલી જવાય એની કાળજી રાખવી !
- (૫) પ્રણય, ભક્તિ, માનવતા અને સાહસ વગેરે વિષયોની વાર્તાઓ જગતભરમાં સવિશેષ લખાઈ છે.
- (૬) તેઓશ્રી દૃઢપણે માને છે કે સાહસી, નીડર અને દુષ્ટો પર ધસી જનાર વાર્તાનાયકો લોકોને પ્રિયજન બને છે.
- (૭) શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ જગતભરમાં લખાયેલી નોંધપાત્ર વાર્તાઓને ૧૫ વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરે છે અને આથી વિશેષ વર્ગીકરણ પણ હોઈ શકે તેવું પણ માને છે.
- (૮) ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત લેખકો દુનિયાની અન્ય ભાષાઓમાં લખાતી વિધવિધ વિષય ઉપરની વાર્તાઓથી વિમુખ રહ્યા છે. આમ છતાં તેઓ વાર્તા-સર્જન કરવાની કુદરતી બક્ષિસનો સ્વીકાર કરે છે.

આટલાં વિચારો-મતંવ્યો નોંધીને એક બાબત શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ નોંધે છે, તેનો ઉલ્લેખ તે સમયની સ્થિતિને જાણવા માટે ઉપયોગી છે.

આપણે એ બાબત યાદ રાખીએ કે વાર્તાસંગ્રહ ‘પુનર્મિલન’ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ જાન્યુઆરી, ૧૯૬૦ માં, એટલે કે સંગ્રહની પ્રસ્તાવના ૧૯૫૯ ની આખરમાં લખાયેલી હશે એટલે કે આજે ‘માધ્યમોના વિસ્ફોટ’ નો યુગ છે, તેવો સમય ત્યારે નહોતો.

‘છેવટે એક જ વસ્તુ વાર્તા લેખકોએ જાણવા જોવી એ છે કે ટૂંકી વાર્તાથી દ્રવ્ય-ઉપાર્જન થતું નથી. એ તો શોખની વસ્તુ છે. શોખ માટે મહેનત કરવામાં અનેરો આનંદ છે. જ્યારે એકાદ સુંદર વાર્તા લખાય ત્યારે અંતરમાં જે અલૌકિક આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ બદલો છે. કારણ મહાન વાર્તામાં જીવનનો ધબકાર સંભળાય છે.’^{૧૨}

આજે તો આ વાતના કથન પર લગભગ છ દાયકાનાં વલોગ વહી ગયાં છે ત્યારે સમૂળગું ચિત્ર જ બદલાઈ ગયું છે ! વિવિધ માધ્યમો સાથેજોડાયેલા લાખો લોકો પોતાના નિર્વાહ એથી મળતી આવકમાંથી વ્યતીત કરે છે. શ્રી ડાહ્યાભાઈ જેને ‘સ્વયં સ્કુરિત’ સ્પંદનમાંથી પ્રાપ્ત થતો ‘અલૌકિક આનંદ’ કહે છે તે આજે મોટે ભાગે વ્યવસાયમાં પરિવર્તિત થઈ ગયો છે.

‘શર્મિષ્ઠા’ નવલિકાસંગ્રહમાં કુલ ૧૫ વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. (પૃષ્ઠ સંખ્યા-૨૬૮ છે) (પ્ર.આ. નવેમ્બર, ૧૯૫૬, પુનર્મુદ્રણ: ૨૦૦૧). અહીં પુનર્મુદ્રણ થયેલ આવૃત્તિ ખપમાં લીધી છે.

આ સંગ્રહમાંની બધી જ કથાઓ નવલિકા-સ્વરૂપની છે. આ સંચયમાંથી પાંચ નવલિકાઓનો સમાવેશ ડૉ. બળવંત જાની સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ સંગ્રહમાં કરવામાં આવ્યો છે. એ કથાઓના શીર્ષકો ક્રમ મુજબ આ પ્રમાણે છે : ‘લાખું’, ‘પ્રાયશ્ચિત’, ‘જનમોજનમનાં પ્રેમી’, ‘પરિમલ’, અને ‘ત્યાગ’.

વાર્તાસંચયમાં લેખકની માત્ર બે પૃષ્ઠની પ્રસ્તાવના છે. આ સંગ્રહને એમણે ચોથો વાર્તાસંગ્રહ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘દિનેશ’ નો પ્રણયકથાઓના આલેખન પરત્વે વિશેષ ઝોક રહ્યો છે. આ સંગ્રહની મોટાભાગની વાર્તાઓમાં પ્રણયની

વિવિધ પ્રકારની અભિવ્યક્તિઓ આકાર પામી છે, જે કે એમાં સારું એવું વૈવિધ્ય અને રસ-વિભિન્નતા યે જોવા મળે છે. એ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નવલિકાકારે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં યે કર્યો છે.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ પ્રસ્તાવનામાં ‘પ્રણય’ આલેખન અંગે નોંધે છે.

‘માનવજાતની સંસ્કૃતિના ઉદયથી આજ સુધી પ્રણય-સ્નેહ-મહોબતે માનવજાતને અકથ્ય, અવાર્ણનીય આનંદ, પ્રસ્પંદ અને અદ્ભુત પ્રમોદ આપ્યાં છે. પ્રણય અને સ્નેહને પરિણામે અસંખ્ય સ્વાર્પણ અને બલિદાનો અપાયા છે. જ્યાં જ્યાં એવાં સ્વાર્પણો અને બલિદાનો નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે ત્યાં ત્યાં દુઃખદ, હૃદયદ્રાવક કરુણા ઉત્પન્ન થઈ છે. સફળ અથવા નિષ્ફળ પ્રણયમાંથી જે સ્વર્ગીય કાવ્ય ઉદ્ભવ્યું છે તેણે માનવજાતને પ્રત્યેક પળે અભિનવ રસ પાચો છે. મારી વાર્તાઓમાં પ્રણયને મારી કલ્પના પ્રમાણે વિવિધ રીતે દર્શાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.’^{૧૩}

પ્રણય વિષયના આલેખનના આ જાતના સ્વીકાર વિના પણ એમની કથાઓના વાચકો જાણે જ છે કે લેખકની કલમ દ્વારા બહુધા મેઘઘનુષી પ્રણયનું આલેખન થયું છે. પણ એ પછી લેખકે એક મહત્ત્વની બાબતને ઉલ્લેખિત કરી છે :

‘વાર્તા લખવામાં મેં એક વસ્તુનું ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે અને તે એ કે વાર્તા કહેવી. કદાચ આ જ કારણને લીધે ગુજરાતી વાચકોને મારી વાર્તાઓ આટલી બધી ગમી હશે.’^{૧૪}

આમ, લેખકે મોટે ભાગે વાર્તા-લેખનની રીતિ નહિ, પણ માંડીને વાત કહેવાની વાર્તા-કથનની રીતિ અપનાવી છે.

-પણ આ રીતિના પ્રચુર પ્રયોગથી વાચકોમાં એમની વાર્તાઓ પ્રિય થઈ હશે, એ વિધાનને સોએ સો ટકા, કદાચ, ન સ્વીકારી શકાય. એમની આ કથન-રીતિના વારંવાર પ્રયોગથી આલેખનમાં એકવિધતા જોવા મળે છે. આ મુદ્દા અંગે પાછળથી ઉદાહરણ સહિત ચર્ચા કરીશું.

એ પછી વાર્તાકાર આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં આગળ કલ્પનાના ઉડ્યનના આનંદની

વાત નોંધીને જર્મન કવિ શિલરના કાવ્યની એક કંડિકા ટાંકે છે. એ કંડિકાની પહેલી પંક્તિમાંના ત્રણ શબ્દો આપણા માટે મહત્વના છે : 're-done' , 're-shown' અને 're-told'.^{૧૫}

મનની સપાટી પર પાત્ર 'action' ને કલ્પના અને અભિવ્યક્તિ દ્વારા જે નીપજી આવે તે 're-done'. પાત્રની, ઘટનાની, સ્થિતિ-પરિસ્થિતિને રેખાઓને પુનઃઅંકિત કરવામાં આવે તે 're-shown' અને ક્યારેક કોઈના મુખેથી કોઈ ઘટના-પ્રસંગ-બનાવ સાંભળીને, ફરીથી પોતીકી-પદ્ધતિથી કથવામાં આવે તે 're-told'.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ દ્વારા આ કડી ટાંકીને, કોઈ વસ્તુની છબી ઝિલાયા પછી, in camera માં પરિવર્તિત થઈને, અંતિમ આલેખન-નિરૂપણ સુધી કથા પરબો ઉખળે-ઉખળે છે તે પ્રક્રિયાને પણ તેઓએ બ-ખૂબી સમજાવી છે.

'Fancy' ને તેઓ અવતરણ દ્વારા 'ever roaming'કહે છે ત્યાં સુધીની વાત તો બરાબર છે, પણ એમનું એ પછીનું વિધાન, કદાચ ચર્ચાસ્પદ બની શકે ! આપણે એમના જ શબ્દોમાં તે કથનને અવલોકીએ :

‘મહાકવિ વાલ્મીકિએ કલ્પેલા રામને જગત પૂજે છે અને વ્યાસ વિના કૃષ્ણની મહત્તા શી? કવિ-લેખકની કલ્પના સજીવ રહે છે. બધું જ બદલાય છે પરંતુ લેખક કે કવિની કલ્પનાએ જે સર્જન કર્યું હોય છે તે અમરત્વને પામે છે.’^{૧૬}

સર્જકના આ વિધાનને સૌ કોઈ સર્વાંશે ન પણ સ્વીકારી શકે. જે કે સર્જકની આ પોતીકી મહત્ત્વની સ્થાપના અને કલ્પના-તત્ત્વના અશેષ સ્વીકારને લીધે અનેક પ્રશ્નો યે ઉપસ્થિત થાય ?

શું રામ અને કૃષ્ણ કવિ-કલ્પના દ્વારા સર્જયા છે ?

લોકોની આસ્થાના પરમ અને ચરમબિંદુને આથી આઘાત નથી પહોંચતો ?

વિશ્વસ્તરે જેમનું પૂજન થાય છે અને વિકટ પરિસ્થિતિમાં અર્ચના કરીએ અંતિમ આધારરૂપ લેખવામાં આવે છે, તે શું મહાકવિઓની કલ્પના જ ચરિત્ર-પાત્ર માત્ર છે ?

જે પાત્રોને, જે મહાકાવ્યોને ભારતીયસંસ્કૃતિ અને એ સંસ્કૃતિના વાહકોએ પ્રમાણમાં

છે, સ્વીકાર્યા છે, માત્ર મહામાનવ જ નહિ પણ અવતારરૂપી પદ્મથી અંતરના તળના આત્માએ સ્થાપીને આરાધ્યા છે, તે શું કેવળ કવિ-કલ્પનાનું જ પરિણામ છે ?

આ વિધાનને આત્યંતિક લેખીને આગળ ધપીએ. ઉડ્યનન'ની વાત જરી જ રાખી છે. અંતે, તેઓ નોંધે છે :

‘કલ્પનાની પાંખે બેસી અનન્તમાં ઊડવાની જે મઝા છે તે ઘરની ચાર દીવાલોમાં ગોંધાઈ રહેવામાં નથી જ. વાસ્તવમાં જ જે મનુષ્યજાત કલ્પનાવિહીન રહે તો અન્ય પ્રાણીઓ જેવી એ જડ જ બની જાયને !’^{૧૭}

આ વિધાનમાં પણ વિચારનું-માન્યતાનું અતિરેકપાણું જાણાય છે. તો પછી સર્જકને પ્રાપ્ત થયેલ ઈશ્વરદત્ત બક્ષિસનું શું ?

-જેલની કાળકોટડીઓમાં લખાયેલ વિશ્વપ્રસિદ્ધ સર્જનનું શું ?

શું માત્ર કલ્પનાના ઉડ્યનો અને પરિભ્રમણથી જ આલેખનમાં સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે ?

- સર્જન અંગેની અન્ય અપેક્ષાઓનું શું ?

વાર્તાસંગ્રહ ‘શાલિની’ની વાર્તાઓની વાત હવે કરીએ. એ સંગ્રહમાં કુલ ૧૮ વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. (પૃષ્ઠ સંખ્યા-૨૭૦ છે) (પ્ર.આ. જન્યુઆરી, ૧૯૫૧).

સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા ‘શાલિની’ (અર્થાત માત્ર બે લાંબી વાર્તાઓ છે. બાકીની બધી ટૂંકી વાર્તા, નવલિકાઓ છે. આ સંગ્રહમાંથી સૌથી વધુ વાર્તાઓ - ૧૦ કથાઓનો સમાવેશ ડા. બળવંત જની સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ માં કરાયો છે. એ વાર્તાઓના ક્રમશઃ શીર્ષકો આ પ્રમાણે છે : (૧) માનવતા-૨ (૨) સંસ્કૃતિ ખાતર (૩) અદ્ભુત પ્રેયસી (૪) વીનસનું આલિંગન (૫) દ્વેષ (૬) એડલવીસ (૭) બહાદુર જેનેટ (૮) સતી (૯) બલિષ્ઠ અને ગહન પ્રેમ (૧૦) પાંચમું બાળક.

વાર્તાસંગ્રહ સાથે જેડાયેલું એક પૃષ્ઠનું લેખકશ્રીનું નિવેદન છે. આ સંગ્રહની સઘળી કથાઓ કોઈ સામયિકમાં છપાઈ નથી અને પહેલી જ વાર અત્રે ગ્રંથસ્થ થઈ છે, એવી નોંધ સાંપડે છે.

‘પરદેશમાં વસતા લેખકને એમનાં લખાણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે અને પરદેશમાં પ્રોત્સાહન આપતું વાતાવરણ પણ હોતું નથી. આથી એવા લેખકના પ્રોત્સાહનને ટકાવનાર અંતરની ઊર્મિ, ધગશ અને સર્જનમાંથી ઉદ્ભવતો આનંદ જ છે.’^{૧૭}

નિવેદનમાં નોંધાયેલી લેખકશ્રીની આ આંતરવેદના અત્યંત પ્રબળ અને સંવેદનપૂર્ણ છે. આગળ તેઓશ્રી નોંધે છે કે આ સંગ્રહમાંની કેટલીક વાર્તાઓ યુરોપ અને આફ્રિકાના પ્રવાસ દરમિયાન એમણે જોયેલી, જાણેલી, સાંભળેલી બીનાઓ ઘટનાઓ ઉપરથી લખી છે. ^{૧૮}

આપણા અભ્યાસ અને અવલોકનનો અંતિમ નવલિકાસંગ્રહ તે ‘અમરપ્રેમી’ આ સંગ્રહમાં કુલ ૬ વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. (પૃષ્ઠ સંખ્યા-૨૨૦ છે) (પુનર્મુદ્રણ-૨૦૦૦).

‘અમરપ્રેમી’- નવલિકા-સંગ્રહની પ્રથમ ત્રણ વાર્તાઓ (૧) અમરપ્રેમી (૨) આદિવાસીનું આકંઠ (૩) ચંદ્રકલા-લાંબી વાર્તાઓ હોવાથી શ્રી ડાહ્યાભાઈની વાર્તા-નવલિકાઓના આ પ્રકરણમાં એનો ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે. ડૉ. બળવંત જાની સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ માં લાંબીવાર્તા ‘આદિવાસીનું આકંઠ’ નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંગ્રહની તમામ વાર્તાઓનો આસ્વાદ કરાવ્યો છે વડોદરાનાં કલ્પના મોહન બારોટે.

પ્રત્યેક વાર્તા વિષયે થોડા વિસ્તારથી આસ્વાદ કરાવ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ વાર્તાકારની કથાઓ અંગે કેટલાક કથા-તત્ત્વનાં અંશો યે તારવી આપ્યા છે.

જેમ કે- ‘આ બંધી વાર્તાઓએ માનવજીવન, માનવ-સ્વભાવના વિવિધ ખૂણાઓનું દર્શન કરાવવા ઉપરાંત જીવનનાં ચિરંજીવ તત્ત્વોનું આલેખન કર્યું છે.

આસ્વાદ કરાવતી વખતે કલ્પનાબહેને નોંધ કરી છે : ‘ધૂમકેતુ’ ની વાર્તાઓની જેમ જ લેખક વચ્ચે વચ્ચે ચિંતન-કણિકાઓ પણ આપે. દા.ત. ‘માણસ ધર્મધિ બને

તો કેટલો પાગલ બની જાય છે ?’

એમનું એક અવલોકન એવું છે કે -

‘શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની ટૂંકી વાર્તાઓ એડગર એલન પોની વાર્તાઓની જેમ એકદમ કોઈ ઘટનાથી શરૂ થાય છે અને જાણવી જોઈતી જરૂરી છે તેટલી બધી જ વિગતો વાર્તા દરમિયાન જ લેખક આપણી કહી દે છે.’^{૧૯}

જે કે આ બાબત કોઈ વાર સિદ્ધિને બદલે લેખકની મર્યાદા પણ બની રહે. કારણ કે ટૂંકી વાર્તાના આલેખનનો આધાર રહસ્યની જાળવણી ઉપર છે અને કેટલીક વાર તો વધારાનું આલેખન કે શબ્દો નવલિકાની મર્યાદા બની રહેતા હોય છે.

આસ્વાદકાર નોંધે છે તેમ આ વાર્તાસંગ્રહની બધી જ વાર્તાઓ સત્યઘટનાનો આધાર લઈને લખાયેલી છે. લેખકે એક કુશળ ચિત્રકારની અદાથી બધી ઘટનાઓમાં કલ્પનાના રંગ પૂર્યા છે.

ડાયસ્પોરા વાર્તાના તત્ત્વનો જાણે-અજાણ્યે શ્રીમતી કલ્પનાબહેન મોહન બારોટે કર્યો છે.

‘વિવિધ ફલક પર વિસ્તરેલી આ વાર્તાઓ લેખક શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલના બહોળા જીવન-અનુભવ અને વિશ્વસાહિત્યના વિશાળ વાચનના પાયા પર રચાયેલી છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત એ છે કે આ વાર્તાઓ માત્ર ગુજરાત કે ભારતના વાતાવરણને જ સ્પર્શતી નથી, પરંતુ પરદેશના કથાવસ્તુને પણ આબાદ રીતે રજૂ કરે છે.’^{૨૦}

આસ્વાદમાં એવી નોંધ પણ સાંપડે છે કે વાર્તાના કુશળ કસબી શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની બધી જ વાર્તાઓમાં સ્ત્રીપાત્રો ઉચ્ચકક્ષાના માનવીઓ છે. આ ઉપરાંત આપણને અહીં આસ્વાદના અંતે એક થોડાંક આત્યંતિક અને ઉતાવળિયા વિધાનો પણ આસ્વાદ લેખિકાની કલમમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું એકાદ ઉદાહરણ અવલોકીએ.

‘વાર્ણકળામાં તો આ વાર્તાઓ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નાં વાર્ણનોની લગોલગ પહોંચી જાય છે’ અસ્તુ.^{૨૧}

અહીં સુધી, જે નવલિકાસંગ્રહો પ્રાપ્ય થઈ શક્યા, તેની કેવળ પ્રાથમિક અને

પરિચયાત્મક માહિતી જ અહીં પ્રસ્તુત કરી છે. હવે પછી શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'દિનેશ'ની વાર્તાઓ, આજના સંદર્ભમાં, ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ તરીકે કેવી ક્ષમતા ધરાવે છે, તેને વિવરણાત્મક રૂપે તપાસનો ઉપક્રમ છે.

○ ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ :

કવિ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલના ડાયસ્પોરા કથાસાહિત્ય વિષય મહાનિબંધના વિષય તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે મારા આ કાર્યના માર્ગદર્શક, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવનના પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ, મધ્યકાલીન અને સમકાલીન સાહિત્ય-સર્જનના સુપ્રસિદ્ધ મૂલ્યાંકનકાર અને સમગ્ર ડાયસ્પોરા સાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખીને વૈશ્વિક પરિવેશમાં ગુજરાતીના અભ્યાસી ડૉ. બળવંત જાની પાસેથી આ વિષયનું કેટુંક મૂલ્યવાન માર્ગદર્શન એમની સાથેના વાર્તાલાપમાંથી તથા એમનામાં વિષયક પ્રકાશનોમાંથી પ્રારંભમાં જ સાંપડેલું.

આ અભ્યાસમાં મને ડૉ. બળવંત જાનીએ પ્રારંભમાં મને જે પ્રાથમિક માહિતી આપી અને દિશાસૂચન કર્યું, તે આ પ્રમાણે હતું :

'ગુજરાત બહાર, ખાસ કરીને આપણા દેશ બહાર જે ગુજરાતી સમાજ જીવે છે એના પ્રશ્નોથી આપણે વાકેફ હોવા જોઈએ. તેઓ રહે તો છે પોતાની જન્મભૂમિથી જોજનો દૂર, પણ એ તળ-વિખૂટી પ્રજાએ પોતાની ભૂમિ સાથેનું અનુસંધાન બરાબર જાળવી રાખ્યું છે. ડાયસ્પોરા સાહિત્યના સર્વેલાં પાત્રોમાંથી જે જીવનમૂલ્યો પ્રગટે છે અને તેમાં જે સંઘર્ષ જોવા મળે છે, તેનો બરાબર અભ્યાસ કરવો પડશે. એ ડાયસ્પોરા કથા-સાહિત્યમાં જે પ્રશ્નો આલેખાયા છે, તે આપણી ગુજરાતી કથાઓની સરખામણીએ અલગ અને આગવા છે. આમ હોવા છતાં પણ આપણા અભ્યાસનો વિષય એ હોવો જોઈએ કે એ કથાનાં પાત્રાલેખન, વર્ણનો, ભાષા તેમજ અલંકારોમાંથી ગુજરાતીતા ઉપસી આવે છે ? ગુજરાત બહાર રહીને, એક નોખા પરિવેશમાં તે સર્વકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટલે અંશે વિશેષ પ્રદાન આપવા સક્ષમ છે તે પણ આપણે આ વિષયના અભ્યાસ દરમિયાન તપાસવું જોઈએ.'^{૨૨}

ડૉ. બળવંત જાની તરફથી જાણવા-વાંચવા મળેલ આ રૂપરેખાને આધાર બનાવીને આ મહાનિબંધનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું.

એ પછી ડૉ. બળવંત જાની સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’નો વિગતે અભ્યાસ કર્યો. લઘુનવલ કે નવલકથાઓને બાદ કરતાં હું જે વિષય પર કામ કરતી હતી તેના લગભગ સંદર્ભો મને એમાંથી મળી આવ્યા અને માર્ગદર્શનરૂપ નીવડ્યા. ડૉ. બળવંત જાનીના એ સંપાદનમાં ‘લાંબી વાર્તા’ઓનો યે સમાવેશ થયો છે એનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારણમાં અગાઉ કરેલ છે.

આ સંપાદનમાંની કથાઓ પૂર્વે જે સુદીર્ઘ સંપાદકીય લેખ- ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ વૈશ્વિક પરિવેશમાં ગુજરાતીતા’ અને મારા આ સંશોધનમાં અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી, મહાનિબંધમાં મેં એનો ઠેરઠેર ઉપયોગ થયો છે. એ અભ્યાસમાંથી ‘લાંબીવાર્તા’ ઓ ચર્ચા, આ પ્રકારણમાં મારા માટે ખપતી નથી તેની નોંધ કરી લઉં.

ડૉ. બળવંત જાની દ્વારા ‘બ્રિટિશ-ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યશ્રેણી’ અંતર્ગત કેટલાક પ્રકાશનો પ્રકાશિત થવાનાં છે. એમાં વાર્તાઓ ઉપરાંત નિબંધો, કવિતાઓ, નારી-આલેખન, વિવેચન-મૂલ્યાંકન, પત્રકારત્વ વગેરે અલગ-અલગ સંપાદનોનો સમાવેશ થાય છે. અસ્તુ.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ ઈ.સ. ૨૦૦૮ માં ધ્વિંગત થયા. તેઓએ પૂર્વે અવારનવાર નિયમીત રીતે નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી ગુજરાતના પ્રવાસે આવતા હતા તેઓનું ગત વર્ષે જ નિધન થયું.

આ લેખકે અન્ય અનેક દેશો-સ્થળોમાં વસવાટ કર્યો છે. પ્રવાસ અને પરિભ્રમણો તો પારાવાર. મોટા ભાગનું સાહિત્ય-સર્જન સ્વાનુભવ, સ્વ-અવલોકન, સમ-સંવેદન અને સત્ય-ઘટનાઓ પર આધારિત છે. એમ છતાં યે આ સમર્થ ગુજરાતભૂમિના સંસ્કારો સતત પડઘાવતા રહે છે.

લેખનની અપાર અભિરુચિ હોવાથી એમના કવિતા-નાટક-નવલિકા સંગ્રહો ક્રમેક્રમે પ્રકાશિત થતા રહ્યા. અત્યાર સુધીમાં એમની ૧૧ નવલકથાઓ, ૧૦ વાર્તા સંગ્રહો, ૧-

૧ નાટક-લેખ સંગ્રહ, ૮-કાવ્ય સંગ્રહો અને જ્ઞેનાથી એમને અપ્રતીમ પ્રતિષ્ઠા અને આગવી ઓળખ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે ‘મોહન ગાંધી મહાકાવ્ય’ના ૧૨ ગ્રંથો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.

આ ઉપરાંત તેઓશ્રીના વિવિધ વિષયના ૪ જ્ઞેટલાં સંપાદનો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થયાં છે.

ડૉ. બળવંત જનીએ લેખકની ‘ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ ના સંપાદનના પુરોવચનમાં જે તત્ત્વો તારવ્યાં છે, તે આ મુજબ છે.

- (૧) બ્રિટિશ-ગુજરાતી પ્રવાસી લેખક તરીકેની અનેક વિશિષ્ટતાઓ આ વાર્તાઓમાં પ્રગટે છે.
- (૨) મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં પ્રણયભાવની અભિવ્યક્તિ છે.
- (૩) વિશ્વના વિવિધ ભૂ-ભાગના આલેખનને અનુષંગે પ્રણયભાવના કેવી શાશ્વત-સનાતન છે તેનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.
- (૪) મોટે ભાગે વાર્તામાં એના લેખકની સહોપસ્થિતિ હોય છે કે તો અન્ય પાસેથી અનુભૂત સામગ્રીનું શ્રવાણ અથવા તો સમૂહગોષ્ઠિમાં ઉપસ્થિત ચરિત્રો પોતાની અનુભવ ગઠરિયાને ખોલે એમ પ્રથમ પુરુષ એકવચન કથનરીતિ આ વાર્તાઓની રચનાકળામાં સતત દૃષ્ટિગોચર થાય છે.
- (૫) ક્યાંક સંવાદ અને વાર્ણનો વાર્તાને નાટ્યાત્મક કે ઊર્મિકાવ્યની સમીપ પહોંચાડે છે.

સંપાદકશ્રીએ સંપાદિત કથાઓને બે ખંડમાં વિભાજિત કરીને તપાસી છે, તે વાત આ અગાઉ નોંધવામાં આવી છે. (૧) પ્રણયભાવ (૨) સમાજલક્ષી સેવાકીય કે માનવતાવાદી વલાણ.

આ બૃહદ્ સંપાદનમાં કુલ ૨૧ ડાયસ્પોરા વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે, તેમાંની કેટલીક ‘લાંબીવાર્તા’ ઓ પણ છે. એ વિભાગની કથાઓનો અભ્યાસ અન્ય પ્રકારણમાં કરવાનો હોઈ, અહીં ચર્ચા-વિચારણામાં નવલિકાઓ જ સમાવિષ્ટ થઈ છે.

ડૉ. બળવંત જની સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ સંગ્રહમાં નીચે દર્શાવેલ વાર્તાઓ ‘લાંબીવાર્તાઓ’ છે.

ક્રમ	લાંબીવાર્તાનું શીર્ષક	સંગ્રહનું શીર્ષક
૧.	‘તીર્થસ્થાન’	‘પદ્માવતી’
૨.	‘પુનર્મિલન’	‘પુનર્મિલન’
૩.	‘અમરપ્રેમી’	‘અમરપ્રેમી’
૪.	‘આદિવાસીનું આકંઠ’	‘અમરપ્રેમી’

આ લાંબી વાર્તાઓની વિચારણા અલગ પ્રકારમાં કરવામાં આવશે.

એ સિવાય એ સંપાદનમાં સંગ્રહિત નવલિકા-વાર્તાઓ આ મુજબ છે :

ક્રમ	નવલિકાનું શીર્ષક	સંગ્રહનું શીર્ષક
૧.	ખજનો	‘આગમન’
૨.	લાખું	‘શર્મિષ્ઠા’
૩.	પ્રાયશ્ચિત	‘શર્મિષ્ઠા’
૪.	જનમોજનમના પ્રેમી	‘શર્મિષ્ઠા’
૫.	પરિમલ	‘શર્મિષ્ઠા’
૬.	ત્યાગ	‘શર્મિષ્ઠા’
૭.	માનવતા-૧	‘અમરપ્રેમી’
૮.	માનવતા-૨	‘શાલિની’
૯.	સંસ્કૃતિ ખાતર	‘શાલિની’
૧૦.	અદ્ભુત પ્રેયસી	‘શાલિની’
૧૧.	વીનસનું આલિંગન	‘શાલિની’
૧૨.	દ્વેષ	‘શાલિની’
૧૩.	એડેલવીસ	‘શાલિની’
૧૪.	બહાદુર જેનેટ	‘શાલિની’
૧૫.	સતી	‘શાલિની’

૧૬.	બલિષ્ઠ અને ગહનપ્રેમ	‘શાલિની’
૧૭.	પાંચમું બાળક	‘શાલિની’
૧૮.	ગત શ્રદ્ધા	‘છેલ્લો અભિનય’

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની તમામ ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓની ચર્ચા કરવાનું શક્ય નથી. એમ કરવા જતાં એકવિધતા અને પુનરાવર્તનનો ય ભય રહે છે. વળી શ્રી ડાહ્યાભાઈએ વાર્તાલેખનની શરૂઆત કરી કે મોટાભાગના નવલિકા -સંગ્રહો પ્રગટ થયા ત્યારે ડાયસ્પોરાની ચર્ચા, સભાનતા કે વિવેચનાનું પાણ અસ્તિત્વ નહોતું. આજે જ્યારે ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની તાત્વિક અને સમીક્ષાત્મક ચર્ચા અને વાદે ગતિ પકડી છે, ત્યારે એટલુંતો કહી શકીએ કે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની કેટલીક કથાઓ ડાયસ્પોરા નથી અને એથી આવી વાર્તાઓ માટે મહાનિબંધના ચર્ચાનો ભાગ ન બને એ સ્વાભાવિક છે. એટલે અહીં પાણ નિબંધમાં મહત્વની નમૂનારૂપ કેટલીક ડાયસ્પોરા-વાર્તાઓની ચર્ચા કરી છે એ કારણે અન્ય સ્વરૂપોની કૃતિઓ સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે.

એક બીજી વિગત પાણ નોંધવી છે કે ડાયસ્પોરિક-સાહિત્યની વિવેચના વિશ્વકક્ષાએ થાય છે, એથી એ ગુજરાતી સાહિત્ય પૂરતી સીમિત નથી;

એ સૌ કોઈ સમજી શકે તેવી વાત છે. એ ઉપરાંત ડાયસ્પોરિક ચર્ચા માત્ર સાહિત્ય પૂરતી જ મર્યાદિત નથી, પાણ અન્ય માધ્યમોને ય પ્રબળ રીતે સ્પર્શે છે. એ માત્ર ‘મુદ્રિત’ માધ્યમ જ નહિ, પાણ દૃશ્ય - શ્રાવ્ય માધ્યમો સુધી વિસ્તરેલા છે.

હકીકત તો એ છે કે ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ’ એ ગ્રંથમાં માનનીય લોર્ડ ભીખુ પારેખે ‘આમુખ’માં નોંધ્યું છે તેમ :

‘ભારતીય ડાયસ્પોરાના અભ્યાસની જેમ જ ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનો અભ્યાસ પાણ ઘણો વહેલો થવો જોઈતો હતો. હજુ પાણ તેની પાછળ પુસ્તું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું નથી.’^{૨૩}

ડાયસ્પોરા અને વિવિધ માધ્યમો :

વિશ્વ પરિભ્રમણની સુવિધા અને પ્રવાસશોખે આ વિશ્વને એક બિંદુમાં પરિવર્તિત કર્યું હોય, એવું ક્યારેક લાગે છે. એક દેશ કે પ્રદેશ સાથે પરભૂમિનું અનુસંધાન અને જોડાણ એવું તો સ્વાભાવિક બની ગયું છે કે એથી આ શ્ર્ચની સાથે પરભૂમિનું અનુસંધાન બની ગયું છે કે એથી આશ્ર્ચની સાથે સંતોષપ્રદ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે.

હરમન હેસ એટલે જર્મન લેખક (ઈ.સ. ૧૯૭૭-૧૯૬૨) એ પ્રતિભાશાળી સર્જકને નોબેલ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવેલ. એણે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાથી પ્રભાવિત થઈને એક કૃતિનું સર્જન કર્યું, તે 'સિદ્ધાર્થ' એ કથા પરથી અંગ્રેજી ફિલ્મનું પણ નિર્માણ થયું છે.

સિદ્ધાર્થના અંતરમાં જ્યારે સંવેદનાનો વંટોળ ઊઠે છે ત્યારે એણે નિયતિ સામે ઝૂકી જવાનું પસંદ કર્યું. બસ, એ નિર્ણયથી એના ચહેરા પર નિર્વાણ-પ્રાપ્તિની શાંતિ અને તેજસ્વિતા ઝળહળી ઊઠ્યા.

એક જર્મન લેખક જ્યારે ભારતની આ કથાને પ્રભાવક રીતે રજૂ કરે છે, ત્યારે તાજજુબ થઈ જવાય છે !

જહોન ગોડવિન એટલે ઓસ્ટ્રેલિયાના લેખક, પત્રકાર અને વિશ્વપ્રવાસી. એ સર્જકે ભારતના ગુજરાત, રાજસ્થાન દોરડા પર ચાલતા નટ-બજાણિયાને વિષય બનાવીને જે કથા કંડારી છે અને એના પરથી જે ડોક્યુમેન્ટરી તૈયારી થઈ છે, તે અદ્ભુત છે !

આપાણા દેશને 'ચમત્કારોનો દેશ' તરીકે વિશ્વના મોટા ભાગના દેશો સ્વીકારે છે. અંગ્રેજ લેખક પેટ્રિક રિયોને ભારતયાત્રા કરેલી અને એની ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધાનો મોટો પ્રભાવ પડેલો. એણે લખેલી વાર્તા 'Hands of Lord Shiva' સુપ્રસિદ્ધ છે.

બ્રિટિશ-શાસન દરમિયાન સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક એડવર્ડ મોર્ગન ફોસ્ટર (૧૯૭૯-૧૯૭૦) ભારતનો પ્રવાસ કરેલો. એણે લખેલ પુસ્તક 'એ પેસેજ ટુ ઈન્ડિયા' પણ ખૂબ જાણીતું છે.

માર્ક ટ્વેનના નામથી આપણે સૌ સારી રીતે પરિચિત છીએ, પણ એમની ભારત-યાત્રા વિશે આપણે બહુ જાણતા નથી. એ પ્રવાસપ્રેમી હાસ્યકારે આપણા દેશનું વારંવાર પરિભ્રમણ કરેલું. એણે અલાહાબાદ, બનારસ અને અનેક સ્થળોના પ્રવાસ કર્યા. માર્ક ટ્વેનએ પોતાની આત્મકથા ‘ફ્લોઈંગ ધી ઈક્વેટર’ માં આપણા દેશ માટે લખ્યું છે.

‘ભારતીય ઈતિહાસનો વારસો ઘણો મહાન છે. સમસ્ત સભ્ય જગતમાં જે ચીજોની શરૂઆતથઈ, પ્રારંભ ભારતમાંથી જ થયો છે. પહેલી સભ્યતાનો ઉદય ભારતમાં થયો. ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને આર્થિક સંપન્નતાનો પહેલો યુગ ભારતમાં આવ્યો. ભારત હંમેશા ગંભીર અને આધ્યાત્મિક ચિંતકોથી ભર્યોભર્યો રહ્યો છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાદનો સ્રોત પણ એ જ રહ્યો અને એટલું જ નહિ, એની ખાણો ધાતુઓથી સભર રહે છે, જ્વલો ગાઢ છે અને ધરતી અમિત ફળદ્રુપ છે. એ મારો સ્વપ્નદેશ છે, જે મારા મનમાં સતત પડઘાતો રહે છે.’^{૨૫}

એક સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યલેખકનું અતિ ગંભીર અવલોકન અને દર્શન ? અહીં આપણને દષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રી વી.એસ. નાયપોલ ભારતીય મૂળના લેખક છે. તેઓ આ દેશ છોડીને ટ્રિનિડાડ જઈને વસ્યો એમના પૂર્વજો પણ ત્યાં વસ્યા હતા. એમણે ભારત-સંસ્મરણનું જે પુસ્તક લખ્યું, તેનું શીર્ષક છે ‘એન એરિયા ઓફ ડાર્કનેસ’ એ પુસ્તક એમણે કથાશૈલીમાં લખ્યું છે અને એ ગ્રંથનું તઓની સાહિત્યિક-કૃતિઓમાં સવિશેષ મહત્વનું સ્થાન છે.

એક અન્ય નોબેલ-પુરસ્કૃત, સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક તે રુડયાર્ડ કિપલિંગ (૧૮૬૫-૧૯૩૮). એનો તો જન્મ જ ભારતમાં થયો હતો. એમની અનેક કથાઓમાં ભારતીય પશ્ચાદ્ભૂ આલેખાઈ છે.

માર્ક ટ્વેન અને રુડયાર્ડ કિપલિંગ સમકાલીન હતા, પણ એ બન્ને કથાકારોના દષ્ટિબિંદુઓમાં આભ-જમીનનું અંતર હતું. કિપલિંગ ભારતને સામ્રાજ્યવાદી સત્તાની દષ્ટિથી જોતા હતા, જ્યારે માર્ક ટ્વેન આ દેશને માન-સન્માનની નજરે નિહાળતા હતા. આમ છતાં એ બેઉ સર્જકો એકમેકને ખૂબ જ ચાહતા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૦૪ માં જન્મેલા ક્રિસ્ટોફર ઈશરવુડ વિશ્વયાત્રી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓ પૂર્વ દેશોના દર્શનથી અત્યંત પ્રભાવિત હતા. એમને રામકૃષ્ણ પરમહંસ પર લેખલ પુસ્તક 'Ramkrishna and his disciples' આપણા દેશ અને દુનિયામાં અત્યંત જાણીતું છે.

ઈ.સ. ૧૯૨૯ ના નોબેલ-પુરિસ્કાર વિજેતા ટોમસ માનનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૭૫ માં થયો અને ઈ.સ. ૧૯૫૫ માં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં મૃત્યુ થયું. એમણે લખેલ અનેક સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાંનું એક છે 'The Transposed Heads' એમણે ગોકુળના એક ગોવાળ પર લખેલી એ લાંબી કથા એમની ભારતીય પુરાણ પરની શ્રદ્ધાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

જહોન માસ્ટર્સ અંગ્રેજ લેખક હતા. એમણે બ્રિટિશકાલીન ભારત પર કેટલીક નવલકથાઓ લખેલી છે, એમાંની એક છે 'ભવાની જંકશન'. એમાં નૌસૈનિક વિદ્રોહ અને અહિંસક- આંદોલનનું વિશેષ રૂપે આલેખન છે.

કોઈને જાણીને પરમ આશ્ચર્ય થશે કે ટોલ્સટોય જેવા મહાન નવલકથાકારે પણ આપણા દેશની શ્રદ્ધાથી યે પ્રેરાઈને કેટલીક કથાઓ આલેખી છે. એમાંની એક છે : 'સુરતનું કોફીહાઉસ' એ કોફીહાઉસમાં અનેક વિશ્વયાત્રીઓ મળીને ચર્ચાઓ કરે છે. એ કથામાં મહાત્મા કોન્ફ્યૂશિયસનો એક શિષ્ય સંદેહ વ્યક્ત કરે છે :

‘હું જાણું છું કે પ્રકાશ શું છે, પણ સૂર્ય શું છે તે હું જાણતો નથી.’

ત્યારે એ કોફીઘરનો નોકર દીવો ધરીને કહે છે :

‘આ છે મારો સૂર્ય’

એ ચીની મહાત્મા શિષ્ય અને સૌ સ્તબ્ધ બની જાય છે !

કથાને અંતે ટોલ્સટોય નોંધે છે:

‘પછી એ કોફીઘરના સભ્યો વચ્ચે ક્યારેય ધર્મ માટે ન તો ઝઘડો થયો કે ન વિવાદ’

આટલી વાતો દ્વારા ભારત વિશે લખનાર વિદેશવાસી સારસ્વતોના સાહિત્ય અંગે થોડીક ચર્ચા કરી બાકી તો વિશ્વના તમામ છેડાઓ અંતે, સર્જકના સ્વે-દેશ સાથે

સંલગ્ન થાય છે. માનવીય સંવેદના દ્વારા હકીકતે છેલ્લે તો સધાય છે ભાવ-ઐક્યની સમદર્શી આબોહવા. ત્યાંનો માણસ અને અહીંનો માનવ એક જ પરમાત્માનાં સર્જનો હોય એવું કેટલીક વાર જરૂર લાગશે. એથી જ દેશ-વિદેશના સર્જકો એક જ પગંતના સાથીદારો હોય તેમ લાગશે.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલના વાર્તાસંગ્રહ ‘શર્મિષ્ઠા’ની બે પ્રણયકથાઓને જોડતી એક કથા છે ‘ત્યાગ’.

એમાં એક કિસ્સો નિરૂપાયો છે લંડનનો, તો બીજી વાત છે ગુજરાતની.

યુદ્ધમાં જેને મૃત જાહેર કરાયો હતો એ રોબર્ટમેન જીવતો જાગતો પાછો ફરે છે, ત્યારે માર્યા તો વિલ્સનને વરી ચૂકી હતી. પાણ એ માર્યા જ્યારે અપંગ બને છે, ત્યારે વિલ્સન એનો ત્યાગ કરીને બીજી યુવતી સાથે લગ્ન કરે છે.

એ પૂર્વપ્રેમી રોબર્ટસન અપંગ માર્યાને સ્વીકારે છે. ‘એ એવા પ્રેમીઓ છે, જેને લગ્ન નામના લેબલની જરૂર રહેતી નથી’.

બીજો પ્રણયપ્રસંગ ગુજરાતના સુરત શહેરનો છે. એમાં બેંતાળીસની ચળવળમાં જગદીશચંદ્ર ગોળીબારનો ભોગ બનીને એકેક હાથ-પગ વિનાના બની જાય છે. એ અપંગ પ્રેમી પોતાની પ્રિયતમા મૃદુલાને સમજાવીને પ્રો. નટવરલાલ સાથે લગ્ન કરાવવામાં સફળ થાય છે. આ કથામાં પ્રેમીઓની નહિ, પાણ દિલેર પતિને અગ્રસ્થાન અપાયું છે. એ નટવરલાલ બેજ પ્રેમીઓના અગાધ પ્યારને જાણે છે છતાં મૃદુલાને પત્નીરૂપે સ્વીકારે છે. માત્ર એટલું જ નહિ, પાણ અપંગ જગદીશચંદ્રને પોતાની સાથે રાખે છે !

પરિસ્થિતિની વિકટતા કે નિયતિના ગતિરોધ કરતાં પ્રણયરાગ મહાન છે, એવું દર્શાવતી આ બે કથાઓ પૂર્વ-પશ્ચિમના છેડા-છેડાઓની હોવા છતાં યે એક તંતુએ ગંઠાય છે.

આમ, વિશ્વ કથાઓમાંથી કે ગુજરાતી કથા વાર્તામાંથી સમરસ તત્ત્વો યે મળી આવે ખરાં !

શ્રીડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘દિનેશ’ના પ્રગટ થયેલ ૧૦ વાર્તાસંગ્રહોમાં ઘણીબધી વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો છે. એ કથાઓમાંથી ડાયસ્પોરા કથાઓની સંખ્યા ત્રીસ કરતા વધુ છે.

ડા. જાનીએ એમના સંપાદનમાં ૨૧ વાર્તાઓનો તો સમાવેશ કર્યો છે અને એ સઘળી કથાઓનું તાત્વિક વિભાજન કરીને રસદર્શન પણ કરાવ્યું છે. એમાંની કેટલીક વાર્તાઓને અહીં જરા જુદી રીતે અવલોકવાનો ઉપક્રમ તો છે જ, સાથોસાથ અન્ય વિશેષ પસંદ કરેલી કથાઓને ય તપાસવાનો/મૂલવવાનો પ્રયાસ કરેલ છે.

આવી કથાઓના રસદર્શન કરાવતી વખતે તે કથાઓ કયા કાળમાં લખાયેલી છે, તે સમયના ગુજરાતી નવલિકા-સર્જન કેવા વલાણ અને પ્રવાહમાંથી પસાર થતું હતું, જ્યારે ડાયસ્પોરિક વિભાવના અસ્તિત્વમાં નહોતી ત્યારે સહેજપણે આવી કથાઓનું લેખન થયું છે વગેરે બાબતો અહીં જરૂર લક્ષમાં લીધી છે. જેથી લેખનનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન થાય અને લેખકને સુયોચિત ન્યાય પણ મળે. આવા સમદર્શી વાર્તા-રસદર્શનના આશય સાથે થોડીક રસપ્રદ વિગતો, થોડીક પ્રતિચ્છાયાઓ, થોડીક સંવેદનાઓ અને લગરીક મર્યાદાઓને પણ નિર્દેશી છે.

વિદેશના તેમણે આલેખેલા એવા જે-તે સ્થળના પ્રવાસ કે વસવાટથી વાર્તાકાર શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની કથાઓ ગુજરાતમાં રહીને સર્જન કરતા વાર્તાકારોની નવલિકાઓથી અલગ પડે છે, એની પણ સંક્ષિપ્ત વાત કરીશું.

ઉપરાંત શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલને મનગમતાં વાર્તાવિષયો અને આલેખન-રીતિની થોડી વિશેષ વિગતોનો નિર્દેશ પણ આ પ્રકરણમાં કર્યો છે. જે કે આ કાર્ય તો ડૉ. બળવંત જાની સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ સંગ્રહમાં થઈ ચૂક્યું છે. એમ છતાં એ સંગ્રહમાં ન સમાવેશ કર્યો હોય એવી થોડી વધુ કથાઓને પણ આસ્વાદવા ધારેલ છે.

અહીં તેમના વાર્તાસંગ્રહમાંથી, કશા વિભાજનની દૃષ્ટિ એ નહીં પરંતુ કથાઓના કથાનક અંગે જ ચર્ચા કરી છે. આ અગાઉ નોંધ્યું છે તેમ તમામ ડાયસ્પોરા વાર્તાઓને

આ અભ્યાસમાં ચર્ચવાનું વલાણ રાખ્યું નથી, કારણ કે એથી વૈવિધ્ય પણ નહિ જળવાય, સમાન તત્ત્વોની કથાઓનો અતિરેક થાય.

કવિ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલના ના. ઈ.સ. ૨૦૦૦ માં પુનર્મુદ્રિત થયેલા વાર્તાસંગ્રહ ‘આગમન’ ની આ ત્રીજી વાર્તા છે. આ કથામાં સાહસ અને સ્નેહ-પ્રેમ-સમાંતરે ચાલે છે અને વાર્તા ચોટદાર અંત સુધી વાચકને જકડી રાખે છે. પહેલા તો કોઈ પણ વાચકને એમ જ થાય કે એ અપૂર્વ સાહસકથા વાંચે છે. પરંતુ વાર્તાના શેષ ભાગ સુધી પહોંચતા જ કથા અવનવા વળાંક લે. મેરિયો અને માન્સીનીની માતબર દોસ્તી, અત્યંત ઉત્કટતાથી ધનિક યુવતી એલવીરાને ચાહે છે; પણ લગ્ન માટે પસંદગીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે એલવીરાના પિતા બેય યુવાનો સામે શરત રાખે છે : ‘તમારા બેમાંથી જે ઠીક ઠીક કમાણી કરતો થશે અને એલવીરા જે પસંદ કરશે તો હું તેની સાથે એને પરણાવીશ.’

વાતનો પ્રારંભ થાય છે દરિયાઈ સફરથી. વાર્તાના લેખક શ્રી ડાહ્યાભાઈ યુરોપના પ્રવાસ પર હતા, ત્યારે સ્ટીમરમાં એમની મુલાકાત એક ઈટાલિયન ગૃહસ્થ મેરિયો રાફેલી સાથે થાય છે. એ મેરિયો પોતાના જીવનની સત્ય-ઘટનાની વાત માંડે છે અને વાર્તાના એક પછી એક પડળો એવી રીતે ખુલે છે કે વાચક દિગ્મૂઢ બનીને વાતરિસમાં રમમાણ બને છે !

‘ઈન્જિન્ટ’ નામની પી.એન્ડ. ઓ. કંપનીની સ્ટીમર ઈ.સ. ૧૯૨૨ માં સાગરના ઊંડા તળમાં ઊતરી જાય છે અને સ્ટીમરની તિજોરીમાં બે કરોડ શિલિંગનું સોનું, ચાંદી અને સોનારૂપાના સિક્કાઓ હતા, તે પણ દરિયાઈ તળિયે જઈને બેસે છે.

એલવીરાના પિતાએ ધનિક થવા માટે જે પડકાર મેરિયો અને માન્સીની સામે રાખ્યો હતો અને એ બેય યુવાનો એ યુવતી સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાવા ઉત્સુક હતા; તેમની સાહસકથા, મેરિયો કહી સંભળાવે છે. એ રીતે વાર્તાનું આલેખન થયેલું છે.

લાખું વાર્તામાં પ્રાણચરંગના મેઘધનુષી આલેખન માટે સુખ્યાત કવિ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ સિંહલદ્વીપ પ્રેમ-લોકકથાની માંડણી કરે છે. આ કથામાં આપણા દેશના તમિલનાડુના વારિ અને સિંહલદ્વીપના સાગરનાં જળ બથ્થંબથી કરીને, એકમેકમાં ઓગળી જતાં જણાય છે.

અગાઉની વાર્તાની જેમ, આ ઐતિહાસિક-કથાનું નિરૂપણ પણ વર્તમાનથી આરંભાઈને અતીત-ઘટનામાં વિલીન થઈ જાય છે. વાર્તાકાર કોલમ્બોના પ્રવાસે ગયા છે અને ત્યાં એમના મિત્ર વૈદ્યરાનમ્ એમને કેન્ડી સરોવરના કિનારે પ્રાણયયુગલનો મેળો જોવા લઈ જાય છે અને ત્યાં સ્થાપિત બે પ્રતિમાઓની કથા કહે છે.

મનુષ્યના શરીર પરનું લાખું આમ તો પરમ ભાગ્યની એંધાણી લેખાય છે, તો સાથોસાથ એ જીવનના અંતનું કારણ ન બની શકે? આમેય પ્રાણ્ય ભોગ કરતાં બલિદાન સવિશેષ માગે છે, એ પ્રેમકથાનું મોટે ભાગે અવિભાજ્ય અંગ બનીને રહ્યું છે.

સિંહલદ્વીપનો સ્વામી રાજસિંહ તમિલનાડુના રાજા લક્ષ્મણદેવને મોતના મોંઘાથી ઊગારે છે. એ ઉપકારનો બદલો વાળવા લક્ષ્મણદેવ, પોતાની અપૂર્વ સુંદર પુત્રી પદ્માવતીના લગ્ન રાજસિંહ સાથે કરે છે. પોતાની મરજી વિરુદ્ધના આ સંયોગને, પિતાની પ્રતિજ્ઞા ખાતર પુત્રી નિભાવે છે અને એ રાજ્યના સેનાપતિના યુવાન પુત્ર તથા પોતાના પ્રેમી મહેન્દ્રદેવ સાથે પદ્માવતી સિંહલદ્વીપની રાણી બનીને આવે છે. ત્યાં તે 'રાણી' બનીને જ રહી જાય છે, કારણ કે રાજાને એક અપ્રતીમ સુંદરી સાથે લગ્ન કર્યાનો સંતોષ હતો.

વિધિની વક્તા અને મનુષ્યની અવળચંડાઈ કે પદ્માવતી અને મહેન્દ્રદેવ એક મહેલમાં હોવા છતાં યે એકમેકને મળી શક્યાં નથી. અંતે, એ બંને જ્યારે ડૂબેલી સ્ટીમરમાંનો ખજનો મેળવવામાં સફળ થાય છે, ત્યાં સુધી તો જીવસટોસટના અનેક પ્રસંગો ઘટે છે.

હવે તો એ બન્ને સમાનરૂપે અમીર છે અને સમાનરૂપે એલવીરાના હાથના હક્કદાર છે. પ્રશ્ન એ છે કે એલવીરા કોને પસંદ કરે છે !

વિદેશી ધરતી - જીનોઆના બેય વતની- બે દિલોજન દોસ્ત-મેરિયો અને માન્સીની-એલવીરાની સામે ઉત્કટાથી ઊભા છે. એલવીરા કોને પસંદ કરે ?

-ત્યાં તો માન્સીની નાસી જાય છે, તે સંન્યસ્ત ધારણ કરે છે. આ ઘટના પછી એલવીરા હતપ્રભ મેરિયોને જણાવે છે કે ઓક્સિજનની પાઈપ તોડીને માન્સીનીએ જ એની હત્યા કરવાનો વિફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો !

અતૂટ દોસ્તી, અપ્રતીમ પ્રેમ, ઈર્ષાની આગ, પામવાની પરમ કોટિની લલક અને અંતરના વીંછીડંબ પછીના હૃદય-પરિવર્તનની આ કથા ડાયસ્પોરા વાતાઓમાં ઉલ્લેખનીય ગાણાય તેવી કથા છે. વાર્તાવાણાટની ઘણીબધી ખૂબીઓ અને કાબેલિયત અહીં સુપેરે જોવા મળે છે. અને કારુણ્ય તો જુઓ ! એલવીરા અને મેરિયોના લગ્ન માન્સીનીના હાથે એના જ દેવળમાં થયાં.

પ્રેમની ટોચે પહોંચીને કોઈ કશમકશ સ્થિતિએ પ્રેમવીર સંન્યાસી બને છે તેવું અપાણા દેશમાં અને વિદેશમાં યે સમાંતરે ઘટે છે. આપણા દેશમાં પાપનો કીડો પ્રચંડ દંશ દે ત્યારે કોઈ સાધુ બને, તો વિદેશી ભૂમિ પરના કોઈ આત્મા પર શેતાન સવાર થાય ત્યારે તે કોઈ દેવળનો પાદરી બને !

આમ દેશ અને વિદેશને એક સીમાડા પર મૂકીને, વાર્તાકાર આપણને અનેક રસ અને પ્રવાહમાં સરાબોળ કરે છે; તે આ કથાની પરમ સિદ્ધિ લેધી શકાય.

પન્નાવતી જીવલોગ બીમારીમાં સપડાય છે, ત્યારે એને વ્યાધિમુક્ત કરવા રાજપુરોહિત ઉપાય સૂચવે છે-મહારાણી જે વખતે તંદુરસ્ત હતાં તે વખતનું એમનું આરસનું નગ્ન પૂતળુ બનાવવું પડશે. એ પૂતળા ઉપર જેમતેમ મંત્રજાપ થયા જશે તેમતેમ મહારાણીની તબિયત સુધરતી જશે.

આબેહૂબ પ્રતિકૃતિસમાન એ પ્રતિમા પર અવિરત મંત્રજાપ કરવામાં આવે છે, છતાં યે પન્નાવતી મહારાણીનું સ્વાસ્થ્ય વધુ અને વધુ કથળતું જાય છે. કારણ એ કે હૂબહૂ પૂતળા પર ડાબા પગની જંઘા પાછળનું લાખું કંડારાયું નથી. અંતે, પ્રેમી મહેન્દ્રદેવ સાહસપૂર્વક એ પૂતળા પર લાખાનું નિશાન કરે છે અને પન્નાવતી સાજી-નરવી બને છે. ત્યારે એ રાણીના પૂતળાને સરોવરમાં જળસમાધિ દેવાની વિધિ ચાલતી હોય છે, ત્યારે રાજા રાજસિંહનું ધ્યાન પૂતળા પરના લાખા પર પડે છે. શંકિત રાજવી પૂતળાને સરોવરમાં અર્પણ કરવાની વિધિ થંભાવી દે છે.

તપાસ કરતાં પ્રેમી મહેન્દ્રદેવ કસૂરવાન ઠરે છે, ત્યારે તે રાજા રાજસિંહને કહે છે :

‘રાજા, પ્યાર તો થઈ જાય છે...હૃદય તો ચાહવા લાગે છે. એ પસંદગી ક્યાં કરે છે કે આ રાજકુમારી છે અને હું બિખારી છું ! એ પરિણામની ક્યાં પરવા કરે છે ?’

સિંહલદ્વીપ સજ્જનો કાયદો અમલી બને છે. પણ અબુધ રાજને ક્યાં જાણ છે કે પ્રાણલિકા અને કાયદા કરતાં પ્રેમ મહાન છે !

લેખકની ખરી કાબેલિયત તો વાર્તાના અંતમાં છે. સજ્જ કરનાર રાજા રાજસિંહ જ બેય પ્રેમીઓને પોતાના હાથે જ ગુમ રીતે મુક્ત કરે છે,ત્યારે આ કથા પ્રેમ-લોકકથા ન રહેતાં ભવિષ્યના હજારો યુવાન પ્રેમીઓ માટે પ્રેરક-પૂજન સ્થળ બની જાય છે !

સ્વેદશની સાથે અનુસંધાન સાધતી સચોટ ડાયસ્પોરા-કથા.

પ્રાયશ્ચિત વાર્તા ડાહ્યાભાઈ પટેલના બીજા વાર્તાસંગ્રહ ‘શર્મિષ્ઠા’ની પહેલી આવૃત્તિ નવેમ્બર, ૧૯૫૬ માં પ્રગટ થયેલી. એ વાર્તાસંગ્રહનું પુનર્મુદ્રણ પ્રગટ્યું ૨૦૦૧ માં થયેલું.

આપણને આ વાર્તા અગમનિગમના પ્રદેશમાં પહોંચાડી દે છે અને એવા તે રસતરબોળ કરી દે છે કે આપણે ઘડીભર તો ભૂલી જઈએ છીએ કે જે વાંચીએ-માણીએ છીએ તે તો ભૂતપ્રેતની કથા ! આ કથા અગોચર તત્ત્વોથી વાણાયેલી હોવા છતાં રોચક બની છે, કારણ કે એ પ્રાણયના અવનવા રંગોથી રસાયેલી છે.

વાર્તાકાર જર્સી ટાપુના પ્રવાસે છે, ત્યારે તેઓ કોઈ હોટેલમાં ઉતરવાને બદલે માદામ બર્ટનના રહસ્યમયી મકાનના એક રૂમમાં ઉતરવાનું પસંદ કરે છે. આશરે પિસ્તાળીસ વર્ષની મિસિસ બર્ટન વિધવા છે અને એના ભેંકાર છતાં ભેદી મકાનમાં ડાં રોધી તથા માઈકલનાં પ્રેતોની સતામાણી વચ્ચે, દરિયાના વમળમાં ફસાયેલી હોડીની જેમ, પ્રત્યેક દિવસ પસાર કરે છે. ડાં રોધી એટલે મિસિસ બર્ટનની માસીની અનાથ દીકરી અને માઈકલ એટલે મિસિસ બર્ટનનો પ્રેતયોનિમાં ભટકતો પતિ. ડાંરોધી અને માઈકલ વચ્ચેના પ્રાણયમાં મુખ્ય ભીમિકા ભજવે છે બેજ વચ્ચેનો અપ્રતીમ પ્રેમ તથા ડાંરોધીને ન મળેલો વારસાહક.

માની ન શકાય, મન ન સ્વીકારી શકે એવી અનેક અગોચર ઘટનાઓ ઘટે છે- કોઈને મધુર હસવાનો અવાજ, ઝડપી પદરવ, અગોચર તત્ત્વ દ્વારા ફૂલોથી સુસજ્જ ખંડ, અદૃશ્ય શક્તિ વડે ઊચકાતા કાગળના લોચાઓ, દરિયાકિનારે ફરતું યુગલ, નૌકાવિહાર કરતાં સ્ત્રી-પુરુષ, ઓરડામાં આપમેળે અધ્ધર આવતાં ગુલાબ-ડોલરનાં ફૂલ, દરિયામાં ઊથલી

પડતી સફેદ વસ્ત્રોવાળી સ્ત્રી, સ્ત્રી-પુરુષની નૌકા દરિયાઈ મોનીથી ફંગોળાય અને છેલ્લી સલામ કરવા ઊચકાયેલા બે અકળ હાથ.

પ્રેતયોનિનું ચિત્ર-વિચિત્ર વાતાવરણ સર્જનેય ડાહ્યાભાઈને અભિપ્રેત તો છે પ્રેમ, વાસના, ધિક્કાર, અર્થલાલસા, ફના થઈ જવાની ધગધગતી ભાવના અને અકળ પ્રાણનો ચિતાર આપવાની વૃત્તિઓનું નિરૂપણ.

આ વાર્તામાં યે, અન્ય કથાઓની જેમ, લેખકે પ્રાણના મેઘધનુષી રંગોની રેખાઓ ઊપસાવી છે.

આ કથાના પાત્રો અગોચર -સૃષ્ટિ હોવા છતાં માનવીય-સંવેદનાથી છલછલ થતાં હોય એવી અનુભૂતિ વાચકને વારંવાર થાય છે ! આ કથાને જ વાર્તાકારે માંડીને કહી છે, તેથી માર્મિક -રોચક બની શકી છે.. પ્રેમનું તત્ત્વ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે ત્યારે સારાસારનો વિવેક ગુમાવીને અંતિમકક્ષાનું આચરણ કરી બેસે છે, એવી ઉત્કટ અને અકળ વૃત્તિનું આલેખન અહીં જોવા મળે છે.

જે પાત્રો અને પ્રદેશનાં નામઠામ વિસરીને આ ડાયસ્પોરા-કથા વાંચીએ, તો આપણને આપણા દેશની પ્રેતયોનિની અનેક અગમ્ય-કથાઓ વાંચતા હોઈએ એવી પ્રતીતિ અવશ્ય થશે.

અંતિમ વિનાની કલ્પનાશક્તિ અને વાર્તા-લેખનની અદ્ભુત કુશળતા અહીં અંકોડાબદ્ધ રીતે આગળ ધપે છે. મિસિસ બર્ટનનું દુન્યવી પાત્ર અને પ્રેતયોનિ પામેલાં ડરિધી-માઈકલનાં પાત્રો એકબીજામાં ઓગળી ગયાં હોય એવું જરૂર લાગે છે.

વાર્તાકાર જ્યારે એ આબોહવા ત્યજીને પોતાના ઘેર જવા નીકળે છે, ત્યારે મિસિસ બર્ટન એમને બંદર સુધી વળાવવા ઓવ છે. સ્ટીમર ઊપડે છે, ત)યારે-

‘મને છેલ્લી સલામ કરવા ત્રણ હાથ ઊંચા થયેલા જોયા. મિસિસ બર્ટનની બાજુમાં ડરિધીની પાતળી, ઊંચી, ઘાટીલી, ગૌર, સૌંદર્યવતી પ્રતિમા હસી રહી હતી. બાજુમાં માઈકલ ઊભો હતો.’

જીવંત અને અગોચર પાત્રોને Juxta-position આપીને, ડાહ્યાભાઈ સર્ગશક્તિતની નવી ત્રિજિને સહજરીતે આંબે છે !

‘જનમોજનમના પ્રેમી’ નામની વાર્તામાં લેખકની ફાવટવાળી એટલે કે ‘વાત માંડીને કહેવાનો’ પ્રયોગ થયેલો છે. આમ તો વાર્તાના શીર્ષક પરથી જ વાર્તાવસ્તુ કળાઈ જાય છે, એમ છતાં તે વાર્તાના અંતમાં કથાનો મર્મ આપોઆપ સ્પષ્ટ બને છે.

‘જગત કેવું વિચિત્ર છે? જગતના આગુએ આગુએ પ્રેમની, મહોબતની, વેરઝેરની કહાણીઓ લખાઈ છે.’

જાગે પ્રેમ અને વેરઝેર એકસાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તથા એકમેકને અસ્તિત્વ ધરાવેછે તથા એકમેકને ખતમ કરવા સાપ-નોળિયાની રમત ખેલતાં રહે છે !

પેરિસની અદ્ભુત અને રોમાંચક સાંજ. એવી સંધ્યાએ ત્યાંનો ફૂલોના ડોલનથી મધમધતો બગીચો અને એ સાંદર્યથી ભર્યાભર્યા બાગની એક પાટલી પર બેઠેલા કવિ-વાર્તાકાર. તેઓ કવિતા રચવાનો વિચાર કરે છે, ત્યાં કવિતા જેવી, અભિસારિકા સમી એક અદ્ભુત, આકર્ષક છતાં ભેદ ઉપજાવતી યુવતી પર એમની મીટ મંડાય છે. કવિ એના સૌંદર્યથી અભિભૂત થઈને ઉદ્ગારી ઊઠે છે : ‘અહાહા ! આટલું સૌંદર્ય જગતપટે હોઈ શકે !’

એ રૂપવતી યુવતી તે રોજ બેકોનેલ. કર્નલ બેકોનેલની એ પત્ની. કર્નલ બેકોનેલ એટલે મિલિટરીનો વધારે પડતો ગંભીર, ઠંડો અને જડ માણસ. માનચાંદ મળવાથી એની જડતા વધુ ડહંદર બને છે. નેપોલિયન ત્રીજાના વખતે જે અપમાનિત રીતે જર્મનોએ ફ્રાંસ અને પેરિસ પર આક્રમણ કરેલાં એની શરમજનક હારનો ઉલ્લેખ કરીને, એ વારંવાર એની કોમળ પત્નીને કહેતો : ‘ભવિષ્યની લડાઈમાં હું એ જર્મનોને મારી વેર ના લઉં તો આ મિલિટરીની નોકરી છોડી દઈશ.’

બસ, સૃષ્ટિસર્જક વધુ એક કળેડું આ પૃથ્વી પર પેદા કર્યું અને વધુ એક વાર પ્રેમ, વેરઝેર અને ખૂનખરાબાનો ખેલ રચાયો, આ ધરતી પર પ્રેમ વેરઝેર કે આધિપત્યને ક્યારેય ગાંઠે ખરો?

રોજ અને આલ્ફ્રેડ વચ્ચેની પ્રાણયગાથા ખુદ આલ્ફ્રેડ કથાકારને કહી સંભળાવે છે. નવલિકાકારની કથનશૈલી-નિરૂપણ પદ્ધતિ ઘણી રોચક છે. એક ઉદાહરણ અવલોકીએ.

-મારી પ્રિય રોઝે મને ગળે વળગી પડતાં કહ્યું, ‘પ્યારા આલ્ફ્રેડ ! તારાથી દૂર થતાં મને એટલું દુઃખ થાય છે કે જનમોજનમ સુધી તને વળગી રહું !’

-અમે એકબીજાના પ્રેમમાં એટલાં લીન થઈ જતાં કે વખતનું પાણ એમને ભાન રહેતું નહિ. ‘આલ્ફ્રેડ ! પ્યારા, આપણા પ્રેમની મેં કરેલી નોંધ અને એ અંગે ઉદ્ભવેલા ભાવ મેં લખી રાખ્યા છે તે મારે તને બતાવવા છે !’ રોઝે કહ્યું.

‘પાણ રોઝ ! એ નોંધપોથી કોઈ વખત કર્નલ બેકોનેલના હાથમાં જશે તો તારી શી દશા થશે ?’

-અને બન્યું પાણ એમ જ. કઠોર હથેળીઓ વચ્ચે કોમળતાને કચડી નાખવામાં આવી ! કર્નલને રોઝ અને આલ્ફ્રેડના પ્રાણયની જાણ થતાં જ એણે એની બદલી માગી લીધી. કર્નલ, આલ્ફ્રેડને તલવારબાજીનો પડકાર ફેકે છે; ત્યારે એ ફૂર પતિ પોતાની પત્નીના પ્રેમીને એની ગરીબાઈનું ભાન કરાવે છે. આલ્ફ્રેડ કહે છે.

‘પ્રેમને અને ગરીબાઈને કાંઈ સંબંધ નથી. પોતાના ધનવાન, કુલીન, મોભાવાળા પતિને છોડીને ચાલ્યા જવામાં જ પ્રેમની મહત્તા સમાઈ છે !’

અંતે, કર્નલ આલ્ફ્રેડના હૃદયમાં તલવાર ખોસી દે છે. આલ્ફ્રેડ એની પ્રેમિકા રોઝના ખોળામાં અંતિમ શ્વાસ લેતાં કહે છે :

‘રોઝ ! મરવાનું તો એક વખત છે ને ? તો પછી મર્દની માફક શા માટે ન મરવું ? ...હું જાણતો હતો કે મને તલવાર ફેરવવાની ટેવ નથી, આવડત નથી, પરંતુ તેથી શું ?’

એટલે કે આલ્ફ્રેડ મરી ગયો ! રોઝ પાણ નામશેષ અવસ્થાને પામી. ફૂર કર્નલ પાણ આ જગતને છોડીને માત્ર પાત્ર બનીને રહી ગયો !

-તો પછી વાર્તાકારને પ્રેમકથા કોણે સંભળાવી ?

ડાહ્યાભાઈ ફરી એક વાર પ્રેત આલ્ફ્રેડની જબાને વાતની માંડણી કરાવે છે !

‘જેકર’ નામની વાર્તામાંથી પસાર થતા ખ્યાલ આવે છે કે આ પ્રાણયકથા નથી. આ તો ડાહ્યાભાઈ પહેલાના બેરિસ્ટરી વ્યવસાય સાથે સંલગ્ન વ્યવસાયની અનુભવ-કથા છે.

ગુનાહિત માનસ અને માણસને પકડી પાડવાની સૂઝબૂઝ આ કથામાં જોવા મળે છે. સાથોસાથ એ પણ જાણી શકાય છે કે વાર્તાકારને પત્તાની રમતની સારી એવી જાણકારી છે.

એક વાર બેરિસ્ટર વાર્તાકાર પોતાના બેરિસ્ટર મિત્ર ગોરધનભાઈ અમીનને કોર્ટના વેકેશનમાં મળવા જાય છે, ત્યારે તેમને અમીનના મિત્ર સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ બ્રાઉન દ્વારા એક હકીકત જાણવા મળે છે. હાથી રિવરથી ચાર-પાંચ માઈલ દૂર ટ્રેનમાંથી કોઈએ ફેંકી દીધેલી લાશની માહિતી મળે છે. એ લાશની ઓળખ માટે સૌ જાય છે, ત્યારે એ જોઈને વાર્તાકાર તરત જ કહે છે :

‘અરે ! આ તો અમારો કમ્પાલાનો જાણીતો રંગીલો માણસ છે. એનું નામ યુનીલાલ છે...એનામાં જુગાર, દારૂ વગેરે વ્યસનો ધર કરી ગયાં હતાં.’

એ યુનીલાલના એક ગજવામાંથી થોડું પરચૂરાણ અને બીજા ખિસ્સામાંથી પત્તાની જોડ મળે છે, જેમાંથી જોકરનું પત્તું ગાયબ છે.

એ જોકરના પત્તાની આસપાસ રહસ્યનાં તાણાંવાણાં ગુંથાય છે અને વાર્તાકાર એમની પરત -ટ્રેનસફરમાં એ રહસ્ય ઉકેલી આપે છે. પોતાની જાતને સોહનલાલ તરીકે ઓળખાવતા એ ગુનેગાર શખ્સનું અસલી નામ હતું કાદિર. એ કાદિર વાર્તા-આલેખક સાથે રમી ખેલે છે અને પત્તાની જોડમાં ‘જોકર’ નું પત્તું ન મળવાથી આખરે સાચો ગુનેગાર સપડાઈ જાય છે !

ત્યારે ગોરધનભાઈ અમીનના મિત્ર મોહનલાલ ઈન્સ્પેક્ટર એ ગુનેગારને પકડવામાં સફળ બને છે, ત્યારે બેરિસ્ટર વાર્તાકારની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને કાબેલિયતની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે.

વાચકને અંત સુધી રહસ્યની ગુથાણીનો ઉકેલ મળે ત્યાં સુધી જકડી રાખતી ઘણી સક્ષમ, કથા આ વાર્તા જાણાઈ છે.

‘પરિમલ’ વાર્તાનો ધ્વનિ એવો છે કે, જ્યાં માણસના જીવનની કોઈ કિંમત જ ન હોય અને એણે બધી જ પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યના હિત માટે કરવી પડતી હોયય, તો એ દેશમાં મોટી સંખ્યામાં જ ડિક્ટેટરો જ પાકે.

વાર્તાકારે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનો પક્ષ લઈને ઉપર મૂકેલી વિચારધારા વ્યક્ત કરી છે. વાર્તાના પ્રારંભે જ વાર્તાકારે જાણ્યે-અજાણ્યે ડાયસ્પોરા સાહિત્ય તત્ત્વનો એક અંશ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે ઉજાગર કર્યો છે.

‘જે દેશમાં મનુષ્યના અંગત જીવનની સ્વતંત્રતા ના સચવાયેલી હોય અથવા મનુષ્યજીવન ત્યાંના રાજ્યના હિત માટે રચાયેલું હોય એવા દેશની સંસ્કૃતિ તરફ મને નફરત છે.’ એમ યશવંત કવિ કહે છે.

વાત જાણે એમ છે કે વકીલ પરિમલને ત્યાં રવિવારની રજાની પૂર્વ-સંધ્યાએ થોડા મિત્ર-પરિવારો જમાણ માટે એકઠા થયા છે. જમાણ પત્યાં પછી ચર્ચાઓ થાય છે એમાં અનેક બાબતોને આવરી લેવામાં આવે છે.

અંતે, ચર્ચા એક સાંપ્રત ઘટના પર આવીને ઊભે છે. ડૉક્ટર રમાણલાલે કહ્યું :

‘એ અકસ્માતમાં પેલી છોકરી સહી સલામત બચી ગઈ, પણ બિચારો પેલો ઇગન કાઠિયો ત્યાં જ સાફ થઈ ગયો.’

ત્યાં એકઠા થયેલા મોટા ભાગના મિત્રોનું એવું કહેવું હતું કે ગરીબ, બચવાળ, ભવનાશાળી ઇગન કાઠિયાની એ બહાદુરી અને હિંમત કહેવાય કે પોતાના જીવ ભોગે એણે એક છોકરીના પ્રાણ બચાવ્યા.

-ત્યાં વકીલ પરિમલ ઘટનાના વ્યવહારુ-પક્ષની વાત કરતાં કહે છે :

‘પેલી છોકરીને બચાવતાં પહેલાં એણે પોતાનાં દસ બાળકોનું શું થશે એ વિચારવું જરૂરી હતું. છોકરીનાં માબાપ આટલી નાની છોકરીને આ રીતે રસતામાં રખડતી મૂકે એમાં એમનો દોષ હતો.’

આ બિંદુએ આવીને ચર્ચા ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે શીલા જ એનો પ્રચંડ વિરોધ કરે છે :

‘જીવનમાં બધે જ ગાણતરી થતી હોય તો જગતની ક્રાંતિઓ, શૌર્યગાથાઓ, કવિતાઓ રચાત જ નહિ. અરે, હું કહું છું કે શહીદોનાં બલિદાનો પણ પરિમલની દૃષ્ટિએ તો મૂખર્ષિ જ ગણાય.’

વ્યક્તિગત હિત અને સામાજિક પરોપકાર પક્ષે જોરદાર દાખલા-દલીલો થાય છે, પણ પરિમલ તો પોતાની માન્યતામાં મક્કમ રહ્યો કે છગન કાઠિયાએ ‘હિંમત વાપરતાં પહેલાં એક ક્ષણ ઓણે એનાં બૈરી-છોકરાંનો વિચાર કર્યો હોત તો એની હિંમત આ રીતે મૃત્યુમાં પરિણમત નહિ.’

-પણ બુદ્ધિ, વિચારો, અંગત ચિંતન અને માનવીય સંવેદનાઓ ભલે છેડાછેડાના તત્ત્વો હોય, છતાં જ્યારે પ્રસંગ પડે છે ત્યારે માણસ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ-હિતને કોરાણે મૂકીને અન્યને ઉગારી લેવા તત્પર બને છે.

એવો જ પ્રસંગ વકીલ, બુદ્ધિશાળી ધારાશાસ્ત્રી અને સ્વહિતની પ્રદક્ષિણા કરતાં પરિમલનાં જીવનમાં બને છે. ત્યારે વિચારધારાથી વિરુદ્ધ જઈને એ માનવતાની ભૂમિકા ભજવે છે.

એક દિવસ પરિમલ, એની પત્ની ચંપા અને પુત્ર કિરાણ સાથે ફરવા નીકળે છે, ત્યારે ઘસમસતી આવતી ટ્રેનથી બચાવવા, પરિમલ પ્રાણની પરવા કર્યા વિના ભરવાડાણના પુત્રને ઉગારે છે. એ અકસ્માતમાં પરિમલના બેય પગ કપાઈ જાય છે, છતાં એક ફૂલ જેવાગરીબ બાળકને ઉગારી લેવાનો એને અંતરપૂર્વકનો આનંદ છે. વાર્તાકાર નોંધે છે.

‘ચંપાએ પરિમલને ખોળામાં લઈ છાતીફાટ રુદન કર્યું. પરિમલે છેલ્લું છેલ્લું એક અગમ્ય આનંદનું સ્મિત કર્યું. બીજી ક્ષણે એ ચંપાને અને કિરાણને વળગી પડ્યો. એની આંખો ભીની થઈ ગઈ. તરત જ એનો પ્રાણ ઊડી ગયો’

હા, પરિમલે છગન કાઠિયાના માર્ગે પ્રયાણ કર્યું.

‘ત્યાગ’ નામની વાર્તામાં એક સાથે બે પ્રાણકથાઓનો સમાવેશ થયો છે. એક કથા વિદેશી ભૂમિની છે, તો બીજી કથા ગુજરાતની. પહેલી પ્રાણકથામાં સ્ત્રી અપંગ છે, તો બીજી કથામાં પુરુષ અપંગ છે. પણ તત્ત્વ, કુરબાની, સામા પાત્ર માટેની સંવેદના સમાન છે.

આ કથાનો યે ઊઘાડ પણ, ગઈ કથાની જેમ ચર્ચાઓથી જ થાય છે. જમાણ પછી છ જાણ-હંસા, પ્રભાકર, નરેન્દ્ર, સુમતિ અને હું (દિનેશચંદ્ર, ડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘દિનેશ’) વચ્ચે પ્રાણની ચર્ચા મંડાય છે. સામસામા મતાંતરો છે. એક પક્ષ પ્રાણની તરફદારી

કરીને, એ તત્ત્વને સ્વર્ગીય ઉજ્જવળ પ્રકાશસમાન લેખે છે; તો બીજો પક્ષ પ્રેમને જ્વાળા કહીને મનુષ્યોને દુઃખીદુઃખી કરી મૂકે છે એવી વિચારધારા ધરાવે છે.

આજના જમાનાના બોદા ઈશક અને રોમિયોગીરા પર વ્યંગ થાય છે, તો દિનેશચંદ્ર કહે છે :

‘આજે પણ પ્રેમ, પ્રણય ને પ્રીત તો કોઈ કોઈ જગ્યાએ જોવા મળી આવે છે’ પછી ‘હું જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ હતો ત્યારે ત્યાં અને બીજો પ્રેમી જોયો આપણા દેશમાં’ એમ કહીને એક પછી એક બે ગાથાઓનું બયાન કરે છે.

લંડન શહેરનો પુષ્પોથી મધમધતો એક બગીચો, એ બગીચામાં એક યુવાન બાબાગાડીમાં બેસાડીને યુવતી સાથે ફરવા આવે છે. એ બેય પ્રેમી એટલે યુવાન રોબર્ટસન અને અપંગ યુવતી માર્થા. બેજ એક જ કોલેજમાં ભણતાં. અભ્યાસ પૂરો કરીને રોબર્ટસન મિલિટરીમાં જોડાય છે અને માર્થા હવાઈદળની કચેરીમાં નોકરી કરે છે. એ દરમિયાન યુદ્ધમાં મરી ગયેલા-ગુમ થયેલા સૈનિકોની યાદીમાં રોબર્ટસનનું નામ સામેલ થાય છે. માર્થા પારાવાર પીડા અનુભવે છે. સમય પસાર થતાં વિલ્સન નામના કાબેલ યુવાન પાયલોટના પરિચયમાં માર્થા આવે છે અને બંને લગ્નગ્રંથીથી જોડાય છે. એક દિવસ માર્થા બોમ્બમારામાં ઘવાય છે અને બેય પગ ગુમાવીને અપંગ બને છે.

અપંગ માર્થાને વિલ્સન ક્યાં સુધી વળગી રહે ? એ બીજી યુવતી સાથે લગ્ન કરે છે અને માર્થા અર્ધપાગલની જેમ સૂનમૂન બની જાય છે. ત્યાં તો મૃત માનેલો રોબર્ટસન જાપાનની કેદમાંથી મુક્ત થઈને પરત આવે છે. પરિસ્થિતિ જાણીને, એક વફાદાર પ્રેમી બનીને એ અપંગ માર્થાનો સ્વીકાર કરે છે. એ એવા પ્રેમીઓ છે, જેને લગ્ન નામના લેબલની જરૂર રહેતી નથી.

બીજી કથા સૂરતના અપંગ પ્રા. જગદીશચંદ્ર અને એમની પ્રેમિકા મૃદુલા સાથે જોડાયેલી છે. ૧૯૪૨ માં જગદીશચંદ્ર અડાસના ગોળીબારનો ભોગ બને છે અને એક હાથ તથા એક પગ કપાવવા પડે છે. અપંગ બનેલા જગદીશચંદ્ર એમની પ્રિયતમા મૃદુલાને હકીકતનો સ્વીકાર કરીને પ્રો. નટવરલાલ સાથે લગ્ન કરાવવામાં સફળ થાય છે. મૃદુલાના

પતિ નટવરલાલ દિલેર આદમી છે. તે પોતાના જ મકાનમાં જગદીશચંદ્રને રાખે છે. મૃદુલા અને જગદીશચંદ્ર બંને એકબીજાના પ્રેમી હતા તેમજ હાલ પણ પ્રેમ કરે જ છે; એ જાણવા છતાં એ ઉદારચિત્ત આદમી મૃદુલા સાથે લગ્ન કરીને, જગદીશ સાથે દોસ્તી યે નિભાવે છે. આ પ્રાણકથામાં ત્રિકોણ નથી, પણ સમાંતર ભૂમિકાએ, એક જ સીધી રેખા પર ત્રણ પાત્રો ઊભાં હોય તેવું પ્રતીત થાય છે. એથી આ કથા અન્ય કથાઓથી અલગ તરી આવે છે.

બેય કથાઓમાં એક-એક ખંડિત પાત્રોના અખંડ પ્રેમને નિરૂપીને વાર્તાકાર ડાહ્યાભાઈ પટેલ આપણને પરિશુદ્ધ પરિબળો વચ્ચે મૂકીને સ્વચ્છ હવાનું શ્વસન કરાવે છે. કથાનું સમાપન ખૂબ અસરકારક છે.

‘ત્યાગ, સ્નેહ, પ્રેમ, માનવતા અને ધ્યાને માપવાનાં સાધનો જ્યાંત્યાં નહિ મળે. એ તો મળશે જોગે જગતમાં ત્યાગ આપ્યો છે, સ્નેહ વર્ષાવ્યો છે, પ્રેમ કર્યો છે કે જોગે માનવતા અને દયા રેલાવી છે, એવા વિરલ મનુષ્યોની જીવન ઝરમરમાંથી.’ સમાપનમાંથી ધૂમકેતુથી પ્રભાવિત અસરનો અહીં પરિચય મળી રહે છે.

‘આદિવાસીનું આક્રંદ’ વાર્તા પચાસથી વધુ પૃષ્ઠોમાં આલેખાયેલી છે. આ વાર્તામાંના ડાહ્યાભાઈ પટેલના વાર્તા-કૌશલ્યને બિરદાવવા માટે આપણી પાસે શબ્દો ઓછા પડે, એવી અદ્ભુત વિષયવાળી અને અનુપમ વાતાવરણની આ ખૂબ જ રોચક કથા છે.

કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘દિનેશ’ જ્યારે આફ્રિકાના જંગલો વચ્ચે આવેલા રૂવેન્ઝોરી પર્વતની આસપાસ અમલદાર તરીકે ફરજ ઉપર હતા, ત્યારનું વાતાવરણ અને તે સમયના લોકમાનસને વાણી લેતી આ કથામાં અનેક જીવંત ચિત્રો આલેખાયાં છે.

એ સ્થળે એક ચિત્રવિચિત્ર ઘટના ઉનાળાની ઋતુમાં વારંવાર ઘટે છે. તે એ કે સિંહો જંગલમાંથી આવીને ગામડાંના માણસોને મારી નાખે !

એક રાતે બાજુના ગામડામાં રહેતી પંદરેક વર્ષની છોકરીને સિંહે નખના ઘાથી લોહીલુહાણ કરી હતી. લોકો ઘસી આવતાં તે સિંહ નાસી જાય છે અને યોગ્ય સારવાર મળતાં તે છોકરી બચી જાય છે.

આ ઘટનાથી કથાકાર બેચેન બની જાય છે.

એ પછી તો સિંહના ઉપદ્રવની અનેક ઘટનાઓ બને છે. ફરજ પરના એ હિંદી અધિકારીને એ વાતનું ભારે આશ્ચર્ય છે કે હુમલાખોર સિંહ મનુષ્યના શરીરમાંથી માત્ર હૃદય (કાળજું) કાઢી જાય છે ! આથી એ સંનિષ્ઠ અધિકારી ને દઢ ખાતરી થઈ જાય છે કે આ મનુષ્ય ખાઉં સિંહના ઓઠા નીચે રીતસર કેટલાંય વર્ષોથી માણસોનાં ખૂન થાય છે.’

-અને મનુષ્ય જીવનના પરમ ચાલક એ અધિકારી અતૂટ નિર્ણય કરે છે :

‘જ્યાં સુધી એ ખૂની લોકો પકડાય નહિ ત્યાં સુધી હું જંપીશ નહિ.’

બસ, આ કેન્દ્રબિંદુની આસપાસ કથાનાં તંતુઓનો વાગાટ થાય છે અને અંધશ્રદ્ધા તેમજ પરમ મનુષ્ય જીવન વચ્ચે જીવસટોસટના ખેલો ખેલાતા રહે છે. વિદેશી ભૂમિ પર એક હિંદી અધિકારીનું જંગલી લોકો વચ્ચેનું સાહસ એટલે ‘આદિવાસીનું આકંઠ’ નું કથાનક.

કથા અંત ભાગ પર પહોંચે તે પહેલાં પાઠકને અનેક અવનવાં પાત્રો અને કારનામાં ઓના પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. વાતાવરણ અને તત્વોએ અદ્ભુત.

બ્વેરાના મુખી, કબાટોરાના સાન્કાયીફ (મામલતદાર) એમની સુશિક્ષિત પુત્રી સુન્ગા, એ પ્રદેશનો ફૂર છતાં સંપત્તિશાળી યુવક ઓકોલો-જેની સાથે સુન્ગાની સગાઈ થવાની હતી, અંગ્રેજ ડોક્ટર બેલેન્ટાઈન જેને કહેવાતા સિંહે ફાડી ખાધા હતા, પોલીસ કમિશનર, આમરિયા જાદુગર, ઈષ્ટદેવ લેખાતા સિંહની પૂજા, સિંહની ભયાવહ મૂર્તિ, મૂર્તિપૂજક ધર્મગુરુઓ, ચંદ્રગિરિની અગમ્ય પહાડીઓ વચ્ચેનું સિંહમંદિર, પૂર્ણિમાની ભેદી રાત, યુવાન અંગ્રેજ પોલીસ ઓફિસર જેફી જેન્સ, ખીણો ધ્રુજવતા ઢોલ-નગારાના પ્રચંડ અવાજો, ટેકરીઓનાં દુર્ગમ ચઢાણો, વૃદ્ધ ધર્મગુરુના અમાનુષી આદેશો અને ભેદી ગુફામાં ચાલતાં બલિદાનનાં રોગટાં ખડાં કરી તે તેવાં દશ્યો વાર્તાકાર ડાહ્યાભાઈ ભારે કૌશલ્યથી આલેખે છે.

જે ઓકોલો પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની સુન્ગાનું બલિદાન દેવા તત્પર થયો છે, એના હૃદય-પરિવર્તન પછીના શબ્દો જ આ કથાના મર્મને યથાતથ પ્રગટ કરે છે.

‘ના, ના, આ ધર્મ નથી. જેમાં સ્નેહીજનોનો આ રીતે નાશ થતો હોય, જેમાં નિર્દોષ મનુષ્યોનો વગર કારણે ભોગ અપાતો હોય એ ધર્મ નથી. આ પરદેશી કહે છે તે જ સાચો ધર્મ છે-મનુષ્યની મનુષ્ય પ્રત્યેની પ્રીત,સ્નેહ, માનવતા હું તમારા ઈષ્ટદેવને ધિક્કારું છું. મારી પ્રિય પત્નીનો એ ભોગ લેવા માગે છે. હું જીવતો છું ત્યાં સુધી એ કદી નહિ બની શકે.’

અંતે, ધર્મગુરૂ અને તેના સર્વ ભક્તો પકડાઈ જાય છે. એ મંદિરની મનુષ્યભક્ષી સિંહની મૂર્તિનો નાશ કરવામાં આવે છે.

માનવતા, સ્નેહ અને પ્રેમના દિવ્ય શસ્ત્રોથી ભેદવામાં આવતી અંધશ્રદ્ધા તેમજ અમાનવીય દુષ્ટત્યોની આ સચોટ કથા છે. કથાકાર અધિકારીને પરમ સંતોષ છે કે તેઓ અજાણ્યા પ્રદેશના અજાણ્યા પ્રવાસી હોવા છતાં સુદૂર પ્રદેશમાં યે એક સ્નેહનું ઝરાણું પ્રવાહિત કરી શક્યા !

ગોરી-કાળી ચામડીના રંગભેદ અને વંશભેદ જ્યાં ચરમસીમાએ છે, તે પ્રદેશ આફ્રિકાવાસીની માનવતાનું આલેખન ‘માનવતા’ વાર્તા થયું છે.

આફ્રિકાના કમ્પાલા ખાતે રહેતા દિનેશકુમાર અને અન્ય મિત્રો એક સામાજિક સંસ્થાનું સંચાલન કરે છે. તેઓ સાથે મળીને જંગલી જાનવરો-સિંહ, અજગર, ચિત્તાલ જિરાફ, જીબ્રા- વગેરેને કમ્પાલા શહેરમાં લાવીને, શહેરીજનોને મનોરંજન સાથે જ્ઞાન પાણ મળે એવા આશયથી આનંદ બજારનું આયોજન કરે છે.

ત્યારે અનેક જાતનાં જંગલી જાનવરોને આનંદ બજારમાં એકઠાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે શહેરીજનો સ્તબ્ધ બનીને પ્રત્યેક પશુ-પ્રાણી-જીવને નિહાળે છે ! આફ્રિકા જેવા ખંડમાં રહેતા નગરજનો યે કેટલાક જંગલી જાનવર પ્રથમ વાર પ્રત્યક્ષ નિહાળીને મંત્રમુગ્ધ બને છે !

- પાણ વાર્તાકાર, સંવેદનશીલ સર્જકને તો સૌથી અનોખા દીસતા મનુષ્યમાં જ રસ હોય ને ! આફ્રિકાની મસાઈ જાતિના એક યુવકને, જંગલી જાનવરોના ઝમેલા વચ્ચે, મશહૂર કવિ કીટ્સની કવિતાના પુસ્તક સાથે જુએ છે; ત્યારે ઉત્સુકતા અને આશ્ચર્ય પ્રગટે છે. એ

યુવકનું મૂળ નામ ઝાકા હતું અને સુશિક્ષિત બન્યા પછી તે પોતાની જાતને વિદ્વસન તરીકે ઓળખાવતો હતો.

એ અનોખા યુવક વિશે જાણવાના ઉદ્દેશ સાથે દિનેશકુમાર અને ઘનશ્યામભાઈ શિકારી હન્ટરનું નિમંત્રણ સ્વીકારે છે અને પહોંચી જાય છે અગોચર અને ભયાનક ભૂમિ પર. ત્યાં ચિત્ર-વિચિત્ર જંગલી જાનવરો પ્રત્યક્ષ નિહાળે છે, તે તો છે કથામાંની સૃષ્ટિનો એક હિસ્સો માત્ર. મૂળ વાત તો છે રંગભેદની ઉપર ઊઠીને, માનવતાનેશિખર સમાન સથાપતી ભાવનાની. આફ્રિકાની મસાઈ જાતિ અને અંગ્રેજ પરિવાર વચ્ચે અંતરની એકતા સ્થપાય છે એને વાર્તાકારે ખૂબ જ ખૂબીથી અભિવ્યક્ત કરી છે.

મિસ્ટર હન્ટર એક વાર બંદૂક સાથે જંગલમાંથી પસાર થાય છે, ત્યારે એમના કાને બાળકોની કારમી ચીસો પડે છે. તે માની લે છે કે મસાઈ જાતિ (કાળી ચામડીવાળી આફ્રિકાની એક જંગલી જાતિ) ના લાઈબોન્સના દસ-બાર વરસના છોકરાઓની એ ચીસો હશે ! જે જાતિ સાથે એમને વેરભાવ અને ધિક્કાર હતો એનાં બાળકોને બચાવવાનું તે ક્યાંથી વિચારે ?

-પાણ ઘેર પહોંચ્યા પછી એ સમર્થ શિકારી હન્ટરને જાણ થાય છે કે એના બંને પુત્રો-જેન અને હેરી ઘર પર નથી, ત્યારે મનમાં ધ્રાસ્કો ઊઠે છે કે ચીસો પાડનાર બાળકો એના સંતાનો તો નહિ હોય ને ! એ બંદૂક સાથે દોટ મૂકે છે.

જે કે જે બની ચૂક્યું હતું, એમાં કશું થઈ શકે તેમ નહોતું. જેન અને હેરીને સિંહના હુમલામાંથી બચાવવા જતાં લાઈબોન્સ અને એની પત્નીની આહુતિઓ અપાઈ ચૂકી હતી.

જ્યારે લાઈબોન્સના બેય પુત્રો માબાપ વિહોળા બને છે, ત્યારે શિકારી હન્ટર અને એની પત્ની અને તેમને દત્તક પુત્રોરૂપે સ્વીકારે છે. વાત આટલેથી જ અંત પામતી નથી ! હન્ટર વીલ બનાવે છે ત્યારે પોતાના બે તથા બે દત્તક પુત્રોને મિલકતના સમાન હિસ્સેદાર લેખાવે છે.

એ દત્તકપુત્રોને ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટી ખાતે મોકલીને સુશિક્ષિત પાણ કરે છે.

મિ. પટેલ અને ઘનશ્યામભાઈ જ્યારે હકીકત જાણે છે, ત્યારે સ્તબ્ધ બની જાય છે ! અંતે હન્ટર કહે છે :

‘દુનિયામાં કોઈ ઊંચ નથી, કોઈ નીચ નથી. ફક્ત બધાથી માનવતા ઊંચી છે. માણસ માણસ પ્રત્યેની ફરજ, માણસ માણસ પ્રત્યેનો સ્નેહ-પ્રેમ એ જ મહાન છે.’

ઘમંડ અને અહંકારથી ઉપર ઊઠીને મનુષ્ય જ્યારે માનવ પ્રત્યેના ધર્મને પિછાણે છે, ત્યારે ઘોર જંગલ વચ્ચે રહેતાં જંગાલિયત મૂકીને પરમ માનવતાનિષ્ઠ મનુષ્યો આપોઆપ બની જાય છે!

‘માનવતા-૨’ શીર્ષકની આ બીજી કથા છે. છેક ઈ.સ. ૧૯૫૧ માં પ્રગટ થયેલા ડાહ્યાભાઈ પટેલના વાર્તાસંગ્રહ ‘શાલિની’માંથી એ લેવામાં આવી છે. વાર્તા વાંચતા એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે કે એ સમયે વાર્તાકારના લેખન પર કવિતા- સર્જનની પ્રબળ અસર હશે.

બીજું વિશ્વયુદ્ધ ભલે પૂર્ણ થયું હોય, પણ આ કથામાં યુદ્ધની વિભીષિકા સ્પષ્ટપણે જોવામળે છે. માણસે ભવ્ય-ભવનોનું નિર્માણ કર્યું એન યુદ્ધના શેતાની આવશ્યકતા જો સુંદર નિર્માણોનો વિનાશ જ પોતાના હાથથી કરવાનો હોય, તો એવાં સર્જનનો શો અર્થ ?

કવિ બર્લિન શહેરમાં પગ મૂકે છે, ત્યાં જ એમના સંવેદનતંત્રમાં અનેક ઊર્મિઓ ઉછળી આવે છે ! તેઓ એક હોટેલમાં મ્લાન વદને બેઠા છે, ત્યાં એમનો પરિચય પૂછવામાં આવે છે. કવિ કહે છે કે તેઓ પ્રવાસના શોધીન છે અને ઈન્ડિયાથી આવે છે. કવિ લગભગ ખંડેર બનેલા બર્લિનને જોઈને કહે છે :

યુદ્ધના કરપીણ યુદ્ધના અંતે તે જર્મન એક ઘવાયેલા ફ્રેન્ચ કિશોરને બચાવે છે અને તેને ફ્રેન્ચ સૈનિક-કેમ્પમાં પહોંચાડે છે.

‘અહીંના ખંડેરો જોતાં ઘડી વાર એમ લાગે છે કે મનુષ્ય જાતિમાં માણસાઈ, સ્નેહ, દયા કે મમતા રહી નથી.’ જો કે તેઓ એમ પણ કહે છે કે કૂરમાં કૂર યુદ્ધની પાછળ પણ દયાનું, સ્નેહનું ઝરાણ સતત વહ્યાં કરે છે.

એ પછી પ્રશ્ન પૂછનાર તે જર્મન સજ્જન પોતાનો યુદ્ધ દરમિયાનનો સ્વાનુભવ કહી સંભળાવે છે.

બીજું ચિત્ર છે એ સમયનું જ્યારે જર્મનો પરાજય પામે છે અને એ જર્મન સજ્જનના

યુદ્ધરત પુત્રને એક ફેન્ય મહિલા સહાય કરે છે અને જીવ બચાવે છે.

યુદ્ધના લોહીતરસ્યા વાતાવરાણ વચ્ચે પ્રશ્નો ઊઠે છે :

‘હું કોને મારું છું? એ મારો પુત્ર તો નથી ને ? એને જ મારા જેવો પિતા હશે. એ એની માતાની આશા હશે, અને આ બધું શા માટે ?’

હિંસક ભાવના પાસે અડીખમ ઊભેલી માનવતાની એક ઓર કથા.

‘સંસ્કૃતિ ખાતર’ વાર્તામાં લિન્કન્સ ઈનના ક્રિમિનલ લોનો અભ્યાસ કરતાં થોડા મિત્રો વિશાળ મેદાનમાં બેસની ગંભીર ચર્ચા કરે છે. એમાં હિંદના ડાહ્યાભાઈ પટેલ, અંગ્રેજ માર્ક્સ, ઓસ્ટ્રેલિયન વિલયમ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ગુનાઓ માણસના મગજમાંથી જન્મે છે કે સંજોગોમાંથી એની સામસામા પક્ષે ઉગ્ર ચર્ચા મંડાય છે. એ ચર્ચામાં પોતાના મતના સમર્થનમાં ઓસ્ટ્રેલિયન વિલયમ પોતાના પૂર્વજોમાં ઘટેલી હકીકતનું બયાન કરતાં માંડાણી કરે છે :

‘અમારા સીડની શહેરમાં લગભગ સોએક વર્ષ પર ચાલેલો એક ચક્રચારભર્યો દાવો મને યાદ આવે છે.’

વાત છે સીડનીથી ત્રણસો માઈલ દૂર આવેલા ડેવન ગામની. વિલયમના દાદાના પિતાનું નામ જોર્જ કોનોલી, દાદાના મોટાભાઈ તે રોબર્ટ અને એના દાદા તે એડવર્ડ.એડવર્ડની વય ત્યારે વીશેક વર્ષની અને રોબર્ટ લગભગ સત્તાવીશ વર્ષનો. સૌ ચર્ચમાં મળે. એક રવિવારે ગામ લોકો વિખેરાયા તે પછી પાદરી પાસે લો ફેકલ્ટીમાં અભ્યાસ કરતો એડવર્ડ, રોબર્ટ વગેરે બેઠા છે. ત્યારે ચર્ચનો પાદરી જે બોધ આપે છે તે આ કથાનું હાઈ છે. પાદરી કહે છે :

‘જે આપણી સંસ્કૃતિને આપણે ટકાવવી હોય તો અહીંના રહ્યાસહ્યા નેટીવો (મૂળ વતનીઓ) નો નાશ કરવો જરૂરી છે.... આ બધું આપણી સંસ્કૃતિને ટકાવવા માટે; આપણી ભાવિ પ્રજાની વસાહત માટે કરવાની જરૂર છે. ભગવાન ઈસુએ પણ કહ્યું છે કે તારાં બાળકોનું ભલું જોજો. માટે હવે વધુ અસરકારક રસ્યો લીધે જ છૂટકો છે.’

ત્યારે કાયદાનો અભ્યાસ કરતા એડવર્ડે ગર્જને કહ્યું : ‘શરમ છે કે ભગવાન

ઈસુના નામે તમે બધા નિર્દોષ નેટીવોને મારવા સદા તત્પર છો. શરમ છે કે સંસ્કૃતિના નામે તમે જંગલૂ જનવરોની માફક નેટીવોના લોહીમાં નાહી આનંદ પામો છો...શરમ છે તમારા ધર્મને, દેશને, પૂર્વજોને. તમારા આ હિચકારા કૃત્ય બદલ તવારીખ તામારા ઉપર સદા ફિટકાર વરસાવશે.’

એ પછી તો એડવર્ડ પર એના સ્વજનો, પાદરીઓ અને કટ્ટરપંથીઓ અત્યંત રોષે ભરાય છે. એના બહિષ્કાર જેવી આબોહવા સર્જાય છે. નિર્દોષ નેટીવોને જ્ઞાન્ય સંહાર થાય છે. માત્ર એડવર્ડ પર જ નહિ પણ એની ગર્ભવતી પત્ની પર પણ ભયાનક સતામણી કરવામાં આવે છે.

અને એડવર્ડ પોતાના જ સ્વજનો, પાદરી, ધર્મચુસ્ત સ્વધર્મીઓ અને હિંસાની તરફદારી કરતાંલોકો સામે અંતિમ પગલું ભરે છે. કારણ કે લાડુ અને ઘઉંની કેકમાં જેર મેળવીને નેટીવોનો સામૂહિક સંહાર કરવામાં આવે છે. મૃત ઘેટાંઓનાં શરીરમાં યે જેર ઉતારવામાં આવે છે અને એથી જ , આંધળી સંસ્કૃતિ અને એના સ્વજનોની કૃતક ધર્મનીતિને ખતમ કરવા એડવર્ડ સીડની જઈને પોલીસ ફરિયાદ નોંધાવે છે. મુકદ્દમો ચાલે છે. એડવર્ડ પ્રત્યેક આરોપીઓને ખુલ્લા કરે છે. એમને સજા અપાવે છે. હા, મુકદ્દમા દરમિયાન રોબર્ટ ભાગી છૂટે છે.

ન્યાયમંદિર દ્વારા જેર્ન, પાદરી અને ગામના અન્ય ગુનેગારોને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. જે કે પોતાના પિતા જેર્નને ફાંસી સજા મળતાં , એડવર્ડ ભાંગી પડે છે.

-પણ સત્યને ઉજાગર કરતા શખ્સને ખતમ કરવા માટે વેશપલટો કરીને આવેલો રોબર્ટ એડવર્ડની છાતીમાં ત્રણ ગોળીઓ છોડીને, પ્રાણ હરે છે. એડવર્ડની પત્ની જે સેફીન સાતમા મહિને બાળકને જન્મ આપે છે, પણ નિયતિ એ પત્ની અને બાળકને યે હણી લે છે.

ધર્મધિતા અને નિર્દોષ નાગરિકત્વ વચ્ચેનો જંગ એ ઘટનાથી ખતમ નથી થયો. એ તો આજે પણ ખેલાય છે અને આવતીકાલે પણ ખેલાતો રહેશે.

એડવર્ડના સસરા પ્રો. ટીન્સ્લીના શબ્દો ધુમરાય છે.

‘આદર્શ પાળવો હોય તો પ્યારાનો પ્યાર પાણ ત્યાગવો પડે. સ્વજનોને દુશ્મન બનાવી સત્ય માટે લડવું પડે અને એટલે જ જગતની સંસ્કૃતિ બચી છે’

‘અદ્ભુત પ્રેયસી’ વાર્તા અન્ય કેટલીક કથાઓની જેમ, અહીં પાણ વાર્તામાં જે થોડાં સ્ત્રી-પુરુષો એકઠાં મળીને સ્ત્રી-પુરુષના પરિમાણની ચર્ચા કરે છે. આવી ચર્ચા બે પક્ષમાં વહેંચાઈ જાય છે. અમૃતલાલ કહે છે : ‘એ (પુરુષ) પ્રેમના બળે જંગલોને વટાવે છે, સાગરો તરે છે, પર્વતો ઓળંગે છે, પૃથ્વીને ખોદી નાખે છે અને સૂર્યથી જે પેલી પાર ઉડ્યન કરે છે.’ તો પ્રભાબહેન એ વાતનો પ્રતિકાર કરતાં કહે છે: ‘તમે પુરુષો પ્રેમ કરવાનું જાણતા જ નથી. તદ્દન સ્વાર્થી અને લોલુપ.’

આ ચર્ચામાં વાર્તા-આલેખક, અમૃતલાલ, પ્રભાબહેન, સવિતાબહેન, જગદીશ, સરોજ, જ્યંત, ઊર્મિ વગેરેએ પોતપોતાનાં મંતવ્યો દર્શાવ્યાં; ત્યાં ઓછાબોલા ઊર્મિલાબહેન સ્ત્રીના પ્રગાઠ અને જીવન-આહુતિ અર્પનાર પ્રેમની વાત માંડતા કહે છે : ‘હું પ્રેમવંતી અને કમળાબહેન ત્રણે જાણ આજથી આઠ વરસ પહેલાં યુગાન્ડાથી કોન્ગો ભાગી ફરવાં ગયાં હતાં. અમારી કારમાં એક આફ્રિકન ડ્રાઈવર અને પ્રેમવંતીના પંજાબી પતિ હતા. એમ અમે કુલ પાંચ માણસ હતાં.’

એમની કાર ગાઠ અને વિકટ જંગલમાંથી પસાર થતી હોય છે, ત્યારે તે સૌ ઈરુમુથી લગભગ સવાસો માઈલ દૂર આવેલી ‘બુનિયા’ નામની જગ્યા જેવા જવાનો નિર્ણય કરે છે. એ અડાબીડ જંગલના દુર્મમ ચઢાણ-ઊતરાણવાળા માર્ગ પર ચાલતી મોટરનું ટાયર મોટા ભડાકા સાથે ફાટી જાય છે અને તે સૌ ભારે મુસીબતમાં ફસાઈ જાય છે ! ભારે વ્યથા ભોગવ્યા પછી કાર-ડ્રાઈવર એક અર્ધનગ્ન આફ્રિકનને લઈ આવે છે, જે ભાંગીતૂટી ‘સ્વાહીલી’ ભાષા જાણતો હોય છે. એ સૌને કહે છે કે તે સ્થળથી ‘અર્ધા માઈલ ઉપર એક હિંદી રહે છે. મારી સાથે ચાલો તો હું એનું ઘર દેખાડું.’

અંતે, સૌ વિસ્મિત બનીને ભીને કપડે, ઠંડીથી થરથર ધ્રુજતા પતરાના એક નના મકાન પાસે આવે છે અને એ જાણીશીર્ણ જૂંપડીમાંની જીવનંત પ્રેમ-સમર્પણ કથાને નિહાળીને સ્તબ્ધ બની જાય છે !

એ ઝૂંપડીમાંની સ્ત્રી તો એના પથારીવશ પતિ માટે તે સ્થળથી દૂર આવેલી મિશન હોસ્પિટલે ગઈ છે. થોડી વાર રાહ જોયા પછી તે સ્ત્રી આવી ચડે છે અને જાણે શબરીને ત્યાં રામ -લક્ષ્મણ આવ્યા હોય એવી પરમ ખુશી અનુભવે છે.

પાસેની ઓરડીમાંથી માથું ફાડી નાખે એવી અકળ દુર્ગંધ આવે છે, પણ તે સૌ એમ જ બેસી રહે છે.

વાતચીત પછી જાણવા મળે એ સ્ત્રીનું નામ 'તરેજા' હતું પર એનો પ્રેમી હીરજી 'લલિતા' કહીને બોલાવતો હતો. એ હીરજીભાઈની દુકાન હતી કાટવેમાં, પણ એ સ્ત્રીના મોહનસિંગ નામ બીજા પ્રેમીની કનડગતને લીધે તેઓ યુગાન્ડા છોડીને કોન્ગો ચાલ્યાં ગયાં. એક વાર ઝરાણાનું ઝેરી પાણી પીતાં હીરજીભાઈ પક્ષઘાતનો ભોગ બને છે અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ભયંકર પીડા ભોગવે છે.

તે સૌ એ દર્દીને નિહાળે છે, ત્યારે અત્યંત અનુકંપા અનુભવે છે. એના મોં-હાથ ઉપર ફોલ્લા ઊઠ્યા હતા અને આખું શરીર દુર્ગંધ મારતું હતું. તે સ્ત્રી પોતાના લાચાર પતિને એવી રીતે ખવરાવતી હતી કે 'જાણે બીમાર બાળકને મા ના ખવરાવતી હોય ! એમની આંખોમાં નર્યો મૂર્તિમંત પ્રેમ નીતરતો હતો. ત્યાં શરીરના સૌન્દર્યનો મોહ નહોતો. વૈભવનો આનંદ નહોતો પણ પ્રેમનો એક વિશુદ્ધ ઝરો વહેતો હતો.'

વાર્તાકાર પ્રેમના એ ઉચ્ચ શિખરને આ શબ્દોમાં વાગવે છે : 'પરણ્યા વિનાપણ આ સશક્ત, સુંદર સ્ત્રી એક મડદા સાથે પ્યાર કરે છે. આઠ આઠ વરસથી એકધારી કમાઈને એને ખવડાવે છે, એની સેવાચાકરી કરે છે ! કેવી પ્રીત હશે, એમાં કયો ગુહ્ય અદ્ભુત આનંદ હશે?'

સોળ વર્ષની સેવા તપસ્યા પછી એ સ્ત્રીનો પુરુષ અને કાળક્રમે એ સ્ત્રી પણ નામશેષ બને છે, પણ પ્રેમની અમરતા ક્યારે ક્ષત-વિક્ષત બને ખરી ?

અંતે, ચર્ચા કરનારાઓ એ અદ્ભુત યુગલને માટે અંતઃકરાણપૂર્વકની પ્રાર્થના કરે છે.

બીજી એક ખૂબ જ સુંદર 'વીનસનું આલિંગન' નામની વાર્તામાં વાર્તાકાર મિ. પટેલ

અને એમના મિત્ર જ્યંતિલાલ જીનોવા પહોંચે છે, ત્યારે ત્યાંની ઊંચી ટેકરી પર આવેલ હોટેલ નેશનલમાં ઊતરે છે. એ બંને ફરતાં-ફરતાં સાગરકાંઠે જાય છે અને એક ભેદી લાશને જોઈને, પોતાના અનુભવને આધારે કહે છે કે એ માણસે આપઘાત નથી કર્યો પણ એનું ખૂન થયું છે ! ત્યાં ઊભેલી એક અનુપમ સુંદરી મિ.પટેલના બારીક તેમજ સચોટ અવલોકનથી અત્યંત પ્રભાવિત થાય છે ! ડીએના નામની એ યુવતી સાથેની વાતચીત પરથી વાર્તાકારને ખાતરી થાય છે કે તે યુવતી મરનાર વિશે કશીક જાણકારી ધરાવે છે ! એ પછી તો એ બંને મિત્રોની ડીએના સાથે વધુ વાર મુલાકાતો થાય છે અને સાથે ‘વીનસ રેસ્ટોરા’ માં યે જાય છે.

આર્ટ ગેલેરી જોવા તેઓ જાય છે અને ત્યાં પ્રાણ્યની દેવી વીનસની આરસ પ્રતિમા જુએ છે અનેએમને અનહદ આશ્ચર્ય થાય છે ! સાથેનો ભોમિયો કહે છે : ‘જુઓ, આ વીનસ-પ્રાણ્યની દેવી. એ એના સૌંદર્યથી બધાને લોભાવી, એનામય બનાવી છેવટે પ્રાણ્યનો નાશ કરે છે.’ ત્યારે વાર્તાકારના મનમાં પ્રશ્ન ધૂમરાય છે :

‘પ્રાણ્યની દેવી પ્રેમીનો નાશ કરે છે !... આ શિલ્પીને એની પ્રેયસીએ જરૂર ઠોકર મારી લાગે છે.’

-છ કુટ લાંબી વીનસની લગભગ નગ્ન આરસ-મૂર્તિ હસિત આંખે પલંગ પર સૂતી હતી. ઉન્માદ, કામ અને વ્યંગનું મિશ્રણ એનાં ગાલ અને આંખોમાં તરી આવતું હતું. પાસે જતાં બીક લાગે પણ એક વાર જોયા પછી પાસે જઈ એના સૌંદર્યને પીધા સિવાય ચાલે નહિ; એવી અકળ મૂર્તિ જોઈને કથા-આલેખક મિ. પટેલના મનમાં અનેક અનુત્તર પ્રશ્નો ઊઠે છે !

વળી જે પલંગ પર એને સૂવડાવવામાં આવી છે, તે પલંગના પાયા પાસે હાડકાં અને ખોપરી મૂકવામાં આવેલ છે. ત્યારે જુગુપ્સાપ્રેરક પ્રશ્ન થાય છે : ‘શું એ રૂપસુંદરી એના સૌંદર્યના પિપાસુઓને આ રીતે ચૂસી એના પલંગ નીચે ફેંકી દે છે ?’

પછી તો અનેક ઘટનાઓ ઘટે છે. મિ.પટેલ ‘વીનસ રેસ્ટોરા’ માં જાય છે, ત્યારે એ રેસ્ટોરાના પાછળના ભાગમાં કેટલાક બદમાશ લોકો સાથે પત્તા રમે છે અને એમાં

સારી એવી રકમ પણ જીતે છે. એમનામાં જીતનો નશો છવાયેલો હોય છે, ત્યારે ડીએના એમને ધીરેથી કહે છે : ‘મિ. પટેલ ! હવે રમત બંધ કરી તમારી હોટેલ પર જાવ.’

એ વેળાએ ડીએનાના ચહેરાપર જાણે મૃત્યુ ના જોયું એવું સમજીને તેઓ હોટેલ પર પાછા ફરે છે. જો કે જુગારનો નશો એમનામાં છવાયેલો છે.

ફરી વાર તેઓ તે રેસ્ટોરાના પાછળના ભેદી ભાગમાં પત્તાની રમત ખેલવા જાય છે અને મોટીમસ રકમ જીતે છે. મોડી રાતે તેઓ પાછા ફરવા માગે છે, ત્યારે તેમની આંખોમાં ઘેરી ઊંઘ ભરાઈ છે, પણ ત્યાંનો જાડો-ખંધીલો માણસ એમને બિયર પીવડાવીને એક ઓરડામાં લઈ જાય છે. એ વખતે તેઓ કોફીનો એક કપ માગે છે.

એ રૂમમાં માથું દબાવીને તેઓ પડ્યા છે અને જે દૃશ્ય જુએ છે, એનાથી ચોંકી જાય છે ! ભીંત ઉપર આરસમાં કોતરેલી અર્ધનગ્ન વીનસની મોટી પ્રતિમા હતી, જેની હૂબહૂ નકલ એમાણે આર્ટ ગેલેરીમાં જોઈ હતી !

ત્યારે, એકાએક, કાળાં કપડામાં સજ્જ ડીએના કોફીના કપ સાથે આવે છે અને એમને કાનમાં કહે છે : ‘આ કોફી પી, જલદી ચેતનમાં આવી ભાગી જાવ, નહિતર તમારો નાશ થઈ જશે !

તેઓ સચેત થાય છે અને જીવલેણ પથ્થરને પોતાની ઉપર ઘસી આવતો જુએ છે !

ત્યાંથી તેઓ નાસી જવામાં સફળ બને છે અને પોલીસને જાણ કરીને ત્યાંના ષડ્યંત્રનો વિદેશી ભૂમિ પર પર્દાફાશ કરે છે.

ખૂની ટોળીને સપડાવવાનું માન તે પરમ સુંદરી ડીએના ફાળે જાય છે. પછી પ્રતિજ્ઞા લે છે.

‘આજથી ક્યારેય પત્તાં નહિ રમું.’

સૌંદર્ય અને વિદ્યાતક તત્ત્વને એકસાથે રચીને કથા આપણને અનોખા રસમાં રમખાણ કરે છે !

‘દ્વેષ’ નામની વાર્તામાં વાન્સલ્ય અને ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ-દ્વેષ વચ્ચે જૂલતી આ કથા

નિતાંત કૌટુંબિક-વાર્તા છે. સંતાન ન હોવાની પીડા અને વાત્સલ્યને ઝંખતા માતૃત્વની તડપન તથા પરિતૃપ્તિની આ કથા માટે ઉલ્લેખનીય બાબત એ છે કે તે માંડીને, કોઈના મુખેથી કહેવામાં નથી આવી. કોઈ તત્ત્વ કે બાબતની ચર્ચા થાય અને પછી લેખક એના સ્વાનુભવની વાત માડે, લેખકને પ્રિય એવી કથનરીતિનો પ્રયોગ આ વાર્તામાં થયો નથી.

વાત તો છે સીધી સાદી. જ્યારે સ્ત્રીની કૂખેથી સંતાન ન પ્રગટે ત્યારે એનામાંનું માતૃત્વ વીંછી કરતાં વધુ દંશ દઈને ચટકે; એ સનાતન ભાવ અહીં વ્યક્ત થયો છે. પણ લેખક એક નવી, અગોચર દિશા પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરે છે, તે વાત નોખી-અનોખી છે. પોતાને સંતાન ન હોય, ત્યાં સુધી સ્ત્રી માતા બનીને રહે તે સ્વાભાવિક ઘટના છે, પણ પોતાને પેટેથી દીકરો જન્મ્યા પછી યે એ મા અગાઉ ઉછેરેલી દિયરની પુત્રીને એટલી જ ઉલ્કટતાથી, પોતાના આગોશમાંના સ્વ-સંતાનને બીજના હાથમાં આપીને, પોતાની નહિ એવી પુત્રીને ઊચકી લે, તેવી સ્ત્રીના અંતરની અગોચર ભાવનાને લેખક અહીંબળુકી રીતે શબ્દબદ્ધ કરે છે !

આફ્રિકામાં -નાઈરોબીમાં રહીને નોકરી કરતાં કાંતિલાલની પત્ની મધુ ઉષાને જન્મ આપીને બીજે દિવસે જ અવસાન પામે છે, એ ઘટનાથી વાર્તાનો પ્રારંભ થાય છે. કાંતિલાલના મોટાભાઈ પ્રભાકર અને તેનાં નિઃસંતાન ભાભી કુંદનગૌરીના અવારનવાર પત્રો આવે છે ઉષાને લઈને દેશમાં આવો અને અહીં બીજા લગ્ન કરીને નાઈરોબી પર જ જાશે. મધુના મૃત્યુ પછી એક વર્ષે કાંતિલાલ, દુર્બળ ઉષાને લઈને મુંબઈ પહોંચે છે. આ સમય દરમિયાન તેઓ પુત્રીના ઉછેર માટે અસમર્થ નીવડી ચૂક્યા છે.

નાનકડી ઉષા યોગ્ય ઉછેરના અભાવે દુર્બળ અને બીમાર છે. મુંબઈ બંદરે ઊતર્યા પછી એના મોટાભાઈ અને ભાભી ઉષાની ખપપૂરતી સારતવાર કરાવીને જ ચરોતરના ધર્મજ ખાતે બધા પરત આવે છે. ઉષા હવે યોગ્ય ઉછેર અને માવજતને લીધે તંદુરસ્ત બની ગઈ છે.

મોટાભાઈ અને ભાભી કુંદનની સલાહ મુજબ કાંતિલાલ વતનમાં જ લલિતા સાથે લગ્ન કરે છે અને નાનકડી ઉષાને ત્યાં મૂકીને જ નવી વહુ લલિતા સાથે આફ્રિકા પાછો ફરે છે.

એ પછી ચાર વર્ષ વીતે છે. લલિતાએ બે બાળકો-એક દીકરો, એક દીકરીને જન્મ આપ્યાં છે. ઓરમાન પુત્રી ઉષાની ચિંતા લગ્ન પછી યે નહોતી અને અત્યારે ય નથી. લલિતા પોતાનાં સંતાનોથી પરિતૃપ્ત છે.

એ ગાળા દરમિયાન નાનકડી ઉષા તો બિલકુલ કુંદનમય બનીને રહે છે. પોતાની ભાભુને જ એ સાચી મા લેખીને સુખપૂર્વક, આનંદકિલ્લોલથી રહે છે. પ્રભાકરને ય પિતા લેખીને ઉષા અપાર સ્નેહ કરે છે.

કાંતિલાલ અને લલિતા પોતાનાં બાળકો સાથે વતનમાં ફરી આવે છે, તે પછી વાર્તા નવા ત્રિભેટે આવીને ઊભે છે. અદેખી પડોશાગો લલિતાના કાન ભંભેરે છે : ‘અરે લલિતા ! તારો ધણી શું નથી કમાતો તે તારે જેઠાણીના હાથ નીચે દબાયેલી રહેવાનું ?’

બસ, આ બિંદુથી સ્ત્રીસહજ દ્વેષ વધુ અને વધુ વકરે છે. જ્યારે લલિતા આફ્રિકા પાછી ફરે છે, ત્યારે અધિકારનો ડંડો પછાડીને ઉષાને સાથે લઈ જાય છે. જે કે તે પછી ઉષાને દુઃખ સિવાય કાંઈ મળતું નથી, તો પરાણે અધિકાર દાખવનાર લલિતાને ય શું મળે ?

જ્યારે મોટા ભાભી કુંદનની કૂંખેથી મોટી વયે પુત્ર જન્મે છે, ત)યારે કોઈ અકળ કારણોસર લલિતા ઉષાને યોગ્ય સંગાથે પાછી મોકલે છે. અને કુંદન પાણ એટલા જ વાત્સલ્યને એને આવકારે છે.

વાંઝણી સ્ત્રીની અવગણના અને માતૃત્વ પામેલી સ્ત્રીને માનપાન એવી કોઈ ભાવના આ કથા પાછળ હશે ? કોણ જાણે !

‘એડેલવીસ’ વાર્તા પ્રાણ્ય-ત્રિકોણની કથા છે, પાણ એની સાથે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં થતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં એડેલવીસ નામનાં ફૂલને અને ત્યાંની એ અંગેની પ્રચલિત માન્યતાને જોડીને લેખકે પ્રાણ્યનું ગાન વધુ લયાન્વિત અને સંવેદનશીલ પ્રકારે ઉપસાવ્યું છે.

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનું એક સુંદર શહેર છે લોસાન. મિ. પટેલ ત્યાં પ્રવાસે જાય છે અને એ પ્રદેશનું લાવાણ્ય તથા પ્રકૃત્વિલત યૌવન, માનવ-ચહેરાઓ પર વિલસતું સ્મિત જોઈને પ્રસન્નતા અનુભવે છે. તેઓ ત્યાં હોટેલ વિક્ટોરિયામાં ઊતર્યા છે અને ડા. ઈશ્વરભાઈના

સંદેશો મળતાં રોબર્ટ માન એમને ત્યાંથી પોતાને ઘેર લઈ જાય છે.

રોબર્ટ માનના પિતા કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ છે, રોબર્ટ ડૉક્ટર છે. નાનો ભાઈ એન્જિનિયરીંગનો અભ્યાસ કરે છે. બહેન લીઝા પોતાની કળાપ્રવૃત્તિમાં રમમાણ છે. રોબર્ટની માતા ઘરકામમાં ગુંથાયેલી છે.

બે-ત્રણ દિવસમાં મિ. પટેલને જાણ થાય છે કે લીઝા એક અપંગ અને સૂકલકડી ચિત્રકાર એડગરને પરાણવાની છે, તેથી ભારે વિસ્મિત બને છે ! જ્યારે તેઓ જાણે છે કે ચાર્લ્સ જેવા અદ્વિતિય ખેલાડીને છોડીને લીઝા એડગર સાથે પરાણવાની છે ત્યારે એમના અંતરમાં અનેક પ્રશ્નો ઝકઝોરાય છે !

મિ. પટેલની જિજ્ઞાસાના જવાબમાં ડૉ. રોબર્ટ-લીઝા, ચાર્લ્સ અને એડગર વચ્ચેના ગૂંચાળા સંબંધોની વાત મારે છે. આર્ટ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને રોબર્ટ-લીઝાની પિતાની પસંદગી તો એડગર તરફી જ છે. જ્યારે એડગર એડેલવીસનાં ફૂલ લેવાં દુર્ગમ પહાડીની સીધી કરાડ ચઢવા જતાં ખીણમાં ગબડી પડે છે અને બંને કાંડા ગુમાવે છે; ત્યારે કથા નવા-અનોખા વળાંક પર ગતિ કરે છે. પારાવાર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે, પણ લીઝા એન એના પિતા અચળજ રહે છે.

બે પ્રેમીઓ છે, એક પ્રેયસી છે, પણ ત્રણેયની પ્રકૃતિ ભિન્નભિન્ન છે. એડગર ચિત્રકાર છે, તો લીઝાની પસંદગી એની ઉપર ઢળે તે સ્વાભાવિક બાબત છે. પણ એ તો એની કળામાં એવો તો ઓતપ્રોત છે કે ઘણી વાર તે લીઝાની ભીનીભીની ભાવનાને ઠેસ પહોંચાડે છે ! બીજી બાજુ અજોડ ખેલાડી ચાર્લ્સ લીઝાને ખરા અંતરથી પ્યાર કરે છે, છતાં યે લીઝાનો ઝુકાવ તો એડગર તરફી જ રહે છે.

પોતાના પ્યારની ખાતરી કરાવવા ચાર્લ્સ દુર્ગમ પહાડી ચઢીને, સીધી કરાડ વટાવીને, એડેલવીસ ફૂલનું ફૂંડું લઈ આવે છે અને હરીફાઈમાં વિજયી બને છે. પણ પછીની જે ઘટના બને છે, તે લીઝાના અંતરના તારને ચલિત કરે છે. ચાર્લ્સ એડેલવીસ ફૂલોનું તે ફૂંડું લીઝાના હાથ મૂકીને એના જમાણા હાથને ચૂમે છે.

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં થતાં એ વિશિષ્ટ ફૂલ એડેલવીસ ક્યારેય કરમાતાં નથી અને ઊંચા

પર્વતની ભેખડો પર થાય છે. પ્રાણ વિનિમયના પ્રતીક સમા એ ફૂલને પ્રેમી પોતાની પ્રેયસીને આપે છે. કેટલીક વાર દુર્ગમ સ્થળે પાંગરેલાં એ ફૂલને લેવા જતાં ભાવનાશીલ યુવકોએ પ્રાણની આહુતિઓ યે આપી છે, એમ છતાં પ્રેમ અભિવ્યક્ત કરવાની એ રીત આજે ય સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં પ્રચલિત છે.

એડેલવીસનાં ફૂલ પામીને લીઝા એડગરને કહે છે કે એ અને ચાર્લ્સ થોડા દિવસો પછી લગ્ન કરશે, ત્યારે લીઝાને પામવા એડગર એડેલવીસના ફૂલ લેવા જતાં ખીણમાં ગબડી પડે છે. પછી તો જે હાથથી એ પ્રકૃતિના રંગોને હૂબહૂ કેનવાસ પર ઊતારતો એ જ હાથનાં કાંડાં કપાય છે.

-પાણ એ ઘટના લીઝાના હૃદયપરિવર્તન માટે બળુકી બને છે. એ અસહાય, અપંગ અને કમનસીબ એડગર સાથે લગ્ન કરીને, પોતાના યશસ્વી ભવિષ્ય અને લખલખ અરમાનોનાં બલિદાન આપે છે. ડાયસ્પોરા કથા-સાહિત્યમાં આગવું સ્થાન ધરાવતી એક અનન્ય પ્રાણ-કથા, જેનું અનુસંધાન પ્રકૃતિ, માન્યતા અને આહુતિ સાથે અતૂટ રીતે ગંઠાયેલું છે.

‘બહાદુર જેનેટ’ વાર્તામાં વાર્તાકાર ડાહ્યાભાઈ પટેલ પેરિસથી માર્સેલ્સ જાય છે, ત્યારે એમના ફ્રેન્ચ મિત્ર મિ. વીગ્નીને ત્યાં રહે છે. એ સુંદર, પાણ જર્મન યુદ્ધમાં ભગ્ન થયેલાં મકાનોવાળાં શહેરના અનેક જોવાલાયક સ્થળોની મુલાકાત લે છે. તે બંને ભગવાન ઈસુનાં માતા મેરીના વિખ્યાત દેવળની ટેકરી પર ઊભા હતા, ત્યારે તે ફ્રેન્ચ સજ્જન વીગ્ની કરુણ અવાજે કહે છે.

‘મિસ્ટર પટેલ ! જર્મનોની યુદ્ધવૃત્તિથી અમારે જે સહન કરવું પડ્યું છે તેનો તમને ખ્યાલ નહિ આવે !’ પછી તે દિલદ્રાવક વાત કરે છે : ‘ મારા એકના એક, બાવીસ વરસના દીકરાને જર્મન લશ્કરના વડાએ પેલું વિશાળ ચકલું દેખાય છે ત્યાં ઊભો રાખીને ધોળે દિવસે ગોળીથી ઠાર કર્યો.’ એની આંખોમાંથી આંસુ ઝરવાં લાગ્યાં અને વાત આગળ વધારી : : ‘એ તો મારી દીકરી બહાદુર કે તોણે વેર વાળ્યું પાણ એની યે દશા તો....’

કથા આ બિંદુએ પહોંચતાં અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિતિ થાય છે : ફેંચ મિત્ર વીગ્નીનો પુત્ર શા ગુના સબબ મરાયો ? એમની પુત્રીએ શી બહાદુરી દાખવી ? એ પછી એની એવી તે શી દશા થઈ કે પિતા પોતાની જીવતી પુત્રી માટે અપાર અફસોસ વ્યક્ત કરે છે ?

એ ફેંચ યુવતી એટલે મેડમ જેનેટ ડેફી, એના પતિનું નામ હતું મોંસોર એન્થોની ડેફી. જ્યારે વાર્તાકાર પટેલ તે ફેંચ પરિવાર સાથે જેનેટ અને એન્થોનીને લેવા માટે સ્ટેશને જાય છે, ત્યારે તે યુગલને જોતાં જ સંવેદશીલ લેખકનું નિરીક્ષણ ધારદાર બને છે.

- જાગે ગુલાબની પાંજાબડીઓથી પન્યું હોય તેવું પ્રમાણસર અને ઘાટીલું શરીર, તપખીરિયા રંગના વાળ, લાંબી આંગળીઓ-લાંબા નખ જોતાં જ લાગે કે તે સ્ત્રી કલાપ્રિય છે, અને ચહેરા પર નજર જતાં જ એવો ભાસ થાય કે જાગે ગુલાબના મોટા, તાજ ફૂલને કોઈએ ઘૂંટી ન નાખ્યું હોય ! બેડોળ અને કુરૂપ ચહેરો !

બપોરે જમ્યા પછી સૌ બેલે ડાન્સીંગ જોવા જાય છે ત્યારે જેનેટ એકદમ બેચેન બનીને થિયેટરની બહાર નીકળી જાય છે !

વળી સંવેદનશીલ સર્જકના ચિત્તમાં અનેક સવાલો ઊઠે છે : ‘શા માટે ‘બેલે ડાન્સ’ જોતાં જેનેટ અર્ધ બેભાન અવસ્થાને પામે છે ? આવા કદરૂપા ચહેરાવાળી યુવતીને અમીર અનેદેખાવડો એન્થોની કેમ પરણ્યો હશે ? વીગ્ની પરિવારની આવી ધોર સ્થિતિનું રહસ્ય શું ? ’

જ્યારે જેનેટ અને એન્થોની ‘ઓપેરા હાઉસ’ ખાતે સંગીત-કાર્યક્રમ માણવા જાય છે, ત્યારે મિ. પટેલ તમામ રહસ્ય જાણવા પૂછી બેસે છે :

‘તમારું બંનેનું મોં કેમ પડી ગયું ?’

એ પછી મિસ્ટર અને મિસિસ વીગ્ની જે હકીકત કહે છે, તેથી કુરુણાંતિકાનું રહસ્ય સ્ફુટ બને છે :

-ભાઈના ખૂનનો બદલે લેવાનું પણ લેતી જેનેટ, એન્થોનીને શોધવા માટે માર્સેલ્સ શહેરને ખૂંટી વળતા જર્મનો, એન્થોની અને જેનેટ વચ્ચેનો બેહદ પ્યાર, કોલેજની ‘બેલે

ડાન્સીંગ' સ્પર્ધામાં જેનેટને મળતું પ્રથમ ઈનામ, દીકરો હેત્રી યુદ્ધમાં જેડાયો અને સેનાનો પરાજય થતાં એની કરપીણ હત્યા થઈ, એ પછી જર્મન સેનાપતિને મારવા જેનેટનું 'ગ્રાંડ થિયેટર' માં બેલે ડાન્સીંગ કંપનીમાં જેડાવું, નૃત્યથી પ્રભાવિત જર્મન સેનાપતિ સાથે વેરભાવનાથી પ્રેરાઈને જેનેટનું હોટેલના ફ્લેટમાં જવું, એન્થોનીનું ગુમરીતે આવી ચડવું, જેનેટ જર્મન-સેનાપતિની હત્યા કરીને બહાર આવે છે ત્યારે શંકાશીલ એન્થોની દ્વારા જેનેટનું મોં છૂંદી નાખવું, ત્રણ વર્ષે સાજી થયેલી વિરૂપ જેનેટ સાથે એન્થોનીનીનું લગ્નથી જેડાવું, યુદ્ધ પૂરું થયા પછી દૈહિક કુરૂપતા અને આત્માના સૌંદર્યનું સરાબોર થવું; એ ઘટનાઓ વાતકાર ભારે કુશળતાથી, પડળ-પડળ ઊખેળીને આલેખે છે.

વાર્તાના અંતે મિસ્ટર વીગ્ની કહે છે :

'મિસ્ટર પટેલ ! શરીરનું સૌંદર્ય ચાલ્યું જાય છતાં જે આત્માઓનું સૌંદર્ય સજીવ હોય તો પ્રેમીઓ માટે બીજું શું જેઈએ ? એન્થોની અને જેનેટ જેવું પ્રેમાળ યુગલ મેં જીવનમાં કદી જોયું નથી.'

'સતી' વાર્તામાં ઊર્મિલા વાતકાર ડાહ્યાભાઈ પટેલને એમના કોઈ જાતઅનુભવની વાત કહેવાનો આગ્રહ કરે છે, ત્યારે તેઓ વાત માંડતાં કહે છે : 'આજથી ત્રણ વરસ પહેલાં જ્યારે હું યુરોપ જેવા ઉપડ્યો ત્યારની આ વાત છે. અમારી સ્ટીમર પોર્ટ સુદાન બંદરે બે દિવસ માટે યુદ્ધમાં ગયેલા સૈનિકોને લેવા માટે થોભેલી.'

એ પછી પોર્ટ સુદાન શહેરમાં હિંદી યુવાન રવામદત્તના પરિચયમાં આવે છે અને એને ત્યાં જમવા જાય છે, ત્યારે તે યુગલની વાત જાણીને પરમ રોમાંચ અનુભવે છે. એમનાં પત્ની જ્યાની માતા ખ્રિસ્તી હતા અને સસરા કૃષ્ણનાથ શર્મા જાતે બ્રાહ્મણ હતા. એ કૃષ્ણનાથ શર્મા મોટા સંગીતકાર હતા અને એમની પાસે સંગીત શીખવા જતાં રામદત્તને જ્યા પ્રત્યે અનુરાગ જાગે છે. તે મરાણપથારીએ પડેલા કૃષ્ણનાથ શર્માને વચન આપે છે : 'તમારી જ્યા સાથે હું લગ્ન કરીશ.' કારણ એ કે જ્યા જ્યાં સુધી પિતાના સંગીતના સૂર ન સાંભળે, ત્યાં સુધી એને ચેન ન પડતું.

વચન પ્રમાણે રામદત્ત જ્યા સાથે લગ્ન કરે છે અને જ્યાને હરરોજ ગીત-સંગીતથી જીવંત રાખે છે ! એ જ્યાની રામદત્ત ઓળખ આપતાં કહે છે :

‘આ મારાં પત્ની. આ મિસ્ટર પટેલ. અહીં આપણા એક દિવસના મહેમાન.’

અને જ્યાને જોતાં જ વાર્તાકાર તે સ્ત્રીનું વર્ણન કરે છે, તે અજબજાજબ છે :

‘મેં જ્યાને નમસ્તે કર્યાં. પણ હું એ સ્ત્રીને જોઈ જ રહ્યો ! આંખો જોતાં જ એમ લાગે કે આ સ્ત્રીનો પૂર્વજ યુરોપિયન હશે. રક્તવાર્ણું ઘાટીલું શરીર જોઈ દક્ષિણ સ્પેઈનની સુંદર સ્ત્રીઓ યાદ આવી. ગૂંચળાવાળા વાળ જોઈ લાગે કે આ સ્ત્રીનો કોઈ પૂર્વજ આફ્રિકન હશે. મોંનો આકાર અને સૌમ્યતા બતાવે છે કે આનો કોઈ પૂર્વ જ હિંદી હશે. આમ જગતની જુદી જુદી જાતોનું લોહી આ સ્ત્રીની નસોમાં વહેતું મને દેખાયું.’

આ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ ભાગ્યેજ કોઈ કલમમાં જોવા મળે !

મિશ્રિત લોહી હોય કે શુદ્ધ-જાતિ રક્ત, પણ પાગલપનના શિખર સુધીનો સંગીતપ્રેમ તો અહીં જોવા મળે છે એકસમાન ! એથી જ તો -

‘સંગીત પૂરું થતાં જાણે કોઈ પાગલ માણસ હોય તેમ જ્યા જોરવથી રામદત્તને વળગી પડે. રામદત્તે, માતા બાળક પંપાળે તેમ, જ્યાને પંપાળી શાંત કરી.’

-ત્યારે રામદત્ત હસતાં-હસતાં જ્યાને પૂછે છે :

‘જ્યા ! તું મારા કરતાં મારા સંગીતને વધારેચાહે છે, નહિ ?!’

આ અહેસાસ વાર્તાના ઉત્તરાર્ધમાં ય જોવા મળે છે.

ત્યારે વાર્તાકાર અઢી વર્ષના અંતરે ફરીથી પપોર્ટ સુદાન પહોંચે છે અને જાણે છે કે રામદત્ત તો બે વર્ષ પહેલાં જ મરી ગયો છે તેમ જ જ્યાને રામદત્ત જેવા જ બીજા સંગીતકાર યુવાન નારાયણ સાથે લગ્ન કર્યાં છે; ત્યારે જીવનના અને માનવમનના આટાપાટા સાથે સંગીત પ્રત્યે અજોડ પાગલપનની યે આપણને પહેચાન થાય છે ! વાર્તાકાર પાત્રના વલાણને નોંધે છે :

‘જેમ રામદત્તનું ગીત સાંભળ્યા વિના તેને (જ્યાને)ચાલતું નહિ તેમ નારાયણનું ગીત સાંભળ્યા વિના તેને યેન આવતું નહિ...નારાયણ પણ જ્યાની ઈચ્છા મુજબ વર્તતો ?

અને વિધિની વક્ત્રતા તો જુઓ ! દસ દિવસની ટૂંકી બીમારીમાં નારાયણ મૃત્યુ પામે

છે, ત્યારે જ્યાના આંતર-બાહ્ય જગતમાં જાગે સંગીતે કાયમી વિદાય લીધી !

નારાયણના નામશેષ થયાની રાતે જ્યા જાતને, સંગીતનાં વાલિંત્રોને, આખા મકાનને કેરોસીન છાંટીને, નારાયણના શબને અંકમાં લઈને, બધું જ ખાખ-રાખ કરે છે !

- અને લોકોની ભાવના તો જુઓ :

‘બધાએ ભેગા થઈ બંનેનાં શબને અગ્નિદાહ દીધો. સ્ત્રીઓએ જ્યાને ‘સતી’ કહી આશીર્વાદ માગ્યા. ગામલોકોએ સતીની યાદ રહે તેવું સ્મારક બનાવવા વિચાર કર્યો. નારાયણની મિલકત અહીંના વતનીઓનાં બાળકોના શિક્ષણ માટે વપરાય એવી વ્યવસ્થા કરી છે.’ દેશ-વિદેશના સમાન સીમાડા રચતી, ડાયસ્પોરા કથાઓમાં નોખી ભાત પાડતી, માણસના વિચિત્ર આંતરિકને વ્યક્ત કરતી એક રોચક કથા.

‘બલિષ્ઠ અને ગહન પ્રેમ ’ વાર્તામાં મિસ્ટર પટેલ અને એમની સાથે બહેની શીલા સ્પેનના માડ્રીક શહેર પહોંચે છે અને ત્યાં તેઓ ફ્રાન્સીસ્કો ડી ટુએબાના ઘેર જઈને થોડો સમય મહેમાનગતિ માણે છે. ત્યાં તેમની મુલાકાત એ સજ્જનની યુવાન પુત્રી એમીલીઆ સાથે થાય છે.

‘એક ક્ષણ માટે એની ભૂરી-કાળી આંખો, કાળા ગૂંચળાંવાળાં સુંવાળા વાળ, લાલચોળ લાંબુ ભરાવદાર મોં અને સહેજ નીચું અને ભરાવદાર શરીર’ એ યુવતીનું પ્રથમ દર્શન. શીલા ત્રાંસી નજરે મિ. પટેલને નિહાળે છે અને એ બંને વચ્ચે રેલ-પ્રવાસ વખતે જે ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ હતી, તેની સ્મૃતિ આંખોમાં ઝલકી ઊઠે છે !

‘તમે પુરુષો હંમેશા ભૂખ્યા અને તરસ્યા. ખબર નથી પડતી કે તમારી ભૂખ કયારે શમશે ?’

શીલાના તે પ્રશ્નનો જવાબ મિ. પટેલ આપે છે :

‘પુરુષ અગ્નિ છે અને સ્ત્રી શાંત છે. આથી સ્ત્રીને જોતાં એ શાંઈતની ઈચ્છા કરે છે.’

ચર્ચાના શબ્દો યાદ આવતાં મિ. પટેલ નજર ફેરવી લે છે. એ એમીલીઆ ચિત્રકાર છે અને એવાં હૂબહૂ ચિત્રો દોરે છે કે કોઈ પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાય !

એ યુવતી પોતાની ચિત્રશાળામાં બેય મહેમાનોને લઈ જાય છે અને પોતાની મૃત્યુ પામેલૂ મોટી બહેનનું અધૂરું ચિત્ર દેખાડે છે -

‘બે યુવાનો હાથમાં તલવાર સાથે લડતા હતા. બંનેના હાથે નાના ઘા થવાથી થોડું લોહી નીકળતું હતું પણ બંનેની તલવારો અનેક લાવાણ્યમયી સ્ત્રીની છાતીમાં ભોંકાઈ ગઈ હતી. સ્ત્રી અર્ધમીચી આંખોએ બંને તરફ હાથ લાંબા કરી નીચે ગબડી પડતી હોય એમ લાગતું હતું.’

એ અધૂરા ચિત્રને, વિચિત્ર આલેખનને સમજવું મુશ્કેલ હતું પણ અમીલીઆ એને સાંજે સમજાવવાનું કહીને, તત્કાળ વાત કરવાનું ટાળે છે. મિ. પટેલ અને શીલાના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊઠે છે, જેના ઉત્તર મેળવવા તેઓ ભારે ઉત્સુક છે.

એમીલીઆ તે બેય અતિથિઓને લઈને સ્ટેડિયમમાં આખલાની રમત જોવા લઈ જાય છે. ત્યાં એ બેયને એક ઉત્તમ ખેલાડી પેટ્રોની ઓળખાણ થાય છે, જેણે અદ્યાપિપર્યંત ૭૧૪ આખલા માર્યા છે અને ફક્ત એક જ વખત ઘવાયો છે.

‘બુલ ફાઈટ’ એ સ્પેનની રાષ્ટ્રીય રમત છે અને તે રમતને સરકાર તથા જનતાનું સારું એવું સમર્થન પ્રાપ્ત છે. આખું સ્ટેડિયમ ભરચક્ર હતું અને જીવસટોસટની કૂર રમત આરંભાય છે.

એક હાથમાં લાલ કપડું અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈ પેટ્રો સ્ટેડિયમ-મેદાનમાં આવે છે અને સામેથી દોટ મૂકે છે મદમસ્ત આખલો. ઘડોભર તો લાગે છે કે પેટ્રો આખલાનાં શિંગડાંથી ઘવાઈને ખતમ થઈ જશે ! પણ ના, થોડીવારના દિલધડક ખેલ પછી પેટ્રોની તલવાર આખલાનાગળાની આરપાર નીકળી જાય છે અને આખલો ઢગલો થઈને, ઢળીને મરી જાય છે ! જે કે પેટ્રોના હાથમાંથી લોહીની ધાર વહે છે.

એમીલીઆ પેટ્રોનો પરિચય તે બેય મહેમાનો સાથેકરાવે છે. પછી સૌ તે યુવતીની બહેન કેથેરાઈનની કબર જોવા જાય છે. ત્યાં એમીલીઆ પેલા અધૂરા ચિત્રની વાત માંડે છે અને બે યુવકો અને એક યુવતીની દાસ્તાન સાંભળીને, બંને ભીતરથી ચલિત થાય છે.

વેવિશાળની વિધિ પછી માયકલ કેથેરાઈનને વીંટી આપે છે અને બેય પ્રેમીઓ

અંતરથી અને સામાજિક બંધનોથી જોડાય છે. પણ એ પછી ચંચળ કેથેરાઈન બુલ-ફાઈટર પેટ્રો પ્રત્યે ભારે આકર્ષિત થાય છે. જાણ થતાં માયકલ પેટ્રોને પડકારે છે અને બેય વચ્ચે કેથેરાઈન ઘસી આવે છે. લો, એ બેયની તલવારો કેથેરાઈનના કોમળ શરીરમાં, અજાણતાં, ખૂંપી જાય છે. મરતી કેથેરાઈન માયકલ અને પેટ્રો વચ્ચે એકતા સાધીને પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે.

-ત્યાં તો માયકલ અને પેટ્રો, બેય યુવાનો કેથેરાઈનની કબર પર ફૂલ ચઢાવવા ઓવ છે. શીલા બોલી ઊઠે છે :

‘પ્રેમ કેટલો બલિષ્ઠ અને ગહન છે.’

‘પાંચમું બાળક’ વાર્તામાં આફ્રિકા ખંડના યુગાન્ડા અને કોન્ગોની સરહદ ઉપર આવેલ પર્વત ‘રૂવેન્ઝોરી’ ના નામથી ઓળખાતા વિસ્તારનું કાનક છે. એ પ્રદેશમાં પ્રકૃતિ સોળે કલાએ ખીલીને સૌંદર્ય પ્રસાવે છે તો સાથોસાથ અડાબીડ જંગલો વચ્ચે રહેતા જંગલી લોકો કેવી ભીષાણતાનો સામનો કરે છે, તેજાણીને કોઈનું પણ અંતર કકળી ઊઠે !

એ પ્રદેશમાં વસતા અમીર, પંજાબી સજ્જન શ્યામનાથના મહેમાન બને છે આ વાર્તાના લેખક. સાવ ગરીબ સ્થિતિમાંથી લક્ષ્યાધિપતિ બનેલ શ્યામનાથ વાર્તાકાર-અતિથિને લઈને, એની સહાયથી ચાલતી એક હોસ્પિટલ જોવા લઈ જાય છે. ત્યાં રક્તપિત્તથી પીડાતા અનેક લોકો સારવાર લે છે, પણ ત્યાંના દર્દીઓની શારીરિક, માનસિક સ્થિતિ અને તે દવાખાનાની એવી દયાજનક હાલત છે કે માણસનાં રોંગટાં ખડાં થઈ જાય !

એ સારવાર કેન્દ્રનો મુખ્ય ડોક્ટર કહે છે :

‘મિસ્ટર પટેલ ! તમે આ રોગીઓની અંદર ના જતા. આ રોગ ઘણો જ ચેપી હોઈ માણસને જીવનભર છોડતો નથી.’ પણ જ્યારે વાર્તાકાર લગભગ દસેક વર્ષની એ બાળકીને જુએ છે, ત્યારે તેની માની પાસે હમદર્દી દાખવીને જાય છે. એ બાળકીને જોતાં જ વાર્તાકારને શ્યામનાથના ચાર સુધી અને સ્વસ્થ બાળકો એકાએક સાંભરી આવે છે !

એ બાળકીના શરીરમાંથી પરુ વહેતું હતું અને એની મા ફોલ્લા પરથી પરુ સાફ કરતી હતી, તે દૃશ્ય ખરેખર દિલદ્રાવક હતું. વાર્તાકાર તે બાળકીના પિતા વિશે પૂછપરછ કરે છે,

ત્યારે તે બદ્દનસીબ બાઈ એની કરમ-કથની સંભળાવતા કહે છે :

‘હાથીદાંતના વેપારમાંથી મોટા અમીર બનેલા આદમીના આ લાચાર બેટી છે, જેને બાપનો છાંયો મળ્યો નથી. પતિએ તાર છોડ્યા પછીની આ કારમી સ્થિતિ વેઠે છે.’

-અને તે પાંચમું બાળક એ અમીર, પંજાબી સજ્જન શ્યામનાથનું જ છે, તેજાગે છે; ત્યારે દેશથી દૂર વસેલા મનુષ્યોનું કારુણ્ય-વીતક આપોઆપ ઊભરી ઓવ છે !

‘શેષ સુખ’ વાતમાં જે આજે બને છે, તે વર્ષો પહેલાં પણ બનતું. એમાં કોઈ નવી-નવાઈની વાત નથી. ગામડાનો છોકરો વિલાયત જઈને ભાગે અને ડાક્ટરની ડિગ્રી લઈને, કોઈ ગોરી સ્ત્રીને, પોતે કુંવારો છે એમ કહીને પરણે. પછી એ ગોરી સ્ત્રીને, પોતે કુંવારો છે એમ કહીને પરણે. પછી એ ગોરી સ્ત્રીને બે બાળકો થાય અને વતનમાં રહેતી પત્ની ઝુરાપામાં દિવસો વ્યતીત કરે. આવું પહેલાં બનતું હતું અને આજે ય બને છે !

નવી વાત એ છે કે સાઉથ આફ્રિકામાં રહીને દાકતરી કરતાં એના પતિ પાછળ પત્ની હેરાનપરેશાન થાય છે, છતાં એના પતિ, અંગ્રેજ પત્ની, એ પત્નીનાં બાળકોનાં હેમક્ષેમ-સુખાકારી વાંચે છે.

મણિભાઈએ લગ્ન કર્યા આજે તો વર્ષો વીતી ગયાં છે. જ્યારે સાઉથ આફ્રિકાથી અંબાલાલ દેશમાં આવે છે, ત્યારે એની પાસેથી સરનામું મેળવીને, પડોશમાં રહેતા ચંદુભાઈ દેસાઈ નામના શિક્ષક પાસે પતિને ગંગા પત્ર લખાવે છે :

‘લખો, તમે બધાં આનંદમાં હશો. હું પણ આનંદમાં છું. તમે તો હાથ ઝાલીને તરછોડી ગયા. કદી પણ ન આવ્યા અને મમમડમને પરણ્યા, પરંતુ તો જે મને તો વાંધો નથી. પણ કોક દહાડો તમારી સુખાકારીના સમાચાર લખ્યા હોત તો મને, બાપુજીને બહુ આનંદ થાત... મારે બીજી કોઈ ઈચ્છા નથી પણ તમે કાગળ લખશો તો જે મારે મન તમે ઘેર આવ્યા એમ માનીશ. લિ. તમારી જનમ જનમની દાસી ગંગાના પ્રણામ.’

પછી તો ગંગાના ક્ષયરોગમાં થતાં મૃત્યુ સુધી પત્રોનો સિલસિલો અને મહિને રૂપિયા દસ મોકલવાનો ક્રમ ચાલતો રહે. બસ, એ જ શેષ સુખની વાત.

-પણ કોઈ દુખિયારીના જીવનમાં સુખની ભ્રમણા રચવા માટે આ જગતમાં ભલી

લાગણી યે પ્રવર્તમાન છે, એ ભાવનાની વાત કેટલી મોટી છે ! એ પરગજુ શિક્ષક ચંદુભાઈ દેસાઈ હર મહિને જૂઠો પત્ર વાંચી સંભળાવે છે અને પોતાના પગારમાંથી ગંગાબાઈને દસ રૂપિયા આપે છે.

એક સ્ત્રીના જીવન અને મૃત્યુને સફળ બનાવવા આ ધરતી પર માનવતાની જ્યોત જલે છે, એનુંગૌરવ ઓછું નથી !

‘માયા ને મમતા’ વાર્તામાં સ્કોટલેન્ડ પ્રવાસે નીકળેલા મિ. પટેલ એડીનબરો શહેરમાં અઠવારિયું ગાળીને ‘લોચ લોમોન’ લે તરફ જવા બસમાં પ્રવાસ કરી રહ્યા છે. બસમાં એમની મુલાકાત વિક્ટર નામના યુવાન સાથે થાય છે.. એ વિક્ટર વાર્તાકાર પટેલને આગ્રહ કરીને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. ત્યાં વિક્ટરના પિતા થોમસ, માતા રોઝા, નોકર સેમ્યુઅલ, કાકા જોસેફ તથા વફાદાર જેક નામના કૂતરાનો પરિચય થાય છે કે વાતો જાણવા મળે છે, ત્યારે માત્ર માયા અને મમતાની જ નહિ, વેર-દ્વેષ-મૂર્ખાઈ-આશુસમજ વગેરે અનેક માનવીય તત્વોનો અનુભવ કરે છે. એ પરિવારની વાતોથી અભિભૂત થાય છે.

વાર્તાની શરૂઆત જ આ રીતે થાય છે :

‘થોડી પથારીએ પડેલી વિક્ટરની માતા રોઝા, એ રોઝા પ્રત્યે જોસેફનો પ્યાર, પણ લગ્ન થાય એનાથી મોટા થોમસ સાથે. પછી શરાબના વ્યસનની ગતિમાં ઊંડે અને ઊંડગ ખૂપતો જોસેફ, એનો સદૈવનો સાથે કૂતરો જેક વગેરેની વાતો સાંભળીને, હકીકત જાણીને ડાહ્યાભાઈ અંતરમાં છેડાછેડાની ભાવનાને ઊતરચડને અનુભવે છે. અને પેલો પ્રસંગ ? જ્યારે વિક્ટર એમને પોતાના પરિવારના તીર્થસ્થાન પર લઈ જાય છે.

એક અકાળે વૃદ્ધ બનેલા, દુર્બળ દેહના, દારૂ પીને લથડિયા ખાતો હોય એવા આદમીનું પૂતળું, બાજુમાં આરસમાંથી કોતરેલા કૂતરાનું પૂતળું- એ થોમસ પરિવારનું તીર્થસ્થાન. એ પૂતળું તે વિક્ટરના કાકા જોસેફનું હતું. એનીપાસે જ પોતાના માલિક સાથે પ્રાણર્પણ કરેલા જેક કૂતરાની પ્રતિકૃતિ હતી.

એમનાં બલિદાન અને કુટુંબ પ્રત્યેના પ્યારની વાતો એકદમ નોખી, અનોખી હતી.

એ પછીની વાત ફ્લેશ-બેકમાં ચાલે છે.

વિક્ટરના પિતા થોમસ અને એના ઓરમાન ભાઈ જોસેફ વચ્ચે એકબીજા સાથે બોલવાનોયે વ્યવહાર નહિ. કટુ સંબંધો એટલી હદ સુધી પહોંચે છે કે જોસેફને જુદા રહેવાનો વખત આવે છે. બેહદ શરાબસેવન અને રોઝા પ્રત્યેનો નિષ્ફળ પ્યાર જોસેફને બિલકુલ અસહાય બનાવે છે અને સૌ એમની પ્રત્યે તીવ્ર તિરસ્કાર દાખવે છે. એ જોસેફને ઢોર માર મારીને અપંગ બનાવી દેવામાં આવે છે. નાનકડા વિક્ટરને રમાડતા જોસેફ તલસે છે, ત્યારે એને હડસેલી દેવામાં આવે છે. લાગણી અને ભાવનાને ફૂરતાથી કચડી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે એકાકી બનેલો જોસેફ પોતાના વફાદાર ફૂતરા સાથે આયુષ્યનો શેષ ટૂંકો પૂરો કરવા, જીવવા ખાતર શ્વાસ લેતાંલેતાં જીવે છે.

પાણ અંતિમ તબક્કામાં વાત જબરદસ્ત વળાંક પર આવે છે, ત્યારે વેર, દ્વેષ, ધિક્કાર અને તિરસ્કાર પોતીકી ભાવનામાં પલટાઈ જાય છે.

વિક્ટર જ્યારે ગ્રાન્ડવેલીના રમતોત્સવમાં જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી પાછા વળતાં તે બરફના ભયંકર તાંડવમાં ફસાઈ જાય છે. ખોટા રસ્તે ચડીને, અસહાય બનીને, બેભાન બનલા વિક્ટર પાસે અપંગ જોસેફ પોતાના ફૂતરા સાથે આવી ચડે છે અને પોતાના પ્રાણપ્રિય ભત્રીજાને ઉગારે છે પાણ એક જીવ બચાવવા જ્યાં બે જીવનાં બલિદાન લેવાય છે - વેરવૃત્તિના ભોગ બનેલા જોસેફ અને એના પ્યારા ફૂતરા જેકના.

બસ, ઘરના તમામ સભ્યો જોસેફના એ બલિદાનથી ભાવવિભોર બને છે. જોસેફ એન વફાદાર ફૂતરાની પ્રતિમાઓ સ્થાપીને, એને પરિવારના તીર્થસ્થાનરૂપે સ્થાપિત કરે છે. વેર-દ્વેષ-મૂર્ખાઈનાં વાદળો વિખેરાઈ જાય છે અને પવિત્ર પ્રેમની આબોહવા સર્જાય છે; તે વાયકને ભાવવિભોર બનાવા સક્ષમ છે.

છેલ્લા શ્વાસ લેતી વિક્ટરની મા રોઝા કહે છે :

‘મને પાણ જોસેફ-જેકની કબરની બાજુમાં જ દફનાવજો. તમે બન્ને ક્યારેક આવો, ત્યારે ત્રણ ગુલાબનાં ફૂલ લાવજો.’

વેરને પ્રેમમાં પલટતી રોચક-અદ્ભુત કથા.

‘તીર્થસ્થાન’ વાર્તા વાંચ્યા પછી વાચકના મનમાં જરૂર પ્રશ્ન થાય :

‘શું કોઈ આફ્રિકન યુવતીનો અનન્ય પ્રેમ કોઈ ગુજરાતી યુવાન માટે ‘તીર્થસ્થાન’ બની શકે?’

એ ગુજરાતી યુવાન ધરમશી અને આફ્રિકન જંગલી જાતિની યુવતી મબુટીની બલિદાની પ્રાણયકથા વાંચીને-સાંભળીને આપણને અવશ્ય પ્રતીતિ થાય કે પ્રાણય જ્યારે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે, ત્યારે ‘તીર્થસ્થાન’ની ઊંચાઈએ આંબે છે ! એથી જ તો ધરમશી કહે છે :

‘ભાઈ, આ તો મારું તીર્થસ્થાન છે. મારી મબુટીને મૂકી અહીંથી હું ક્યાંય ના જઈ શકું.’

વાત જાણે એમ છે કે ડાહ્યાભાઈ પટેલ (વાર્તાકાર), કિશોરી, નરેન્દ્ર, કુંદનલાલ, ફતેહમહંમદ વગેરે આઠેક સાથી મિત્રો શિકાર અને પિકનિક અર્થે ટાન્ગાનિકાના જંગલમાં જાય છે, ત્યારે તેઓ ખોખડધજ બુઠા, સાપના અજોડ શિકારી ધરમશીની ઝૂંપડીએ જાય છે. ત્યાં તેઓ તે સાપ-શિકારીના અજબગજબ વર્તનને જોઈને દંગ રહી જાય છે ! આપણને તો નિસબત છે ધરમશી અને આફ્રિકન યુવતી મબુટી વચ્ચેના અનન્ય પ્રાણય સાથે.

ધરમશીનું મૂળ વતન કચ્છ, જાતનો ભાટિયો તે રોજીરોટી માટે નાની ઉંમરે પૂર્વ આફ્રિકા જાય છે અનેમોરારજી મથુરદાસ ભાટિયાની વેપારી પેઢી દ્વારા એને દાર-એસ-સલામની પેઢી ઉપર મૂકવામાં આવે છે.

થોડું કમાયા પછી ધરમશીને દેશમાં જવાની તાલાવેલી થાય છે. એને એની મા બહુ યાદ આવે છે અને બાળપણમાં જોયેલી નાની મૃદુલ છોકરી રૂપમતિ સાથે લગ્ન કરવાના કોડ જાગે છે.

-પણ એની નિયતિ એને અનેક ઘટના-દુર્ઘટના વચ્ચે મૂકી દે છે. કપિ-ગોરીલાના વૃંદથી ઘવાયેલો, બેભાન અવસ્થાને પામેલો ધરમશી પહોંચી જાય છે આફ્રિકન જાતિના અજોડ શિકારી, જંગલી લોકોના મુખીમીકારીના ઘેર, અને ત્યાં તે મુખીની પુત્રી મબુટી એની સાથે પ્રબળ પ્રાણયની ગાંઠે બંધાઈ જાય છે.

આફ્રિકન જંગલી જાતિનો સસાન્ગા પણ મબુટીને ચાહે છે અને એની સાથે લગ્ન કરવા માટે અનેક તરકટ ખેલે છે. પણ નિશાન તાકવાની સ્પર્ધામાં ધરમશીની જીત થાય છે. જે કે તે પછી યે સસાન્ગા મબુટીને પામવા પારાવાર ધમપછાડા કરે છે. મબુટી ધરમશીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે : ‘એ (સસાન્ગા) મને ચાહે છે કે નહિ એની મને જરાય પડી નથી. તું મને ચાહે છે કે નહિ એની મને પડી છે. હાથીના ટોળામાં એક જ નતો હોય છે. જે એકથી વધારે નેતા થવાનો દાવો કરે તો તેઓ માંહેમાંહે લડી લે છે અને જે જીતે તે જ નેતા થાય.’

મબુટીના પિરાની હત્યા થયા પછી ધરમશી અને સસાન્ગા વચ્ચેની વેરભાવના વકરે છે. મુખી મીકારીની હત્યાનું વેર વાળવા ધરમશી પણ લે છે : ‘મબુટી ! સસાન્ગાને માર્યા સિવાય હું રહીશ નહિ.’

સસાન્ગા મબુટીને ઊઠાવીને વરસાદી રાતે નાસે છે. એ ભયાનક જંગલી વાતાવરણમાં સિંહ-સિંહણના હુમલામાં મબુટી ઘવાય છે. મબુટી તો એ ઘાતમાંથી ઊગરી જાય છે, પણ ધરમશી અંદરથી -અંતરથી વલોવાય છે. ભારે ખેદ અનુભવે છે કે કાળી ચામડીવાળા સાથેની વેરભાવનાથી એને શું મળશે !

એ પોતાના વતન પહોંચવા ભાગી દૂટે છે અને મબુટી એની પાછળી પડે છે. મબુટીને સર્પદંશ થાય છે અને તે મૃત્યુ પામે છે. એ ઘટના પછી ધરમશી સાપનો શિકારી બને છે. ઉત્તરાવસ્થામાંનું ધરમશીનું એ ભયાનક સ્વરૂપ જોઈને કોઈ પણ કંપી ઊઠે !

પણ એ વિકરાળ સ્વરૂપની આડશે ધરમશીની જે પાવન પ્રાણધારા છે એને બિરદાવવા માટે શબ્દોનો ભંડાર વામાણો સિદ્ધ થાય. મૃત્યુ પામેલી મબુટીના સ્થાનને, ધરમશી તીર્થસ્થાન લેખે છે. જે જગ્યાએ મબુટી મરી ગઈ હતી, તે સ્થળે મઢૂલી બાંધે છે. સાપનો વિકરાળ શિકારી ધરમશી પોતાની પ્રિયતમા મબુટીની સ્મૃતિ-મઢૂલીમાં ધૂપ કરે તે વાત જાણીને કોઈ પણ વાચકને એમ જ લાગે કે એ પ્રાણધૂપની સુગંધ જાણે વિશ્વભરમાં મધમધે છે !

‘દેશદ્રોહી’ વાર્તામાં ૧૯૫૭ ની ક્રાંતિ-સમયની આવ વાત કેન્દ્રસ્થાને છે.

અલ્હાબાદ જિલ્લાના મહમદી ગામની એ ઘટના તે સમયના લોકોની રાષ્ટ્રભાવના અને ફનાગીરીની વાત સચોટ રીતે કહે છે.

નાનાસાહેબના જમાણા હાથ સમાન અઝીમુલ્લાખાન ક્રાંતિનો સંદેશ લઈને મહમદી ગામમાં આવે છે. એ ક્રાંતિદૂતને તે ગામનો પ્રતિષ્ઠિત હકીમ અમાનુલ્લાખાન આવકાર આપે છે. પછી ગામલોકોને ભેગા કરી જાતે પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરે છે : ‘હું મારું’ સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.’ સાથોસાથ ગામલોકો જે દેશ પ્રત્યેની ફરજને સમજીને બોલી ઊઠે છે : ‘એમ સર્વ હકીમની સાથે સંમત છીએ. અમારાથી બનતી બધી મદદ અમે આપને કરીશું. જાન આપતાં પણ અમે પાછાં પડીશું નહિ.’ અઝીમુલ્લાખાન ખૂબ સંતોષ સાથે પાછો ફરે છે.

-પણ પછી વાત ઊલટી દિશામાં વળાંક લે છે.

અંગ્રેજ અમલદાર નીલ હિંદના અસહાય લોકો પર અમાનુષી અત્યાચારો આદરે છે, ત્યારે એના ભયથી લોકો થરથરી ઊઠે છે. અંગ્રેજ અને શીખ સિપાહીઓની ટુકડી કાળો કેર વર્તાવવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. જ્યારે છ અંગ્રેજ અને બાર શીખ સિપાહીઓની ટુકડી મહમદી ગામમાં આવી ચડે છે, ત્યારે દેશને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લેનારોના અગ્રણી હકીમ અમાનુલ્લાખાન તે સૌને હસીખુશીથી આવકારે છે.

હકીમના એ અવળા વ્યવહારથી ગામલોકો ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ જાય છે. એમાં જે ગુરુદત્ત નામનો રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવાન એ સૌની આગેવાની લે છે અને હકીમ સાથે સૌને રહેંસી નાખવા તત્પર બને છે.

બીજા દિવસે એ સૈનિકો ગામના આગેવાનોને બોલાવે છે એન કંપની સરકારનેવફાદાર રહેવાના સોગંદ લેવાનું કહે છે ત્યારે ગુરુદત્ત ઉશ્કેરાટ સાથેકહે છે :

‘હકીમ ! હું તમારા જેવો દેશદ્રોહી નથી કે એક વખત નાનાસાહેબને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લઈ, ફરીથી દુશ્મનોને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લઉં.’

એ પછી ગામનો એક જાણ બોલી ઊઠ્યો : ‘આખા ગામમાં એક જ મર્દ નીકળ્યો એન તે ગુરુદત્ત. વ્યંઢળ જેવા આ હકીમને આપણે આગેવાન બનાવ્યો તો એનું

પરિણામ આવું જ આવે ને ?’

એ ગુરુદત્ત સ્વાતંત્ર્યની દેવીના ખપ્પરમાં શિરનો ભોગ દેવા તત્પર રહે તેવો વીર હતો. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધો એવા સ્વપ્નજીવી વીરો જ ખેલી શકે !

તે લોકો સાંજે હકીમના ઘર ઉપર હુમલો કરીને ગોરા-શીખ સિપાહીઓ અને હકીમને યમસદન ભેળા કરવાનો નિર્ણય કરે છે. બીજી બાજુ હકીમને ત્યાં અનેક વાનીઓ પીરસાતી હતી, સૌ જમવામાં મગ્ન હતાં અને હકીમની ખૂબસૂરત બેટી ગુલશન શરાબના કુંભમાંથી પ્યાલીઓ ભરીભરીને પીવડાવે છે. સિપાહીઓ તે મધુર-સ્વાદિષ્ટ શરાબ પીવામાં રમમાણ છે, ત્યારે હકીમ વધુ અને વધુ આગ્રહ કરીને સૌને નશામાં ધૂત કરે છે. હા, એક બુદ્ધિમાન અંગ્રેજને શંકા પડે છે કે શરાબમાં કશીક ઘાતક મિલાવટ છે.

હાથમાં મશાલ સાથે ગુરુદત્ત લોકોના ટોળા સાથે ત્યાં આવી ચડે છે અને હકીમને પડકારીને કહે છે :

‘હકીમ ! તારા ઘરમાં રહેતા પરદેશીઓ અને શીખ સૈનિકો અમને સોંપે દે ! નહિતર તને જીવતો સળગાવી દઈશ.’

-ને ગુરુદત્તની બંદૂકમાંથી છૂટેલી ગોળી હકીમની છાતીમાં ધૂસી જાય છે, તો દગાનો ભોગ બનેલ તે સચેત અંગ્રેજ અમલદાર પાણ ગોળી છોડીને હકીમનો બરડો વીંધી નાખે છે. ગુરુદત્ત જ્યારે હકીમના ઘરમાં ધૂસે છે, ત્યારે તે જુએ છે કે ઝેરી શરાબના સેવનથી બીજા સત્તર માણસો શબ બનીને ઢળી પડેલા છે ! ત્યાં ગુલશન કહે છે :

‘ગુરુદત્ત ! એ બધાને તો મારા પિતાએ ઝેર આપી મારી નાખ્યા, પાણ તેં મારા પિતા ઉપર ગોળી ચલાવી. તું મને જેટલો ચાહતો હતો એટલી જ હું તને ચાહતી હતી. પરંતુ મારા દેશભક્ત પિતાનું તારા હાથે ખૂન થયું એ હું સહન નથી કરી શકતી’.

બીજી જ ક્ષણે ગુલશનનો પ્રાણ ઊડી જાય છે.

આજે ય ક્ષણે ગુલશનનો પ્રાણ ઊડી જાય છે.

આજે ય મહમદીના ગામના પાદરે દેશ માટે સ્વેચ્છાએ પ્રાણ આપનાર તે પિતા-પુત્રીની કબરો દષ્ટિગોચર થાય છે.

‘ગત શ્રદ્ધા’ વાર્તામાં આફ્રિકાના યુગાન્ડાના ગાઢ જંગલમાંના માનવ અને સિંહ વચ્ચેની આ રસભરી કૌતુકપ્રિય કથા છે. વાર્તાકાર એમની પ્રિયતમા ઊર્મિલા સાથે જંગલમાંથી પસાર થાય છે અને ત્યારે જે પ્રસંગો અનુભવે છે, તેની આ સંવેદનપૂર્ણ તેમજ વિચિત્ર - અદ્ભુત મહોબ્બતના કિસ્સાની વાત છે.

‘વૃક્ષોની ઘટામાંથી એક સ્ત્રી નીકળી -લગભગ ઉંમરે ચાળીસ વરસની હશે. એની પડછંદ કાયા, એક હાથમાં બંદૂક અને બીજા હાથમાં નાના વાસણ જેવું કપડાથી વિંટેલું હતું...સ્વપ્નવત્ ચાલતી હોય એમ એકલી હિન્દી સ્ત્રી આ વનમાં જોઈ હતું તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો.’

રંભા નામની તે સ્ત્રી ગુજરાતી હતી અને એ જ જંગલમાં દૂર-સુદૂર દુકાન માંડીને બેઠેલા વજ્રેસંગ ઠાકોરની એ સંબંધી છે. લગભગ પિસ્તાળીસ વર્ષ પહેલાં ઉદેસંગ એમની પત્ની સાથે આ જંગલમાં આવીને વસેલા અને એ સ્ત્રી રંભાને જન્મ આપીને એક વર્ષે મરી ગયેલી.

એ ઉદેસંગ શિકાર કરવા જતાં સિંહના પંજથી ઘવાઈને મૃત્યુ પામે છે.

પિતરાને શોધવા નીકળેલી પુત્રી રંભા અત્યંત રઝળપાટ પછી અર્ધબેભાન બની જાય છે. ગુફા પાસે દર્દથી ચિત્કારતો એક સિંહ પડ્યો છે. એ જખ્મી સિંહની સારવાર રંભા કરે છે. એ ‘સિંહ એને છોડીને ક્યાંય જતો નહિ. શિકાર કરી તે રંભા પાસે લાવતો. રંભા એનું માંસ પકાવી ખાતી. રંભા એના શરીર પર પ્યારથી હાથ ફેરવતી.’

જંગલમાં રહેતી એ સ્ત્રી અને ફૂર પ્રાણી સિંહ વચ્ચેનો સ્નેહ એટલો રોચક-અદ્ભુત છે કે વાચક એ અનન્ય સંબંધની વાતથી અચૂક ભાવવિભોર બને ! એ સિંહને રંભા નવું નામ આપે છે - ‘પ્રતાપસંગ’.

-પણ વિધિની વક્તા એ છે કે તે પ્રાણપ્રિય ‘પ્રતાપ’ રંભાની બંદૂકની ગોળીથી લોહીલૂહાણ બને છે...ગોળી છૂટતાંની સાથે જ જાગે સ્વજનનું ખૂન કર્યું હોય એમ રંભાના હાથમાંથી બંદૂક દૂર જઈ પડે. એક ક્ષણમાં ઘાયલ પ્રતાપ રંભાની નજીક આવ્યો. જાગે મૃત્યુ એને પકડવા આવ્યું હોય એમ રંભા દૂર ભાગવા ગઈ. પણ પ્રતાપે એને પંજથી

પકડી.બીકની મારી રંભા ત્યાં જ થીજી ગઈ.

એ પ્રસંગનું વાર્ગન લેખકે એવું તે હૃદયસ્પર્શી કર્યું છે કે વાચકની આંખો ભીની થઈ જાય!

‘પ્રતાપની આંખો વેદના અને દુઃખથી ભીની હતી. રંભાને એની ભૂલ સમજાઈ. આ હિંસક મૂંગું પ્રાણી એની ઉપર કેટલો પ્યાર બતાવે છે ? રંભાને એમ ભય હતો કે પ્રતાપ એના એક પંજથી એને મારી નાખશે, પણ એ ભય ખોટો પડ્યો. પ્રતાપે આત્માના ઊંડાણમાં જોટલો જોટલો ભાવ, પ્યાર હતો તે બધો રંભાને બતાવ્યો. જાણે એનો આત્મા પુકાર કરતો ના હોય કે સુન્દરી ! મારું હૃદય, મારો આત્મા હજી પણ તને એટલા જ અસ્ખલિત સ્નેહથી ચાહે છે.’

જખમી સિંહની સારવાર રંભા કરે છે અને એ સિંહ રંભા પર અપાર સ્નેહ દાખવે છે, એ વાત હૃદયતંત્રના તંતુએ તંતુને સ્પંદિત કરવા સક્ષમ છે. રંભાએ તે સિંહને ફૂંખમાં ગોળી મારી હતી, અને એ મૃત્યુને આરે ઊભો હતો; છતાં યે એ ‘પ્રતાપ’ રંભાને આશ્વાસન આપતો હોય એમ એની ગોદમાં વારંવાર માથું ઘસતો રહ્યો.

‘ત્રણ કલાક પછી પ્રતાપ મૃત્યુ પામ્યો. જાણે જીવનનું સૌભાગ્ય લૂંટાયું હોય એમ રંભા પોકે પોકે રડી. રંભાનો આત્મા પ્રતાપના આત્મા સાથે એક થઈ ગયો હતો.’

પાગલ જેવી જાણાતી, અડાબીડ જંગલમાં એકાકી જીવન ગાળતી રંભા સિંહના ચામડાની પૂજા કરતી રહે છે; એ જોઈને વાર્તાકાર અને ઊર્મિલા પણ માનવ તથા પશુ વચ્ચેના દિવ્ય સ્નેહને મનોમન વંદે છે !

‘સિંહના ચામડામાં એક ગોળી લાગવાનું ચિહ્ન હતું. એ જગા પર ઉપર એ સ્ત્રીએ મમતાથી હાથ ફેરવ્યો. હાથ ફેરવતાં એની આંખમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યું. એક બે નિસાસા એના હૃદયમાંથી નીકળી ગયા.’

અંતે, ધુમકેતુથી પુરા પ્રભાવિત વાર્તાકાર અંતે નોંધે છે :

‘ખરેખર સૃષ્ટિએ જગતને અદ્ભુત અને અગમ્ય બનાવ્યું છે એટલે જીવન રસિક છે.’

○ વિવિધ વિષય-સામગ્રીવાળી ડાયસ્પોરા વાર્તાઓની કથનકળા :

એકાદ શાબ્દિક ફેરફાર કરીને કહીએ, તો ડાહ્યાભાઈ માટે કહી શકાય : ‘આ વાદ્યને પ્રાણયગાન વિશેષ ભાવે’.

એમના વાર્તાસંગ્રહ ‘છેલ્લો અભિનય’ માંની બીજી વાર્તા- ‘પ્રેમી’ આ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે. દૈહિક વાસનાથી માંડીને આત્માના શુદ્ધ પ્રેમના તાણાવાણાને આ કથા ગૂંથી લે છે. આજે અને ભૂતકાળમાં જે રોજબરોજ બનતી ઘટનાઓ આ નવલિકામાં ડોકિયા કરે છે, એમ છતાં જે એક સ્ટીમર પર પ્રેમી અને પતિનું આકસ્મિક મિલન કથાને સવિશેષ નાટ્યાત્મક બનાવે છે.

કમ્પાલાથી મ્વાન્ઝા તરફ જતી નાની સ્ટીમરમાં ચાર મિત્રો બેઠાબેઠા પત્તાં રમે છે, ત્યાં એમાંનો એક ચંદ્રકાંત બોલી ઊઠે છે :

‘હું કોઈ ને કોઈ સ્ત્રીના પ્રેમમાં ચાલુ હોઉ છું જ. મને એમ લાગે છે કે પ્રેમ સિવાય હું જીવી જ ના શકું’

એ ચાર મિત્રો એટલે ચંદ્રકાંત, જે ડોક્ટર છે, સુમંત, રમેશ અને હું (વાર્તાકાર?)

એ સ્ટીમરમાં એ ચાર સિવાય બીજા ચાર ઉતારુઓ પણ હતા. તે યુગાન્ડામાં કપાસ ખરીદનાર હતા. ચારે જાણ આનંદમાં હતા. સારી કમાણી કરી એ ટાન્ગાનિકાથી યુગાન્ડા પણ ફરતા હતા.’

એ ચાર જાણમાંનો એક શ્યામ અને મજબૂત યુવાન બોલી ઊઠે છે :

‘આ વખતે કાન્તિ બહુ ખુશ છે.’

બીજો જુવાન કહે છે :

‘હોય જ ને, ચાર વરસે એની શાન્તાને મળવા જાય છે.’

એ શાન્તા તે કાન્તિની પત્ની અને ચંદ્રકાંતની પ્રેમિકા.

એક સમૂહનું ધ્યાન બીજા સમૂહના મિત્રોની વાતચીત પ્રત્યે દોરાય છે એ કથાના તાણાવાણા આપોઆપ ગૂંથાતાં-ગૂંથાતાં અને પાછા છૂટતા રહે છે.

ઘોર ગરીબીમાંથી પસાર થતાં કાન્તિ એની પત્ની શાંતા સામે પ્રતિજ્ઞા કરે છે :

‘હું સુખી નહિ થાઉં, બરાબર પૈસા ના કમાઉ ત્યાં સુધી પાછો નહિ ફરું.’

એમ કહીને કમાવા માટે આફ્રિકાની સફરે ઊપડી જાય છે.

કમાણીના ત્રણ વરસના ગાળામાં કાન્તિએ રૂપિયા પંદર હજાર ઘેર મોકલી આપ્યા છે અને સાથે રૂપિયા સાત હજારનો ડ્રાફ્ટ લઈને એ પોતાના મિત્રોસાથે સ્ટીમર-લસફર કરે છે.

લેખકે થોડા જ શબ્દોમાં કાન્તિનું ઉમદા ચરિત્ર અંકિત કર્યું છે :

‘છ માસ દેશમાં રહેવું છે. પછી મારા બાપુની તબિયત સારી હશે તો પાછો શાન્તા સાથે જ આવીશ નહિતર હું એકલો સીઝન પૂરતો આવી પાછો જઈશ.’

એક સંયમિત પત્નિ સામે ચંદ્રકાંત જેવા અસંયમિત પુરુષના પાત્રને લેખકે સુમેરે ઉપસાવી શક્યા છે. બે જ પાત્ર વચ્ચેનો વિરોધાભાસ ધારદાર પણ બન્યો છે.

જુઓ, ચંદ્રકાંતનું આ વિધાન :

‘પરણ્યા પછી હું કોઈ સ્ત્રીનું દિલ જીતવા ગયો નથી. ફક્ત એક સ્ત્રીને ગાંડી બનાવેલી.’

ડોક્ટરની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરવામાં પણ નસીબ ચંદ્રકાંત જેવા લંપટ માણસને સહાયરૂપ બને છે.

‘મારો ભાણવાનો ખર્ચ એવો વધી ગયો કે બાપાએ એક એવી જગ્યા શોધી કાઢી કે સાસરી તરફથી બધી મિલકત મને મળે. મારા વૃદ્ધ સાસુ સિવાય સાસરીમાં કોઈ નહિ. પૈસા, ઘર જમીન બધું જ મારું.’

એ ચંદ્રકાંતે પોતાની સાસુને મળવા જાય છે અને ત્યાં પાડોશમાં રહેતી રૂપયૌવના શાંતા સાથે પરિચય થાય છે. એ સંબંધ એટલે સુધી આગળ ધપે છે કે શાંતા ગર્ભવતી થાય છે અને એનો નિકાલ પણ કરવામાં આવે છે.

ચંદ્રકાંત ‘એક સ્ત્રીને ગાંડી બનાવેલી’ એ સ્ત્રી તે આ શાંતા જ. ગર્ભવતી થયા પછી એ સ્ત્રી કરગરીને ચંદ્રકાંતને કહે છે :

‘હવે તો મારા ધાણીનું હું ખાઉ છું તે પણ પાપ છે. હું તમારી થઈ ગઈ છું અને

મને તમારી સાથે લઈ જવ. હું અહીંથી ચાલી જઈ તો મારો પતિ સુખી થશે. એમની પાસે પૈસા છે, ઘર છે, યુવાની છે, બીજાં પરાણે !' પાગલ માણસની જેમ એ બોલતી હતી.

-પણ ચંદ્રકાંત કાંઈ પાગલ નહોતો ! એ ગર્ભનિકાલ કરાવીને જ જંપે છે !

આ વાર્તાલાપ પાસે બેઠેલા સમૂહમાંનો, શાંતાનો પતિ કાન્તિ સાંભળી જાય છે. એને પાકો વહેમ પડે છે ને એ ચંદ્રકાંત સામે ઘસી જાય છે. એ જ કહે છે :

‘લ્યો, એ સ્ત્રીનું નામ હું જ કહુંએનું નામ શાન્તા ? કેમ ખરું ને મિસ્ટર ?’

‘તમને ક્યાંથી ખબર?’

‘કેમ ક્યાંથી ખબર ! અમારા ગામમાં એવી એક જ સ્ત્રી છે. એમનો પતિ રાત દિવસ પરદેશમાં મહેનત કરી એને સુખી કરવા પૈસા મોકલે અને એ પૈસાના જોરે એ બીજાઓ સાથે પ્યાર કરી ગર્ભપાત કરાવે.’

પછી વ્હીસ્કીનો દોર શરૂ થાય છે, જે લગભગ સૂર્યાસ્ત સુધી ચાલે છે. એમાં શાન્તાનો પતિ કાન્તિ હાથમાં મોટો છરો લઈને ઘસી આવે છે અને ચંદ્રકાન્તને કહે છે :

‘દોસ્ત ચંદ્રકાન્ત ! આપણે મરવાનું તો છે જ પણ આજે જ. હમાણાં. બીજા કોઈ અમારી તકરારમાં વચ્ચે ના આવશો, નહિતર જાનથી જશો.’

વળી કહે છે :

‘દોસ્ત ચંદ્રકાન્ત ! તું મારી સ્ત્રીનો મિત્ર-મારો પણ મિત્ર. આપણે બે સાથે આજે જ મરવાના.’

પછી કાન્તિ અને ચંદ્રકાન્ત લડતાં-ઝઘડતાં પાણીમાં કૂદી પડે છે. પાણીમાં ઘૂંટણુ ઝેલાય છે. અંતે, ખારવાઓ ચંદ્રકાન્તને ઊંચકીને સ્ટીમરમાં લઈ આવે છે. એ બેભાન અને ઘવાયેલો હતો. કાન્તિની કશી ભાળ નથી લાગતી.

છેવટે, જાગવા મળે છે કે કટોકટીની પળે કાન્તિ ચંદ્રકાન્તને મગરના મોંમાંથી બચાવે છે અને એને મગર ખેંચી જાય છે.

વાર્તા વાંચ્યા પછી શીર્ષક અંગે થોડા પ્રશ્નો ઊઠે છે. કાન્તિ ? ચારિત્ર્યહીન ચંદ્રકાન્ત કે પછી પતિની ગેરહાજરીનો લાભ ઊઠાવીને હવસખોર બનતી શાન્તા ?

કોણ જાણે, લેખકને આ 'પ્રેમી' શીર્ષક આપવા પાછળ શું અભિપ્રેત હશે?

વાર્તાના અંતે 'પ્રેમ' ની પ્રતિષ્ઠા તો નથી થતી. હા, હવસ પર ધૃણા જરૂર વઘૂટે છે. કદાચ, વાર્તાકારને ય એ જ અભિપ્રેત હશે.

આમ છતાં યે એટલું તો જરૂર લાગે છે કે કથાવસ્તુ કૃતક જાણાય છે. સ્ટીમરમાં આ રીતે કહેવાતા પ્રેમી, પ્રેમ અંગેની એની આત્યંતિક માન્યતા અને એ જ સ્ટીમર, સાવ પાસપાસે, એ સ્ત્રીના પતિનું મળી જવું, ફિલ્મી-સ્ટાઈલની ઝપાઝપી, નિર્દોષ માણસને મગર ખેંચી જાય, આ બધી ઘટનાઓ ગોઠવી કાઢી હોય તેવું તો જરૂર જાણાય છે !

કથાવસ્તુને સત્યઘટના તરીકે સ્વીકારવા મન થતું નથી.

જે કે આ વાર્તાના અંત અંગે પ્રસ્તાવનાકાર, સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક માનનીય અનંતરાય મ. રાવળ નોંધે છે.

'પ્રેમી'નો કાન્તિ પાણ દેહ ફગાવી દે છે, જે કે તે તો, એ નષ્ટસ્વપ્ન ભગ્નહૃદય કોડભર્યો પતિ હવે જીવન પોતાને માટે જીવવા જેવું રહ્યું નથી એમ અનુભવે છે, તે કારણે છે. મરતાં મરતાં પોતાને બચાવવા મથતાં ચન્દ્રકાન્તને તેને તે પોતાની પત્નીને સુખી કરવા તે મગરના મોંમાંથી બચાવતો જાય છે, એ તેના અંઈતમ વર્તનમાં લેખકે મૂકેલી ઉદાત્તતા છે. વાર્તાઓમાં અસર (ઈફેક્ટ) પર સારો ભાર લેખક મૂકે છે ને તેના પર તેમની નજર સવિશેષ એકાગ્ર રહે છે અને તેરા રંગોને ઉત્કટ આલેખનના તે વધુ શોખીન છે એ આમાંથી જાણવા મળે છે.'^{૨૫}

વાર્તાને અંતે તો કથાકાર કહે છે :

'ચન્દ્રકાન્તને અમે કદી પ્રેમની વાત કરતો કે કદી હસતો જોયો નથી.'

તો કાન્તિની અંતસમયની માન્યતા 'પ્રેમી ને પત્નીને' સુખી કરવાનું શું ?

લેખકે આ કથાને સત્યઘટના લેખાવી છે :

'ઘણી ઘણી મુસાફરીઓ યુરોપ અમેરિકા મેં કરી છે પણ આ નાની મુસાફરી કદી-જીવનભર ભૂલાશે નહિ છતાં આ કથા સવિશેષ 'કૌતુકપ્રધાન' લાગે છે !

વાર્તાનો પ્રારંભ આ રીતે થાય છે :

‘થોડી માયા બતાવી હોત, થોડી મમતા બતાવી હોત !

મૃત્યુ પથારીએ પડેલી વિક્ટરની માતા રોઝા, કહે છે કે જોસેફને એની પ્રત્યે પારાવાર પ્યાર હતો, પણ એના લગ્ન થાય છે એનાથી મોટા ભાઈ થોમસ સાથે. પછી શરાબના વ્યસનની ગતિમાં જોસેફ ઊંડે અને ઊંડે ખૂપતો જાય છે. એ દારૂડિયા જોસેફનો એકમાત્ર સાથી હતો એનો પાળેલો કૂતરો જેક.

આખી વાત સાંભળીને, સંવેદનશીલ સર્જક ડાહ્યાભાઈના અંતરમાં અનેક ઊર્મિઓ ઊઠે છે.

અહીં પ્રારંભમાં જાણાવ્યું તેમ મિ. પટેલ, વિક્ટર સાથે કુટુંબના તીર્થસ્થાને જોસેફ અને કૂતરા જેકના પૂતળાંઓ સામે પહોંચે છે.

અકાળે વૃદ્ધ બનેલા, દુર્બળ દેહના, દારૂ પીને લથડિયા ખાતો હોય એવા આદમીનું એક પૂતળું તથા એની બાજુમાં આરસમાંથી કોતરેલા કૂતરાનું પૂતળું- એ થોમસ પરિવારનું તીર્થસ્થાન. એ પૂતળું તે વિક્ટરના કાકા જોસેફનું હતું અને એની નિકટનું પૂતળું હતું પોતાના માલિક સાથે પ્રાણાર્પણ કરેલા કૂતરા જેકનું.

એમના બલિદાન અને પરિવાર પ્રત્યેના પ્યારની વાતો એકદમ નોખી હતી, અનોખી હતી.

એ પછીની વાત ફલેશ-બેક પદ્ધતિમાં આલેખાઈ છે.

વિક્ટરને પિતા થોમસ અને એના ઓરમાન ભાઈ જોસેફ વચ્ચે બોલવાનો પણ વ્યવહાર નહિ. એ કટુતા એટલી હદે પહોંચે છે કે જોસેફને અલગ રહેવાનો વખત આવે છે. બેહદ શરાબસેવન અને રોઝા પ્રત્યેનો નિષ્ઠુળ પ્યાર જોસેફને બિલકુલ અસહાય બનાવે છે અને બધા એની તરફ તીવ્ર તિરસ્કાર દાખવે છે. એ જોસેફ પર એટલી બધી ક્રૂતા આચરવામાં આવે છે કે એને ઢોર માર માર મારીને અપંગ અને નિરાધાર બનાવી દેવામાં આવે છે.

આ વાર્તામાં યે શ્રી ડાહ્યાભાઈએ માંડીને વાત કહેવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે અને ‘હું’ તથા અન્ય મિત્રોની વાતચીતનો પ્રયોગ કર્યો છે.

અત્રે ડાયસ્પોરા વાર્તાઓના રસદર્શન, સમીક્ષા અને અવલોકનના આ આકલનમાં

પાણ અને તેટલું વિષયવૈવિધ્ય જાળવાનો આશય છે.

હવે પછીની વાર્તા ‘માયા અને મમતા’ માં તિરસ્કૃત માણસ અને પશુનું ભાવનાત્મક-ઐક્ય ભારે કુશળતા અને પ્રભાવક રીતે નિરૂપાયું છે.

વાર્તાકાર જેમના અતિથિ બન્યા છે, એ સ્કોટિશ વિક્ટર સાથે એક વિકટ સ્થળે પહોંચે છે. ત્યાં વિક્ટર એક પૂતળા સામે આંગળી ચીંધીને કહે છે.

‘મિસ્ટર પટેલ ! આ અમારા કુટુંબનું તીર્થસ્થાન છે. તમને આશ્ચર્ય થશે કે આવા દારૂડિયા માણસનું બાવલું કોણે ઊભું કર્યું હશે ! આ પૂતળું મારા પિતાએ ઊભું કર્યું છે. કાળના પ્રવાહમાં તો કવિતા સિવાય ટકતું નથી પણ માનવજાતે અન્યને માટે પોતાના જીવનનું જોટમ ખેડી બીજને જિવાડયા હોય, બીજને સુખી કર્યા હોય એવા મનુષ્યોને યાદ કરવા, એમની સ્મૃતિ સાચવવા માણસે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યા છે.’

વિચિત્ર જાણાતા મનુષ્ય પાસેની કૂતરાની નાનકડી પ્રતિમા તરફ વિક્ટર વાર્તાકારનું ધ્યાન દોરે છે, ત્યારે વાચકની કુતૂહલવૃત્તિ અનેકગણી વૃદ્ધિ પામે છે.

વાત જાણે એમ બની કે એકવાર મિ. પટેલ સ્કોટલેન્ડના પ્રવાસે નીકળેલા ત્યારે એડીનબરો શહેરમાં અઠવાડિયું ગાળીને ‘લોચ લોમોન’ સરોવર તરફ જવા બસમાં મુસાફરી કરતા હતા, ત્યારે એ બસમાં એમની મુલાકાત વિક્ટર નામના યુવાન સાથે થાય છે. એ વિક્ટર વાર્તાકાર પટેલને આગ્રહ કરીને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. ત્યાં વિક્ટરના પિતા થોમસ, માતા રોઝા, નોકર સેમ્યુનલ વગેરેના પરિચય થાય છે. વાતવાતમાં એમને કાકા જોસેફ અને વફાદાર કૂતરા જેક વિશે જાણવા મળે છે.

નાનકડા વિક્ટરને રમાડવા જોસેફ તલસે છે, ત્યારે એને હડસેલી દેવામાં આવે છે. એની લાગણી તથા ભાવનાને જબરદસ્તીથી કચડી નાખવામાં આવે છે. બસ, એકાકી બનેલો જોસેફ પોતાના વફાદાર કૂતરા સાથે આયુષ્યનો શેષ ટુકટો પૂરો કરવા, જીવવા ખાતર શ્વાસ લેતાંલેતા જીવે છે.

પણ અંતિમ તબક્કામાં વાત આગુધાર્યા વળાંક પર આવીને ઊભે છે, ત્યારે વેર, દ્વેષ, ધિક્કાર અને તિરસ્કાર પોતીકી ભાવનામાં પલટાઈ જાય છે.

વિકટર જ્યારે ગ્રાન્ડવેલીના રમતોત્સવમાં જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી પાછા વળતાં તે ભયંકર તાંડવામાં ફસાઈ જાય છે. ખોટા રસ્તે ચડીને, અસહાય બનીને, બેભાન બનેલા વિકટર પાસે, એમની શોધમાં નીકળેલો અપંગ જોસેફ પોતાના કૂતરા સાથે આવી ચડે છે અને પોતાના પ્રાણપ્રિય ભત્રીજા વિકટરની ઉગારે છે. જે કે, એક જીવ બચાવવા જતાં બે જીવનાં બલિદાન લેવાય છે-વેરભાવનાનો ભોગ બનેલા જોસેફ અને એના પ્યારા શ્વાન જેકનો.

મૃત્યુપથારીએ પડેલો રોજાના અંતરમાં એવો તે ઉગ્ર પશ્ચાતાપ જાગે છે કે ‘એના પ્રેમને ભલે તરછોડ્યો, પણ એ બિચારા જોસેફ ઉપર થોડી માયા દેખાડી શકાઈ હોત તો પણ જીવનની છેલ્લી ક્ષણો આટલી દુઃખદ ના બનત.’

હા, એક માનવ અને એક પશુનાં બેવડાં બલિદાનથી ઘરના તમામ સભ્યો, ભાવવિભોર બને છે ! જોસેફ અને એ વફાદાર કૂતરાની પ્રતિમાઓ સ્થાપીને, એને પરિવારનું તીર્થસ્થાન લેખે છે. વેર-દ્વેષનાં વાદળો વિખેરાઈ જાય છે એ પવિત્ર પ્રેમની આબોહવા સર્જાય છે, તે વાર્તાવાચકને ભીનો સ્પર્શ કરવા સક્ષમ બને છે !

છેલ્લા શ્વાસ લેતી વિકટરની માતા રોજા કહે છે :

‘મને પણ જોસેફ -જેકની કબરની બાજુમાં જ દફનાવજે’

વેરને પ્રેમમાં પલટતી એક અદ્ભુત -રોચક કથા

સામાન્ય રીતે ‘પ્રાણય કથા’ ઓના આલેખક રૂપે જાણીતા ડાહ્યાભાઈ પટેલની વાર્તાઓ-કથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં વિષયવૈવિધ્ય પણ જોવા મળે છે.

આ વાતને સમર્થન મળે એવી એક કથા એટલે નવલિકા-સંગ્રહ ‘શર્મિષ્ઠા’ની છઠ્ઠા ક્રમની કથા સાહિત્યમાં અલગ સ્થાન એટલા માટે ધરાવે છે કે એનો સંબંધ પોતાના વ્યવસાયની જાણકારીને પ્રમાણભૂત કરે છે.

ગુનાહિત માનસને પારખવાની પારાવાર શક્તિ ધરાવતાં બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈએ પટેલે આ કથાની ભારે કાબેલિયતથી માવજત કરી છે.

એ કથાનકમાંની થોડી પંક્તિઓની નોંધ કરીએ :

‘ગંજીફો જોઈ હું વિચારમગ્ન બની ગયો. પાનાની પાછળની બાજુ એક ઘટાદાર વૃક્ષ હતું. એ વૃક્ષની છાયામાં એક બાજુ એક બંસી વગાડતો યુવાન, વૃક્ષની બીજી બાજુ ઊભેલી યુવતીને પ્રેમના સૂરો સંભળાવી રહ્યો હતો. એ ચિત્રની અદ્ભુત કવિતાએ મને મુગ્ધ કર્યો. કવિ કિટ્સની અદ્ભુત જગવિખ્યાત કવિતા ‘ઓડ-ટુ-ગ્રેસિયન-અર્ન (Ode to grecian urn) યાદ આવી.’

કથાના આ બિંદુએ શ્રી ડાહ્યાભાઈની બેરિસ્ટરી અને કાવ્ય-લગાવ, કવિતા-પ્રીતિ જાણે એકમેકમાં સમરસ થતા જોવા મળે છે ! પોતાના વ્યવસાયની સાથે સંલગ્ન આ અનુભવ-કથામાં ગુનાખોર માનસ અને માણસને પકડી પાડવાની સૂઝબૂઝ જોવા મળે છે, તો વાર્તા-કથનની કુશળતા યે અભિવ્યક્ત થાય છે.

એ વાર્તાનું કથાવસ્તુ આવું છે:

એક વાર બેરિસ્ટર વાર્તાકાર પોતાના બેરિસ્ટર મિત્ર ગોરધનભાઈ અમીનને, નાઈરોબી ખાતે, કોર્ટના વેકેશનમાં મળવા જાય છે, ત્યારે તેમને અમીનના મિત્ર પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ બ્રાઉન દ્વારા એક હકીકત જાણવા મળે છે. હાથી રિવરથી ચાર-પાંચ દૂર ટ્રેનમાંથી કોઈએ ફેંકી દીધેલી લાશની જાણ કરવામાં આવે છે. એ લાશની ઓળખ માટે બેરિસ્ટરો, પોલીસુ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ અને પોલીસ ખાતાના થોડા મોટરમાં જાય છે.

એ લાશ પર નજર પડતાં બેરિસ્ટર- વાર્તાકારના મોંએ સહજ ઉદ્ગાર સરી પડે છે.

‘અરે ! આ તો અમારો કમ્પાલાનો જાણીતો રંગીલો માણસ છે. એનું નામ યુનીલાલ છે...એનામાં જુગાર, દારૂ વગેરે વ્યસનો ધર ધાલી ગયાં હતાં.’

એ યુનીલાલના એક ગજવામાંથી થોડું પરચૂરાણ અને બીજા ખિસ્સામાંથી પત્તાની જોડ મળે છે, જેમાંથી જોકરનું પત્તું ગાયબ હતું.

એ જોકરના પત્તાની આસપાસ રહસ્યનાં તાણાંવાણાં ગુંથાય છે અને વાર્તાકાર એમની પરત -ટ્રેનસફરમાં એ રહસ્ય ઉકેલી આપે છે. પોતાની જાતને સોહનલાલ તરીકે ઓળખાવતા એ ગુનેગાર શખ્સનું અસલી નામ હતું કાદિર. એ કાદિર વાર્તા-આલેખક સાથે રમી રમે છે અને પત્તાની જોડમાં ‘જોકર’નું પત્તું ન મળવાથી આખરે સાચો ગુનેગાર સપડાઈ જાય છે !

પોલીસ તપાસમાં સત્ય તરી આવે છે.

બેરિસ્ટર વાર્તાકારે કરેલ અનુમાન અને પૂર્વ-કથન શત-પ્રતિ-શત સાચું ઠરે છે.

જ્યારે એમને પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ કહે છે :

‘કાદિરે એનાં પત્તાં કાઢ્યાં ત્યારે પત્તાની પાછળનું જે ઘાણું આકર્ષક ચિત્ર છે તે જઈ મારું ધ્યાન ખેંચાયું ...મેં કાદિરને પૂછ્યું :

‘જેકર કેમ નથી ? ’ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘ઘેર ભૂલી ગયો હોઈશ.’ તરત જ મને યુનીલાલની બાંયમાં ખોસેલો જેકર યાદ આવ્યો. પછી તો આ પત્તાં અને જેકરની પાછળની બાજુનું ચિત્ર પણ યાદ આવ્યું. મેં કાદરનાં પત્તામાં જેકર ના જોયો કે તરત જ મને તો ખાતરી થઈ ગઈ કે યુનીલાલનો ખૂની કાદર છે.’

જ્યારે ગોરધનભાઈ અમીનના મિત્ર મોહનલાલ ઈન્સ્પેક્ટર ગુનેગાર કાદિરને પકડવામાં સફળ બને છે, ત્યારે બેરિસ્ટર વાર્તાકારની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને કાબેલિતની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે.

વાચકને અંત સુધી, રહસ્યની ગુત્થીનો ઉકેલ મળે ત્યાં સુધી, જકડી રખાતી અપરાધી આલમની સક્ષમ કથા.

○ ડાહ્યાભાઈની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓની તાત્વિક વિચારણા :-

ડા. બળવંતભાઈ જાનીએ એમના સંપાદિત પુસ્તકમાં ડાહ્યાભાઈની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓના પુરોવચનમાં કેટલીક તાત્વિક વિચારણા કરી છે. આમ તો, તે મુદ્દાઓ પાંચેક બેટલા છે, ડા. જાનીનું પ્રથમ તારણ છે કે ‘બ્રિટિશ-ગુજરાતી પ્રવાસી લેખક તરીકેની અનેક વિશિષ્ટતાઓ આ વાર્તાઓમાં પ્રગટે છે.’

આ તારણને થોડા વિસ્તારથી જોઈએ.

વાર્તાસંગ્રહ ‘છેલ્લો અભિનય’ ની વાત કરીએ, તો સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક માન. શ્રી અનંતરાય મ. રાવળે ‘કૌતુકપ્રધાન વાર્તાઓ’ એ શીર્ષક તળે થોડા લંબાણથી વાત કરી છે. એ સંલભાંની એક નવલિકા ‘ગત શ્રદ્ધા’ આ વાતને સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતી છે.

પ્રથમ વાત તો એ કે આ પ્રેમકથા નથી. બીજી વાત એ કે અહીં એક યુવતી અને

સિંહ વચ્ચેની અનન્ય ભાવનાને નિરૂપવામાં આવી છે. એટલે કે આ માનવી અને પશુ વચ્ચેના અદ્ભુત, વિશિષ્ટ સ્નેહસાંકળની વાત બળુકી રીતે કરે છે.. અને ત્રીજી, અંતિમ વાત એ કે આફ્રિકાના ગાઢ જંગલોમાં પરિભ્રમણ કરતાં લેખકની આ કથાનું content - વસ્તુ મળી આવ્યું છે. એટલે એ નિતાંત 'ડાયસ્પોરા વાર્તા' હોવા ઉપરાંત સત્યઘટના પણ છે. કથાનું કૌતુકપ્રિય તત્વ એના ભાવકને માત્ર જકડી રાખે છે. એટલું જ નહિ; પણ એને ભાવવિભોર બનાવે છે. વાર્તાનું વાચન પૂરું થયા પછી યે એ મનમાંપડઘાતી રહે છે.

આફ્રિકાનું એ અડાબીડ જંગલ હતું, પણ ત્યાંના એક સરોવર કાંઠે ચાળીસ વરસની એક સ્ત્રી જોવા મળે છે. કાયા પડછંદ, એક હાથમાં બંદૂક અને બીજા હાથમાં કપડાથી વીટેલું વાસલ. ચહેરા પર વાંચી શકાય, જોઈ શકાય એવો તરી આવતો વિષાદ અને સૌથી મોટી વાત તો એ કે સ્વપ્નમાં ચાલતી હોય તેવી જાણાતી એ સ્ત્રી હિંદી હતી અને સાવ એકલી હતી !

આ વાર્તા દ્વારા ડાહ્યાભાઈ એવું વાતાવરણ ખડું કરે છે કે વાચક કથા અને શૈલીથી સરાબોળ બની જાય છે.

ઊર્મિલા કુતૂલવશ બનીને તે સ્ત્રી વિશે જાણવા ઉત્સુકતાથી પ્રશ્નો કરે છે, ત્યારે જાણવા મળે છે કે ત્યાંથી ત્રીસ માઈલ દૂર રહેતો વજેસંગ ઠાકોર એનો ધર્મનો ભાઈ છે. એ વજેસંગ કમ્પાલાથી માલસામાન લઈ આવે છે અને એ સ્ત્રી જંગલમાંના આફ્રિકન નેટીવોને વેચીને ગુજરાન ચલાવે છે.

જંગલમાંનું એનું મકાન, આગળ દુકાન અને પાછળ બે ઓરડા, એક ખૂણામાં ભગવાન કૃષ્ણની જૂનીએવી છબી તથા એના નજીકમાં લટકાવેલું એક યુવાન સિંહનું ચામડું-આટલી બાબતો જ વાચકોની કુતૂલવૃત્તિના અંશો વધારવા સફળ નીવડે છે.

રંભા નામનીએ સ્ત્રીના વનજીવનમાં અનેક ચડાવ-ઉતાર આવી ગયા છે. એ બાઈ કૃષ્ણની છબીની પૂજા કરે છે, તો ગોળી લાગેલા નિશાનવાળા સિંહચર્મની યે પૂજા કરે છે. વાતનો મમત્ત પામવાની ભાવે ઉત્સુકતા હોવા છતાંતે પ્રવાસ-કાફલો ચા-નાસ્તો કરીને ફરી મોટાર દ્વારા આગળનો પ્રવાસ આરંભે છે.

અંતે, તે સૌ રંભાના ધર્મના ભાઈ વજેસંગને ત્યાં, તે જ જંગલમાં, પહોંચે છે. રંભા વિશે પૂછપરછ કરતા વજેસંગના મોંમાંથી વધુ જુગુપ્સા જગાવેએવું વાક્ય સરી પડે છે તે કહે છે :

‘જગત વિચિત્ર છે અને રંભાબેનનું જીવન વિચિત્રમાં વિચિત્ર છે.’

એ પછી કથાના તાણવાણા ઉખળે છે.

રંભા પંદર-સોળ વર્ષની હતી, ત્યારે એના પિતા ઉદેસંગ હયાત હતા.

એક વાર ઉદેસંગ જંગલમાં શિકાર માટે નીકળે છે, પણ એક હાથીને જાણ થઈ કે આખું ટોળું દોડવા લાગ્યું. ત્યારે શિકાર કરતાં-કરતાં ઘસી આવતાં સિંહ પર ઉદેસંગે ગોળી છોડી, પણ તે છાતીમાં વાગવાને બદલે પગમાં ઉઝરડો કરીને ચાલી ગઈ.

રંભાને ગુફાના મોં આગળ ઘવાયેલો સિંહ જોવા મળે છે. એ સિંહના જમણા પંજમાંથી વહેતું લોહી થીજી ગયું હતું.

રંભાની અનુકંપાથી સિંહને એની પ્રત્યે અનેરો લગાવ થાય છે. હિંસકતા ઓગળી જાય છે. માનવ અને પશુના ભેદભાવ ટળે છે. થોડો સાજો થતાં સિંહ શિકાર કરીને લાવતો અને રંભા એનું માંસ પકાવીને ખાતી. પરિસ્થિતિ એવી ઊભી થઈ કે રંભા એ વિકટ જંગલને પાર કરીને ઘર સુધી ન પહોંચી શકી. એ સિંહે રંભાને હાથીના હુમલામાંથી બચાવીને એના પ્રાણની રક્ષા કરી. રંભાએ સિંહને નામ આપ્યું ‘પ્રતાપ’.

એ રંભાને એના પિતા ઉદેસંગનું હાડપિંજર જંગલમાંથી મળી આવે છે.

એ પછી કથા અનેક તબક્કામાંથી પસાર થઈને આગળ વધે છે. જંગલીઓ પશુઓ શિકારીથી વધુ ડરતાં નથી, પણ એમના હાથોમાંની બંદૂકો પ્રત્યે ભયંકર નફરત દાખવે છે. રંભા પણ એ જંગલમાં ભરેલી બંદૂક સાથે રહેતી હતી. વાત એ બિંદુએ પહોંચે છે કે રંભાની બંદૂકની ગોળીથી એનો વડાલો ‘પ્રતાપ’ હાણાય છે.

બસ, એ પછી રંભા કૃષ્ણની છબી સાથે સિંહચર્મની યે પૂજા કરે છે.

વાત પૂરી કરીને વજ્રેસંગે કહ્યું :

‘મેં એની સાથે લગ્ન કરવા માગણી કરીપણ એનો એક જ જવાબ મળ્યો કે દિલ તૂટી ગયું. હવે લગ્ન કરવાથી શો ફાયદો ?’

રાધ્યાભાઈની આ ડાયસ્પોરા કથા - ‘ગત શ્રદ્ધા’ માં વાર્તાકારની અનેક વિશિષ્ટતાઓ જોવા મળે છે.

૧. આફ્રિકાના જંગલમાં વસતાં હિંસક-પશુઓ અને માનવીય પ્રેમ હૃદયંગમ રીતે આલેખાયેલો છે.
૨. ધાયલ સિંહની મમતાભરી સેવા અને પછી એ જ ‘પ્રતાપ’ પ્રત્યેની શંકા; એની હત્યા; આ આંખું ભાવનાનું વિચિત્રતાનું વર્તુળ વાર્તાકાર સફળતાથી આલેખી શક્યા છે.
૩. પિતા, પતિ કે પુરુષની ઓથ વિના ઘોર જંગલમાં, હાથમાં બંદૂક લઈને ધૂમતી સ્ત્રી અને એ જ સ્ત્રી એના ઘરમાં કૃષ્ણની તથા સિંહના ચામડાની પૂજા કરે; એ અંતિમો વાર્તામાં બરાબર ઉપસી આવ્યા છે.
૪. લેખકની ભાષા સરળ હોવાની સાથોસાથ માર્મિક છે, એથી રસપ્રવાસ ખંડિત થયા વિના આગળ વધે છે.
૫. લેખકનું સામાન્ય વલણ વાત માંડીને કહેવાનું હોવાથી વાર્તાનું કદ, પૃષ્ઠ સંખ્યા વધી જાય છે, પણ કોઈ વાર વાત લંબાઈ શકાય તેવી શક્યતા હોય છે, ત્યારે લેખક ભારે સંયમ દાખવીને, પાત્રના મોંએ આટલા જ શબ્દો મૂકે છે : ‘મનગમતી સ્ત્રી મને પરણવાનું ના પાડે છે તો પછી બીજી કોઈને પરણીને શો ફાયદો ?’

૬. જ્યારે આ કથા લખાઈ, ત્યારે ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ ની ચર્ચા-વિચારણા જ નહોતી. એમ છતાં, સહજતાથી લખાયેલ આ વાર્તામાંથી ‘ડાયસ્પોરા કથા-સાહિત્ય’ ના અનેક તત્ત્વોનું તારણ કરી શકાય તેવી ક્ષમતા છે.

૭. જનીની પ્રસ્તાવનામાંનો બીજો મુદ્દો છે : ‘મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં પ્રણયભાવની અભિવ્યક્તિ છે.’

આ વાર્તામાં ‘મોટા ભાગની’એ બે શબ્દો મહત્વનો છે. પ્રણયભાવની હોવા છતાં એમાં સારુ એવું વૈવિધ્ય અને નાવીન્ય પણ જોવા મળે છે. એમાં જે તેઓશ્રીએ પ્રણયકથાઓને બે વિભાગોમાં વિભાજિત કરી છે : (૧) સુખાંત પ્રણયકથાઓ (૨) પ્રણય ત્રિકોણ કે વિફળ પ્રેમની પ્રેમકથાઓ.

એ સંપાદનમાં ન લવાયેલ ત્રણ ડાયસ્પોરા કથાઓ (૧) ‘પ્રેમી’-છેલ્લો અધિનય (૨) ‘માતા અને મમતા’-‘પન્નાવતી’ (૩) ‘જેકર’- ‘શર્મિષ્ઠા’ની આપણે આ જ પ્રકારણમાં કરી ગયા છીએ. જોકે એમની પ્રણયકથાઓમાં પણ અન્ય અનેક રસનું આલેખન સશક્ત રીતે થયેલું છે. દા.ત. ‘આગમન’ સંગ્રહમાંની ‘ખજનો’ વાર્તા. એ વાર્તામાં મેરિયો, માન્સીની અને એલવીરાના ત્રિપાંખિયા પ્રણયની વાત છે, પણ એમાં જે દરિયાઈ વાતાવરણ, સાહસ, બલિદાન, ખ્રિસ્તીધર્મ અને અન્ય અનેક બાબતો એવી કુશળતાપૂર્વક આલેખાઈ છે કે કોઈ-કોઈ ક્ષણે આપણને એવું લાગે કે આ કથા પ્રણયથી સહેજ ખસીને દરિયાઈ સાહસમાં સરતી લાગે. એક-બે ઉદાહરણ જોઈએ :

‘ઈન્જિન (સ્ટીમર) સીન સાથે અથડાયા પછી વીસ જ મિનિટમાં દરિયામાં ડૂબી ગઈ. સ્ટીમરમાં ૧૬ બોટ હતી પરંતુ તેમાંથી છ જ બોટ દરિયામાં ઊતરી શકી. બે બોટ ઊતરતાં જ શિસ્તના અભાવે તૂટી પડી હતી. બાકી આઠ બોટ સ્ટીમર સાથે રહી ગઈ. પેસેન્જરોને ક્વાયત કરાવી નહોતી કે એમને લાઈફબેલ્ટ પહેરાવી કેવી રીતે સંકટ સમયમાં બચી જવું એ શીખવામાં આવ્યું નહોતું.’

‘મેં અને માન્સીનીએ દરિયાના અંતરમાં લગભગ ૪૦૦ ફૂટ ઊંડા ઊતરી ઈન્જિન (સ્ટીમર) ની સ્થિતિ તપાસી. ઈન્જિન એના પાછળના ભાગ ઉપર બેઠી હતી. ઉપરનો ભાગ ભાંગલો ભાગના ટૂકડાઓ અને કાટમાળથી છવાઈ ગયેલો હતો. સ્ટીમર વચ્ચેથી તૂટી ગયેલી હતી. ૩૯૦ ફૂટની ઊંચાઈએ ઉશાન્ટ ટાપુની નૈઋત્ય દિશામાં ૨૫ માઈલે ઈન્જિન નિદ્રા લેતી સૂતી હતી.’

એ વાત સાચી છે કે એ યુવતીનો પ્રેમ પામવા આવીબધી ઝંઝટોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, પરંતુ કથાનો મોટો ભાગ દરિયાઈ સપાટી, દરિયાઈ પાણીમાં અને સાહસભર્યા કાર્યોથી છવાયેલો છે. આ જોતાં કોઈને એમ પાણ લાગે કે ડાહ્યાભાઈ પ્રલય-આલેખનની પડખે અન્ય તત્ત્વોને ય મૂકીને વાતને વધુ રોચક બનાવે છે. એક આલેખક રૂપે અનેક વિષયોમાં કુશળતા ધરાવે છે.

ડૉ. બળવંત જાનીના સંપાદનની પ્રસ્તાવનામાંનો ત્રીજો મુદ્દો-વિશ્વના વિવિધ ભૂ-ભાગના આલેખનને અનુષંગે પ્રાણ્યભાવના કેવી શાશ્વત-સનાતન છે તેનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે-આપોઆપ પુરવાર થઈ જાય છે. આ વિધાનની પરિમૂર્તિ માટે ‘શાલિની’ વાર્તાસંગ્રહમાંની ‘એડેલવીસ’ વાર્તા જોઈ જવી. બે પ્રેમી-એક ચિત્રકાર, એક ખેલાડી-વચ્ચે પ્રાણ્યભાવનામાં અટવાયેલી લીઝા અંતે તો એડેલવીસ ફૂલ લેવા જતાં, ખીણમાં ગબડી પડીને અપંગ બનેલા એડગરની જ પસંદગી કરે છે.

આવા પાત્રો, આવો પ્રેમ, આવું બલિદાન આપણને વિશ્વના કોઈ પણ પ્રદેશમાં જોવા મળશે. કદાચ કોઈને એવું ય લાગે કે પ્રાણ્યની લગામ કામદેવના હાથમાંથી છૂટીને, વિશ્વના યુવાધનનું સંચાલન કરતા કોઈ ‘વિશ્વ પ્રાણ્યદેવ’ ના હાથમાં સરી ગયું છે !

પ્રેમનો સીધો સંબંધ છે મન અને હૃદયની ઊર્મિઓ સાથે. મન તો છે તોફાનમાં હાલકડોલક હોડી અને ક્ષણેક્ષણે પલટાતી હૃદયની ઊર્મિઓ તો છે સાગરનાં બહુરૂપી મોજાંઓ. આથી જ પ્રેમમાં, સ્નેહમાં, અનુરાગમાં, સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધમાં, સામાજિક સંબંધોમાં, પ્રાણ્યમાં

ઊલટપુલટ થતી જ રહે છે અને એથી જ ક્યારેક એવું લાગે છે કે પ્રેમમાં કોઈ એક વ્યાખ્યામાં બાંધી ન શકાય. હા, પ્રાણભાવના શાશ્વત અને સનાતન છે, પણ એ કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે, તે આંગળી મૂકીને કહી શકાય તેમ નથી.

ડૉ. બળવંત જનીના સંપાદનની પ્રસ્તાવનામાં ડાયસ્પોરા વાર્તા સંદર્ભે એવી નોંધ પણ મળી આવે છે-ક્યાંક સંવાદ અને વાર્ગનો વાતનિ નાટ્યાત્મક કે ઊર્મિકાવ્યની સમીપ પહોંચાડે છે. શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ તો સૌ પ્રથમ અને પ્રમુખપણે કવિ છે. અમને મોટા ભાગના પ્રશંસકો તે ‘કવિ’ કહેવામાં ગૌરવ અનુભવ છે. વાર્તાસંગ્રહના ટાઈટલ પર લેખક તરીકે ‘કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘દિનેશ’ લખાય છે. આથી એમનાં વાર્ગનો ઊર્મિકાવ્યના પમરાટવાળાં બને, તે સ્પષ્ટ છે.

આ બાબતે એક-બે ઉદાહરણો જોઈએ.

વાર્તાસંગ્રહ ‘અમર પ્રેમી’ ની વાર્તા ‘આદિવાસીનું આકંઠ’ માં વાર્તાકાર ભગવદ્ગીતાના બે શ્લોકો ટાંકી ‘આત્માની અમરતા’ અને ‘સાચા સ્થિતપ્રજ્ઞ’ સ્થિતિને, આલેખે છે.

એ વાર્તામાં ધર્મી લોકોની અંધશ્રદ્ધા અને હિંસકતાનું જે આલેખન થયું છે, એવું ભાગ્યે જ અન્ય વાર્તાઓમાં જોવા મળે. પોતાની પ્યારી પત્નીનો ભોગ લેવાનલં જ્યારે ઓકોલોને કહેવામાં આવે છે, ત્યારે કોઈ પણ સંવેદનશીલ વાચકના રોંગટા ખડાં થઈ જાય !

-પણ એ જ કૂર, ઘાતકી, ધર્મી ઓકોલોનું હૃદયપરિવર્તન થાય છે, ત્યારે આપણને લાગે છે કે અહીં 'Ppetic justice' ની યથાયોગ્ય સ્થાપના થઈ છે. એ સ્થિતિનું વાર્ગન જુઓ.

‘ઓકોલો સિંહના નખ ફેંકી દઈ ધર્મગુરુ-એના દાદા પાસે દોડી ગયો. ‘ના ના, આ ધર્મ નથી. જેમાં સ્નેહીજનોનો આ રીતે નાશ થતો હોય. જેમાં નિર્દોષ મનુષ્યોનો વગર કારણે ભોગ અપાતો હોય એ ધર્મ નથી. આ પરદેશી કહે છે તે જ સાચો ધર્મ છે-મનુષ્યની

મનુષ્ય પ્રત્યેની પ્રીત, સ્નેહ, માનવતા હું મારા ઈષ્ટદેવને ધિક્કારું છું. મારી પ્રિય પત્નીનો એ ભોગ લેવા માગે છે. હું જીવતો છું ત્યાં સુધી એ કદી નહિ બની શકે.’ ઓકોલોપાગલની જેમ બોલતો હતો.

ખરેખર તો, ઓકોલોને ત્યારે જ સદ્બુદ્ધિ સાંપડી હતી.

અહીં, નાટ્યાત્મક સ્થિતિ અને કાવ્યાત્મક બની, બંનેનો સંગમ થાય છે.

‘પદ્માવતી’ નવલિકાસંગ્રહમાં એક કથા છે-‘તીર્થસ્થાન’. એ વાર્તામાં મબુટી નામના પાત્રની માવજત જે રીતે ડાહ્યાભાઈએ કરી છે, એ કાબિલ-એ-તારીફ છે. એ કથામાંનો એક અંશ જોઈએ :

‘એ એકલો જ રહે છે એના ઘરમાંથી એકોઈને ખાવાપીવાનું આપતો નથી. એને બીક છે કે એનું પીધેલું પાણી પાણ જે કોઈ પીએ તો બીમાર થઈ જાય. એનું ખાવાપીવાનું અલગ બનાવવામાં આવે છે. એ નિશાનબાજ તરીકે આ ગાળામાં પ્રખ્યાત છે, પરંતુ એને આ જિલ્લામાંથી બીજે લઈ જવાનું કહો તો કહેશે કે, ‘ભાઈ, ના, આ તો મારું તીર્થસ્થાન છે. મારી મબુટીને મૂકીને હું અહીંથી ક્યાંય ના જઈ શકું. મબુટી બિચારી એકલી મારા વિના દુઃખીદુઃખી થઈ જાય.’

આ વાત છે-સાપોને મારીને એનું ઝેર પીતા અને એ સાપોની કાંચળીઓ એકઠી કરતા ધરમશીની.

અહીં કોમળ અને કઠોર ભાવ, અંકોડા ભીડીને એકસાથે નૃત્ય કરતાં હોય એવું ભાસે છે!

આ છે કવિશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ ‘દિનેશ’ ની સંવાદ-લા, વાર્ગનપ્રભુત્વ, નાટ્યત્મકતા અને કાવ્ય જેવું ગદ્ય લખવાની ક્ષમતા.

ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓમાંની મર્યાદાઓ :

‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ ના પ્રખર અભ્યાસી અને ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ એ સંચયના સંપાદક ડૉ. શ્રી બળવંત જાનીએ વાર્તાકાર ડાહ્યાભાઈના વાર્તાલેખનની મર્યાદાઓ પ્રત્યે પ્રસ્તાવનામાં અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. એમના જ શબ્દોમાં કહીએ, તો વાર્તાકથનમાં ‘લેખકની સહોપસ્થિતિ’, ‘જાત અનુભવનું કથન’, ‘અન્ય પાસેથી અનુભુત સામગ્રી’ ના શ્રવાણનો ઉપયોગ, ‘સમૂહ ગોષ્ઠિમાં ઉપસ્થિત ચરિત્રો’ વગેરે બાબતો જેમ લેખનનું જમાપાસું છે, તેમ ક્યારેક એની મર્યાદાઓ પણ બની શકે. લેખક એમ માને છે કે એવી કથનરીતિથી વાર્તા રોચક, રસાળ બને છે અને સવિશેષ પ્રતીતિકર પણ બને છે.

-પણ કેટલીક કથાઓમાં આપણને એવું લાગશે કે લેખકને સાંકળીને કથા માંડવી, ‘હું’ની ઉપસ્થિતિ હોવી, કોઈ પાર્ટી, મેળાવડા કે સમૂહમાં એકઠાં થયાં હોઈએ ત્યારે ચર્ચામાંથી વાર્તાનું બયાન કરવું. એવી બાબતો કોઈકોઈવાર એકવિધતા લાવે છે.જે કે તે સમયે આવી કથનરીતિ પ્રચલિત હશે, પણ એનો પ્રચૂર પ્રયોગ લેખક માટે થોડીક મર્યાદા ય બની બેસે છે.

બીજી એક મર્યાદા તે વાત માંડીને કહેવાની વાર્તા નવલિકાની પાળ ઓળંગીને ‘લાંબી વાર્તા’ બને છે. આ અંગે અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

આમેય, એમના નવલિકા-સંગ્રહોમાંથી ‘ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’ બહુ જ ઓછી-લગભગ ૩૦ થી ૩૫ જેટલી, અને એમાં પણ કેટલીક તો ‘લાંબી વાર્તાઓ’

લાંબી વાર્તાની થોડી નોંધ આ રહી. એમાં ‘નોન-ડાયસ્પોરા’ કથાઓ યે છે.

મર્યાદા સંદર્ભે ત્રીજી વાત એ નોંધવાની કેવાર્તાના મૂળ રસથી સહેજ હટીને, અન્ય રસદાયક પ્રસંગોનું બયાન જેવા મળે છે દા.ત. ‘બલિષ્ઠ અને ગહન પ્રેમ’ વાર્તામાં બુલ-ફાઈટની વાત થોડા વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત ‘માયા ને મમતા’ વાર્તામાં જેસેફની શરાબ પીવાની આદત અને અન્ય દુર્ગુણોને થોડાક વધુ ઉપસાવવામાં આવ્યા છે.

આમ, આવી મર્યાદાઓ પ્રત્યે માત્ર અંગુલિનિર્દેશ જ. કવિશ્રી ડાહ્યાભાઈએ મોટાભાગે ઉત્તમ કથાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં આલેખી છે.

હવે પછીના પ્રકરણમાં શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની લાંબી વાર્તાઓ અને લઘુનવલોમાંથી જે ડાયસ્પોરા તત્ત્વાળી છે, તેની ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ છે. એમાં જે તુલનાત્મક અભ્યાસની દૃષ્ટિ અને યથોચિત મૂલ્યાંકન કરવાની ધારણા છે.

આપણા સાહિત્યમાં ‘લાંબીવાર્તા’ અને ‘લઘુનવલ’ ની તાત્ત્વિક અને સમીક્ષાત્મક વિવેચના પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં થઈ છે પણ એનો બહુ ખ્યાલ લેખક ડાહ્યાભાઈ પટેલને નથી. તેનો ખેદ છે.

ડાયસ્પોરા વાર્તાકાર તરીકે એમની વાર્તાઓની વિષયપાખડીમાંથી પસાર થતા ડાહ્યાભાઈ એક મહત્વના ડાયસ્પોરિક વાર્તાના સર્જક છે. એટલું તો અવશ્ય ફલિત થાય છે.

પાદટીપ

- ૧ ડાલ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાતર્ઓ સં. ડો. બળવંત જ્ઞની, પૃ. ૯
- ૨ ‘છેલ્લો અભિનય’, પ્રસ્તાવના, અનંતરાય રાવળ, પૃ. ૩
- ૩ ઁજન, પૃ.-૪
- ૪ ઁજન, પૃ.-૪
- ૫ ‘પસ્રાબળ’, ડાલ્યાભાઈ પટેલ, પૃ. ૨
- ૬ ‘પુર્ન મિલન’ ડાલ્યાભાઈ પટેલ, પૃ. ૧૦
- ૭ ઁજન, પૃ.-૯
- ૮ ઁજન, પૃ.-૯
- ૯ ઁજન, પૃ.-૧૦
- ૧૦ ઁજન, પૃ.-૧૦
- ૧૧ ઁજન, પૃ.-૧૧
- ૧૨ ઁજન, પૃ.-૨૦
- ૧૩ ‘શર્મિષ્ઠા’, ડાલ્યાભાઈ પટેલ, પૃ. ૧
- ૧૪ ઁજન, પૃ.-૧
- ૧૫ ઁજન, પૃ.-૨
- ૧૬ ઁજન, પૃ.-૨
- ૧૭ ‘શાલિની’, ડાલ્યાભાઈ પટેલ, પૃ. ૧
- ૧૮ ઁજન, પૃ.-૧
- ૧૯ ઁજન, પૃ.-૫
- ૨૦ ઁજન, પૃ.-૬

- ૨૧ એજન, પૃ.-૭
- ૨૨ 'બ્રિટિશ-ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય' બળવંત જાની, ગુજરાતી દિપોત્સવ, ૨૦૬૩
- ૨૩ 'બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ', પ્રવીણ શાહ, જગદીશ (પ્રસ્તાવના-ભીખુ પારેખ) પૃ. ૩
- ૨૪ 'ફ્લોઈંગ ધ ઈકવેટર', માર્ક ટવેઈન, પૃ. ૧૧ (એમના લખાણનો ગદ્યાનુવાદ)
- ૨૫ 'છેલ્લો અભિનય' પ્રસ્તાવના, અનંતરાય રાવળ, પૃ. ૪

પ્રકરણ-૪

ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા લઘુનવલ અને લાંબી વાર્તાઓનું અધ્યયન

આગળના પ્રકરણમાં ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરિક નવલિકાઓની વિગતે ચર્ચા કરી અને એમાંથી ઉપસતા ડાયસ્પોરિક સંવેદનની એમાં ડાહ્યાભાઈ પટેલની કદમાં લાંબી વાર્તાઓની ચર્ચા નથી કરી. એટલે અહીં આ પ્રકરણમાં એમની લાંબી વાર્તાઓ તથા લઘુનવલની વિષયસામગ્રી, બન્ને પ્રકારે વચ્ચેનો સ્વરૂપભેદ તથા એમાંથી ઉપસતા ડાયસ્પોરિક સંબંધોને આલેખવાનો ઉપક્રમ છે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા અને ડાયસ્પોરા પ્રકારની ન હોય તેવી લાંબી વાર્તાઓની સૌ પ્રથમ તારવાણી અત્રે નિર્દેશી છે.

૧. આગમન- વાર્તાસંગ્રહમાં
 ૧. આગમન- પૃષ્ઠાંક ૧થી૮૬
૨. છેલ્લો અભિનય- વાર્તાસંગ્રહમાં
 ૧. ‘કરુણા’- પૃષ્ઠાંક ૧થી૪૮
 ૨. ‘છેલ્લો અભિનય’- પૃષ્ઠાંક ૨૦૪ થી ૨૫૦
૩. પન્નાવતી- વાર્તાસંગ્રહમાં
 ૧. ‘તીર્થસ્થાન’- પૃષ્ઠાંક ૬૦થી૮૫
 ૨. ‘પોયાણા’- પૃષ્ઠાંક ૮૬ થી ૧૩૫
૪. પુનર્મિલન- વાર્તાસંગ્રહમાં
 ૧. ‘પુનર્મિલન’- પૃષ્ઠાંક ૧થી૧૨૦
 ૨. ‘લક્ષ્મી અને સરસ્વતી’- પૃષ્ઠાંક ૧૨૧ થી ૧૮૮
 ૩. ‘કોલેન્ઝિયન’- પેઈજ ૧૮૮ થી ૨૨૬

૫. 'શાલિની'- વાતસિંગ્રહમાં

૧. 'શાલિની'- પૃષ્ઠાંક ૧થી૮૫

૬. અમર પ્રેમી- વાતસિંગ્રહમાં

૧. 'અમરપ્રેમી'- પૃષ્ઠાંક ૧થી૭૩

૨. 'આદિવાસીનું આકંઠ'- પૃષ્ઠાંક ૭૪ થી ૧૨૬

૩. ચંદ્રકલા- પૃષ્ઠાંક ૧૨૭ થી ૧૭૧

કુલ બાર લાંબી વાતઓની યાદીમાંથી આપણને અભ્યાસ માટે ત્રણ વાતસિંગ્રહોમાંથી માત્ર ચાર જ ડાયસ્પોરા વાતઓ મળે છે, તે આ મુજબ છે.

ક્રમ	વાર્તા	વાતસિંગ્રહનું શીર્ષક	પૃષ્ઠાંક
૧.	તીર્થસ્થાન	'પદ્માવતી'	૬૦થી૮૫
૨.	પુનર્મિલન	'પુનર્મિલન'	૧થી૧૨૦
૩.	અમરપ્રેમી	'અમરપ્રેમી'	૧થી૭૩
૪.	આદિવાસીનું આકંઠ	'અમરપ્રેમી'	૭૪થી૧૨૬

આ અભ્યાસ-ગ્રંથનો વિષય ડાયસ્પોરા કથા-સાહિત્ય- ક્ષેત્રે ડાહ્યાભાઈ પટેલના સર્જનના મૂલ્યાંકન પૂરતો સીમિત હોવાથી, અહીં આપણે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ લિખિત લાંબી વાતઓ અને લઘુનવલની જ ડાયસ્પોરા સંઘર્ષે મૂલ્યાંકનની વિગતો નોંધીશું.

સૌથી પ્રથમ બન્નેનો સ્વરૂપલક્ષી અને સર્જનલક્ષી અલગ-અલગ અભ્યાસ કરીને, પછી બન્ને વચ્ચેના સામ્ય-ભેદની તપાસ પ્રારંભે પ્રસ્તુત કરવાનો ઉપક્રમ છે.

જે કે ડાહ્યાભાઈ પટેલ લાંબી-ટૂંકી વાર્તાના ભેદ-પ્રભેદનો સ્વીકાર કરતાં નથી.

હા, આ વિશે વિદ્વાન વિવેચકોએ સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે, પણ મોટેભાગે તો વાર્તામાંથી અભિવ્યક્ત થતાં જીવન-સ્પંદનને મહત્વ આપે છે, નહિ કે લંબાઈ-ટૂંકાઈને.

'પુનર્મિલન' વાતસિંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં વાર્તાકાર ડાહ્યાભાઈએ આ અંગે ચર્ચા કરીને પોતાના અભિપ્રેતને, ભલે ટૂંકાણમાં, છતાં સ્પષ્ટ રીતે નોંધ કરી છે. તેઓ આ સંદર્ભમાં લખે છે.

○ નવલિકા: થોડી સ્વરૂપ ચર્ચા

‘ટૂંકી વાર્તા કરેલી લાંબી હોવી જોઈએ એ વિષે ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે પરંતુ એનું કોઈ જાતનું બંધન માન્ય રાખવામાં આવ્યું નથી. ઘણાંનું એમ માનવું છે કે ટૂંકી વાર્તા એક બેઠકે બેસી વાંચી શકાય એવી હોવી જોઈએ. પરંતુ લેખનકલા વિષે કોઈપણ જાતનું સખત બંધ હોઈ શકે નહિ. બંધનમાં નાખતાં જીવનનું સ્પન્દન, જીવનનો આનંદ કુંઠિત બની જાય, ઊંઘળી પાણી અને પોષણ વિનાના ફૂલઝાડ સમી મ્લાન, નિસ્તેજ અને મૃતપ્રાય બની જાય.’^૧

નવલિકા-ટૂંકીવાર્તા-લાંબી વાર્તાની સ્વરૂપલક્ષી કે કૃતિલક્ષી ચર્ચા કરવા બેસીએ તો ઘણાં વિગતો મૂકવાની થાય પણ તેમ છતાં ટૂંકી વાર્તા અંગે એવું ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે કે એમાં એવું ચુસ્ત આલેખન જોવા મળે છે કે એમાંથી એક વાક્ય કે શબ્દ પણ રદ ન કરી શકાય કે ઉમેરી ન શકાય. નાના-નાના સાહિત્ય-સ્વરૂપોના સર્જનમાં એના સર્જકે ભારે સાવધ રહેવું પડે છે, પણ નિતાંત નવલિકા ઉતરી આવે એવું ભાગ્યે જ બને. એમ છતાં યે લઘુ-સ્વરૂપોના વિવેચનમાં સાદ્યંત તલસ્પર્શી મૂલ્યાંકન ક્યારેક ન પણ જોવા મળે.

કળાનું સ્વરૂપ તો પળેપળે પલટાતું રહેવાનું. એને ચોક્કસ વ્યાખ્યામાં બાંધી જ શકાય, એમ ભારપૂર્વક આપણે નહિ કહી શકીએ. નવલિકાના સ્વરૂપના વિવિધ ઘટકોને વ્યાખ્યાબદ્ધ કર્યા પછી એ વ્યાખ્યાને પડકારે એવી રચનાઓ રચાતી રહી છે.^૨

સમર્થ વિવેચક શ્રી અનંદરાય રાવળે નોંધ્યું છે તેમ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની કેટલીક નવલિકાઓ પર ‘ધૂમકેતુ’ની સ્પષ્ટ અસર જોવા મળે છે.^૩ આમ તો, નવલિકા ક્ષેત્રે ‘ધૂમકેતુ’એ એવી પ્રતિષ્ઠા અને કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હતી કે એમના પ્રભાવ તળે તત્કાલીન ઘણા વાર્તાકારો સર્જન કરતા હતા.

-પણ એક વાત અહીં હું ભારપૂર્વક નોંધવા માગું છું. ‘ધૂમકેતુ’ જેવા ઉત્તમ નવલિકાકાર પણ એમ માનતાં કે ‘નખશિખ’ નવલિકાનું સર્જન જવલ્લે જ થઈ શકે. એવું ભાગ્યે જ બને કે કોઈ ટૂંકી વાર્તામાંથી એક શબ્દ કે વાક્યનો ઉમેરો-ઘટાડો ન થઈ શકે.

શ્રી ‘ધૂમકેતુ’ એ ‘નવલિકા’ ના આત્મકથનમાં જે શબ્દો મૂક્યા છે, તે શ્રી ડાહ્યાભાઈ

પટેલની વાર્તાઓ અને આજના કથા-સાહિત્યને મૂલવવામાં યે ક્યાંક ઉપયોગી થઈ પડે તેઓ નોંધે છે.

‘હું તો નવલિકા સાહિત્યઉદ્યાનનું અનુપમ પુષ્પ... હું તો કોઈ મહાન શિલ્પી અમર કૃતિ જેવી... મારો પરિચય મેળવવાને સમયનો, સ્થળનો અને ઋતુનો રંગ જામવો જોઈએ. કોઈ કવિતાની માત્ર બે પંક્તિ તમને ધરમૂળથી હલાવી નાખે ને બીજી આખી કવિતા એમને એમ પડી રહે એવી સૂક્ષ્મ મારી રીતિ હું તો હલાવી દઉં તો માત્ર બે જ શબ્દોમાં અને નહિતર મારા હજારેહજાર શબ્દ અક્ષર જેવા જડ જ બની રહે... હું કુદરતમાં છું ને તમારામાં છું.’^૪

આ વિધાનને સામે રાખીને શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની નવલિકાઓને સમજવા થોડાક પ્રયત્ન કરીએ.

‘ધૂમકેતુ’ જેવા મહાન સર્જક પાણ ખુદ્દા દિલે સ્વીકારે છે: ‘મારા હજારેહજાર શબ્દ અક્ષર જેવા જડ જ બની રહે.’

આપણે માત્રા ડાહ્યાભાઈની જ નહિ, પાણ બીજા કેટલાક સર્જકોની નવલિકાઓ વાંચીએ છીએ ત્યારે એવો પાણ અનુભવ થાય છે કે એમાંના વાર્તાનો, પ્રસંગો-ઘટનાઓનું પ્રલંબ-આલેખન વધુ પડતી વિગતોને નિર્દેશતું શબ્દાંકન છે. નવલિકાઓની નસોમાં હરવખત શુદ્ધ અને યોગ્ય ઘનતાવાળું રક્ત વહેતું રહે, એમ ન પાણ બને!

-પાણ એ પછીનું વિધાન માર્મિક અને સચોટ છે:

‘હું કુદરતમાં છું અને તમારામાં છું.’

કુદરતના મેઘધનુષી રંગો, કુદરતનાં વિવિધ સર્જનો અને ખાસ કરીને મનુષ્યની ધબકતી ઉર્મિઓથી રસાયેલ નવલિકા, લાંબી વાર્તા, નવલકથા, ઉર્મિ કાવ્ય, નાટક કે દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોની સર્જનાત્મક રજૂઆત પૃથક ન હોઈ શકે.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલનું ડાયસ્પોરિક કથાસાહિત્ય આસ્વાદીએ ત્યારે અવશ્ય અનુભવીએ છીએ કે તેઓ માનવીય-સંવેદનાઓના હૃદયસ્પર્શી આલેખક છે. જે અનુભવો, પ્રવાસ દરમિયાનની પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થયા હોય, એનો તેઓશ્રી વાતલેખનમાં

ઉપયોગ કરે છે. અનુભવોનું યથાતથ આલેખન નહિ, પણ એ પ્રત્યક્ષીકરણ સંવેદનતંત્રમાંથી પસાર થઈને જે નિપજી આવે એનું હૃદયસ્પર્શી આલેખન, એમના કથા-સર્જનનું એક આગવું પાસું છે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલની વાર્તાઓમાંની કથનરીતિ, નિરૂપણશૈલી વાત માંડીને કહેવાની પદ્ધતિની છે. કોઈ એક સ્થળે, કોઈ અમુક કારણોસર થોડા મિત્રો-સ્વજનો એકઠા થયા હોય અને વાર્તાકાર એમના સ્વાનુભવની વાત માંડીને, થોડા વિસ્તારથી, થોડા સંવાદ-વિવાદથી, થોડા મતમતાંતરોથી આગળ વધે અને વાર્તા પૂર્ણ થાય. આ જાતની કથનરીતિમાં સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તાર થવાની શક્યતા રહે છે. જે સમૂહ વાતો-ચર્ચાઓ કરે છે અને જેની વાત થાય છે તે વિવિધ પાત્રોની ગૂંથાણીને કારણે વાર્તાનું કદ થોડું વધુ થાય.

આ બાબત અંગે ઘણી વાર્તાઓનાં ઉદાહરણો અપાયાં છે, તેથી અહીં પુનરુક્તિને ટાળીને આગળ વધીશ.

-તો પછી વિસ્તાર-ટૂંકાણ પરથી નવલિકા, લાંબી વાર્તા, લઘુ-નવલ અને નવલકથા વચ્ચે ભેદ-પ્રભેદની રેખાઓ અંકિત કરવી હોય તો કરી શકાય ?

નવલિકાના સ્વરૂપ અંગે ચંદ્રકાન્ત બક્ષીનું વિધાન મને મહત્વનું લાગે છે.

'A Short-story is just like a frock of a modern girl, short enough to show her beauty and long enough to express human-life.'¹⁴

અહીં સૌંદર્ય-દર્શન અને માનવીય-જીવનની અભિવ્યક્તિની વાત ખૂબ જ માર્મિક રીતે કહેવાઈ છે.

કોઈ આધુનિક યુવતીનું ટૂંકું 'ફ્રોક' એના સૌંદર્યનું બરાબર દર્શન કરાવે, તેમ નવલિકાનું રૂપ અને માનવીય-જીવનની અભિવ્યક્તિ અંકોડા ભીડે, ત્યારે નવલિકા નિપજી આવે.

લાંબી કે ટૂંકી વાર્તાના હસ્વ-દીર્ઘપણને સમજાવવાની આ પદ્ધતિ વિચારોત્તેજક હોવા છતાં પ્રતિતીજનકે ય છે.

આમ તો આ બન્ને સ્વરૂપોનાં કદ અંગે બહુ લાંબો ફેર નથી. ૮૦થી૧૦૦ પેઈજની લાંબી વાર્તા પણ હોઈ શકે કે લઘુનવલ પણ હોય. કૃતિલક્ષી મૂલ્યાંકનમાં વિસ્તારનું વધુ

મહત્વ નથી, પરંતુ વાર્તાના હાઈને પામીને, વિવેકબુદ્ધિથી આવા પ્રભેદોની ચર્ચા કરી શકાય.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની ભાગ્યે જ કોઈ નવલિકા ૩-૪ પેઈજની હોઈ શકે. વાત માંડીને, સંવેદન ઘૂંટીને, આંતરિક-સંવેદનાને બરાબર શબ્દોથી અભિવ્યક્ત કરવાની કથન-શૈલી એમને હસ્તગત હોવાથી તેમની નવલિકાઓ ઠીકઠીક વિસ્તારને પામી છે.

બીજું, શ્રી ડાહ્યાભાઈએ જે સમયગાળામાં કથાલેખનનો પ્રારંભ કર્યો અને કેટલીક ગણનાપાત્ર વાર્તાઓ લખી, ત્યારે નવલિકાના લાઘવ પર બહુ ધ્યાન કેન્દ્રીત થયું નહોતું. વાર્તાના આદિ-મધ્ય અને અંત હોઈ શકે એવી સંઘેડાઉતાર કથાલેખન પદ્ધતિ પર સારી રીતે ભાર મુકવામાં આવતો હતો.

એમનું નવલિકા-લેખન અને નવલકથા-લેખન લગભગ સમાંતરે ચાલતું રહ્યું છે. વિદેશ-વસવાટ દરમિયાન કે પ્રવાસમાં થયેલ અનુભવો પરથી લખવા બેસે, ત્યારે જ કથા-સ્વરૂપ નિશ્ચિત થતું હોય તેમ જાણાયું છે.

-પાણ કથા-સ્વરૂપ સંદર્ભે નવલિકા વિશેષ જાગરૂકતાની અપેક્ષા રાખે છે. કદાચ એથી જ ટૂંકી વાર્તાનો હેતુ સ્પષ્ટ કરતાં હેમિલ્ટને કહ્યું છે.

'The aim of short-story is to produce a single narrative effect with the greatest economy of means that is consistent with the utmost emphasis.'

ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ તો હેમિલ્ટનના આધારે 'single narrative effect' મૂકી જાય છે?

ડાહ્યાભાઈ પટેલની વાર્તા-સંગ્રહ 'અમરપ્રેમી'માંની લાંબી વાર્તા 'આદિવાસીનું આકંઠ'ની વાત કરીએ, તો એમાંથી એક જ ધ્વનિ પ્રસ્ફૂટ થતો નથી. પાણ ઘણી સારીલાંબી વાર્તા બની છે.

આ કથા સાથે વાર્તાકાર પોતે સંકળાયેલા છે. એટલે કે તેઓ જ્યારે આફ્રિકાના જંગલો વચ્ચે આવેલા રૂવેન્ઝોરી પર્વતની આસપાસ અમલદાર તરીકે ફરજ ઉપર હતા, ત્યારે એમને અનેક અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડ્યું. એમની સામે એવી ફરિયાદો અવારનવાર આવવા લાગી કે સિંહ હુમલો કરીને એના તીક્ષ્ણ નખથી લોકોને લોહીલુહાણ કરી નાખે છે.

આ કારણથી એક અધિકારી તરીકે તેઓ એવા દૃઢ નિર્ણય પર પહોંચે છે કે
 ‘ઓકોલો! મારી ફરજ તમને આ અંધશ્રદ્ધામાંથી બહાર કાઢી નિર્દોષ મનુષ્યનો વધ
 અટકાવવાની છે. એ ફરજ બજાવતા મૃત્યુ આવે તો ય શું ?’

પ્રશ્ન એ થાય:

‘શું આ નિર્ણય જ વાર્તાનો મૂળ હેતુ છે?’

-પાણ બીજી બાજુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના શ્લોકો ટાંકીને દેહની નશ્વરતા અને આત્માની
 અમરતાની યે વાત વાર્તાકાર કરે છે.

જે ઓકોલોના લગ્ન સાન્દ્યાચીફની પુત્રી સુન્ગા સાથે થવાના છે, એ ઓકોલો
 અંધશ્રદ્ધાના ષડ્યંત્રમાં સંડોવાયેલો હોય છે. એ સુન્ગાને કહે છે:

‘ખ્યારી સુન્ગા! હું અમારા ઈષ્ટદેવના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે તું મને પ્રાણથી પાણ
 વધારે ખ્યારી છે.’^૭

અને એ જ ઓકોલો પોતાની ઈષ્ટદેવ સામે પોતાની પ્રેમિકા અને પત્ની સુન્ગાનો વધ
 કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે પોતાના ઈષ્ટદેવના નામ પર લીધેલા સોગંદનું શું ?

-શું આ છળ વાર્તાનો મૂળ હેતુ છે?

કથાના અંત ભાગમાં ફરજ પરના અધિકારી અને પોલીસ અધિકારી જોન્સ જે સાહસ
 તથા શૌર્ય દાખવે છે, તે અદ્ભુત છે.

ઓકોલોનું, અંતે, હૃદય-પરિવર્તન થાય છે અને વાર્તાકારને એક સ્નેહનું ઝરાણ
 જન્માવી શક્યાનો અજોડ સંતોષ થાય છે.

અહીં વળી એક વધુ પ્રશ્ન થાય છે:

‘શું વાર્તાનો આ જ મૂળ હેતુ છે?’

જે એમ હોય તો એ હેતુ સિદ્ધ કરવા આટલાટલાં પાત્રો અને ઉત્પાઓનું આલેખન
 જરૂરી જણાય છે?

કદાચ, પ્રસ્તારી આલેખનને લીધે આ કથા લાંબી બની છે અને 'single narrative
 effect' કે 'greatest economy of means' સિદ્ધ કરવામાં બહુ સફળ થઈ નથી. ડાયસ્પોરિક

વાતાવરણને નિર્માણ કરવાની કુશળતા વાતને આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

લાંબી વાર્તા અને લઘુનવલ વચ્ચે ભેદરેખા આંકવી અત્યંત મુશ્કેલ છે.

ટૂંકી વાર્તાના બધાં જ લક્ષણો લાંબી વાર્તામાં હોય છે અને નવલકથાનાં લગભગ બધાં જ તત્ત્વો લઘુનવલમાં જોવા મળે છે, એમ કહેવાથી વાત પૂર્ણ થઈ જતી નથી.

થોડા વધુ વિસ્તારથી માંડીને વાત કરવાથી ટૂંકીવાર્તા લાંબી બની જતી નથી અને થોડા વધુ આડ-પાત્રો તથા મૂળ કથા સાથે વધુ સંબંધ ન ધરાવતા પ્રસંગો આલેખવાથી લાંબી વાર્તા લઘુનવલ બની જતી નથી.

ટોમસ માન તો ત્યાં સુધી વાત કરે છે: 'The real artist never talks about the main thing.'

આપણા વાંચકોનો વિચાર કરીને, 'No Communication no literature' વિધાનને ધ્યાનમાં રાખીને, આપણે અહીં લાંબી વાર્તા અને લઘુનવલ વચ્ચે શો ભેદ ઉપલક્ષ્ય નહરે હોઈ શકે તેની ટૂંકમાં ચર્ચા કરીશું. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે 'લાંબી વાર્તા' અને 'લઘુનવલ'નું સર્જન આપણી ભાષામાં પર્યાપ્ત માત્રામાં થયું નથી. વળી સ્વરૂપલક્ષી વિવેચના કે કૃતિલક્ષી સમાલોચનાનું પ્રમાણ તથા સમતોલ સમીક્ષાની માત્રા બહુ ઓછી જોવા મળે છે.

જેમનું કથાસાહિત્ય ઠીકઠીક વિપુલ કહી શકાય, એવા શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'દિનેશ'ના કથા-સાહિત્ય અંગેની વિવેચના, પ્રમાણમાં બહુ થઈ નથી.

કથાની લંબાઈ અંગેની જે કાંઈ ચર્ચા આપણા કે પશ્ચિમી સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે એને આધારે એટલું કહી શકાય કે વાર્તામાંથી ઉઠતા ધ્વનિને આધારે કહી શકાય કે તે કૃતિ ટૂંકી-વાર્તા, લાંબી-વાર્તા કે લઘુનવલ સ્વરૂપની છે. આનો કદાચ એક જ નિયમ હોઈ શકે કે વાર્તાકારે પોતાની વિવેકબુદ્ધિને કામે લગાડીને, જરૂર જોઈતા શબ્દોથી કામ લઈને, યોગ્ય બિંદુએ વાર્તાનો અજબ સામર્થ્યથી અંત આણવો જોઈએ.

જે કે તાટસ્થ અને વિવેકબુદ્ધિનું પ્રમાણભાન પ્રત્યેક વાર્તાકાર પાસે ન હોઈ શકે. કદાચ એથી જ, આપણી ભાષા અને અન્ય ભાષાઓમાં સમતોલ આયોજન સચવાયું નથી.

વધુ-ઓછી સંખ્યાનાં પાત્રો વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે, એથી પાત્ર-સંખ્યા અંગે પણ

બહુ ચોકકસ તારવાણી કરી શકાય તેમ નથી. ટૂંકી વાર્તામાં ઓછા પાત્રો હોય, લાંબી વાર્તામાં એથી વધુ અને લઘુનવલમાં બંનેના પ્રમાણમાં થોડાં વધુ પાત્રો હોય; એવું કોઈ કહી શકે? અને એ આધારે ભેદ-પ્રભેદ ન પાડી શકાય?૯

શ્રી જ્યંત ખત્રીની વાર્તા ‘અમે બુદ્ધિમાનો’માં પાત્રોની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં હોવા છતાં આપણે એ વાર્તાને લાંબી વાર્તા કે લઘુનવલ કહી શકીશું? કોઈ કોઈ લઘુનવલ- દા.ત. હેમિંગ્વેની ‘ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધી સી’, પન્નાલાલની ‘વળામાણા’માં બે-ત્રણ પાત્રો હોવાથી એ કથાઓને ટૂંકી વાર્તા ન લેખી શકાય. તો વળી ટૂંકી-વાર્તામાં એકપણ પાત્ર ન હોય અને વાર્તાવરણ જ પ્રધાન હોય, એવું યે બને.

આથી જ, ભેદ-પ્રભેદ માટે વિવેકબુદ્ધિને પ્રમાણ લેખીને જડ નિયમોથી કથા-સાહિત્યને અળગું રાખીએ.

નવલકથાનું મોટું થોથું રાતોરાત વાંચી કાઢનારની સંખ્યા બધા દેશોમાં ગણનાપાત્ર રહી છે, પણ નવલિકા કે ટૂંકી વાર્તા ટાઢે કોઢે વંચાતી રહે, તો તેનું મહત્વ કેટલું રહે? ક્યારેક સાહિત્ય એની ભાવવ્યંજનાને લીધે ભાવકને અકળામાણભરી પરિસ્થિતિમાં મૂકી દે, એવું પણ બને.

આજનો નવલિકાકાર, ક્યારેક, એક એવી ક્ષણને પકડી પાડવા મથતો હોય છે, જે ક્ષણના નિરૂપણથી એ એક આગવી અજબ સૃષ્ટિ સર્જી શકાય. કોઈપણ જાતના પ્રસ્તાર વિના, આવી ક્ષણને ઝીલવી-વ્યક્ત કરવી અઘરી બાબત છે, પણ કુશળ નવલિકાકાર પાસે આવી શક્તિની અપેક્ષા તો રહે.

આ સંદર્ભમાં કાફકા વિધાન નોંધવા જેવું છે.

'The book we need are of the kind that act upon us like a misfortune that make as feel although we were on the verge of suicide... a book should serve as an axe for the frozen sea within us.'^{૧૦}

‘સાહિત્ય’ના નામે થોકબંધ લખાણો છપાતાં હોવા સામે શ્રી સુરેશ જોષી આ શબ્દોમાં પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરે છે.

‘ઉમાશંકર, ‘સુંદરમ્’ના જમાનામાં કવિતા લખાતી, તેથી વિશેષ કવિતા આજે લખાય છે. નવલિકાની તો વાત જ ના પૂછશો! મૂછનો દોરો સરખો ન ફૂટ્યો હોય તે પહેલાં ત્રણ ત્રણ નવલકથા નામે ચઢાવી બેઠા હોય એવા લેખકો પણ છે. આ પરિસ્થિતિનું નિદાન વિવેચને કરવું જોઈએ... આપણે જે લખીએ તે લખાણ બને, સાહિત્ય હંમેશા ન પણ બને, એટલી સાદી વાત સમજવા બેસવા જેટલું પણ ધીરજ એમનામાં નથી!’

આટલી નોંધ પછી, એમ કહી શકાય કે ટૂંકી વાર્તા, લાંબી વાર્તા અને લઘુનવલ વચ્ચેના ભેદ-પ્રભેદ કથાની લંબાઈ, પાત્રોની સંખ્યા કે નિરૂપણ પદ્ધતિ પરથી મોટેભાગે ન કરી શકાય. હા, આવા ભેદ-પ્રભેદ માટે વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર નિર્ણય કરવાનો માર્ગ વધુ સુગમ અને સલાહભર્યો લેખાય.

હવે, વાર્તાકાર શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા લાંબી વાર્તાઓ વિશે થોડી ચર્ચા કરીએ.

૧. તીર્થસ્થાન (વાર્તાસંગ્રહ ‘પદ્માવતી’)

ડો. બળવંત જાની સંપાદિત ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ’^{૧૧} માં આ વાર્તાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ડાયસ્પોરા લાંબી વાર્તામાં ગુજરાતી યુવક ધરમશી અને આફ્રિકન યુવતી મબુટીની પ્રાણયગાથાને પ્રભાવક રીતે આલેખવામાં આવી છે. એ ધરમશી મૂળ કચ્છનો અને જાતનો ભાટિયો. ઘણી નાની વયે તે રોજીરોટી કમાવા પૂર્વ આફ્રિકા પહોંચે છે. ત્યાંથી મોરારજી મથુરદાસ ભાટિયાની વેપારી પેઢી મારફત એને દાર-એ-સલામની પેઢી ખાતે કામ પર મુકવામાં આવે છે. થોડા વર્ષો કામ કર્યા પછી ધરમશીને વતનમાં રહેતી મા બહુ યાદ આવે છે. વેતનમાં જવાની એને એટલે પણ તીવ્ર ઈચ્છા થાય છે. બાળપણમાં ત્યાંની પડોશી છોકરી રૂપમતી સાથે માયા બંધાયેલી. હવે પુખ્ત થતાં ધરમશીને એની સાથે લગ્ન કરવાના કોડ જાગે છે.

-પણ એની એ ઈચ્છા પૂરી થતી નથી.

આટલી વાત પછી આપણે એ જોઈએ કે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલે આ કથાની માંડણી

કેવી રીતે કરી છે.

વાર્તાકાર આઠેક જાગની ટોળી સાથે શિકાર અને પિકનિક માટે ટાન્ગાનિકાના જંગલમાં જાય છે. ટોળીના સભ્યોના નામ એટલે કિશોરી, નરેન્દ્ર, કુંદનલાલ, ફતેમહમ્મદ વગેરે. એમાના કુંદનલાલ અને ફતેહમહમ્મદને શિકારનો ખૂબજ શોખ. બાકી તો વનવિચરણ પિકનિક-મોજમજ માટે ગયેલા.

એ ટોળીમાના પંજાબી ડોક્ટર કુંદનલાલ ફતેહમહમ્મદને કહે છે- નેવું વર્ષનો બુઢો- એ જ કચ્છનો વતની ધરમશી- જે રીતે ગોળી ચલાવે છે, એની વાત જ છોડી દો!’

કુતૂહલવશ સૌ એ બૂઢાને મળવા માટે જાય છે અને તેના રહેઠાણમાંના એક ઓરડો સાપની કાંચળીથી ભરેલો જોઈને દંગ રહી જાય છે!

એ ધરમશીની જૈફ વયની કાયાનું વર્ણન વાર્તાકાર આ શબ્દોથી કરે છે:

‘ધરમશીના એક ગાલ ઉપર ઘાનો ગોળ મોટો ડાઘો હતો. એનું ઉંચું સૂર્યના તાપથી શ્યામ પડી ગયેલું શરીર જ્યારે ચાલતો ત્યારે સીધું ચાલી શકતું નહિ.’^{૧૨}

એ ધરમશી નાગનો શિકાર કરતો હતો અને એને ક્યારેય સાપનું ઝેર ચઢતું જ નહોતું.

એ ધરમશીનો ભૂતકાળ કેવો હતો?

દાસ-એસ-સલામની પેઢીમાંથી એને હાથીદાંત માટે જંગલમાં મોકલવામાં આવતો. જંગલી આફ્રિકન લોકો હાથીદાંત લાવે અને ધરમશીએ લોકોને સામો થોડો માલ આપે.

એક વાર એ ધરમશી કપિ-ગોરીલાની ટોળીથી ઘવાય છે. એને બેહોશ બની જાય છે. જ્યારે હોશમાં આવે છે ત્યારે જુએ છે કે તે એક ઉંચી ટેકરી ઉપર આવેલા વિશાળ મકાનમાં છે. તે ઘાસ અને પાંદડાંની પથારી પર સૂતો હતો. એની પાસે બેઠેલી જંગલી જાતિની એક યુવતી ધરમશીની સારવાર કરતી હતી.

એ યુવતી મબુટી ધરમશીને સાચા દિલથી પ્યાર કરે છે, પણ એના નસીબમાં ઠરીને ઠામ થવાનું લખાયું નહોતું. કારણ એ કે આફ્રિકન જંગલી જાતિનો સસાન્ગા પણ મબુટી બેહદ ચાલતો હતો અને એની સાથે લગ્ન પણ કરવા માગતો હતો.

મબુટીને પામવા માટે સસાન્ગા તીરંદાજીની હરીફાઈમાં ભાગ લે છે. એ સ્પર્ધામાં

જીત થવાની એની આશા પાણ છે. જો કે તીરંદાજી સ્પર્ધામાં એ હારે છે અને ધરમશીની જીત થાય છે.

પછી તો પરાજીત સસાન્ગા મબુટીનો હાથ પામવા મરાણીયા ખેલ ખેલે છે. જો કે ધરમશીનો જીવ તો વતમાં રહેતી મા અને એની બાળપાણની સખી રૂપમતીમાં ચોંટ્યો હતો. એથી એ કચ્છી યુવાન તો મબુટીને સસાન્ગા સાથે લગ્ન કરી લેવા સમજાવે છે એ કહે છે:

‘મબુટી, પાણ આ રીતે તો તારા પિતાના અને સસાન્ગાના કુટુંબ વચ્ચે કલેશ થશે, ઝઘડા થશે, મારામારી, ખૂનામરકી, દ્વેષ થશે. એના કરતાં તું એની સાથે પરાણી જાય...’^{૧૩}

એ પછીની સ્પર્ધામાં ધરમશીની જીત તો થાય છે, પાણ મબુટીના પિતા મીકારીને ઝેરી ભાલો વાગવાથી તે મૃત્યુ પામે છે.

મબુટી અને ધરમશી માટે એ ઘટના અસહ્ય થઈ પડે છે. ભયંકર રીતે ઉશ્કેરાયેલો ધરમશી પ્રતિજ્ઞા લે છે.

‘મબુટી! સસાન્ગાને માર્યા સિવાય હું રહીશ નહિ.’

આવી મક્કમ પ્રતિજ્ઞા લેવાથી મબુટી તો ખુશ થાય જ ને ? ધરમશી પાણ એ જ ક્ષણથી સસાન્ગા પર વેર લેવા કાળઝાળ થયો. એ પોતાના વતન કચ્છ, વતનમાં મા અને બાળપાણની સહેલી રૂપમતીને ય અંતરની દીવાલો પરથી ખંખેરી નાંખે છે.

ધરમશી ધનુષ્ય-બાણ લઈને, ઘર છોડતાં પહેલાં મબુટીને મળવા જાય છે, પાણ મબુટી ધરમાં નથી.

ગાઢ અંધારી રીતે એ સસાન્ગાને પતાવી દેવા ધસી જાય છે. વીજળીના ચમકારામાં મબુટીને જમીન પર બેભાન પડેલી જોઈને આઘાત જરૂર અનુભવે છે, પાણ હિંમત હારતો નથી. વીજ-ઝબકારમાં તે સસાન્ગા અને એના સાથીદારોને જુએ છે. લક્ષ્યવેધી તીર છોડે છે, જે સસાન્ગાના પેટમાં ભોંકાવાથી ઢળી પડે છે. ઝેર પાયેલા તીરની અસર વધતા સસાન્ગા વધુ બેભાન થતો જાય છે.

પછી તો સસાન્ગા અને મબુટી પર સિંહ-સિંહાણ ધસી આવે છે, પાણ ધરમશી એ બેય પ્રાણીઓને ખતમ કરી નાંખે છે. પછી મબુટી અને સસાન્ગાને ઉચ્ક્રીને ઘેર લાવે છે.

એ ઘટના પછી ધરમશી અને મબુટીનાં લગ્નનો નિર્ણય લેવાય છે, પણ થોડા સમય પછી ધરમશીના મનમાં વતનમાં જવાની ઈચ્છા પ્રબળ બને છે. તે દ્વિધામાં ફસાય છે.

‘આ નેટીવ આફ્રિકન સ્ત્રીને પરણીને હું કેવી રીતે જીવીશ!’ બીજી પળે એ વિચારતો: ‘ભલેને આફ્રિકન હોય પણ પ્રેમ અને સ્નેહ, વાત્સલ્ય અને માયા તો પ્રભુએ બધામાં સરખા જ મૂક્યાં છે!’^{૧૪}

અંતે, એ મબુટી અને આફ્રિકન જંગલને હંમેશ માટે છોડી જવા એક રાત્રે દોટ મૂકે છે. જો કે ધરમશીના ગળે નાગ વીંટાઈ જાય છે અને દંશ પણ દે છે.

ધરમાં ધરમશીને ન જોતાં મબુટી એની પાછળ પડે છે.

-પણ અંતે, નિયતિ પ્રબળ બને છે. જે નાગનો દંશ ધરમશીને થયેલો તેનું ઝેર ઉતારવા મબુટીએ અનેક વખત લોહીવાળું ઝેર ચૂસેલું. એનાથી ધરમશીનો જીવ તો બચી જાય છે, પણ થોડું સર્પ વિષવાળું લોહી પી જવાથી મબુટીના શરીરમાં ઝેર પ્રસરી જાય છે. થોડીવારે મબુટીના પ્રાણ ઉડી જાય છે, ત્યારે ધરમશી પાગલ બનીને નાગ પાછળ દોડે છે એને ગળામાંથી પકડી ચગદી નાંખી મારી નાંખે છે.

મારેલા સર્પોની કાંચળીઓ એ પોતાના રહેઠાણના એક ઓરડામાં સંઘરતો જાય છે. એક વખતનો એ યુવાન, દેખાવડો, જુવાન, ધરમશીનો દેખાવ હવે વિકરાળ બની જાય છે.

આવા વિકરાળ માણસના અંતરમાં તો નર્યો પ્રેમ ધબકે છે. જ્યાં મબુટી મૃત્યુ પામી હતી ત્યાંથી થોડે દૂર ધરમશીએ પોતાની પ્રિયતમાની સ્મૃતિમાં એક નાનકડી મઢૂલી સ્થાપી હતી. એ સ્થળે તે ધૂળની મલેક પ્રસરાવતો. ધરમશીનો મબુટી પ્રત્યેનો પ્રેમ એટલો તો ઉત્કટ હતો કે તે એ જંગલી આફ્રિકન છોકરીના આત્માની શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરે છે.

ધરમશી એ સ્થળને પોતાનું ‘તીર્થસ્થળ’ લેખે છે અને કહે છે.

‘આ તો મારું તીર્થસ્થાન છે. મારી મબુટીને મૂકી હું અહીંથી ક્યાંય ના જઈ શકું. મબુટી બિચારી એકલી મારા વિના દુઃખી થઈ જાય.’^{૧૫}

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા કથા-સાહિત્યમાં આ લાંબી વાર્તા ‘તીર્થસ્થાન’ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વાર્તાના મુખ્ય પાત્ર ‘ધરમશી’ના પ્રેમભાવનાસભર વ્યક્તિત્વને

અને આંતરદ્વંદ્વને વાર્તાકાર બરાબર ઉપસાવી શક્યા છે.

લેખકને જે અનુભવ થયો, કદાચ પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો હશે; તેથી તેના આલેખનમાં સચ્ચાઈનો રાગકો બોલે છે. જંગલના વાતાવરણનો ચિતાર એટલો બધો સાચુકલો છે કે તે વાચકને માટે પ્રીતિજન્ય અને પ્રતીતિજનક બની રહે છે.

હાથીદાંત લેવા માટે ધરમશીનું જંગલમાં જવું અને એ જ વખતે એને વતનમાં જવાની ઈચ્છા પ્રબળ થવી, જે સ્થિતિને વાર્તાકારે બરાબર પકડીને શબ્દબદ્ધ કરી છે.

મબુટી સાથેનો સહવાસ, સસાન્ગાનું મબુટી પ્રત્યેનું ખેંચાણ અને ધરમશી પ્રત્યેની વેરભાવનાને લીધે જે ખૂની ખેલ ખેલાય છે અને કથાતત્વ વિવિધ વળાંકો પરથી પસાર થાય છે, તેનું આલેખન પણ અત્યંત રોચક છે.

મબુટીના મૃત્યુ પછી ધરમશીની સર્પજાતિ પ્રત્યેની વેરભાવના, સ્વયંનું વિષેલ બની જવું, મરેલા સર્પોની કાંચળી એકઠી કરવી, પ્રિયતમાની સ્મૃતિમાં મટૂલી બનાવી ધૂપદીપ કરવા અને હંમેશનો જંગલવાસ સ્વીકારવો, એ તમામ ઘટનાઓ વાંચકોને વસ્તુ અને વાતાવરણની નવી તાજગી બક્ષે છે. આ કારણે પ્રસ્તુત ગુજરાતી ડાયસ્પોરા વાર્તા મહત્ત્વની છે.

૨. પુનર્મિલન: (વાર્તાસંગ્રહ ‘પુનર્મિલન’)

ઉપરોક્ત વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં કવિ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલે આ વાર્તા ‘પુનર્મિલન’ વિશે નોંધ કરી છે.

‘જીવનમાં કોઈ કોઈ વખત એવો પ્રસંગ બને છે; એવી કોઈ વ્યક્તિનું મિલન થાય છે; હૃદયને સ્પંદિત બનાવતી એવી કોઈ દિલચરપ કહાણી સાંભળવા મળે છે. જેનાથી વાર્તા લખી જવાય છે. એવી એક કહાણી કહો કે અસામાન્ય મિલન કહો જે ઉપરથી પુનર્મિલન વાર્તા લખાઈ છે.

‘૧૯૪૪ની સાલમાં હું ભારતવર્ષ પ્રવાસ અર્થે જતો હતો, ત્યારે શીશલ્સ ટાપુ ઉપર મળેલી એક સર્વાંગસુંદર યુવતીના મિલન અને તેની જીવનકહાણી ઉપરથી ‘પુનર્મિલન’ વાર્તા લખાઈ છે.’^{૧૬}

એટલે કે આ અનુભવજન્ય સત્ય-કથા છે. જે કે વાર્તાકારે કથાના તાણાવાણા એ રીતે ગૂંથ્યા છે કે સર્જકસહજ કલ્પનાશક્તિને ય ઠીકઠીક કામે લગાડવી પડી હશે. જે કે એમ કરતાં વાર્તા પ્રસ્તારી બની છે, છતાં કથાપ્રવાહ સાદ્યંત રસપ્રદ રીતે જળવાયો છે.

આ વાર્તાનો સંબંધ છે પૂર્વ આફ્રિકાના કમ્પાલા શહેરમાં રહેતા એક ગુજરાતી પરિવાર સાથે, સામાન્ય સ્થિતિનો પ્રદ્યુમ્ન અત્યંત અમીર કુટુંબની શીલાને સંગીત શીખવવા એના ઘેર જાય છે અને બન્ને વચ્ચે અતૂટ પ્રીત બંધાય છે. એ શીલાની બા એટલે જ્યાબેન, જે આખા પરિવારને એકગાંઠે બાંધી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. શીલાથી સહેજ મોટો ભાઈ પ્રવીણ, એ પ્રવીણ બાપ ધનિક હોવાથી મોજશોખ માણે છે અને બહેનથી સાવ જુદી વિચારસરણી ધરાવે છે. એ છીછરો અને આછકલો પ્રવીણ સંગીત-શિક્ષક પ્રદ્યુમ્ન અને શીલા સાથે પાણ ઝઘડી પડે છે.

‘સો શિલીંગડીની નોકરી કરનારનો અહીં હિસાબ છે!’

રમાણલાલ શીલાના પિતા છે તેઓ ગરીબ-લોકો અને અર્ધનશ્ર આફ્રિકાવાસી ખેડૂતોને છેતરીને મૂડીપતિ બની બેઠા છે.

પ્રદ્યુમ્ન પોતાના મોટાભાઈના મિત્ર મોહનલાલ સાથે કમ્પાલા ખાતે રહે છે. એ મોહનલાલની પ્રેમાળ અને ઘરરખ્ખુ પત્ની કુમુદ સાથે પ્રદ્યુમ્નને સારું બને છે.

પ્રવીણથી અપમાનિત થઈને પ્રદ્યુમ્ન ઘેર પાછો ફરે છે, ત્યારે એ ખૂબ જ દુઃખી થયેલો જણાય છે. કુમુદ એને મનાવવા ખૂબ કોશિશ કરે છે. એના શરીરને સ્પર્શે છે, ત્યારે જાણ થાય છે કે તે તો તાવથી ધગે છે! જે કે કુમુદનું શરીર વધુ ગરમ હતું અને તે પાણ તાવથી ધીંગતી હતી.

મધરાતે મોહનલાલ નશામાં ચકચૂર થઈને ઘેર આવે છે, ત્યારે કુમુદ એના સંસર્ગને ટાળે છે.

એ પછીની કથામાં વધુ ઘેરો સંઘર્ષ નિરૂપાયો છે.

રમાણલાલને ત્યાં આવેલા મહેમાનો સામે જ્યારે શીલાને ગાવાનું કહેવામાં આવે છે, ત્યારે શીલા સ્પષ્ટ કહે છે:

‘મને પ્રદ્યુમ્નભાઈ સિવાય ગાતા નહિ ફાવે. એમની દિલરુબા સાથે મારું ગળું એક થઈ શકે છે.’^{૧૭}

એ મહેમાનો વચ્ચે સુરેશ પણ હતો, જે પિતાની ધનસંપત્તિથી છકી ગયો હતો; પણ શીલાને પોતાની પ્રત્યે આકર્ષવામાં સફળ થયો નહોતો. એ સુરેશ સંગીતનો ઉપહાસ કરીને પ્રદ્યુમ્નને વકીલાત કરવાની સલાહ આપે છે.

ભાભી જેવી ગાણાતી કુમુદના શારીરિક ખેંચાણથી જ્યાં રહેતો હતો, ત્યાં પણ પ્રદ્યુમ્ન હવે અકળાય છે અને ઘર છોડવા તૈયાર થાય છે. પછી તો પ્રદ્યુમ્ન નિર્ણય કરે છે કે તે પોતાનો પ્રેમ શીલા સામે વ્યક્ત કરશે. શીલા પ્રદ્યુમ્નને ગુલાબનું ફુલ આપે છે, ત્યારે તે કહી જ દે છે:

‘શીલા! તું આજથી મારી પત્ની છે. હું તને તનમનથી વરી ચૂક્યો છું.’

પછી પ્રદ્યુમ્ન શીલાના પિતા રમાણલાલને પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દે છે.

‘મારે શીલા સાથે લગ્ન કરવું છે.’

-અને રમાણલાલનો પ્રકોપ ફાટી પડે છે. ધનસંપત્તિથી અંધ બનેલા રમાણલાલ પ્રદ્યુમ્નને ધક્કો મારે છે અને પગથિયાની ધાર વાગવાથી માથામાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગે છે.

પછી તો શીલા પણ પોતાના પિતા પર ક્રોધે ભરાય છે અને પ્રદ્યુમ્ન સાથે નીકળીને ઘર છોડવા તૈયાર થાય છે.

એ પછી બદમિજાજી સુરેશનું અંતર પણ પીગળી જાય છે અને પ્રદ્યુમ્નને ડોક્ટર પાસે લઈ જાય છે. એની સારવાર સારી રીતે કરાવે છે.

સુરેશ અને પ્રદ્યુમ્ન કમ્પાલા જવા ટ્રેનમાં સફર કરે છે, ત્યારે ટ્રેનનું એન્જિન પાટા પરથી ઉતરી જાય છે. ડબ્બામાંથી કૂદી પડતાં સુરેશ અને પ્રદ્યુમ્ન બંને ઘવાય છે.

ત્રણેક માસ હોસ્પિટલમાં રહ્યા પછી સુરેશ એક પગે ખોડંગાતો થયો, પણ પ્રદ્યુમ્નને પ્રમાણમાં જલદી આરામ થયો.

હવે રમાણલાલ દેશમાં જઈને શીલાને પરણાવી દેવાનો નિર્ણય કરે છે.

સ્ટીમર મુંબઈ બાજુ જતી હતી, ત્યારે શીશલ્સ નામના ટાપુઓના બંદરે નાળિયેરના

કોપરાં ચઢાવવાં એક રાત માટે રોકાણ કરે છે.

એ રોકાણ દરમિયાન વળી કથા જબરજસ્ત વળાંક લે છે. એ ટાપુ-પ્રદેશના વિક્ટોરિયા બંદરે સ્ટીમર પહોંચે છે. એ બિંદુએથી રમાણલાલના અતીતનાં પાનાંઓ ઉલટાય છે અને પુત્રી પ્રત્યે કુર બનેલો પિતા બીજી દિશામાં વિચારવા મજબૂર બને છે.

એ રમાણીય શીશલ્સ ટાપુઓના પ્રદેશમાં રમાણલાલને હરવાફરવાની ઈચ્છા થાય છે. એ બંદર અને એની આસપાસના વિસ્તારમાં ફરવા નીકળે છે, ત્યાં તો એક યુવાન-રૂપાળી અને મદમસ્ત છોકરી એમની સામે ઉભીને નફ્ટાઈથી હસવા લાગી. જો કે એને જોતાં જ રમાણલાલ કોઈ અલગ જ જાતની લાગણી અનુભવવા લાગ્યા. એમાં વાસના કે શારીરિક આકર્ષણની ગેરહાજરી હતી.

તે ટાપુના વિલાસી-લોકોનું વાર્તાકાર સવિસ્તર વર્ણન કરે છે.

કોઈ અકળ ભાવનાથી રમાણલાલ તે અજાણી યુવતીને છોડાવવા માંગે છે. પાણ કશું કરી શકે એ પહેલાં તેઓ બંદર તરફ પાછા ફરે છે. થોડી અસ્વસ્થ ઉઘ કરીને તે પાછા ફરીથી તે યુવતી અને ખલાસીને જ્યાં જ્યાં હતાં તે રેસ્ટોરાં પર પહોંચી જાય છે.

થોડીક ઘટનાઓ-ઘર્ષણ થયા પછી રમાણલાલના અંતરના ઉંડાણમાં એવો પોકાર ઉઠે છે કે એ અજાણી ભૂમિ પર કોઈ એને ખેંચી રહ્યું છે.

એ પછી તેઓ પેલી યુવતી જોસેફાઈન સાથે પરિચયમાં આવે છે. એકલીઅટુલી બેઠેલી જોસેફાઈન કહે છે.

‘હું બિંદગીથી થાકી ગઈ છું. મેં મારી જાતને વેચીને મજાઓ માગી છે. પરંતુ જીવનનો એ સાચો રાહ નથી. મેં તમને જોયા ત્યારથી મારા દિલમાં આવું થયા કરે છે.’^{૧૮}

હવે તે જોસેફાઈન રમાણલાલને એના ઘેર લઈ જાય છે. એ યુવતીની મા ‘મેરી’ સાથે મુલાકાત થાય છે અને અચાનક તેમને પચીસ વર્ષ પહેલાંનો પ્રસંગ યાદ આવી જાય છે. તે સમયે રમાણલાલના લગ્ન થયા નહોતા અને પચીસ વર્ષની વયે તેઓએ દેહ-વ્યાપાર કરતી મેરીની સાથે ‘એક કલાક મજા’ માગેલી અને હાલ જાણવા મળે છે કે એ સંસર્ગથી જ જોસેફાઈનનો જન્મ થયો હતો. નામ વિનાના પિતા-પુત્રીના સંબંધથી જોડાયેલા રમાણલાલ જોસેફાઈનને કહે છે:

‘બેટા જોસેફાઈન! હું તારો પિતા છું, તારું છત્ર છું. મારા જીવતા તારે આ પ્રમાણે દુઃખ વેઠવું પડે તે બરાબર નથી. હું હાલ તો જાઉં છું, પરંતુ થોડા જ વખતમાં પાછો આવીશ. તમને બન્નેને છોડી હું જીવી શકીશ નહિ. હાલમાં તું આ રૂપિયા લે. મારી સમક્ષ શપથ લે કે તું હવે ફરીથી શરીરવિક્રયનો ધંધો કદી નહિ કરે.’

પછી તેઓ પત્ની-પુત્રીને કહે છે:

‘જોસેફાઈન અને મેરી! જગતમાં જે જે પાપ પ્રવર્તે છે તે તે પાપ માણસનાં કૃત્યોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એને ધોયા સિવાય માનવ જાતનો ઉદ્ધાર નથી.’

બસ, હવે, પોતાની પુત્રી શીલા પ્રત્યે ફૂર બનેલા પિતા રમાણલાલને પ્રતીતિ થાય છે કે એ પુત્રીને કોઈને પ્રેમ કરતી કે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા રાખતીને રોકવાનો પોતાને કશો અધિકાર નથી.

પલટાયેલા પિતા રમાણલાલ પોતાના વતનમાં ખૂબ ધન ખર્ચીને અનેક લોકોપયોગી કાર્યો કરે છે.

તેઓ અત્યંત વાત્સલ્ય-ભાવથી પુત્રી શીલાના લગ્ન પ્રદુમ્ન સાથે કરાવે છે. એ મંગલ-પ્રસંગ ઉકેલીને રમાણલાલ પોતાની અતીતની પ્રેયસી મેરી અને પુત્રી જોસેફાઈન સાથે રહે છે.

પ્રાણ અને પરિવર્તનની આ કથા વિરામ પામે છે, ત્યારે પ્રતિબદ્ધ વાયકો સામે અનેક પ્રકારને પ્રશ્નો છોડી જાય છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે આ કથા એટલી બધી પ્રસ્તારી બને છે કે એને ટૂંકી વાર્તા તો ન જ કહી શકાય. એથી જ વાર્તા ‘પુનર્મિલન’ને લાંબી વાર્તા લેખીને અહીં ચર્ચા કરી છે. પણ આ બિંદુએ પહોંચતા પ્રશ્ન જરૂર થાય છે.

‘શું એને લાંબી વાર્તા કહી શકાય? કે પછી એ લઘુ-નવલ રૂપે વધુ યોગ્ય છે?’

આવા પ્રશ્ન ઉઠયાના અનેક કારણો છે. વાર્તા કે લાંબી વાર્તામાં બધાં જ પાત્રોની આડકથાઓ કે અતીતની વાતોને માડીને કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

રમાણલાલ પૂર્વ આફ્રિકામાં વસીને, કેવા અસામાજિક કારનામાઓ કરીને ધનાઢ્ય

બન્યા અને પોતાના વતનમાં એમની ગરીબાઈ કેવી હતી, એ વાત વાર્તાકારે અતિ વિસ્તારથી કહી છે.

એ જ રીતે પ્રદ્યુમ્નના મોટાભાઈ મોહનલાલ, જેમને ત્યાં પ્રદ્યુમ્ન રહેતો હતો- ની અતીત- કથા લેખકે ઠીકઠીક લંબાણપૂર્વક આલેખી છે.

કથાના પ્રારંભનાં પાનાઓમાં શીલા અને પ્રદ્યુમ્ન હિન્દીઓ જે રીતે આફ્રિકાના નેટીવોને ચૂસીને અમીર બન્યા, તે વાતને કથાના હાર્ટ સાથે શી લેવાદેવા? એ વાત તો બીજા પાત્રોનું આલેખન કરતાં વાર્તાકારે કહી જ છે.

વારંવાર થતાં અકસ્માતો કથાને જુદા વળાંક પર જરૂર મૂકી આપે, પણ એ ઘટનાઓ શું આગંતુક નથી લાગતી ?

મોહનલાલની પત્ની કુમુદ પ્રદ્યુમ્ન સાથે નાના દિયર જેવો પવિત્ર ભાવ અભિવ્યક્તિ કરે અને પાછળથી સ્ખલન-અવસ્થાએ પહોંચે; તે ઘટનાઓ વાતને રોચક જરૂર બનાવે, પણ પ્રતીતિકર બને ખરી?

પ્રદ્યુમ્ન ઉળાઈને ઘર છોડી જવાનો નિર્ણય કરે અને પછી પોતાના નિર્ણયનો ત્યાગ કરે, તે રીતે પલટાતા માનસને વાચકો કેટલે અંશે સ્વીકારે ?

વતન તરફ જતાં રમાણલાલ, પત્ની જ્યા અને પુત્રી શીલા ગિરધરભાઈને ત્યાં થોડો સમય રોકાય. ત્યાં ગિરધરભાઈની પત્ની માણીબહેન અને જ્યાબેન વચ્ચે શીલા બાબતે ચર્ચા થાય છે. આ પ્રસંગથી વાતનો પ્રવાહ ગતિશીલ નથી બનતો.

-અને શીશલ્સ ટાપુઓના વિક્ટોરીયા શહેરમાં સ્ટીમર રોકાય છે અને રમાણલાલ કમ્પાલાની સૃષ્ટિ ભૂલીને જે વિચરાણ કરે છે તે વાત અને એ પછીની ઘટનાઓ એવી ભાસે છે કે અગાઉ વાત સાથેનું અનુસંધાન થોડાઘણા અંશે ગુમાવે છે. એ ખંડ મૂળ કથા સાથે એકરસ થવો જોઈએ, તેટલો થયો હોય એવું ભાસતું નથી.

શું, વાસ્તવ જીવનમાં, પચીસ વર્ષ પછી આ રીતે પોતાના સ્ખલનથી જન્મ પામેલી પુત્રી મળે?

શું મેરીની મુલાકાત આગંતુક નથી લાગતી ?

શું રમાણલાલનું હૃદય-પરિવર્તન થોડુંઘણું નાટકીય નથી લાગતું ?

પોતાના વતનમાં જે રીતે રમાણલાલ નામ-કીર્તિની અપેક્ષા વિના દાનનો પ્રવાહ વહેતો કરે છે, તે આદર્શથી રસાયેલો નથી લાગતો ?

કેટલા પિતા પોતાની પુત્રીને લગ્ન કરાવીને મેરી અને જોસેફાઈન જેવી દેહવ્યાપાર કરનારી સ્ત્રીઓ સાથે જઈને રહે ? શું એથી રમાણલાલની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને સહેજ પાણ આંચ ન આવે ? શું એથી પોતાની પુત્રી શીલાના ભવિષ્ય પર કશી અસર ન થાય ? આ બધાં પરિવર્તનો કેટલે અંશે ગ્રાહ્ય બને ?

કથામાંના સઘળાં પાત્રોની વાત માંડવાનો અહીં અવકાશ નથી. મુખ્યત્વે તો આ પ્રાણ અને યુવાનીમાં થતાં સ્ખલનની વાત કહેતી, જબરદસ્ત ડાયસ્પોરા કથા છે. અભાવગ્રસ્ત સ્થિતિમાં આફ્રિકા આવેલા રમાણલાલ અને ત્યાંના ગરીબ લોકોને લૂંટીને-છેતરીને અમીર બનેલા શખ્સના અહંકાર અને હૃદયપરિવર્તનની કથા વાર્તાનો મોટો હિસ્સો બની બેસે છે.

એ રમાણલાલની પુત્રી શીલા, સામાન્ય સ્થિતિના પ્રદ્યુમ્ન પાસેથી સંગીતનું શિક્ષણ લે છે અને એ બેય વચ્ચે વર્ગભેદથી ઊંચે ઊઠીને પ્રાણ જાગે છે તે વાત વાર્તાકારે ભારે કુશળતાથી આલેખી છે. એ રમાણલાલ પોતાની પુત્રી શીલાના પ્રાણને અવગણીને, પ્રદ્યુમ્ન પર શારીરિક હુમલો કરીને પોતાના અહંકારી-વલાણને વ્યક્ત કરે છે. પછી એ દીકરીને દેશમાં, જ્ઞાતિમાં પરાણાવીને સામાજિક મોભાની ધાક બેસાડી દેવાના વ્યર્થ મનસુબા ઘડે છે, પણ તે પહેલાં તો એમનું હૃદય-પરિવર્તન એક અકલ્પ્ય વળાંક પર થાય છે.

સંગીત શિક્ષક પ્રદ્યુમ્નનો જીવનરાહ અનેક કંટકોથી ભરેલો છે. પોતાના મોટાભાઈના મિત્ર મોહનલાલને ત્યાં રહેતા એ યુવાન પ્રત્યે, પોતાનાં પ્રત્યે દૈહિક આકર્ષણ જન્મે છે અને તે ખેંચાણ પવિત્ર બનીને વિરમે છે, તે વાત એક કલાકારના જીવનમાં કેવાકેવા આટાપાટા ખેલાય છે, એની રોચક વાત કથામાં રસપૂર્વક કહેવામાં આવી છે.

અભાવગ્રસ્ત સ્થિતિમાંથી અમીર અને અહંકારી બનેલા તથા હૃદયપરિવર્તન પામેલા રમાણલાલનું પાત્ર સજ્જે ભારે કાબેલિયતથી આલેખ્યું છે.

શીશલ્સ ટાપુઓના વિક્ટોરિયા શહેરમાં, પોતાનાં પત્ની-પુત્રીને સ્ટીમરમાં છોડીને,

રમાણલાલ ફરે છે, ત)યારે અજબગજબની ઘટનાઓ ઘટે છે. એ અહંકારી અમીર રમાણલાલ કમ્પાલાની સૃષ્ટિ ભૂલીને, પાગલની જેમ બરાડી ઊઠે છે :

‘કોણ પોકાર કરી રહ્યું છે ? કોણ મને બોલાવે છે ? કોણ જીવનનો રાહ ભૂલ્યું છે? હું કોને રાહ ચીંધી શકીશ ? એ કોણ છે ? આ અરાણ્ય શા ઉદ્યાનમાં જ્યાં કોઈ નથી ત્યાં કોના અંતરની આહ મને પોકાર કરી રહી છે ?... પ્રભુ ! મેં ખરા અંત:કરાણથી તને કદી ભજ્યો નથી. પરંતુ આજ તને પોકાર કરી રહ્યો છું. મને રાહ બતાવ. આ વિકટ પંથમાંથી મારા ધામમાં પહોંચાડ !’

અને એ વિદેશી ભૂમિ પર એને રૂપજીવિનીના વ્યવસાયમાં સબડતી, એના સખલનની જન્મેલી, પોતાના પૂર્વજીવનની પુત્રી જેસેફાઈનનો અને જેની સાથે એક કલાકની ‘મઝા’ માણી છે તે મેરીનો ભેટો થાય છે. રમાણલાલ પૂર્વજીવનની તે મેરી અને પુત્રી જેસેફાઈનનો ખરા અંતરથી સ્વીકાર કરે છે અને એ પુનર્મિલનમાંથી પુત્રી શીલા અને એના પ્રેમી સંગીત-શિક્ષક પ્રદ્યુમ્નનું એ પુનર્મિલન શક્ય બને છે.

એ રમાણલાલ પોતાના વતનમાં દવાખાના અને પુસ્તકાલય માટે મોટી રકમનું દાન કરે છે. એ ઈમારતો પર રમાણલાલનું નામ રાખવા ગામ લોકો આગ્રહ કરે છે, ત્યારે પુનિત-પથનો તે નિર્મોહી બનેલો પ્રવાસી કહે છે : ‘ના, મારું નામ ના જેઈએ. મેં જે ધન ભેગું કર્યું છે તે લોકોનું ધન છે. લોકો માટે જ એ વપરાવું જેઈએ.’

પુત્રી શીલા અને પ્રદ્યુમ્નના લગ્ન પતાવીને રમાણલાલ પોતાની પ્રેયસી મેરી અને પુત્રી જેસેફાઈન પાસે જઈને રહે છે, તે ઘટના નાટકીય જરૂર લાગે, પણ વાયકો-લોકો માટે તો તે ઉન્નતગામી બનીને જરૂર રહેશે.

રોચક પ્રાણ્ય અને પરિવર્તનની અનોખી કથા.

ટૂંકી વાર્તા કે લાંબી વાર્તા ચુસ્ત જ હોવી જેઈએ. વાર્તા લાંબી હોય પણ એ ટૂંકી વાર્તા કે નવલિકાના ગુણધર્મોથી ફંટાઈ ન શકે. કથાવસ્તુ જ એનો વિસ્તાર નકકી કરે. લઘુનવલ કે નવલકથામાં આડકથાઓ કે અતીતકથાઓ પરવડે, પણ ટૂંકી કે લાંબી વાર્તાનું નાજુક-નમાણું સ્વરૂપ એવો ભાર વેઠારી ન શકે. લઘુનવલ નવલકથા કરતાં નાની હોય, પણ

એના પ્રત્યેક પ્રકરણ કે ભાગને અંતે ચોટ આવે તે એ બંનેના સ્વરૂપને અનુરૂપને અનુકુળ છે, પણ ટૂંકી કે લાંબી વાર્તાના અંતે, એક જ વાર ચોટ આવે છે.

લઘુનવલ કે નવલકથામાં અશેષ આલેખન થાય અને કથા પૂરેપૂરી કહેવાય તેની સામે બહુ આપતિ નથી હોતી, પણ નવલિકા કે ટૂંકી વાર્તા એક વિચારબિંદુ પાઠકના ચિત્તમાં મૂકીને, માનસપટલને ઝાકઝોરે તે જરૂરી છે. ખરેખર તો, નવલિકાના અંતે જ એનો અસલી પ્રારંભ થાય છે, જ્યારે લઘુનવલ કે નવલકથાના વાચન પછી એનો પાઠક પરિતોષ અનુભવે છે.

આ બધાં તત્વોને, સ્વરૂપઘટકોને ધ્યાનમાં લેતાં ‘પુનર્મિલન’ લાંબી વાર્તાને બદલે લઘુ નવલ સવિશેષ લાગે છે. એમાં આડકથાઓ અને અતીતકથાઓનું પ્રમાણ થોડું વધુ છે. વાસ્તવિકતા તો છે જ, પણ સાથોસાથ આદર્શોનો સ્વીકારે ય થોડો વધુ થયો છે.

૧૨૦ જેટલા પૃષ્ઠમાં આલેખાયેલી આ લાંબી વાર્તાને લઘુ નવલ લેખવાનું યોગ્ય લાગે, તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી! કથા-સાહિત્યના અભ્યાસી અહીં વાર્તાકાર કરતા કવિ સવિશેષ પ્રતીત થાય છે.

૩. અમર પ્રેમી: (વાર્તાસંગ્રહ ‘અમરપ્રેમી’)

ડો. બળવંત જાનીએ પોતાના બૃહદ સંપાદન ‘ઠાઠાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓમાં’ આ કથાનો સમાવેશ કર્યો નથી. ‘અમરપ્રેમી’ સશક્ત ડાયસ્પોરા વાર્તા હોવાથી એની અહીં ચર્ચા કરીશું.

‘ડાયસ્પોરા અને પત્રા નાયકની કવિતા’ના સંપાદક નૂતન જાનીએ ‘કેઓસથી કોસમોસ તરફ...’ એ શીર્ષક તળેના સંપાદકીય લેખમાં ડાયસ્પોરા સાહિત્યનાં લક્ષણોને બરાબર તારવી બતાવ્યા છે. એમાં એમણે કહ્યું છે કે ડાયસ્પોરા સર્જક ‘અપનાવેલ ભૂમિ પર સ્થાયી થઈ નીજ સંવેદનાનાં ગહન વલયોને ઉછીની ભારતીય અંગ્રેજીમાં વ્યક્ત ન કરતાં પોતીકી ગુજરાતીમાં વ્યક્ત કરનારાં ભારતીય ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સર્જકોએ ભાષાને નવું પરિમાણ, અદકું મહત્વ આપ્યું છે.’^{૧૯}

એટલે કે નવી ભૂમિ અને નીજ સંવેદનાને સ્વભાષામાં પ્રગટ કરવાની લલક સ્વાભાવિક રીતે જ રહે છે.

‘શબ્દસૃષ્ટિ’ માર્ચ ૨૦૦૬ના અંકમાં શ્રી મણિલાલ હ. પટેલનો અભ્યાસ-લેખ ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ આ અંગેની વિવેચનામાં માર્ગદર્શન મળે એવો ઉદ્દેશનીય છે. એ લેખમાં એમણે નોંધ્યું છે.

‘બદલાયેલી આબોહવામાં જીવવા માટેનો સંઘર્ષ તથા નવી પ્રજા/નવા જીવનની રીતભાતો પામવા-આચરવા માટેની મથામણો પણ ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં આલેખાય છે.’^{૨૦}

‘અમરપ્રેમી’ લાંબી વાર્તામાં ઈટાલીના મહાન કવિ કેવેલકાન્ટી અને જોનના અનન્ય પ્રેમની તેરમી સદીની લોકકથા-પ્રેમકથા આલેખાઈ છે, પણ એના પુનર્લેખનમાં શ્રી ડાહ્યાભાઈએ કથાતત્વને રોચક અને માર્મિક બનાવવામાં સારી પેઠે સર્જકતા દાખવી છે.

એક ભારતીય-ગુજરાતી લેખક ઈટાલીની સૈકાઓ પહેલાંની વાર્તા, પોતાની રીતે, નિજી સંવેદનથી રસીને આલેખે છે, તે વાત સપાટી પર ઉભરી આવે છે.

એ કથામાં એના આલેખક નોંધે છે:

‘એને (નીકોલોને-પ્રિયતમા જોનનો ભાઈ) ક્યાં ખબર હતી કે ઉમાનું અપમાન કરનાર દક્ષ પ્રજાપતિ જેવાનો નાશ કરનાર પ્રેમની-પુણ્યપ્રકોપની જવાલા, જેમ ભગવાન શંકરના હૈયામાં સળગી ઉઠેલી તેમ કેવેલકાન્ટીના દુર્બલ લાગતા તન-મનમાં સળગી ઉઠી હતી.’

આ ઉપરાંત એ વાર્તાસંગ્રહ ‘અમરપ્રેમી’નો આસ્વાદ કરાવનાર વરોદરાનાં શ્રીમતી કલ્પના મોહન બારોટ નોંધે છે.

‘આ વાર્તાનું ઉડીને આંખે વળગે તેવું પાસું એ છે કે સદીઓથી દંતકથા રૂપે જળવાઈ રહેલ ઈટાલીની વાર્તાનાં પાત્રો આપણને આપણા પોતાનાં જ હીર-રાંઝા, કે શેણી-વિજાણંદની યાદ અપાવે છે.’

ભારતીય પ્રેમકથા-લોકકથાઓના અનેક સમાન ઘટકો આ કથામાં જોવા મળે છે. આપણા દેશની પ્રદેશની પ્રાણયગાથાઓમાં કેટલાક નાયકો સાપને દોરડું લેખીને, ઝીલીને, ચડીને નાયિકાના આવાસમાં ઠેકી પડે છે. કોઈ કોઈ વાર ઝાડ પર ચઢીને નાયિકા સાથે મિલન કરવામાં નાયક સફળ થાય છે.

આવા અનેક પારંપરિક સમાન ઘટકો વિશ્વની ઘણી બધી લોકકથાઓમાં જોવા મળે છે.

‘કેવેલકાન્ટી તે રાત્રિએ અગિયાર વાગ્યે જોનના ભવન નજીક આવી પહોંચ્યો. ફ્લોરાના કહેવા મુજબ એ નદી ભાગીની દીવાલ નજીક આવેલા ઝાડ ઉપર ચઢી દીવાલ પર થઈ અંદરના બગીચામાં ઉતર્યો.’^{૨૧}

ઘરતી સાથેનું અનુસંધાન અને વિચ્છેદની પીડા પણ આ કથામાં સબળપણે આલેખવામાં આવી છે. પથારીવશ કેવેલકાન્ટીને જોન રોઝા દ્વારા સંદેશો પાઠવે છે.

‘ખારા, ફરીથી આ વતનની ઘરતી, જે હવે વેરાણ થઈ પડી છે, ત્યાં આવવાનો વિચાર પણ કરીશ નહિ. તારી ખાતર નહિ તો છેવટે મારી ખાતર પણ આટલું માનજે.’

આ સુપ્રસિદ્ધ પુણ્યકથામાં પરંપરાગત કથાના અનેક ઘટકો જોવા મળે છે. દા.ત. નાયિકાના ભાઈઓ જ નાયક-નાયિકાના પ્રાણયરંગમાં ભંગ કરાવવા, ખલનાયકો બનીને અનેકવાર ખૂની હુમલા કરે છે. નાયક ઉચ્ચ કોટીનો કવિ છે અને નાયિકા એટલે ‘અદ્ભુત સુર-યુવતી’ જેનો જોતો જગતમાં બીજે ક્યાંય ન હોઈ શકે. એ પરમ સુંદરીને કવિ સિવાય બુનેટો નામનો એક કિશોર યુવક તે નેપલ્સ શહેરના રાજકુમાર પણ છે.

ઈટાલીનું એ ફ્લોરેન્સ શહેર કળાક્ષેત્રે સુપ્રસિદ્ધ છે, તો તે ત્યાંના શૂરવીરોના સાહસ અને તલવારબાજીના ક્ષેત્રે ય એટલું જ પ્રસિદ્ધ છે.

નૃત્યના સમારંભો અને તલવારબાજી સમાંતરે યોજાતાં રહે છે. કેવેલકાન્ટ જેટલો કુશળ કવિ છે, એટલો જ એ તલવારબાજીમાં યે નિપુણ છે.

આ કથામાં નાયક અને વિલનના સામસામા પક્ષો- શ્વેતપક્ષ અને શ્યામપક્ષ મૌજુદ છે, એથી સંઘર્ષ તીવ્રતટ અને તીવ્રતમ બનતો રહે છે.

જેમ અન્ય કેટલીક કથાઓમાં નાયકનો વિલન સામે વિજય થાય અને દુશ્મનાવટ બેવડાય, એવી પરંપરા આ કથામાં યે છે. નાયક-નાયિકાને અનેક અંતરાયો નડે છે, જેથી તે બન્ને એકબીજાના મહિનાઓ સુધી મળી શકતા નથી. નિસાસા, વ્યાકુળતા, અનિદ્રા એ આમ તત્વ છે.

વિજયી નાયક ઘવાય અને ગાલ પરના ઘાવથી બેરૂપ બને, છતાં યે પ્રેમિકાને મન તો એ જગતનો અનન્ય પુરુષ જ રહે. સંદેશવાહકદાસીઓનો યે અહીં ઉપયોગ થયો. દગાફટકાની ચાલ વારંવાર ખેલાય છે અને નાયક-નાયિકાને પીડવાની પરંપરા નિરંતર ચાલતી રહે છે.

જેમ કોઈ પ્રાણગાથાનો ગાયક ઠેરઠેર વગાડતો રહે, તેમ આ વાર્તાનો નાયક પ્રિયતમાની વિરહ-વેદનાથી તમ બનીને જોન ઉપર લખેલી કવિતાઓ ઉદ્યાનોમાં બેઠાબેઠા લલકારતો રહે છે.

જોનના બન્ને ભાઈઓ-નીકોલો અને ફાન્સીસકો ષડયંત્ર રચે છે. જોનને નેપલ્સમાં રાજમહેલમાં મોકલી આપવામાં આવે છે અને કવિ-પ્રેમી કેવેલકાન્ટીને જોનના નામે જૂઠો સંદેશો મોકલીને મહેલમાં બોલાવવામાં આવે છે. કવિના હોઠ અને મોં ઉપર ધગધગતા લોખંડ સળીયા ચાંપી દેવામાં આવે છે. પછી બેભાન કવિને ઉઠાવીને આર્નો નદીના કાંઠે ફેંકી દેવામાં આવે છે.

પૂર્વાભાસને લીધે નાયિકા-પ્રેમિકા જોન ત્યાં પહોંચી જાય છે. એ બન્ને બ્રુનોને ત્યાં જઈને રહે છે.

વળી ખૂની હુમલો થાય છે. કેવેલકાન્ટીને દેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. હદપાર થયેલો પ્રેમી ફરી એની માશુકાને મળવા આવે છે. સજારૂપે એ કવિને શહેર મધ્યેના ભાગે લોખંડના સ્થંભ સાથે બાંધી દેવામાં આવે છે. અગનજવાળાઓ ભભૂકી ઉઠે છે. એકાએક જોન આવી ચડે છે. અગ્નિથી ઘેરાયેલા પ્રેમીકવિ કેવેલકાન્ટીને બાઝી પડે છે.

-પાણ અંતે, અદ્ભુત અને ચમત્કારના પરંપરાગત તત્વનો વાર્તાકારે પ્રયોગ કર્યો છે.

‘પરંતુ બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે આ શું બન્યું ? હસતાં હસતાં કેવેલકાન્ટી અને જોન જાણે આજુબાજુ કોઈ હોય જ નહિ એ રીતે ચાલ્યાં જાય છે. બન્ને જેવી રીતે યુવાનીમાં મદમસ્ત બની ગાતાં નાયતાં કૂદતાં આર્નો નદીના કિનારે આવેલા બગીચાઓમાં ગેલ કરતાં એ જ રીતે આનંદથી ગેલ કરતાં દેખાય છે. કેવેલકાન્ટીની વૃદ્ધાવસ્થા તથા કુરૂપતા ચાલી ગઈ છે. જોન પાણ સોળ વરસની સુન્દરી બની ગઈ છે.’^{૨૨}

પછી તો પશ્ચાતાપથી, આંખોમાંથી વહેતાં ચોંધાર આંસુ સાથે ભાઈ ફ્રાન્સીસ્કો માથું પછાડવા લાગ્યો. બહેનની ચિંતામાં બળી મરવા દોટ મૂકી.

પછી, એ જ નદીના કાંઠે ‘અમરપ્રેમી’ કેવેલકાન્ટી અને જોનને દફનાવવામાં આવે છે.

આ પરંપરાગત પ્રેમકથાનો અંત પણ રાબેતામુજબનો જ છે:

‘આજેય યાત્રાળુઓ માટે એ દર્શનીય પવિત્ર પ્રેમમંદિર છે. એ કબર ઉપરનો લેખ છે ‘ ઈટાલીનો મહાન કવિ કેવેલકાન્ટી એના પ્રેમના પરિણામે અંતરમાં તેમજ સદેહે બળ્યો છે, જળ્યો છે. એ સ્થૂળ દેહે ભલે મૃત્યુ પામી અહીં સૂતો હોય, પરંતુ સૂક્ષ્મ દેહે એ અમર પ્રેમી સદાસર્વદા જીવતો છે. જ્યાં સુધી જગતમા પ્રેમ છે, પ્રેમીઓ છે, ત્યાં સુધી આ અમર પ્રેમીની પ્રેમકહાણી નિત્ય નવા સ્વરૂપે ગવાશે. એ પ્રેમકહાણીને સાંભળીને આનંદીત બનનાર એની પ્રેયસી જોન એની સોડમાં જ સૂતી છે.’^{૨૩}

કથા પૂરી થયા પછી આપણને અવશ્ય પ્રતીત થાય છે કે પ્રાણ્ય લોકકથાના પરંપરાગત ઘણાબધા ઘટકો આ કથામાં વાણાયેલા છે. આપણા દેશની લોકકથાઓમાં નિરૂપાયેલાં કેટલાંક ‘મોટિફ્’ આ કથામાં પણ જોવા મળે છે. એટલું જ નહિ, પણ ડાયસ્પોરિક-કથાના લક્ષણો ધરાવતી આ કથા રોચક બની છે.

કથાનો પ્રારંભ જ કથાવસ્તુનો ઘટસ્ફોટ કરી દે છે.

‘સમશેર, સુંદરી, શૌર્ય અને સાહસનો યુગ હતો. ફ્લોરેન્સ શહેરની ગલીઓમાં યુવાનો પ્રેમની કવિતાઓ લલકારતા સુંદરીઓના પ્રેમ માટે પ્રાણનું બલિદાન દેતા પણ અચકાતા નહિ. આર્નો નદીના કિનારે આવેલા ઉદ્યોગોમાં સુર યુવતીશી નતાંગનાઓ ફૂલોમાં ફૂલવદ્ધરી બની પ્રીતમાંની રાહ જોતી નદીના પ્રવાહ સાથે મીઠાં દર્દનાં ઝરાણ રેલાવતી.’^{૨૪}

વાર્તાની સાવ શરૂઆતે જ વાર્તાવસ્તુનું રહસ્ય ખૂલી જાય છે. એટલું જ નહિ, પણ ઉપરનો એક જ ફકરો વાંચતા સુજ્ઞ વાચક સમજી જાય છે કે આ કથાનો આલેખક સમર્થ કવિ પણ છે.

કવિતાસ્પર્શી આલેખન અને સંવાદો આ વાર્તા ‘અમરપ્રેમી’માં અનેક સ્થાને દષ્ટિગોચર છે:

‘ફ્લોરેન્સ શહેરનું વાતાવરણ એમનાં કાવ્યોને પોષે તેવું હતું. નદીકિનારે વનલક્ષ્મી એની લીલી ઓઢાણી ફરકાવતી સનાતન નૃત્ય કરતી. આજુબાજુના પ્રદેશની કસદાર ધરતી ધાન્યથી લયી પડતી. વાડીઓમાંનાં ફૂલ એમનો રસ પાઈ કોકિલા, ચંડુલ અને બુલબુલોને અનેરાં ગીત ગાવાં પ્રેરતાં; બગીચાનાં પુષ્પો હસિત મુખે કવિઓને ભેટવા-ચૂમવા આકર્ષતા.’

‘જેને જોતાં મારાં અંતરચક્ષુ અંજાઈ જાય છે, સારુંય વિશ્વ શૂન્ય બની જઈ ફક્ત એક એ સ્વર્ગીય સુન્દરીનું જ દર્શન થાય છે. એ સ્વર્ગ-અપ્સરા શી સૌંદર્યમૂર્તિ કોણ હશે? એ પદ્મવીની બનેલી છે કે કમલકુસુમોની બનેલી છે? એનાં દર્શને આ બગીચાનાં પુષ્પો, આ વૃક્ષોની હારમાળા, આ નદીનાં સલિત આનંદીત બની કેવાં ડોલી રહ્યાં છે?! ઘડીભર તો એમ લાગે છે કે પેલા પર્વતોનાં શૃંગો એના સૌન્દર્યનો રસ પીવા એમનાં યુગોજૂનાં તપ છોડી નીચે ઉતરી આવશે!’

આ વાર્તામાં એમાણે ત્રણ કડીનું લાંબું ગીત પણ મૂક્યું છે. એની પ્રારંભની કડી આ પ્રમાણે છે:

‘નદીકિનારે હું તરસ્યો મુસાફર,
ભમી રહ્યો છું દીવાનો શાને?
જીવનના આ વસંત ટાણે,
રડી રહ્યો છું દર્દીલિ ગાને!’

‘જેને આજે લાલ અને લીલા વસ્ત્રમાંથી બનાવેલો સુંદર પોષાક ધારણ કર્યો છે, એના કેશમાં પુષ્પોની માલા છે, ગ્રીવામાં નીલમનો હાર છે, કાનમાં સુવાર્ણરંગી કુંડળ છે, કુંડળમાંના હીરાઓ સૂર્યનાં કિરણોમાં ઝળકી ઉઠે છે.’

‘આ નયનો કોની યાદમાં આ પ્રમાણે ઉજાગરા કરી રાતાં બન્યાં છે? કોના ઓષ્ઠનાં અમૃત પી ઓષ્ઠો કુસુમપાંદડી સમા પ્રકૃષ્ટિત બન્યા છે? કોની યાદમાં સતાતાં રિબાતાં આ પ્રમાણે દુર્બળ બન્યાં છે?’^{૨૫}

જે કે આવું કાવ્યમય નિરૂપણ વિશેષ આવે, તેથી વાર્તાનો રસપ્રવાહ મંદ થાય, એ વાતને નકારી શકાય તેમ નથી.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની વાર્તાઓના સંવાદો ઘણી યે વાર માર્મિક અને ચોટદાર બન્યા છે. એમાં યે આ વાર્તા ‘અમરપ્રેમી’માં તો નાયકમાંના કવિ અને તલવારના ખેલંદા એવા છેડાછેડાના ભાવનું નિરૂપણ કરવાનું હતું. આ સ્થિતિમાં આ વાર્તામાંના સંવાદો પ્રભાવક અને ચોટદાર બન્યા છે. એ સંવાદોમાંથી થોડાંક ઉદાહરણો જોઈ જઈએ.

‘પ્રિયે! જ્યાં જ્યાં તું જાય છે ત્યાં ત્યાં હું ગીત બની ભમુ છું, શબ્દો અને સૂરોમાં મારો તારા ઉપરનો પ્રાણ વ્યક્ત કરતો. પ્રિયે! હું સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિના દ્વારે દ્વારે ફરી રહ્યો છું... ભલે જીવતા શબ જેવો હું જીવંતીભર ભમું પણ તારા સુખ માટે હું બધું જ કરવા તૈયાર છું.’^{૨૬}

‘બુનેટો! જ્યારે મારી તલવાર કટાઈ ગઈ હશે, જ્યારે હું અને તું કબરમાં હંમેશ માટે સૂઈ ગયા હોઈશું ત્યારે પણ મારી કવિતા દ્વારા જોન અને તેનું સૌંદર્ય સેંકડો વર્ષ પછી પણ પ્રાણવાન હશે. તારાં આ વસ્ત્રાભૂષણ અને વૈભવથી જોનને જીતવા આવ્યો હોય તો ચાલ્યો જા. મારા કવિતાવૈભવ અને સમૃદ્ધિ આગળ એ ક્ષણજીવી અને મામૂલી છે.’^{૨૭}

‘પ્રિયે! તારા અંતરમાં મારા આગમને ઉદ્વેગ થતો હોય તો હું અહીં ના આવું: નહિ તો જગતની કોઈ રુકાવટ તારા મિલનમાં મને ખાળી શકશે નહિ.’

‘હારેલા હરીફ ઉપર તલવાર ચલાવવી અને તેય એના ચહેરા ઉપર ઘા કરી એને કુરૂપ બનાવવો એ કોઈ પણ વીરને છાજે એવી વસ્તુ નથી.’^{૨૮}

‘જગન્નિયતા ક્યારે અને ક્યાં એ સવાશેરને શેરનો ગર્વ ઉતારવા મોકલશે તે કોણ કહી શકે?’^{૨૯}

‘જા કેવેલકાન્ટી! વિજયી થઈને પાછો આવ. જગતને બતાવી દે કે, જે હાથ કલમ પકડી શકે છે, કવિતા લખી શકે છે એ જ હાથ તલવાર પકડી શકે છે, વખત આવે સંહાર કરી શકે છે.’^{૩૦}

‘એવી જ એક નહિ પણ બે નિશાની કરવાની ઈચ્છાથી હું આજે અહીં તારી સામે ઉભો છું.’

‘ફાન્સીસ્કો અને નીકોલો! સાંભળો. આ મહાન કવિ જે તમારી બેનને પ્રાણથી પણ

વધારે ચાહે છે, તે મહાન પ્રેમીને તમે સતાવીને પાપ કરી રહ્યા છો. આ મહાન પુરુષને મારવાનું કલંક તમે આ જીવનમાં કદી ભૂંસી શકશો નહિ. એના ચહેરા ઉપરનો દૈવી આનંદ તમારા જેવા કુર, ઘાતકી અને હિંસક પશુ જેવા માણસ માટે સમજવો મુશ્કેલ છે. તમારી બેન ઉપર જે તમને સાચો સ્નેહ હોય તો જોનને સુખી કરવા આ દિવ્ય પુરુષ સાથે પરાણાવો.’

‘ફાન્સીસ્કો! દયાના ટુકડા ઉપર કુત્તાઓ જીવે, મર્દો નહિ. તારાથી થાય તે કર. તારી માંગણીને વશ થાય એ મર્દ નહિ; સ્વાતંત્ર્યમાં રાચનારો કવિ નહિ બહુ બહુ તો તું મને બાળી મૂકશે એ જ ને! મારી પ્રિય જોનના વિરહના અગ્નિમાં હું દાઝ્યો છું તેની સરખામણીમાં તો કોઈ દાહ હિસાબમાં નથી.’^{૩૧}

-અને, પ્રેમપંથની જ્વાળામાં એ શૂરવીર, સાહસી, પ્રેમવીર કવિ ભસ્મીભૂત થઈને પ્રેમપદાર્થને સુવાર્ણની જેમ ઝળહળાવે છે.

માત્ર સંવાદો જ નહિ, વાર્તાકથક ડાહ્યાભાઈની પાત્રલેખનની સૂઝ અને સુરેખતા પણ ઉડીને આંખે વળગે એવી છે. કેવેલકાન્ટીનું પાત્રલેખન સંકુલ હોવા છતાં વાર્તાકાર પાત્રાની કાવ્યશક્તિ સાહસ, મર્દાનગી, અટલ પ્રેમતત્ત્વ, અપાર દુઃખ વેઠવા છતાં આગનમ રહેવાનું ખમીર, મૃત્યુ સામે જ દેખાતું હોય, છતાં ધસી જવાની નિર્ભયતા, વિકટમાં વિકટ સ્થિતિમાં યે એકસમાન રહેવાનો સ્વભાવ; આ બધું જ વાર્તાકાર સુસ્પષ્ટ રીતે ઉપસાવી શક્યા છે. એમાં ક્યાંયે ગૂંચ વર્તાતી નથી.

એ જ પ્રમાણે અપ્સરા જેવી નિતાંત સુંદરી, વૈભવી ઠાઠમાઠમાં રહેનારી, મહેલમાં ઉછરેલી અને યૌવન-અવસ્થાએ પહોંચેલી જોનનું પાત્રલેખન સરળ એટલા માટે નહોતું કે એ નિર્ધન કવિને દિલોજનથી પ્રેમ કરતી હતી. વળી નેપલ્સ શહેરના રાજકુટુંબનો, તલવારબાજીમાં એકકો ગણાતો યુવાન બ્રુનેટો એને ચાહતો હતો. એ જોનના બન્ને ભાઈઓ અમીર-પરાક્રમી હોવા ઉપરાંત કુર તથા ઘાતકી હતા. એ બેય બેનના પ્રેમમી-કવિને ધિક્કારતા હતા અને એને ખતમ કરી એમની રીતે જોનને સુખી કરવા માંગતા હતા. એવી જોનનું અનેક વિપરીત પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે, છતાં યે એના પાત્રલેખનમાં આશિક ચૂક પણ

જેવા મળતી નથી. શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની પાત્રાલેખનમાં આ એક સિદ્ધિ લેખી શકાય.

વાર્તાકાર એ મહાન પ્રિયતમા જોનના સૌંદર્યને કવિ થોડા જ શબ્દોમાં અનોખી રીતે રેખાંકિત કરે છે.

‘ફ્રાન્સીસ્કો અને નીકોલોની નાની બેન જોન એમની માતા જેવી અદ્વિતીય સૌંદર્યવાળી અને સુષમાંથી સુશોભીત હતી. એમ કહેવાતું કે જ્યારે જોન સખીઓ સાથે આર્નો નદીના કિનારે ફરવા નીકળતી ત્યારે નદીનાં નીર ક્ષણભર એના સૌંદર્યનો રસ પીવા થંભી જતાં. નદીકિનારે આવેલા બગીચામાં પુષ્પો એને ખુશ કરવા એમના અંતરની સુરભિથી વાતાવરણ મધમધાવી દેતા.’

જોનનો ઉછેરમાં જેનો સહયોગ હતો એ ફ્લોરા નામની સ્ત્રીનું પાત્ર તો સહાયક-ભૂમિકાનું અને પ્રમાણમાં નાનું લેખી શકાય, છતાં એ પાત્રનું આલેખન વાર્તાકારે ભારે કુશળતાથી કર્યું છે. દાસી જેવી એ સ્ત્રીની આવશ્યક અતીતકથા વાર્તાકારે અતિ સંક્ષેપમાં કહીને આલેખન-લાઘવની કુશળતા દાખવી છે. એ ઉપરાંત તે અતીતકથા મૂળ-કથામાં સહેજ પાણુ વિક્ષેપ કરતી નથી એથી તો ફ્લોરાના પાત્રને ઉદાતતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જોનને શા માટે સહાય કરે તે સ્પષ્ટ છે!

નાયક કેવેલકાન્ટીને તલવારબાજીની તાલીમ આપે છે એ બ્રુનોનું પાત્ર પ્રમાણમાં નાનું હોવા છતાં એ આવશ્યક નથી. કવિ-પ્રેમીની જીતમાં તો એનો હાથ છે જ, ઉપરાંત જ્યારે કેવેલકાન્ટીને એના હોઠ અને મોં ઉપર ધગધગતા લોખંડના સળીયા ચાંપીને નદીકાંઠે ફેંકી દેવામાં આવે છે; ત્યારે એ જ બહાદુર તથા સંવેદનશીલ બ્રુનો કેવેલકાન્ટી અને જોનને પોતાના ઘરમાં રાખીને હિંમતપૂર્વક સેવાચારી કરે છે.

રોઝા ખલપાત્ર નિભાવતી હોવા છતાં એનું હૃદયપરિવર્તન અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે આલેખીને કવિ ડાહ્યાભાઈએ એ ટચૂકડા પાત્ર પ્રત્યે કવિ-ન્યાય દાખવ્યો છે. એમાંથી ડાયસ્પોરિક સંવેદનાને પ્રગટાવી છે. એ આ કથાની વિશિષ્ટતા છે.

પ્રચલિત, પ્રસિદ્ધ અને લોકજીભે રમતી પ્રાણ્ય લોકકથાનું પુનર્લેખન કરવામાં એના આલેખક સામે અનેક પડકારો ઉપસ્થિત થાય છે. એક તો અલગ-અલગ દેશ-પ્રદેશમાં કથન-

ઉપકથન થતાં એ કથાનાં ઘણાં બધાં રૂપાંતરો મળી આવે છે. એ અલગતામાંથી અંકોડા જોડીને એકતા ઉભી કરવામાં લેખકની ભારે કસોટી થાય છે.

ઈટાલીના ફ્લોરેન્સ શહેરના, ૧૩મી સદીમાં થઈ ગયેલા મહાકવિ કેવેલકાન્ટીની પ્રણયગાથાના વિવિધ રૂપાંતરો મળે છે. એ બધી કથાઓનો અભ્યાસ કરીને, એક સ્વતંત્ર કથા લેખી શકાય, એ રીતે આ ‘અમરપ્રેમી’ વાર્તાનું લેખન થયું છે. વાર્તાકારરૂપે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની આ ઉલ્લેખનીય સિદ્ધિ લેખી શકાય. એક ડાયસ્પોરા વાર્તાકાર પોતાની પ્રાપ્ત જ્ઞાનને કેવી રીતે કલાત્મકરૂપ આપી શકે એનું ઉદાહરણ આ વાર્તા છે.

ઉપરાંત આ કથામાં લોકકથાના ઠીકઠીક પરંપરાગત ઘટકો હોવા છતાં શ્રી ડાહ્યાભાઈએ કથા આલેખન ભારે કુશળતાથી કર્યું છે કે એ પરંપરાગત ઘટક-તત્વો આગંતુક નથી ભાસતા. કથાપ્રવાહમાં એ તત્વો એકરસતા પામ્યા છે અને રસાળતા જળવાઈ છે, એ બાબત પણ નોંધપાત્ર છે.

લોકકથા હોય કે પુરાતન-પ્રણયગાથા, એમાં અદ્ભુત-ચમત્કારનાં તત્વો ઘણે અંશે જોવા મળે. એથી એની પ્રભાવકતા વધે અને ક્યારેક એ અદ્ભુત પ્રતીતિજન્ય પણ બની રહે.

વાર્તા ‘અમરપ્રેમી’ પણ પરંપરાગત-કથા હોવાથી એ અદ્ભુત-ચમત્કારથી અળગી રહી શકી નથી. જો કે એનું આલેખન શ્રી ડાહ્યાભાઈએ એવી રીતે કર્યું છે કે એ અદ્ભુત કે ચમત્કાર ભોજનમાં આવેલી કાંકરીની જેમ કઠતો નથી.

એવા બે પ્રસંગોની અહીં ટૂંકમાં ચર્ચા કરવી ઉચીત લેખાશે.

ત્યારે કવિ-પ્રેમી કેવેલકાન્ટીના હોઠ અને મોં પર અગ્નિથી તપાવેલા સળીયા ચાંપી દઈને એને આર્નો નદીના કિનારાની નજીક ફેંકી દેવામાં આવે છે, ત્યારે નેપલ્સમાં રાજના મહેલમાં ઉઘંતી જોન આંતરપ્રેરાણાથી જાણે સર્પદંશ ન થયો હોય તેમ ઝબકીને જાગી ઉઠે છે.

આ પ્રસંગનું આલેખન કરતાં વાર્તાકારે ‘કહેવાય છે કે...’ તથા ‘આંતરપ્રેરાણા’ જેવો શબ્દો વાપરીને અદ્ભુત-ચમત્કારનું તત્વ ગળાણે ગાળીને વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યું છે. એ સમયે હડબડીને જાગી ઉઠેલી જોન કહે છે:

‘અરોરા! વહાલી ભાભી! ફ્લોરેન્સમાં મોટો અનર્થ થયો હોય એમ મારું મન કહે છે.

મારા આત્મામાં જાગે મૃત્યુની ઘાયા જોઈ હોય એવી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ જ ઘડીએ ફ્લોરેન્સ જવા મારી ઈચ્છા છે.’^{૩૨}

આ કથનમાં યે ‘મારું મન કહે છે...’ અને ‘જાગે જેવા શબ્દપ્રયોગોથી વળી શ્રી ડાહ્યાભાઈ ચમત્કાર કે અદ્ભુત તત્વને ‘પૂર્વાભાસ’ કોટીએ લાવીને છોડી દે છે.

અહીં કોઈ અન્ય કથાકાર હોત તો કદાચ તે આ પ્રસંગને ઘેરો અને અપ્રતીતિજન્ય બનાવી શકત. વાર્તાકાર શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ આ નિરૂપણમાં ભારે ચોકસાઈ દર્શાવી છે.

બીજો પ્રસંગ છે ભયાનક અગ્નિજ્વાળામાં બન્ને પ્રેમીઓ-કવિ કેવેલકાન્તી તથા જોનનું સહસ્ર ઝેરેલી અગન-જિહ્વાઓથી ભરખાઈ જવું.

એ પછી વાર્તાકાર જે વાર્ણન કરે છે તે મુજબ:

‘પરંતુ બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે આ શું બન્યું? હસતાં-હસતાં કેવેલકાન્તી અને જોન જાગે આજુબાજુ કોઈ હોય જ નહિ એ રીતે ચાલ્યા જાય છે.’^{૩૩}

અહીં પણ ‘બધાંના આશ્ચર્ય વચ્ચે...’ અને ‘જાગે...’ એવા શબ્દો મૂકીને વાર્તાકાર ચમત્કારના આલેખનમાંથી સિદ્ધતથી ખસી જાય છે.’

એ પછીના ફકરામાં પણ નવલિકાકારે ભારે સંયમ દાખવ્યો છે:

‘એક બાજુ કેવેલકાન્તીનું શરીર જ્વાળાઓમાં બળી ભસ્મ બની રહ્યું છે, ત્યારે બીજી બાજુ કવિ કેવેલકાન્તી અને જોન યુવાનીનો રંગ રેલાવતાં લોકોના ટોળાને અવગણતાં એ ચાલ્યાં. બન્નેનાં એ પ્રેત છે!?!- આત્માઓએ લીધેલાં એ સ્વરૂપ છે!’

આ નિરૂપણમાં યે લેખકે પ્રશ્ન કર્યો છે:

‘બન્નેનાં એ પ્રેત છે!?’

વળી આશ્ચર્યવિરામથી વાક્ય મૂક્યું છે:

‘-આત્માઓએ લીધેલાં એ સ્વરૂપ છે!’

આમ ચમત્કાર કે અદ્ભુત-તત્વના આલેખનનો કશો બોજ પોતાના શિરે ધારણ કર્યા સિવાય વાર્તાકાર ભારે સંયમ દાખવે છે.

આ વાર્તાની મર્યાદા એ છે કે ક્યાંક-ક્યાંક દીર્ઘસૂત્રી વાર્ણન કે માનવીય જીવનની

ક્લિસુક્રી, ઉપરાંત પાત્ર પોતાની જાતનું આલેખન અહંકારથી કરે છે.

જે કે આ કથામાં વાર્તાકારે ‘હું’ અને ‘અમે બધા’નો પ્રયોગ કરીને, વાત માંડવાનું ટાળ્યું છે એ ય સંયમભર્યા આલેખનની કુશળતા દાખવે છે. અન્ય પ્રમેકથાઓનાં પાત્રોનો યે અછડતો ઉલ્લેખ કરીને વાર્તાકારે આ કથાને આપણા દેશ સાથે સાંકળી પાણ છે.

○ ‘અમર પ્રેમી’: લઘુનવલ નહિ, લાંબી વાર્તા:

આ વાર્તાસંગ્રહની કથાઓનો આસ્વાદ કરાવ્યો છે. વરોદરાના શ્રીમતી કલ્પના મોહન બારોટે, પુસ્તકના આરંભ એ આસ્વાદ મૂકાયો છે. એમણે મોટેભાગે કૃતિની રૂપરેખા બાંધીને કથાસાર આપેલ છે. જે કે ક્યાંક ક્યાંક એમણે પોતાનાં મંતવ્યો વ્યક્ત કર્યા છે.

વાર્તા ‘અમર પ્રેમી’ નો આસ્વાદ કરાવતા શ્રીમતી બારોટે એક વાક્ય મૂક્યું છે.

‘આ વાર્તા વાંચતા એક લઘુનવલ વાંચતા હોઈએ તેવો અહેસાસ થાય છે.’^{૩૪}

એવો અહેસાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે, કારણ કે કથાનો પ્રસ્તાર ૭૩ પૃષ્ઠ સુધીનો છે. એ ઉપરાંત લેખકે વાર્તાને (૧) થી (૭) ખંડોમાં વહેંચી આપી છે. એવા વિભાજનથી કોઈને લાગે કે વાર્તાકારે પ્રકરણો પાડીના લઘુનવલ આલેખી છે. જે કે વાર્તાના મૂલ્યાંકનમાં કથાવસ્તુમાંથી ઉઠતા ધ્વનિને ગણનામાં લઈને સ્વરૂપ નિશ્ચિત થાય, તે વધુ યોગ્ય લેખાશે.

‘અમર પ્રેમી’ વાર્તા વિશે વાત કરતાં મેં અગાઉ નોંધ કરી જ છે કે આ કથા આડકથાઓ નથી કે નથી પાત્રના અતીતની વિગતો. અહીં એક જ ‘અતીતકથા’ છે, જે ફ્લોરા પૂર્વ-જીવનને સ્પર્શે છે અને તેનો સંબંધ ફ્લોરા તથા તલવારબાજીની તાલીમ આપતા ગુરુ બ્રુનો સાથે છે. ફ્લોરા અને બ્રુનો તો વર્ષોથી અલગ થઈ ગયાં છે, પણ કવિ કેવેલકાન્ટી માટે તલવારબાજીની સ્પર્ધામાં વિજયી થવું જરૂરી જણાય છે ત્યારે ફ્લોરા ભૂતકાળને ભૂલીને પોતાનાથી અલગ થયેલા પૂર્વ-પ્રેમીને મળીને, કેવેલકાન્ટીને તલવારબાજીની તાલીમ માટે વીનવવા તૈયાર થઈ. આ અતીતકથા વાર્તાના દોર સાથે જરૂરી છે અને એથી કથાપ્રવાહમાં ‘હોવું’ આગંતુક જણાતું નથી.

એ સિવાય કોઈ પાત્રના અતીતનું આલેખન બહુ જોવા મળતું નથી. વળી આડકથાઓ તો છે જ નહિ.

ઈટાલીના ફ્લોરેન્સ શહેરની, ૧૩મી સદીની આ પ્રાણયગાથા છે, એથી વાર્તાકાર મૂળ વાતને અનુસરીને પોતાની રોચક શૈલીમાં એનું આલેખન કરે છે.

વાર્તાનો મૂળ હેતુ તો પ્રારંભમાં જ અંકિત થયો છે: ફ્લોરેન્સ શહેરની ગલીઓમાં યુવાનો પ્રેમની કવિતાઓ લલકારતા સુંદરીઓના પ્રેમ માટે પ્રાણનું બલિદાન દેતા પણ અચકાતા નથી.’

‘અમરપ્રેમી’નો નાયક ઉદાત્ત છે. એ સમર્થ કવિ છે. કવિતા-સર્જન સાથે સંલગ્ન હોવા છતાં એ શારીરિક રીતે ય સશક્ત છે. એ સમશેર ચલાવી જાગે છે, હરીફને મહાત કરીને તલવારબાજીની સ્પર્ધામાં જીત પણ મેળવી શકે છે. સાહસમાં તો તે અજોડ છે. જ્યાં જીવન-મરાણનો પ્રશ્ન હોય, ત્યાં તે પ્રાણની પરવા કર્યા વિના ધસી જાય છે. સામેના પક્ષે જોઈને ‘સ્વર્ગ અપ્સરાથી સૌંદર્યમૂર્તિ’ છે. એ વિશાળ ભવનમાં રહે છે, છતાં એ ધનસંપત્તિની દૃષ્ટિએ અમર નહિ એવા કવિ કેવેલકાન્તીને અંતરતળથી ચાહે છે. એને પામવા માટે વારંવાર અત્યાચારો સહે છે, પણ પોતાના નિર્ધારમાં અટલ રહે છે. કેવેલકાન્તી ઉદ્યાનમાં બેસીને, જોઈને ઉદ્દેશીને લખાયેલી કવિતાઓ લલકારતો રહે છે. કવિતા, સાહસ-શૌર્ય અને પ્રેમ કથાનાયકને વર્યા હોય, એવો એ આ કથાનું નાયકત્વ ધરાવે છે.

વાર્તાકાર પોતાના લક્ષ્યબિંદુ પરથી હજ્યા નથી. પ્રેમ, વેરઝેર, ઉદાતતા, ખમીર અને ખરાપણાના ગુણ ગાવામાં એ તેઓ ઉણા ઉતર્યા નથી. વાર્તાત્વ અને કથાના પ્રસંગો કેન્દ્રબિંદુથી વધુ દૂર હજ્યાં નથી. કથાકાર પોતે જ જો કહેવા માગે છે, એ યોગ્ય શબ્દોમાં અંકિત કરે જ છે.

એક પ્રસંગની નોંધ કરીએ. કેવેલકાન્તી અને એના કટ્ટર હરીફ બ્રુનેટો વચ્ચે ખૂંખાર તલવારબાજી ખેલાય છે. એકબીજા ઉપર મરાણતોલ વાર કરાયા છે. બન્ને વીરો અને શત્રુઓ વચ્ચેની આ સ્પર્ધા ચરમસીમાએ પહોંચે છે, ત્યારે શ્રી ડાહ્યાભાઈએ એ પ્રસંગને આ શબ્દોમાં આલેખ્યો છે:

‘બ્રુનેટો! તે સેંકડો યુવાનોને કદરૂપા બનાવ્યા છે. પરંતુ આજે તારે કદરૂપા થવાની ક્ષણ આવી પહોંચી છે. આજે તારો મદ ઉતારનાર તારી સમક્ષ એક વીર ઉભો છે. તને

આજ સુધી જે ગર્વ હતો કે તારો ગર્વ ઉતારનાર કોઈ નથી તો જોઈ લે કે પ્રભુએ મોકલેલો એ માનવ અહીં જ ઉભો છે.’ એમ કહી કેવેલકાન્ટી બ્રુનેટો ઉપર કૂદ્યો. બ્રુનેટો કેવેલકાન્ટીનો સામનો ના કરી શક્યો. જાગે એના હાથમાંની શક્તિ હાણાઈ ના ગઈ હોય તેમ એ કેવેલકાન્ટીના આવતા ધાને રોકી ના શક્યો. બીજી જ પળે કેવેલકાન્ટીની તલવાર એવી સફાઈથી કરી કે બ્રુનેટોના નાકનું ટેરવું ઉડી ગયું. પ્રેક્ષકગણમાંથી હાહાકાર થઈ ગયો. બ્રુનેટોના કપાયેલા નાકમાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી. નાક વિના બ્રુનેટો ઘણો જ કદરૂપો દેખાવા લાગ્યો.’

આ ફકરામાં વાર્તાકાર કથાનાયકને બરાબર સ્થાપિત કરે છે. ‘વેરઝેર રાખનારનું નાક અંતે તો કપાતું જ આવ્યું છે.’ એવા સ્પષ્ટ શબ્દો નોંધ્યા વિના, વાર્તાકાર એ સત્યને સહજભાવે પ્રતિષ્ઠિત કરે છે.

-પાણ વાર્તાનાયક કવિ, પ્રેમી, શૂરવીર કેવેલકાન્ટીની ટોચનું ઉદાતતા તો આ શબ્દોમાં જોવા મળે છે.

‘મને કોઈની તરફ નથી રોષ કે નથી કોઈ તરફ ધૃણા. સર્વ સુખી થાય અને શાન્તિથી જીવે એ જ મારા અંતરની અભિલાષા છે. આજે હું પાણ લઉં છું કે હવેથી હું કદી કોઈ પાણ સંજોગોમાં કોઈની સાથે યુદ્ધ કરીશ નહીં. કોઈની સાથે તલવારબાજી ખેલીશ નહીં’ એમ કહી કેવેલકાન્ટીએ એની તલવાર બે ટુકડા કરી ફેંકી દીધી.

નાયક અને ખલનાયક વચ્ચેનું છેડાછેડાનું અંતર વાર્તાકારે ખૂબજ સ્પષ્ટરૂપે આલેખેલ છે.

‘અમરપ્રેમી’ કથાને લઘુનવલ ન કહેતા, લાંબી વાર્તા તરીકે ઓળખાવવાના અનેક કારણો મળી આવે છે.

કથાનો પ્રવાહ શિથિલ બનતો નથી. જ્યાં ચર્ચા સંવાદો કે વિવાદોને દીર્ઘ બનાવવાના કેટલાક અવસરો હતા, ત્યાં શ્રી ડાહ્યાભાઈ ઘણી જગ્યાએ સંયમ દાખવીને કથાપ્રવાહને વહેતો રાખી શક્યા છે.

જે રીતે વાર્તા ‘પુનર્મિલન’માં મોટા ભાગનાં પાત્રોની અનાવશ્યક અતીત-કથાઓ નિરૂપી છે, તેમ આ કથામાં બન્યું નથી. આ કથાનું વસ્તુ પુરાતન અને પ્રસિદ્ધ લોક-

પ્રાણયગાથા પર આધારિત હોવાથી વાર્તાકાર જે છે એનાથી યે વધુ વિસ્તારથી કથાનું પુનર્લેખન કરી શક્યા હોત, પણ અહીં એવું થયું નથી. એથી જ તો મોટેભાગે કથા યુસ્ત બની શકી છે.

કવિ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ વાર્તા, વાર્તાના પાત્રો, પ્રસંગો દ્વારા જે કહેવા જેવું હોય તે બધું જ આલેખી દે છે, એથી એમની વાર્તાઓમાં ‘રહસ્ય’ની ગૂંચ નથી જાણાતી. વાંચ્યાનો પરિતોષ જરૂર થાય છે. એમાંનું ડાયસ્પોરિક સંવેદન વિશેષ આસ્વાદ્ય છે.

૪. આદિવાસીનું આકંઠ (વાર્તાસંગ્રહ ‘અમર પ્રેમી’)

આ વાર્તાનો સમાવેશ ડો. બળવંત જાની સંપાદીત ‘ડાહ્યાભાઈ પટ્ટલની ડાયસ્પોરા વાર્તા’માં કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત ‘અમરપ્રેમી’ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓના આસ્વાદ્ય કરાવતા શ્રીમતી કલ્પના મોહન બારોટ લિખિત ભૂમિકામાં યે એની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પૃષ્ઠો આ સશક્ત ડાયસ્પોરા કથા આલેખવામાં આવી છે. અહીં પણ વાર્તાકાર- શ્રી પટેલના અનુભવ પરની લગભગ સત્ય-કથા કહી શકાય એવી રીતે કથાની માંડણી અને એનું આલેખન થયાં છે. જ્યારે તેઓ આફ્રિકાના જંગલો વચ્ચે આવેલા રૂવેન્ઝોરી પર્વતની આસપાસ જકાતી સરકારી અધિકારી તરીકે ફરજ બજાવતા હતા, ત્યારે એમણે ત્યાંના લોકોને માત્ર ફરજની રૂએ જ નહિ, પણ માનવતા અદા કરીને, જાનને જોખમે જે સહાય કરી, સત્ય સુધી પહોંચવા અનેક અડચણો વેઠી એની આ રોમાંચક અને સાહસકથા છે. વાર્તાકારે ત્યાંના સ્થાનિક વાતાવરણ અને લોકમાનસને બરાબર શબ્દબદ્ધ કર્યાં છે.

વાર્તાના બે પૃષ્ઠ પછી આવું વર્ણન વાંચવા મળે છે.

‘તે રાત્રિએ હું (વાર્તાકાર- શ્રી પટેલ) વિચાર કરતો સૂતો હતો કે સિંહ ઉનાળાના દિવસોમાં જંગલમાંથી શા માટે ગામડામાં આવતા હશે? મોડી રાત સુધી મને ઉંઘ ના આવી. હું સંકાળો જાગ્યો. પાંચ અસ્કારીને (સિપાહીને) લઈ હું બાજુના ગામડામાં જ્યાંથી અવાજ આવતો હતો ત્યાં ઉતાવળો જઈ પહોંચ્યો.’^{૩૫}

તેઓ જુએ છે કે પંદરેક વર્ષની છોકરીને સિંહે નખથી લોહીલુહાણ કરી હતી. સારવારથી છોકરી તો બચી ગઈ, પણ એક પ્રશ્ન છોડી ગઈ: સિંહે છોકરીને નખથી જ જખમ કર્યા હતા, પણ જડબાથી ફાડી ખાવાનો પ્રયત્ન કેમ કર્યો નહોતો? આવા હુમલાઓ વર્ષોથી થતા હતા, પણ નખથી ઘાયલ કરનાર સિંહ અન્ય પશુની જેમ જડબાથી લોહી-માંસ ચૂસતો નહોતો.

એ પછી એક વધુ ઘટના પણ ઘટે છે. એ વખતે સિંહે છોકરાને મારી નાખ્યો હતો, પંજથી એનું શરીર વિદીર્ણ થયું હતું, પણ એને માર્યા પછી ઉઠાવી કેમ ન ગયો?

વાર્તાકાર સૂક્ષ્મ-નિરીક્ષણ કરે છે, ત્યારે જાણી શકે છે કે છોકરાના લોહી નીતરતા શરીરમાંથી એનું હૃદય જ ગાયબ હતું!

તેઓ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે:

‘મયાગી! મને વહેમ આવે છે કે પેલા છોકરાનું કોઈએ ખૂન કર્યું હોય!’

વળી આવા ખૂની હુમલાઓ ઉનાળાના વિષમ વાતાવરણમાં જ થતા હતા. જ્યારે શ્રી પટેલ એમના બોય સાથે વાતચીત કરી રહ્યા હોય છે, ત્યારે એમને જાણવા મળે છે:

‘બાના, હવે એક માસ સુધી સિંહ માણસનો ભક્ષ કરશે નહિ; કારણ મહિનામાં એક જ વખત એ માણસને મારે છે.’

આવી બાબતોથી અકળાયેલા જકાતી સરકારી અધિકારી શ્રી પટેલ કબાટોરો જઈને સાન્હાયીફ (મામલતદાર)ને મળે છે, એટલે વાર્તાના વહેણ ઉંડાણથી વહે છે ત્યાં સાન્હાયીફની દીકરી સુન્ગાની અને એ સુન્ગાને ચાહતા અમીર યુવક ઓકોલોની મુલાકાત-પરિચય-વાતચીત થાય છે.

એમની સાથેની વાતચીત પછી તો વાર્તાકારનો વહેમ પાકો થાય છે અને એમને પ્રતીતિ થાય છે કે તે લોકો એમનાથી કંઈક છુપાવે છે.

સાન્હાયીફની પુત્રી સાન્હા સંવેદનશીલ, સુશિક્ષિત અને વ્યવસાયે શિક્ષિકા હતી. એ યુવતી એક મોડી રાતે શ્રી પટેલને એમના બંગલે મળવા આવે છે અને જાણાવે છે:

‘ઓકોલો મારી સમક્ષ બેત્રાણ વખત બોલી ગયો કે આ અમલદાર ગેરહુલાસ કરી

મૃત્યુને નોતરી રહ્યા છે... આપણા રિવાજે, આપણી રીતભાત અને સંસ્કૃતિ એમાં શ્રી પટેલે માથું મારવાની શી જરૂર ?’

એ પછી ત્યાંના ડિસ્ટ્રીક્ટ કમિશ્નર શ્રી પટેલને મળે છે, ત્યારે તેઓ તેમને જણાવે છે:

‘હું માનું છું કે... સિંહ નથી મારતો પણ કોઈ માણસો તેમનું ખૂન કરતા લાગે છે.’

ડોક્ટર બેલેન્ટાઈના મૃત્યુનો ડિસ્ટ્રીક્ટ કમિશ્નર ઉલ્લેખ કરે છે, ત્યારે શ્રી પટેલ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાને થયેલો અનુભવ જણાવે છે:

‘પરંતુ તમે જે તે વખતે ધારીને જોયું હોત તો માલૂમ પડત કે સિંહના દાંતના ઘા ક્યાંય હતા નહિ. વધુમાં બેલેન્ટાઈનના શરીરમાં હૃદય નહિ હોય. કારણ ખૂની, માણસનું હૃદય કાઢી જતા હોય એમ મારું માનવું છે.’

આ રીતે, વાર્તાકાર કુશળ બેરિસ્ટર હોવાને લીધે પણ, રહસ્યનો તાગ પામવા ક્રમબદ્ધ રીતે આગળ વધે છે અને સત્ય સુધી પહોંચે છે કે માણસખાઉં સિંહના ઓઠા નીચે રીતસર અનેક વર્ષોથી મનુષ્યોની હત્યાઓ થાય છે! એ પછી તેઓ પ્રતિજ્ઞા લે છે:

‘જ્યાં સુધી એ ખૂની લોકો પકડાય નહિ ત્યાં સુધી હું જંપીશ નહિ.’

એ પછી તો અનેક ઘટના ઘટે છે. તપાસ કરતાં એવું પણ જાણવા મળે છે કે ચોમાસાના આઠ માસમાં કદી એ સિંહો કોઈને હેરાન કરતા નથી.

એ પછી તો ત્યાંના લોકોનાં જીવનમાં પ્રવર્તતા વહેમો, જંતરમંતર, ભૂતપિશાય અને દુષ્ટતાભરી કાળી વિદ્યાઓના પડળો ઉખળે-ઉકલે છે. વાર્તામાં ગેબી આબોહવા જામી જાય છે, પણ એ દ્વારા વાર્તાકારનો ઉદ્દેશ તો સિંહની ખોળ ઓઠેલા હિંસક માનવો શા માટે નિર્દોષોના હૃદય ખેંચીને જ્યાફત ઉડાવે છે ! એની પાછળ માત્ર હિંસ્રવૃત્તિ છે, અંધશ્રદ્ધા છે કે કોઈ અગમનિગમભર્યા દૈવી રીતરિવાજ? કે પછી કોઈ ઈષ્ટદેવને બલિ ચઢાવવામાં આવે છે?

એક ભયંકર રાતે શ્રી પટેલ અને એમના અસ્કારી (સિપાહી) પર સિંહના રૂપમાં આવેલા બે માણસો હુમલો કરે છે, ત્યારે ગોળીબાર કરવામાં આવે છે. એમાંથી એક સિંહ-

સ્વાંગધારી સારી રીતે ઘવાય છે, પણ એ ગુલાંટ ખાઈને જંગલમાં અદ્દશ થઈ જાય છે.

પાછળથી તપાસ કરે છે, ત્યારે જાણવા મળે છે:

‘મેં તપાસ કરી તો માલુમ પડ્યું કે સિંહના નખ, ચામડું અને માથાનો ભાગ પહેરેલો પાંત્રીસ વર્ષની વયનો એક આફ્રિકન હતો. મારી પિસ્તોલની એક ગોળી એની કેડમાં અને બીજી એની છાતીમાં વાગી હતી. એનું પ્રાણપંખી ઉડી ગયું હતું. એના મોંમાથી દારૂની વાસ આવતી હતી. એના આખા શરીરે સિંહના જેવો રંગ લગાવેલો હતો અને છાતી ઉપર ઘૂંટણથી સિંહનું ચિત્ર દોરેલું હતું... મને ખાતરી થઈ ગઈ કે સિંહના પૂતળાની જેમ પૂજા કરવાનું સ્થાન અહીં નજીકમાં જ હોવું જોઈએ.’

એ પછી શ્રી પટેલ યુવાન પોલીસ ઓફીસર જેફી જેન્સને સાથે રાખીને તપાસ ગતિશીલ બનાવે છે.

વળી હૃદય કાઢી નખાયેલી એક સ્ત્રીનું શબ તેમને મળી આવે છે. જે કે હવે તેઓ રહસ્યની વધુ નિકટ પહોંચી ગયા છે.

પૂર્ણિમાને હજી બે દિવસ બાકી હતા, ત્યાં તે તપાસ અધિકારીઓને પ્રતીતિ થાય છે કે પૂર્ણિમાને દિવસે અંધશ્રદ્ધામાં ફસાયેલા એ ધર્મઝનૂન લોકો એમના ઈષ્ટદેવની ખાસ પૂજા કરે છે અને ત્યારે કોઈ બલિ પણ ચઢાવતાં હશે’ એ ઉત્સવ દરમિયાન ઢોલનગારાં પ્રચંડ અવાજેથી ખીણો-પહાડીઓ ગાજી ઉઠતી! એ લોકોને ઝબ્બે કરવા માટે પૂર્ણિમાની રાતે ખીણમાં ઉતરી પડવાનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે.

અંતે, પૂર્ણિમાની રાતે, એ બેય સાહસવીરો ગુફાના પ્રવેશદ્વાર સુધી પહોંચી જાય છે. ત્યાં જુએ છે-

‘એક યુદ્ધ માણસ જાણે પુરાણા વખતનો અવધૂત હોય તેમ એક લંગોટી પહેરીને બેઠો હતો. એની સામે અકોલો (સુન્ગાનો પતિ) બેઠો હતો. બાજુમાં લગભગ પાંત્રીસથી ચાળીસ માણસો ગંભીર બની બેઠા હતા... સિંહની મૂર્તિ બેઠેલા સિંહ જેવી હતી. એ આખા શરીરે રક્તવાર્ણી હતી. કોઈ જગ્યાએ શ્વેત દેખાતી હતી.’

એ સિંહની મૂર્તિના ગળા ઉપર મોટો ચીરો પડેલો હતો.

તે ગુફાના ભયાનક વાતાવરણ અને ત્યાંની પ્રાણઘાતી અંધશ્રદ્ધાનું બયાન વાર્તાકારે ભારે કુશળતાથી આલેખ્યું છે.

એ વૃદ્ધ પુજારી કહે છે કે પચીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે એ સિંહ-પ્રતિમામાં તિરાડ પડી હતી, ત્યારે ક્રોધિત થયેલા ઈષ્ટદેવને ઓળે પોતાના પુત્રનો ભોગ ધરીને પ્રસન્ન કર્યા હતા.

પછી અંધશ્રદ્ધા અને હિંસક પ્રવૃત્તિમાં રમમાણ એ વૃદ્ધ પુજારી ઓકોલોને કહે છે:

‘આજે હવે તારે ભોગ આપવાની આગી આવી ચૂકી છે.’

‘પ્રભો! હું મારા પ્રાણનું બલિદાન આપવા પાણ તૈયાર છું.’

‘ઓકોલો!... તારા હાથે જ અમારી સમક્ષ મારા પ્રિયજનનો તારે ભોગ આપવો પડશે. તારું સૌથી વધારે પ્રિય એવું આજે કોણ છે?’

‘પ્રભો! મારી સુન્ગા.’

‘તો એને અહીં તમારી સમક્ષ લાવી તારે એને સિંહનખથી મારી ઈષ્ટદેવની આ પહેલી તરાડ પૂરવી પડશે. ત્યાર પછી જ ઈષ્ટદેવ સંતુષ્ટ થશે.’

‘જેવી પ્રભો આપની આજ્ઞા.’

એ કઠોર વાત સાંભળીને ગુપ્ત સ્થાને રહીને તમાશો જોતાં મિ.પટેલ અને પોલીસ અધિકારી જોન્સ ભીતરથી સળગી ઉઠે છે. એ હડબડાટમાં મિ.પટેલ પકડાઈ જાય છે અને એમના કહેવાથી જોન્સ ઝડપથી નાસી છૂટે છે. વાર્તા-આલેખકને, મિ.પટેલને ગુફાના એક ખૂણે બાંધી દેવામાં આવે છે.

ત્રણ દિવસ બાદ સુન્ગાને ગુફામાં ઢસડી લાવવામાં આવે છે. ઓકોલો પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની સુન્ગાને કહે છે.

‘સુન્ગા! તું મને પ્રાણથી પાણ વધારે પ્યારી છે- તારી જિંદગી મને મારા પ્રાણથી પાણ વધારે પ્યારી છે, આથી તો તારો ભોગ આપવાનું મેં કબુલ કર્યું છે. આપણા કુલદેવતા આજે મારી પ્યારામાં પ્યારી વસ્તુનો ભોગ માગી રહ્યા છે. આ મંદિરના ગુરુ છે તે મારા દાદા છે.’^{૩૬}

એટલે કે જે દાદાએ અંધશ્રદ્ધાને ય લજવે એવા કરતૂતથી પોતાના પુત્રનો બલિ

ચડાવ્યો હતો, તે પૂજરી દાદો આજે એના પૌત્રને પોતાની પત્નીનો ભોગ ધરાવવા આજ્ઞા આપે છે. જેમ અકોલોના પિતાએ હસતાં હસતાં એમનાં પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું, એમ અકોલો એની પત્ની સુન્ગાને કહે છે કે તું પણ તારા પ્રાણનું બલિદાન આપ!

એનો જવાબ સુન્ગા વેધક પ્રશ્ન કરે છે.

‘ઓકોલો! તું કહેતો હતો કે તું મને પ્રાણથી પણ વધારે પ્યાર કરે છે. તું મને પ્યાર કરીને પરણ્યો તે મને મારી નાખવા?’^{૩૭}

એ બિંદુએ વાર્તાકાર ત્રાજવા બે પદ્ધાંમાં નહિ, પણ એક જ પદ્ધામાં પ્યાર અને અંધશ્રદ્ધાને પડખોપડખ મૂકીને તોલવાની કોશિશ કરે છે. ભારે કશમકશભરી કસોટીની ઉપસ્થિત થઈને ત્યાં રહેલ પ્રત્યેક પાત્રને તીણી નજરે તાકે છે!

કથાકાર-જકાતી અધિકારી ઓકોલોને કહે છે:

‘મને તારી દયા આવે છે કે આવી રૂપવતી, સુશીલ, ભાણેલીગણેલી અને વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળી પત્નીને તું આ મૂર્ખ લોકોની અંધશ્રદ્ધામાં પાગલ બની આજે મારવા તૈયાર થયો છે.’^{૩૮}

‘પરદેશી! તું તારી જબાન બંધ કરી દે. નહિતર જીભ જ ખેંચી નાખીશ.’

‘ઓકોલો! સત્યની જીભ ખેંચવા માટે ભલભલા મહારથી શક્તિમાન થયા નથી તો તારા જેવા એક જંગલી અવસ્થામાં જીવતા પામર મનુષ્યનું શું ગયું!’

એ રાતે સિંહના નખ અને ચામડાં ધારણ કરી, સૌ નશામાં ચકચૂર બનીને નૃત્ય કરે છે. સિંહનખ ધારણ કરેલો વિકરાળ ઓકોલો સુન્ગાને મારી નાખવા આગળ ધપે છે તે સુન્ગાનાં આંસુ જોઈને એકાએક થંભી જાય છે!

છતાં યે અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને ઓગે એ નખ સુન્ગાના ખભા પર ખોસી દીધા. સુન્ગાના ખભામાંથી લોહીની ધાર વહી... સુન્ગાના શરીરમાંથી વહેતું લોહી, એની હૃદયચીરતી ચીસ વગેરેથી ઓકોલો બીજે જન્મ કરી શક્યો નહિ.

લો, ત્રાજવાના એક જ પદ્ધામાં રહેલા પ્યાર અને અંધશ્રદ્ધામાંથી પ્યારનો જવલંત વિજય થયો!

ઓકોલો સિંહ નખ ડંગોળીને, દાદાને કહે છે:

‘ના, ના, આ ધર્મ નથી. જેમાં સ્નેહીજનોનો આ રીતે નાશ થતો હોય, જેમાં નિર્દોષ મનુષ્યોનો વગર કારણે ભોગ અપાતો હોય એ ધર્મ નથી. આ પરદેશી કહે છે તે જ સાચો ધર્મ છે- મનુષ્યની મનુષ્ય પ્રત્યેની પ્રીત, સ્નેહ, માનવતા હું તમારા ઈષ્ટદેવને ધિક્કારું છું. મારી પ્રિય પત્નીનો એ ભોગ લેવા માંગે છે. હું જીવતો છું ત્યાં સુધી એ કદી નહી બની શકે.’

પછી તો ઓકોલોને ય બંધક બનાવી દેવામાં આવે છે.

અંતે, ધીના ઠામમાં ધી રેલાઈ જાય છે. ‘મધુરેણુ સમાપેત’ એ ન્યાય મુજબ જેઝી જોન્સ બંદૂકધારી પોલીસ પલટાણ સાથે આવી ચડે છે. અંધશ્રદ્ધામાં રાચતા સૌ ભકતો સમેત ધર્મગુરુને ય પકડી લેવામાં આવે છે. મનુષ્યભક્ષી સિંહની પ્રતીમા પણ તોડી પાડવામાં આવે છે. ગુનેગારોને જન્મટીપની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. હા, ઓકોલો સજામાંથી ઉગરી જાય છે.

ખરેખર, તો એ તબક્કે વાર્તાનું સમાપન થવું જોઈતું હતું, પણ વાર્તા વાર્તાકાર થોડી લંબાવે છે. તેઓ પાઠક પર કશું છોડવા ન માગતા હોય એમ તેમની કામગીરી પૂર્ણ થવાથી કમ્પાલા જવાની તૈયારી કરે છે. એમની વિદાયવેળાએ સુન્ગા અને ઓકોલો એમને મળવા આવે છે.

કથાના સમાપન પહેલા મૂકાયેલા થોડાં વાક્યો આ રહ્યાં:

‘એમની બત્રેની આંખમાં ઉભરાયેલા આંસુએ મારી આંખો ભીની થઈ ગઈ. માનવતા, સ્નેહ, પ્રેમની લાગણીઓ, ક્યાં ક્યાં ક્યારે ક્યારે અને કેટલી કેટલી કવિતા જન્માવતી? અજાણ્યા પ્રદેશનો હું અજાણ્યો પ્રવાસી આ દૂર દૂરના પ્રદેશમાં પણ એક સ્નેહનું ઝરાણું જન્માવી શક્યો, એ જ મારા આત્માનો અજોડ સંતોષ અને દિવ્ય આનંદ છે.’^{૩૯}

આમ લેખક-પાઠક ઉભયપક્ષે પરિતૃપ્તિનો અહેસાસ કરાવીને આ કથા વિરમે છે, ત્યારે બુદ્ધિમાન વાચકની ભીતરે થોડા અછડતા પ્રશ્નો જાગે, તે સ્વાભાવિક છે. વાર્તાનું કલાકૌશલ્ય અને થોડા દીર્ઘસૂત્રી નિરૂપણની વાત કરીશું.

વાર્તા ઠીકઠીક લાંબી હોવા છતાં શ્રી ડાહ્યાભાઈની વાર્તા-કહેણી એટલી રસાળ છે કે તે વાચકને અંત સુધી જકડી રાખે છે. કથા માટે જે એમાણે અદ્ભુત વિષય પસંદ કર્યો તે બાબત અને સાવ અજાણ એવા જંગલી વિસ્તારનું વાસ્તવ-નિરૂપણ જમાપાસા રૂપ છે. વાર્તાનું વાતાવરણ અનોખું હોવા છતાં રોચક અને આકર્ષક છે. એ પ્રદેશના લોકમાનસને પ્રતિબિંબિત કરવામાં લેખક મોટેભાગે સફળ થયા છે. અલગ-અલગ પાત્રોની જુદી-જુદી રૂપરેખાઓ અંકિત કરવામાં જે એમને સિદ્ધિ સાંપડી છે.

ખાસ નોંધવા જેવી વાત એ છે કે વાર્તામાં વાર્તાકારની ઉપસ્થિતિ હોવા છતાં કથાના એક આગવા પાત્રરૂપે ઉતરી આવે છે. કથાની ગતિ અને ગૂંથાણીમાં જે એમની અભિનૃતા સિદ્ધ થાય છે. વાર્તાના પ્રવાહને ગતિમાન રાખવામાં એમનું ઉલ્લેખનીય યોગદાન રહે છે. અગાઉ નોંધ્યું છે તેમ તેમની બેરિસ્ટરી કુશળતાને લીધે રહસ્યના પડળો ઉખેળવામાં તેઓ કાબેલ પુરવાર થયા છે. અજાણ વિદેશી ભૂમિ પર હિંદી અધિકારી જે મમતા અને સ્નેહ દાખવી ત્યાંની પ્રજાની પ્રશંસા પામે છે, તે એક સાક્ષ્ય-ગાથા લેખી શકાય.

માનવતા, સ્નેહ અને પ્રેમ જેવા ઉદાત્ત તત્વોનું આર્દ્ર આલેખન શ્રી ડાહ્યાભાઈએ કર્યું છે અને વિસંવાદભર્યા હિંસક તત્વો સામે સંવાદપૂર્ણ આબોહવા સ્થાપી શક્યા છે, તે તેમના સંવેદનશીલ આંતરિકને અભિવ્યક્ત કરે છે.

ખાસ કરીને જંગલમાંની એ ભેદી ગુફા, ગુફામાંના અંધશ્રદ્ધાથી ખચિત ભક્તમંડળ, એ ગુફાની ઈષ્ટદેવની ભયાનક પ્રતિમા, એ પ્રતિમાની જુગુપ્સાપ્રેરક આરાધના, એક જ પરિવારમાંથી અપાતાં બલિદાનો, પળેપળે પલટાતાં દ્વયો અને એ બધાંનું આલેખન, સવિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. એમ છતાં જે, અગાઉ નોંધ કરી છે તેમ વાર્તાકાર કશું પણ પાઠકની કલ્પના અને વિચારશક્તિ પર છોડવા માગતા નથી. કદાચ અશેષ આલેખન એમની વાર્તાકળાનો એક અંશ હોઈ શકે.

આ વાર્તા લાંબી વાર્તા છે કે લઘુનવલ? આ પ્રશ્ન વિશે થોડી વિચારણા અત્રે પ્રસ્તુત છે.

ટૂંકી વાર્તા-નવલિકા-લાંબી વાર્તા- લઘુનવલ- નવલકથા, આ સઘળા સાહિત્ય-

પ્રકારો વિદેશી-ભૂમિની ઉપજ છે. આપણા દેશમાં અને રાજ્યમાં એ સ્વરૂપોનું અવતરાણ થયું, એની પ્રબળ અસર રહી, પછી એને પોતીકી આકૃતિ મળી- માવજત થઈ; એનો ઈતિહાસ લાંબો છે.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની કારકિર્દી વિદેશોમાં વિકસીત થઈ છે. એમણે લખેલ પ્રસ્તાવનાઓમાંથી પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તેઓ સમર્થ વિદેશી વાર્તાકારોના સર્જનથી સુમાહિતગાર છે. બાલ્ઝાક, અને મોપાસા જેવા મોટા ગજના વાર્તાકારોના કથાસાહિત્યની જગતના કથાકારોના સર્જન પર ઘણી મોટી અસર વર્તાય છે, એવી નોંધ પણ એમણે કરી છે. એડગર એલન પોની કથાશૈલીની અસર શ્રી ડાહ્યાભાઈની વાર્તાલેખન પર છે, એવું એમણે પોતે સ્વીકાર્યું છે. એ અંગે ‘અમરપ્રેમી’ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓનો આસ્વાદ કરાવનાર વરોદરાના શ્રીમતી કલ્પના મોહન બારોટે ય નોંધ્યું છે.

‘આ વાર્તા (આદિવાસીનું આકંદ) વાંચતાં એમ લાગે છે કે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની ટૂંકીવાર્તાઓ એડગર એલન પોની વાર્તાઓની જેમ એકદમ કોઈક ઘટનાથી શરૂ થાય છે અને જાણવી જોઈતી જરૂરી છે તેટલી બધી જ વિગતો વાર્તા દરમિયાન જ લેખક આપણને કહી દે છે.’^{૪૦}

આ અવતરાણ વાર્તાકારની આલેખનની આંશિક મર્યાદા પ્રત્યે અંગુલીનિર્દેશ કરે છે, એવું પ્રતીત થાય છે.

બીજી એક-બે બાબતો નોંધવા જેવી છે.

પ્રસ્તુત વાર્તા ‘આદિવાસીનું આકંદ’માં તેઓ નિરૂપે છે:

‘જ્યારે ગાંધીજી જેવા દેવદૂતોનો ભોગ આપણે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે એટલી પ્રતીતિ થાય છે કે દેવો પણ તેમનાં સ્વજનોનો ભોગ આપે છે.’

એમનું આ મંતવ્ય થોડું અંગત અને વાર્તામાં એકરસ ન થયું હોય, એવું ભાસે છે.

ગીતાના શ્લોકો પણ આ કથામાં ટાંકવામાં આવ્યા છે. ‘કૃતનિશ્ચયી થવું’, ‘આત્માની અમરતા’, ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ સ્થિતિ’ વગેરે બોધ વૈશ્વિક હોવા છતાં વાર્તામાં સહેજસાજ ઉભડક હોય અને ઉપરથી ચોંટાડેલો હોય એમ લાગે છે.

ઓકોલો જેવા નિર્દય અને અંધશ્રદ્ધાથી ખચિત પાત્રનું હૃદય-પરિવર્તન થોડુંક આકસ્મિક જાગાય છે. એમાંય એના મોંમા-સંવાદમાં જે કેટલાક શબ્દો મૂક્યા છે તે પાત્રગત હેસિયત કરતાં લેખકની સર્જનશક્તિના લાગે છે. ઉદાહરણરૂપે ઓકોલો એના દાદા-ધર્મગુરુને હૃદય-પરિવર્તન પછી કહે છે:

‘જેમાં નિર્દોષ મનુષ્યોનો વગર કારણે ભોગ અપાતો હોય એ ધર્મ નથી. આ પરદેશી કહે છે તે જ સાચો ધર્મ છે- મનુષ્યની મનુષ્ય પ્રત્યેની પ્રીત, સ્નેહ, માનવતા.’^{૪૧}

વાર્તાનો અંત પાણ થોડો લંબાઈ ગયો છે. અંધશ્રદ્ધાનો વિલય થાય અને એકતાની આબોહવા લહેરાય છે, એ સંતોષજનક વાત છે. એમ છતાંયે એનો ખુલ્લો સ્વીકાર કરવો એ બાબત થોડુંક દીર્ઘસૂત્રી આલેખન લેખી શકાય.

આ બધું હોવા છતાં આ કથામાં અવાંતર-કથાઓ જેવા મળતી નથી. ‘પુનર્મિલન’ વાર્તામાં જેમ અનેક અતીત-કથાઓ છે, તે પાણ આમાં નથી. હા, ક્યાંક-ક્યાંક નિજી ચિંતન અને સદગુણોની તરફદારી ડોકાય છે; પાણ એથી આ કથા ‘આદિવાસીનું આકંદ’ લઘુનવલ નથી બનતી.

સ્વતંત્ર નવલિકાનું સ્વરૂપ જળવાયું નથી, પાણ લાંબી વાર્તા આ કથાને જરૂર લેખી શકાય. અંધશ્રદ્ધાને નકારવામાં વાર્તાકાર ઘણે અંશે સફળ રહ્યા છે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલની ખરી ડાયસ્પોરા પ્રકારની લાંબીવાર્તા અને લઘુનવલ જાગાતી થોડી કૃતિઓમાંથી પસાર થતા વાર્ણનમાંથી, વાર્તાપરણમાંથી એ વાતચીતના સંવાદમાંથી આખરે ડાયસ્પોરિક વાર્તાની કલાત્મક કથાસૃષ્ટિ આકાર ધારણ કરતી જેવા મળે છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ તળગુજરાતની વાર્તા પરંપરામાં નોખી ભાત પાડે છે. આ બધા કારણો ડાહ્યાભાઈ પટેલની લાંબી વાર્તાની સૃષ્ટિ અને લઘુનવલની સૃષ્ટિમાંથી પસાર થતાં દષ્ટિગોચર થયા અને એમાંથી ડાહ્યાભાઈ પટેલની કથાલેખક તરીકેની આગવી સિદ્ધિ પાણ પ્રગટ થઈ, તેનો નિર્દેશ ઉદાહરણોને અનુષંગે અહીં મૂકી શકાય.

પાદટીપ

- ૧ 'પુનમિલન', ડાહ્યાભાઈ પટેલ, પૃષ્ઠાંક-૧૦
- ૨ ટૂંકી વાર્તા 'શિલ્પ અને સર્જન', ડૉ. ઈશ્વરલાલ ર. દવે, પૃષ્ઠાંક-૨૨
- ૩ 'પુનમિલન', ડાહ્યાભાઈ પટેલ, પૃષ્ઠાંક-૯
- ૪ 'ધૂમકેતુ', પૃષ્ઠાંક-૪
- ૫ 'આભંગ', ચંદ્રકાંત બક્ષી, પૃષ્ઠાંક-૧૧૬
- ૬ 'આભંગ', ચંદ્રકાંત બક્ષી, પૃષ્ઠાંક-૧૧૫
- ૭ 'અમરપ્રેમી', ડાહ્યાભાઈ પટેલ, પૃષ્ઠાંક-૨૦
- ૮ ટૂંકી વાર્તા શિલ્પન અને સર્જન, ડૉ. ઈશ્વરલાલ ર. દવે, પૃષ્ઠાંક-૨૯
- ૯ 'લઘુનવલવિમર્શ', ડૉ. નરેશ વેદ, પૃષ્ઠાંક-૩૮
- ૧૦ 'કથાવિમર્શ', ડૉ. નરેશ વેદ, પૃષ્ઠાંક-૯
- ૧૧ ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ, સંપા. ડૉ. બળવંત જાની, પૃ.
- ૧૨ 'પન્નાબળ', ડાહ્યાભાઈ પટેલ, પૃષ્ઠાંક-૬૪
- ૧૩ એજન પૃષ્ઠાંક-૭૯
- ૧૪ એજન પૃષ્ઠાંક-૮૮
- ૧૫ એજન પૃષ્ઠાંક-૯૨
- ૧૬ 'પુનર્મિલન' ડાહ્યાભાઈ પટેલ, પૃષ્ઠાંક-૬
- ૧૭ એજન પૃષ્ઠાંક-૨૩
- ૧૮ એજન પૃષ્ઠાંક-૧૦૧
- ૧૯ ડાયસ્પોરા અને પન્ના નાયકની કવિતા, ડૉ. નૂતન જાની, પૃ. ૧૨
- ૨૦ 'ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય', મણિલાલ હ. પટેલ,
- ૨૧ 'અમર પ્રેમી', ડાહ્યાભાઈ પટેલ, પૃષ્ઠાંક-૧૯
- ૨૨ એજન પૃષ્ઠાંક-૭૨
- ૨૩ એજન પૃષ્ઠાંક-૭૩

- ૨૪ એજન પૃષ્ઠાંક-૧
- ૨૫ એજન પૃષ્ઠાંક-૧૦
- ૨૬ એજન પૃષ્ઠાંક-૮
- ૨૭ એજન પૃષ્ઠાંક-૧૧
- ૨૮ એજન પૃષ્ઠાંક-૩૧
- ૨૯ એજન પૃષ્ઠાંક-૩૨
- ૩૦ એજન પૃષ્ઠાંક-૩૨
- ૩૧ એજન પૃષ્ઠાંક-૬૦
- ૩૨ એજન પૃષ્ઠાંક-૬૧
- ૩૩ એજન પૃષ્ઠાંક-૭૨
- ૩૪ એજન પૃષ્ઠાંક-૬
- ૩૫ 'અમર પ્રેમી', ડાહ્યાભાઈ પટેલ, પૃષ્ઠાંક-૭૬
- ૩૬ એજન પૃષ્ઠાંક-૧૨૦
- ૩૭ એજન પૃષ્ઠાંક-૧૨૦
- ૩૮ એજન પૃષ્ઠાંક-૧૨૧
- ૩૯ એજન પૃષ્ઠાંક-૧૨૬
- ૪૦ એજન પૃષ્ઠાંક-૬
- ૪૧ એજન પૃષ્ઠાંક-૧૨૪

પ્રકરણ : ૫

ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા નવલકથાનું અધ્યયન

ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા પ્રકારની ખરા અર્થમાં શુદ્ધ ગાગી શકાય એવી નવલકથાઓ માત્ર પાંચ જ છે. અહીં તે શુદ્ધ ડાયસ્પોરિક નવલકથાઓની વિષય સામગ્રીમાંથી ઉપસતા ડાયસ્પોરિક સંવેદનજગતનો અને એની સાથે વાણાચેલાં ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સમાજના ગમા-આગમા અને પરિસ્થિતિની સામેનાં મુકાબલાઓનો પરિચય કરાવવા ધાર્યો છે. ખાસ કરીને તળભૂમિની ગુજરાતી નવલકથાઓમાં ન પ્રયોજાયેલ હોય એવા કથાનકો અહીં ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક નવલકથામાં સ્થાન પામેલાં છે. એ રીતે ગુજરાતી નવલકથાનાં ઈતિહાસમાં આ નવલકથાઓ આગવા સ્થાન અને માનની અધિકારી બની રહેશે. અહીં એમની નવલકથાઓ અને એમાં નિરૂપાયેલાં ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી પ્રજાના સંવેદનજગતને વિષયવસ્તુને માધ્યમ બનાવીને પરિચય કરાયેલ છે. ક્રમશઃ એ નવલકથાઓ અવલોકીએ.

૧. ‘વનની વાટે’નું ડાયસ્પોરિક વિષયવસ્તુ

વિદેશોમાં ગરવી ગુજરાતી ભાષાનો ધ્વજ લહેરાવનાર અનન્ય સાહિત્ય સેવક શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલને આખું ગુજરાત ઓળખે છે. વિશ્વગુર્જરી પુરસ્કારથી વિભૂષિત ‘મોહનગાંધી મહાકાવ્ય’ જેવા પાણ કાવ્યગ્રંથનાં બાર ભાગના સર્જક, દશ-બાર નવલકથા અને નવલિકાઓ સંગ્રહોના કર્તા, ડાહ્યાભાઈ પટેલની ‘વનની વાટે’ નવલકથા મહત્ત્વની ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક કૃતિ છે.

૧૯૫૫માં પ્રકાશિત થયેલ આ કથા તેમના ધર્મપત્ની સ્વ. ઊર્મિલાને અર્પણ કરતાં પ્રારંભમાં કાવ્યાંજલિ અર્પેલ છે. ડાહ્યાભાઈ પટેલ જ્યારે યુગાન્ડા સરકારનાં જકાતખાતામાં અમલદાર હયતાં. ત્યારે થોડાસમય માટે યુગાન્ડા અને બેલ્જિયમની સરહદ ઉપર આવેલી હિન્દી વસાહતથી દૂર “પોન્ડવે” નામની જગ્યાએ કર્ણાગોમાંથી દાણચોરી કરતાં આફ્રિકન લોકોને અટકાવવા જવાનું થયું.

ત્યારે લેખક અને તેમના સ્વર્ગસ્થ પત્ની ઊર્મિલા સાથે જે ગાઢ અને ઔદાર્યભરી ભીષણ રાત્રિઓએ રૂવેન્ઝોટી - ચંદ્રગિરિ પર્વતની તળેટીમાં ફર્યા. ગાઢ અને ભયાનક જંગલમાં સિંહ, ચિત્તા કે અજગરની હિંસક ભીષણ તરાપનો ભોગ બનતા હરાણ, ડુક્કર કે ઝિબ્રાની

હૃદયચીરતી વાતાવરણને ક્રુણતાથી ભરી દેતી અસો સોભવી. તેમજ યુરોપિયન સંસ્કૃતિની નિર્દોષ પ્રાણીઓને મારવાની રીત વગેરેના સાક્ષી બનવાનું થયેલા.

નિર્દોષ હાથીની કારમી ચીસ સાંભળી ઊર્મિલાનું સ્ત્રીહૃદય દ્રવી ઉઠતું. જે પ્રસંગથી “હું હવે કદી હાથીદાંતનું કોઈ આભુષણ પહેરીશ નહિ” એવી ઊર્મિલાની પ્રતિજ્ઞા વગેરે અનુભવો થયેલા. એ વાતને વર્ષો વીતી ગયા,

ગુજરાતની ખ્યાતનામ પ્રકાશનસંસ્થા ‘ભારતીય સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડનાં સંચાલક અને તેમના પરમમિત્ર ઈશ્વરલાલ દવે જ્યારે સંસ્થાના વિકાસ અને સાહિત્યના પ્રચાર અર્થે યુગાન્ડા આવે છે ત્યારે લેખક તેમને થયેલા અનુભવો વર્ણવે છે. “ આ વસ્તુને નવલકથારૂપે મૂકો, વાચકોને ઘણું જ જાણવાનું અને એક નવો જ પ્રદેશ જોવા મળશે ”

શ્રી ઈશ્વરભાઈની આ પ્રોત્સાહનભરી સૂચનાથી દિલમાં સૂતેલી જૂની સ્મૃતિઓ જાગી ઊઠી અને એમાંથી ઉદ્ભવ્યું આ ‘વનની વાટે’ નવલકથાનું કલેવર.

આ વાર્તામાં બે ભિન્ન વિચારધારાને એક કલાત્મક તારમાં વણી સુંદર કથાતત્ત્વ આકાર પામ્યું છે. એક છે ડૉક્ટર સ્ટીવન્સ અને બીજી ઝેબ્યુન્નીસા.

જંગલમાં મંગલ સર્જનારી એક નારી જેની સામે વેર અને પ્રેમ આવી જતાં કેવી સ્થિતિ સર્જાય છે? તે આફ્રિકાનાં ઘનઘોર વનો જેટલી જ ગાઢ કથા છે. જેમાં દિલેરી છે, બદલાની આગ છે, અને બલિદાનની ભવ્યતા છે.

તો બીજી બાજુ દુઃખી અને વ્યાધિગ્રસ્ત અજ્ઞાન અને અબુધ એવા આફ્રિકનો માટે પોતાનું સમગ્ર જીવન ન્યોછાવર કરનાર. જીવના જોખમે એ ગાઢ જંગલોમાં જે માણસે પોતાની જીવાની અને ભણતર એની સંસ્કૃતિ બધું જ પશુવન જીવના માણસોની પાછળ ખર્ચી નાખ્યું છે એવા ડૉક્ટર સ્ટીવન્સ. જેના સમર્પણ પાછળ એવી કઈ પ્રબળ પ્રેરણા હશે ? કઈ એવી તમન્ના હશે ? જે આટલી બધી આહૂતિ આટલો ભોગ આટલો ત્યાગ કરવા શક્તિ આપતા હશે ? તેની આ છે અદ્ભૂત દાસ્તાન.

“દિનેશ ! આ અજાણ્યા મૂલકમાં એકલૂ અટૂલી આ સ્ત્રી કેવી રીતે રહેતી હશે ?

“ઊર્મિલા ! હું પણ એજ વિચારું છું. પચાસ વરસની એની ઉંમર હશે એમ માનું છું. એની આંખો હિંસક પ્રાણી જેવી છે.”

આમ ઊર્મિલા દ્વારા પૂછાયેલા ઉદ્દગારવાચક પ્રશ્નથી કથાનો પ્રારંભ થાય છે. “પેલી સ્ત્રી સામે ટીંગાડેલા ફોટા પાસે ધીનો દીવો કરી, ફૂલ-ચઢાવી, ધીરા સૂરે પ્રાર્થના કરતી હતી. વચમાં વચમાં નિસાસા નાખતી એ એના બંને હાથ આકાશભાગી ઊંચા કરી જાણે ખુદાની દયા ના યાચતી હોય તેમ ભાવ વ્યક્ત કરતી હતી. એ જોઈ લેખક વિચારમગ્ન બની જાય છે. “ આ મુસલમાન સ્ત્રી હિંદુની માફક કોઈના ફોટાની પૂજા કરી રહી છે ?” જગતની વિચિત્રતા કેવી ? એ સ્ત્રીના તેજસ્વી, ઊંચા રક્તવાર્ણા દેહને જોઈ રહે છે. શું રહસ્ય છે આ સ્ત્રીનું ? શી છે એની કથા ?

રાત્રે બહારના રવેશમાં આ દૃશ્ય જોઈ પાછા ફરે છે. ડોલ સાથે પગ અથડાતા કૂતરો અવાજ સાંભળી ભસવા લાગે છે. પેલી સ્ત્રી જ્ઞાનસ લઈ એના ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ઉંબરની ઠોકર લાગતા ત્યાંજ ગબડી પડી. જ્ઞાનસમાંથી કેરોસીન સળગવા લાગ્યું સ્ત્રીને ત્યાંથી તરત ના ખસેડાય તો એ પહેરેલા કપડાં સળગી ઊઠે. એ સ્ત્રીને બન્ને હાથથી ખસેડવા જાઉ ત્યાં કૂતરો ફરીથી કૂદ્યો અને લેખકના ગળા ઉપર બચકું ભર્યું. એ ભયંકર પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવા કૂતરાને ગળામાંથી પકડી જોરથી જોટલી તાકાત હતી તેટલી ભેગી કરી મારી નાખે છે.

“આ કૂતરાને તમે મારી નાખ્યો ?” જાણે કોઈ સ્વજન મરી ગયું હોય તેટલા કરુણ ભાવે એબુન્નીસા પૂછ્યું. એબુન્નીસા વિચિત્ર નજરે લેખક સામું જોઈ રહે છે. મૃતપ્રાય બનેલા કૂતરાને ખોળામાં લઈ છાતી સાથે દબાવ્યો. કૂતરો જાણે તેની રાહ જોતો હોય તેમ બીજી ક્ષણે કૂતરાનો પ્રાણ ઊડી ગયો.

એબુન્નીસાની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલી.

“તમે આને માર્યો એ ઠીક જ કર્યું એ એને લાયક હતો. પહેલા ઓળે ગળા ઉપર કરડી મનુષ્ય હત્યા કરી હતી તે વખતે જ હું એને મરાવી નાખવાની હતી પરંતુ ઘરે નાનપણથી ઊછરેલો આથી મારવાનું દિલ ના થયું.”

કૂતરાને ઘરની પાછળ આવેલા દૂરનાં જંગલમાં દફનાવવામાં આવ્યો.

ઉપરોક્ત સંવેદ દ્વારા લેખક આગળની કથા સાથે કૂતરાનું કંઈક અનુસંધાન હશે તે આડકતરી રીતે નિર્દેશ કરે છે.

બીજી બાજુ ગળામાં થયેલ ઘા માંથી લોહી વહેતું હોવાથી ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવે છે. ડોક્ટર લગભગ સિતેર વરસના વૃદ્ધ અને આદર ઉત્પન્ન કરે એવા ભવ્ય માણસ છે. ડોક્ટરનો સ્વભાવ જોટલો માયાળું હતો તેટલો જ ગુલાબી પણ હતો. ડોક્ટરને કેમ જાણે લેખક ઉપર સ્નેહ જન્મ્યો કે ઓપરેશન પછી તેમનાં ઘરે લઈ જાય છે. તેમને થયેલ અનુભવને વારંવાર વાગવે છે. જે ડોક્ટરનું નામ સ્ટીવન્સ છે. એમની સેક્રેટરી લાગતી વૃદ્ધ છતાં સશક્ત એવી એક યુરોપિયન સ્ત્રી છે. જેનું નામ બાર્બરા છે.

ડોક્ટર પોતાને થયેલ અનુભવનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે? તેથી લેખકને ડોક્ટર વિશે વધુ વિગત જાણવાનું કુતુહલ જાગે છે. ડોક્ટર વિશે વધુ વિગત જાણવાનું કુતુહલ જાગે છે. ડોક્ટર તેઓ ગાઢ જંગલમાં સિંહ અને હાથી સાથે જે સાવચેતીથી બચી શક્યા તે વિગત કહે છે.

આ સાથે પેટ્રો નામના નોકરનાં કથનથી ત્યાંના માણખાઉ ‘પીગમી-ઠીંગણા’ લોકોની કેવી પાશવી અને રાક્ષસી વૃત્તિ છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

હું સાચું કહું છું. આ લોકો જીવતા માણસને શેકીને ખાઈ જાય છે. એ એમની જાત સિવાયના સર્વ લોકોને મારીને ખાય છે. બીજી જાતની રૂપાળી સ્ત્રીઓને બચાવી, એમના પગ કાપી નાખી, એમના જેવી ઠીંગણી બનાવી એમની સ્ત્રીઓ તરીકે રાખે છે.

આમ ‘કેની બાળ-માણસખાઉ’ લોકોનું વર્ણન સાથે તેઓ કેવી રીતે આ પાશવી લોકોના ત્રાસમાંથી છૂટ્યા તે વિગત આપે છે.

આમ ડોક્ટરની વાત સાંભળી લેખક અને તેની પત્ની ઊર્મિલા તાજુબ થઈ છે. તેને ડોક્ટરના આવા ભયંકર અને ચેપી રોગથી પીડાતા લોકોની સેવા કરવા આવવું કારણ છું તેને વિશે જાણવાની ઈતેઝારી જન્મે છે.

રવિવારનો દિવસ હોસ્પિટલમાં જ્યાં નાનુ દેવળ હતું ત્યાં લોકોની ઠઠ જમી છે. દેવળમાં ત્રણ છબી હતી. અંદર જુવે ત્યાં એક કાર્ડસ્ટ, એમની માતા કુમારી મેરી અને ત્રીજી કોઈ કંગાલ રોગિષ્ઠ, દુર્બળ સ્ત્રી એમ ત્રણ ચિત્રો જાયા.

પેલી કંગાલ, રોગિષ્ઠ નિરાશ અને દુઃખી સ્ત્રીના દુઃખની મૂર્તિ સમા ચિત્રને જોઈ લેખક વિચારે છે કે આવી સ્ત્રીના ચિત્રને અહીં દેવળમાં શા માટે મૂક્યું હશે ? એવી કોઈ પૂજ્ય સાધુ સ્ત્રી કે જેના શરીરને રોગે ટાઈ લીધું છે. જેની આંખોમાં નિરાશા, ભય અને દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ નથી એનું ચિત્ર અહીં શા માટે રાખ્યું હશે ? આમ વિચારોથી મગજ ભરાઈ જાય છે.

એટલામાં ડોક્ટરે પ્રાર્થના શરૂ કરી. પ્રાર્થના પૂરી થઈ. એટલામાં ડોક્ટર પોતે જાગે અડધું સ્વગત બોલતા હોય તેમ બોલ્યા, “બહેન ! મારાથી બનતા પ્રયત્ને તમારી ઈચ્છા પૂરી કરવા કોશિશ કરી છે. આ દુઃખી, ચેપી રોગથી પીડાતા હજારો લોકોને સુખી બનાવ્યા છે અને હંમેશ એવા ચેપી રોગના ભોગીને અમે માર્ગદર્શન કરીએ છીએ. બેન ! પ્રભુ તમારા આત્માને શાંતિ અર્પે.”

એમ કહેતા ડોક્ટરની વૃદ્ધ આંખો ભીની થઈ.

ઉપરોક્ત સંવાદ પ્રથમથી જ આવનારી કથા શું છે શા માટે ડોક્ટર પ્રાર્થના કરી બહેનના આત્માને શાંતિ અર્પે છે. જીવનભર ચેપી રોગથી પીડાતા જનોની સેવા કરીશું, આવા શપથ લેવાનું કોઈ કારણ બાબરાને જાણાવવાનું કહે છે.

બાબરાના મુખે કથની મૂકી છે.. બાબરા કહે છે :

જુઓ, મિસ્ટર સાહેબ ! અમારું મૂળ વતન ચિકાગો. ચિકાગો એટલે અમેરિકાનું મોટામાં મોટું ઉદ્યોગ કેન્દ્ર.

સ્ટીવન્સનાં પિતાને દાડનું પીઠું. રાત દિવસ દાડ પીતાં શીખ્યા. દાડ પીવાની ચેપી બૂરી આદતથી ધીરે ધીરે વેપાર ખલાસ. ચિંતા અને ગરીબાઈથી તેની માતાનું બિમાર રહેવું. સ્ટીવન્સની ઉંમર આઠ-નવ વર્ષની તેમની મોટી બહેન ડારીથી સોળ સીતેર વર્ષની દુઃખ, ભૂખ અને ચિંતાના પરિણામે સ્ટીવન્સની માતાનું અવસાન થવું

ચૌદ વરસના ડારીથી કારખાનામાં કામ કરવા જવું એનું સૌદર્ય અદ્ભુત હતું. ત્રણ જાણનું પૂરું કરવા કોમલવયે શરીર વિક્રમ કરવાની ફરજ પડી. તેમાંથી જે પૈસા મળતા તેનાથી તેના નાનાભાઈનું ભાણવાનું અને સારી રીતે ઉછેરવાનું ખર્ચ કાઢતી. આ બંને જાણ માટે

જીવનના સુખનો-આનંદનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ બન્નેનું પૂરું કરવા હાડમાસનો વેપાર કરતી હતી. તેના પિતા દાડના નાશમાં ઘણી વખત ડરિથી સાથે ઝઝઘડતા તે જોઈ સ્ટીવન્સ દુઃખી થતો.

પિતા દાડિયો હોવા છતાં ડરિથી તેને અત્યંત ચાહતી હતી. એક દિવસ તેના પિતા ખૂબ જ પ્રસ્તાય છે. ડરિથીના સ્નેહે પિતાને પીગળાવે છે. તેના પિતા કહે છે.

“બેટા માફ કર ! મારા પાપની માફી પ્રભુ કદી નથી આપી શકવાનો. મે તારી બિંદગીને અકાળે ગુંગળાવી દીધી. હું તારા જેવી દેવતાઈ દીકરીનો પિતા કહેવડાવવા લાયક જ નથી”. પસ્તાવાથી રીબાતા એ દુઃખી માણસે બારણામાં માથુ પછાડ્યું ત્યાં એનું પ્રાણપંખી જગત છોડી ઊડી ગયું.

ડરિથી સ્ટીવન્સ સારી રીતે ભમીગણીને મોટા થાય એટલા માટે તનતોડ મહેનત કરતી ડરિથીનું જીવન રીતસરનું રૂપજીવિનીનું બની ગયું. એ વિચારતી કે મારું જીવન તો વેડફાઈ ગયું પરંતુ જો એ વેડફાઈ ગયેલા જીવનમાંથી આ એના ભાઈનું જીવન ઝળહળી ઊઠે તોય ઓછું નથી.

અને માણસો સાથે શારીરિક સંબંધમાં આવતી ડરિથીને કોઈ એક માણસ પાસેથી પૈસા સાથે ચેપી રોગ પાણ મળે છે. ધીરે-ધીરે ચિંતા અને ખોરાક વિના ચેપી રોગ ના સહ્ય થતા દુઃખને પરિણામે ડરિથી સુંદર અને આકર્ષક હતી તે કરૂપ અને તિરસ્કૃત બની ગઈ.

ધીરે-ધીરે ડરિથીનો રોગ એટલે અસહ્ય બની ગયો કે રાતે એને ઊંઘ આવતી નહીં અસહ્ય દુઃખાવાને લીધે ચીસો પાડતી આખા શરીરે ચાંદી પડી ગઈ હતી તેમાંથી અગન ઊઠતી.

બેનનું દુઃખ જોઈ સ્ટીવન્સ રહી પડે છે. ડક્ટર દવા આપી જતો અને કહેતો “ભાઈ હવે કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી. રોગ ઘણો જ વ્યાપી ગયો છે.”

ડરિથી ચેપી રોગથી એટલી રિબાઈ કે એના મનમાં એક જ ઈચ્છા ઉદ્ભવતી : “જગતના સર્વ લોક ચેપી રોગથી મુક્ત થયા.” ડરિથી ચેપી રોગ સૌથી વધારે ખરાબ છે એમ લાગ્યું. સ્ટીવન્સ પાણ એમ જ માનતો કે ચેપી રોગ જેવો ભયંકર કોઈ રોગ જ નથી.

ડરિથી હુયે થોડી ક્ષણોની મહેમાન છે. સ્ટીવન્સ તેને વળગી પડે છે ડરિથી તેને કહે

“હું કહું છું તે સાંભળ, આ ચેપી ઝેરી રોગે મારા જીવનના આનંદનો આરામનો, સુખનો નાશ કરી નાખ્યો. આ રોગને પરિણામે શું દુઃખ ઉદ્ભવે છે એ તો જે રિબાયુ હોય તે જ જાણે. આ રોગની યાતના હું જ જાણું. આ રોગથી જગતમાં કોઈ ના પિડાય એ જ મારી અંતરની ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે. જ્યાં-જ્યાં રક્ત-પીતિયા, કોલિયા, ચાંદીથી પિડાતા મનુષ્યો હોય ત્યાં જઈ તું એમની સેવા કરે ! મારા અંતરની એ એક જ ઈચ્છા એક જ વાચ્છના !”

એટલામાં સ્ટીવન્સ એકાએક ઊઠ્યો એની બેનના દેહને વળગી પડી એ બોલી ઊઠ્યો “બેન ! તમે ફિક્કર ના કરશો હું દુનિયામાં જ્યાં ચેપી રોગથી પીડાતાં મનુષ્યો હશે ત્યાં જઈ એમની સેવા કરીશ. મારું આખું જીવન એવા દુઃખી મનુષ્યોને સુખી કરવામાં ગાળીશ.”

સ્ટીવન્સે જાણે ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેમ તેના અવાજનાં નિશ્ચયની નક્કરના રાગકતી હતી.

ડરિથીની આંખોમાં સ્ટીવન્સના શબ્દોએ ચેતના જન્માવી એ આનંદથી દીપ્તિમાન બની’ “ભાઈ મારો ભાઈ ! મહાન ડક્ટર થશે. દુઃખિયાનું દુઃખ ટાળશે. પ્રભુ તને સદા સર્વદા સુખી રાખે.”

એમ બોલી સ્ટીવન્સના બન્ને ગાલ ઉપર ચૂમી ભરી એ જોરથી ભેટી પડી પરંતુ બીજી જ ક્ષણે એ મૃત્યુ પામી.

સ્ટીવન્સે એના બહેનનાં મૃત્યું ઉપર અત્યંત કલ્પાંત કર્યું. બહેન ચાલી ગઈ પરંતુ તેના અંતિમ શબ્દો એ ભૂલી શક્યો નહિ.

સ્ટીવન્સનો ડક્ટર બનવાનો નિર્ધાર વિચારમગ્ન બની રસ્તો ઓળંગવો. મોટરની ઝપટમાં આવી જવું, હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવવું તેમનું કોઈ સગુવહાલું ન હોવાથી ડક્ટરને દયા અને વહાલ ઉપજવું, ડક્ટર સ્ટીવન્સને ઘરે લઈ ગયા.

ડક્ટરને સ્ટીવન્સ જેવડો પંદરેક વરસનો સુંદર દીકરો હતો. થોડા સમયમાં એકબીજાના મિત્રો બની ગયા. બન્ને સાથે કોલેજમાં જોડાયા. સ્ટીવન્સ અભ્યાસમાં અત્યંત રત રહેતો

જ્યારે પર્સીવલને રમતગમતમાં શોખ હોવાથી એનું ચિત્ત રમતોમાં ચોટેલું રહેતું.

ડૉક્ટરની ઈચ્છા અને ડૉક્ટર થાય તેવી પરંતુ પર્સીવલની ઈચ્છા વકીલ થવાની હતી.

સ્ટીવન્સ ઘણો જ હોશિયાર એન પહેલા નંબરનો વિદ્યાર્થી આથી એનું કોલેજમાં માન ઘણું. એક પ્રોફેસરની દીકરી એમના જ વર્ગમાં ભણતી. સ્ટીવન્સ તરફ આકર્ષાઈ હતી. સ્ટીવન્સ એમ.બી.બી.એસ. થઈ ગયો. પ્રોફેસરની દીકરી પણ પાસ થઈ ગઈ બન્ને પરાણી જાય તેવી પ્રોફેસરની ઈચ્છા.

જ્યારે પ્રોફેસરની દીકરીએ લગ્નની વાત મૂકી ત્યારે સ્ટીવન્સ વિચારમાં પડી ગયો.

“પ્યારી હજી મારો અભ્યાસ પૂરો થયો નથી. મારો વિચાર ન્યુયોર્ક જઈ ચેપી રોગના નિષ્ણાંત થવાનો છે”

સ્ટીવન્સના શબ્દોથી પ્રોફેસર દીકરીને નિરાશા ઉપજી.

સ્ટીવન્સને મળવા પ્રોફેસરની દીકરી જતી. પર્સીવલ તેની મીઠી મશ્કરી કરતો વારંવાર રમત-ગમતનાં મેળાવડામાં સાથે લઈ જતો તેની રમતોની આવડતથી તેના તરફ આકર્ષાય છે.

પ્રોફેસરની દીકરી દ્વિધાભર્યા વિચારોથી થાકી જતી. સ્ટીવન્સનું નિર્મળ અંતર એક બાજુ એના હૃદયમાં અલૌકિક મીઠો પ્રમોદ જગાવતું. પર્સીવલની યુવાની એનાં ચિત્તમાં ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરતી.

ત્રણ માસ પછી સ્ટીવન્સ ચેપીરોગનો નિષ્ણાંત બની પાછો આવી ગયો. સ્ટીવન્સની ઈચ્છા પરાણીને દૂર જવાની હતી સ્ટીવન્સ ઊર્મિ ભાવથી બોલ્યો :

“આપણે પરાણીને દૂર જવાની તૈયારી કરવી પડશે. આફ્રિકાના જંગલોમાં એવા દુઃખી અજ્ઞાન અને અસહ્ય ચેપી રોગોથી રિબાતા મનુષ્યો વસે છે કે એમની સેવા કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ આનંદ આપણા જીવનને ધન્ય બનાવશે. એ માણસોને દવા આપીશું, જ્યાં આજે અંધકાર વ્યાપ્યો છે, જ્યાં જંગલી અવસ્થામાં, પશુની અવસ્થામાં માનવી વસે છે, ત્યાં મંગલમય જગત વસાવીશું. પ્યારી ! તું એ મારા સ્વપ્નાને મૂર્તિમંત બનાવવામાં સહાય કરીશને ?”

પ્રોફેસરની દીકરી સ્ટીવન્સની ઉચ્ચ વિચાર દ્વારા સમજે એવી સરળ ન હતી જેથી તે આફ્રિકા જવાની ના પાડે છે.

“સ્ટીવન્સને સ્વપ્ન આવે છે. જેમાં “જ્યાં લાખ્ખો મનુષ્યો નિઃસહાય અવસ્થામાં હજારો વર્ષોથી રિબાય છે. જ્યાં યુગોથી અંધકાર પ્રવર્તે છે ત્યાં જીવન દીપની જ્યોતથી પ્રકાશ પાથરવાની જરૂર છે. જ્યાં અજ્ઞાન અને જંગાલિયત વિચરે છે ત્યાં તારે જ્ઞાને અને સંસ્કૃતિની પરબો બંધાવવાની છે. તું ત્યાં જ જ્યાં તારો અંતર આત્મા જવાનો આદેશ આપી રહ્યો છે. બધા બંધનો તોડી નાખ બધી નબળાઈઓને ફેંકી દે. તારા શ્રેયસ્કર ધ્યેયને વળની જિંદગીની સમશેરે ઝઝુમતો જીવનના ખેલને વીરની જેમ વિજયી બનાવ.”

સ્વપ્ન ચાલી ગયું જે સ્ટીવન્સમાં અંતરમાં નિશ્ચય, દઢતા અને મનોબળ મૂકી ગયું. એ પથારીમાંથી ઊઠી બત્તી કરી એક જૂના ચિત્ર નજીક ગયો. ગદ્ગદ્ કંઠે બોલ્યો.

“મોટી બેન ! તમારી આજ્ઞા મે શિર પર ચઢાવી છે. મારા રાહમાંથી હું હવે ચ્યુત થઈશ નહિ. ગમે તે કારણ હોય તો પણ હું એ આફ્રિકામાં વસતાં ચેપી રોગથી રિબાતા અજ્ઞાન, અબુધ મનુષ્યોને સુખી કરવા મારા તન મન ધનને હોમી દઈશ. મોટીબેન તમારો આત્મા શાંતિ પામો. પ્રભુ ! પ્રભુ ! મને મારા ધ્યેયને વળગી રહેવાની મને પ્રસ્થાન કરવાની શક્તિ આપો.”

આમ સ્ટીવન્સનું દઢ નિર્ણય કરી આફ્રિકા જવું, પ્રોફેસરની દીકરી નિરાશ અને દુઃખી થઈ. એના પિતા સાથે એક માસ સાનફ્રાન્સિસ્કો ફરવા ગઈ.

જ્યારે પ્રોફેસરનું કુટુંબ ચિકાગો ગયું ત્યારે પર્સિવલ સર્વને મળવા આવ્યો. પ્રોફેસરની દીકરી ખુશ થઈને તેને ચાહવા લાગી.

સ્ટીવન્સ પાદરીઓ સાથે આફ્રિકાના મધ્યપ્રદેશ બેલ્જિયમ કર્ગોમાં મિશનના કામમાં મદદ કરવા લાગ્યો.

પ્રોફેસરની દીકરી પર્સિવલને પરાગવા તૈયાર થઈ. થોડા વખતમાં તેના લગ્ન થવાના હોય. પરંતુ વિધિની કલા નિરાળી છે. લગ્નનાં અઠવાડિયા પહેલા એક પાદરીનો પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે “ડૉક્ટર સ્ટીવન્સને ચેપી માખીયો કરડી છે કે જેના પરિણામે આખો દિવસ એમને સખત તાવ રહે છે. અને રાત-દિવસ એ ઊંઘ્યા જ કરે છે.

આ પાદરીનો લખાયેલા પત્ર કથાને નવો જ વળાંક આપે છે.

પત્ર વાંચી પ્રોફેસરની દીકરી વિચારમાં પડી જાય છે. તેને સ્ટીવન્સની યાદ આવી.

“કેટલો ઉમદા ! ભાગતર પ્રાપ્ત કર્યું. તે પણ કેટલા ઉત્કૃષ્ટ ધ્યેય માટે ! એ ધ્યેયને પહોંચવા વતન છોડ્યું, મિત્રો છોડ્યા અરે ! એણે પ્રીત છોડી ! આજે એને મારા સવાય કોનો સહારો છે ?

આવા ઉમદા પુરૂષની યાદે એક ક્ષણમાં તો તેનામાં દિવ્ય શક્તિનો સંચાર કર્યો. તે આફ્રિકા જવા તૈયાર થઈ.

બીજે દિવસે પર્સીવલને પોતાની મુંઝવણ દર્શાવી પર્સીવલ પણ ઉદાર હૈયે કહે છે.

“પ્રિયે જે તારી આટલી ઉત્કટ ઈચ્છા સ્ટીવન્સ પાસે જવાની છે જવા પાછળ આટલો ઉમદા ઉદ્દેશ છે તો પછી મારે ખાતર રોકાઈ જવાનું હું કહું તો સ્વાર્થી જ ગણાઉં તારી યાદ મને હંમેશા સતાવશે પરંતુ મનુષ્ય જાતિની સેવામાં હું અંતરાય રૂપ બનું તો અધમ ગણાઉં.

આમ ઉપરોક્ત સંવાદ પર્સીવલની ત્યાગભાવના મનુષ્યજાતિની સેવા પ્રત્યેની ઉમદા લગન અને ઉદારતા છે. એક દૈવીવિચાર માટે પ્રેમનું સમર્પણ કરનાર દેવતા-પુરૂષ છે.

પર્સીવલ સ્ટીવન્સની પ્રશંસા કરતા કહે છે.

“અરે ગાંડી ! દેવતા પુરૂષ તો સ્ટીવન્સ છે જોણે વતન છોડ્યું જોણે આદર્શ-ધ્યેય માટે મિત્રો છોડ્યા, જીવનની ખ્યારામાં ખ્યારી પ્રેયસી છોડી અને દુઃખિયારાઓને સુખી કરવા માટે એ અજાણ્યા જંગલી લોકોમાં કામ કરવા ગયો એનું નામ દેવતાઈ પુરૂષ કહેવાય.”

આમ પ્રોફેસરની દીકરી અને પર્સીવલ બન્ને ના મુખે ઉપરોક્ત સંવાદનું પનરાવર્તન કરાવીને લેખક ડૉ. સ્ટીવન્સની મહાનતા સાબિત કરે છે.

બાર્બરા કથની કહે છે ત્યારે લેખક દિનેશ પૂછે છે. “પ્રોફેસરની દીકરી કોણ ? એ હાલ શું કરે છે? પછી ડૉક્ટર સ્ટીવન્સ પાસે ગઈ એમને મદદરૂપ થઈ કે નહી ? બધીવિગત જાણાવો.”

“મિસ્ટર પટેલ એ પ્રોફેસરની દીકરી સ્ટીવન્સ પાસે આવી એની પાસે રહી પરંતુ એને પરાણી નહિ. એનું નામ જાણાવું ? બાર્બરા.”

લેખક તેની સામે જોઈ રહે છે. “આ જ સ્ત્રીએ પોતાનું યૌવન, એની હોશિયારી, આવડત, વિલાસ, વૈભવ બધાનો ભોગ આફ્રિકાના દુઃખી લોકોને સુખી કરવા આપ્યો ?”

એ સ્ત્રીના ચરાણમાં માથું મૂકવાનું દિલ થાય આવી ભગવતી સ્ત્રીઓનાં દર્શન પણ જીવનને ધન્ય બનાવે.

આમ અહીં લેખકે બાર્બરાની ઉચ્ચતમ ભાવનાને બિરદાવી છે.

પછી બાર્બરા આફ્રિકા આવ્યા પછીની હકીકત કહે છે.

સ્ટીવન્સની બીમારી-બાર્બરાની સારવારની સાજા થવું, બાર્બરાનું શરીર ચિંતાઓ, વ્યાધિઓ, ઉજાગરા અને ખોરાકનો અભાવ, સતત મહેનત ના પરિણામે સૂકાઈ ગયું. દિવસે-દિવસે બાર્બરા વધુ બિમાર રહેવા લાગી બાર્બરાનું શરીર જોઈ ડૉક્ટર સ્ટીવન્સનું નિરાશ થવું, અમેરિકા પાછા ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કરવો પરંતુ આવેલી દુર્બલતાને દૂર કરવા બાર્બરા એક સાચી જીવન સાથી બની સદા સદા ઊભી રહે છે.

બુલાસિયો અને પાદરીની મદદથી નાની હોસ્પિટલ શરૂ કરે છે.

સ્ટીવન્સના માયાળુ સ્વભાવે અને દવાઓના જાદુએ લોકો હોસ્પિટલમાં આવતા થયા. એની બેનની છબી પાસે બેસી હંમેશા પ્રાર્થના કરતો ! મોટી બેન ! તારા આત્માને શાંતિ મળો. દુઃખી અને ચેપી રોગથી રિતબાતા મનુષ્યોને નીરોગી સુખી બનાવવા હું રાત-દિવસ મહેનત કરું છું- પ્રભુ તારા આત્માને શાંતિ આપો ! હંમેશા પ્રાર્થના કરતો.

ત્યાં જાદુગર જે લોકોને છેતરી, પોતાનો તૂટ ચલાવતો જેને ડૉક્ટર પ્રત્યે દ્વેષ જન્મે છે. એની દવાઓ હવે કોઈ લેતુ નથી એનામાં કોઈ જાતનો જાદુ નથી પરંતુ એ બધું તૂટ છે એવી માન્યતા લોકોમાં ફેલાતા એ ડૉક્ટરનો દુશ્મનાણ બને છે અને અનેક યુક્તિ દ્વારા ડૉક્ટરને મારવાનો નિર્ણય કરે છે.

તો બીજી બાજુ સિંહ ત્યાંના લોકોને વારંવાર હુમલા કરી મારી નાખે છે. જેથી યુક્તિપૂર્વક હિંમતથી સિંહને જ મારે છે. આવા વિકટ સંજોગોનો સામનો કરતાં સ્ટીવન્સ હિંમત હારી જાય છે.

“બાર્બરા મને મારી ચિંતા નથી. તું અહીંથી સ્ટેન્વીલે ચાલી જાય તો હું નિશ્ચિંત

બની જાઉં. ભલે પછી અમારું જે થવાનું હોય તે થાય.”

સ્ટીવન્સ આ પ્રમાણે બોલ્યો નહીં ત્યાં એનું મુખ દબાવી આગળ બોલતા અટકાવ્યો.

“સ્ટીવન્સ તું તકલીફમાં હોય અને હું ત્યાં બેઠી-બેઠી આરામ કરું એ મારાથી બની જ ના શકે. જે તારું થશે તે મારું થશે. મૃત્યુ આવશે તો પાણ તારી બાજુમાં રહી મરતા મને આનંદ થશે. મારી ચિંતા છોડી તું આ વિકટ સંજોગોમાંથી રસ્તો કાઢવાનો પ્રયત્ન કર. જે માણસો સંકટોમાં ડરી જાય છે. કાયર થઈ જાય છે, તેમનો નાશ થાય છે. કહેવતમાં કહ્યું છે કે બાયલા બાણું વખત મરે છે. એમને માટે મૃત્યું તો નિશ્ચિત વસ્તુ છે. વધુમાં મૃત્યું આવતા પહેલાં પાણ એ બિચારા અનેક વખત મરાણ પામે છે. માટે સ્ટીવન્સ તું મર્દ છે. યુવાન છે, શક્તિશાળી છે ઊભો થા અને વિજય પ્રાપ્ત કરવા ઝઝૂમ.”

બાર્બરાના ઉપરોક્ત બોલાયેલા શબ્દો નવું જોમ નવી શક્તિ આપે છે અને વિકટ સંજોગોમાંથી સાંગોપાંગ પાર ઉતરવા નિર્ણય કરે છે.

બાર્બરા કહાની પૂરી કરે છે ત્યારે સ્ટીવન્સનો પ્રવેશ થાય છે.

“અરે એમણે તો મને તમારા જીવનની કહાણી કરી ઉપકૃત કર્યો એ હકીકત હું મારી ગુજરાતી ભાષામાં લખીશ તમારા જીવનનો સર્વમંગળ ઉન્નતિકર આદર્શ અમને પ્રેરણા આપશે માનવમાત્રનું કલ્યાણ એ તમારા જીવનનો મંત્ર અમને નવું પ્રગતિકર જોમ આપશે.”

“મિસ્ટર પટેલ એમાં તો હું માત્ર કારણભૂત છું. એ આદર્શ કરો. માનવકલ્યાણનો મંત્ર કરો એ બધાનું પ્રેરણાસ્થાન આ મારા મોટા બહેન છે, એ બધાનું અસ્ખલિત શક્તિઝરાણ આ બાર્બરા છે. મારી નિરાશામાં આશાની ઉજ્જવળ જ્યોત બની એણે મારો રાહ બતાવ્યો છે.”

આમ માનવ સ્વરૂપે આ દેવતાઓ ડક્ટર સ્ટીવન્સસ અને બાર્બરા જેવા પૂણ્યવંતા મનુષ્યોના દર્શનથી પાવન થયા.

બીજે દિવસે લેખક અને ઊર્મિલા ઝેબુન્નિસાને ત્યાં જવા નીકળે છે. સ્મૃતિરૂપે ચારેય ફોટા પડાવે છે. એ દિવ્ય ઉમદા પુરૂષ ફરી ક્યારે મળાશે એ વિચારે મન વ્યગ્ર બને છે.

એ ડક્ટર સ્ટીવન્સ અને સ્વાર્પણ જ આનંદ માનનાર એ પરગજ્ઞ સ્ત્રી બાર્બરાની જીવંત મૂર્તિઓ અમારા હૃદયમંદિરે સ્થાપિત થઈ ગઈ.

આમ લેખક અહીં કથાને એક નવો જ વળાંક અર્પે છે.

એબુન્નિસા સ્નેહભર્યો આકાર આપે છે ત્યાં ત્યાં “બા-બા કોણ આવ્યું છે ? ” એ કહેતા બાળકો દોડી આવ્યા :

લેખકને કતૂહલ જાગે છે. એ સ્ત્રીની મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુ સ્ત્રીની જેમ પૂજા કરવાની રીત, એવો હિંસક કૂતરો, તેમાં આ બે બાળકો જોઈ વધારે અચંબો પામે છે.

છોકરો નવ વરસનો હતો એનું નામ રહેમાન હતું. છોકરીનું નામ હતું સુલતાના. બન્ને છોકરાં ગૌરવાર્ણા, સશક્ત, રૂપાળા અને પ્રેમ ઉપજાવે એવાં હતાં. નવાઈની વાત એ હતી કે બન્નેનાં વાળ આફ્રિકનોનાં વાળ જેવા ટૂંકા અને ગૂંચળા હતાં આથી એ બાળકનો પિતા કે દાદો કે કોઈ પૂર્વજ આફ્રિકન હશે એવું સહેજે લાગે.

આની પાછળ શો ભેદ હશે ? એ જાણવાની ઈન્તેજરી ઉદ્ભવે છે.

બેલ્જિયમ કોંગામાં વસતા હિન્દુ વસાહતમાં રહેતા ઈબ્રાહિમ નામનાં વેપારીને એબુન્નિસા વિશે જાણાવવા કહે છે.

“ઈબ્રાહિમ હું લેખક છું. મારે આ સ્ત્રીની વિગત જાણવી છે.”

ઈબ્રાહીમ જે વીગત જાણતો હતો તે જાણાવે છે. ત્યારે પંજાબ બાજુના આફ્રિકન સ્ત્રી સાથે રહેતા શમનિ એબુન્નિસાની કહાની કહેવા કહે છે. શમનિ કથનથી પ્રારંભ કર્યો છે.

અહીં લેખક પેશાવરનાં પઠાણોની બહાદૂરી એ દેશમાં અંગ્રેજોને તકલીફો, એ પ્રાંતની સરહદ હિન્દુનું રક્ષણ કરાય. ‘ખૈબરઘાટ અને બોલન’ઘાટ જે સરહદ પ્રાંતમાના પર્વતોમાંથી પસાર થાય છે એ રસ્તે જ આર્યો, ગ્રીકો, હૂગો, આરબો, ઈરાનીઓ, મોગલો અને અફઘાનનોનાં હુમલા હિન્દ ઉપર થયા. જેને પરિણામે હિન્દી પ્રજા આર્થિક, ધાર્મિક અને સામાજિક દષ્ટિએ રીબાયા, તે ઈતિહાસ યાદ કરે છે. તેમજ નાના-નાના રાજ્યોની અંદરો-અંદર કુટનીતિ, ભગવાન કૌટિલ્ય અને હિન્દુનું એકીકરણ અકબરનું એકીકરણનું સ્વપ્ન વગેરે ઐતિહાસિક વીગતો નોંધી છે.

પેશાવર એટલું મજબૂત કસાયેલું લશ્કર હોવા છતાં સરહદ પ્રાંતનાં પર્વતોમાં રહેતા જેમને 'નાયકાવાળા' કહેવામાં આવે છે તે, નાયકાવાળા અંગ્રેજ અમલદારોને ઘણી જ તકલીફ આપતા.

નાયકાવાળાનો ખતરનાક નેતા ફિરોઝખાન કોઈ પણ સરકારી અમલદારને મારતા એને કોઈ દિવસ દયા આવતી નહીં. એનું નામ સાંભળતા સરકારી અમલદારો થરથરતા.

ફિરોઝખાનને પકડવા માટે લોરેન્સ નામના અંગ્રેજ અમલદારે બીડું ઝડપ્યું. અંગ્રેજો ઘણા કૂનહબાજ દૂરંદેશી અને હોશિયાર જેથી ફિરોઝખાનને યુક્તિ જાણી જેઈ છાવાણીમાં મેડમના ઘરેણાં છોડી નાખી જવું

“અરે શા શું ? મેડમના હિરા-મોતીના હાર પણ ભૂલી ગયો છે ?”

ઘરેણાના ડબ્બા ખોલતા ફિરોઝખાન બોલ્યો પેશાવર જઈ લોરેન્સ ગર્વનરને મળી શહેરના હીરા-મોતીના વેપારીને ભેગા કરતા જેમાં પૂછતા ખબર પડે છે કે લક્ષ્મીનંદન નામનો માણસ ફિરોઝખાને લૂંટનો માલ ખરીદતો.

લોરેન્સ પોતે પઠાણનાં ઘૂપાવેશે લક્ષ્મીનંદનને ત્યાં જાસુસો ગોઠવે છે. જેને ખાત્રી છે. ફિરોઝખાન લૂંટેલા હીરા-મોતી જે ખોટા હતા તે વેંચવા અહીં જરૂર આવશે.

ત્રીજે દિવસે રાત્રિએ લગભગ અગિયાર વાગ્યે ફિરોઝખાનનું લક્ષ્મીનંદનને ત્યાં જવું-લૂંટેલા હીરા-મોતી વેચી બન્ને પ્રિય બાળકો માટે કપડાં, મીઠાઈ વગેરે લઈ જવાની ઈચ્છા.

ફિરોઝખાનને બે બાળકો એક દિકરો જેનું નામ અફઝલખાન અને એક દીકરી જેનું નામ એબુન્નિસા. ફિરોઝખાન જેટલો ફૂર હતો તેટલો જ બન્ને બાળકો પ્રત્યે પ્રેમાળ, કોમળ અને વાત્સલ્યભર્યો હતો. અફઝલખાન તેની માના જેવો નમ્ર અને ઠીલો હતો. જ્યારે એબુન્નિસા સૌંદર્યવાન હોવા છતાં એના પિતા જેવી મજબૂત, હિંમતવાન અને ચેતનાભરી હતી. “મારી દીકરી તો મારી જગ્યા સાચવશે. એ આ પરદેશીઓને મારી કાઢશે એમને હુંકાવશે, એની તાકાત હિંમત અને શક્તિ અજબ છે. એવી ઉંમર પંદર વરસની છે છતાં એનું શરીર કેટલું કઠાવર અને મજબૂત છે ? આ મારો દીકરો જુઓ એની મા જેવો દૂબળો.” ફિરોઝખાનની પત્ની અવસાન પામી હતી બધો જ સ્નેહ બન્ને બાળકો તરફ

થયો. ઝેબુન્નિસાને મન એ મા એન બાપ બન્ને હતા.

ઉપરોક્ત સંવાદ ઝેબુન્નિસાની હિંમતનો નિર્દેશ કરે છે.

લક્ષ્મીનંદને જ્યારે કહ્યું કે હીરા-મોતી બનાવટી છે ત્યારે ફિરોઝખાનનાં ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એટલામાં બહાર અવાજ સંભળાય છે.

“મને કંઈક ગંધ આવે છે. માનો ન માનો પાણ અહીં કોઈક જસુસી કરી રહ્યું છે.”

એટલામાં બારાણા ઉપર ટકોરા પડે છે.

બરાબર તે જ સમયે લોરેન્સ હુમલો કરે છે. ઘણી સાવચેતી છતાં ફિરોઝખાનનાં હાથે ગોળી વાગે છે. આમ છતાં લોરેન્સને હાથતાળી દઈ નાસી છૂટે છે અને એક ખુલ્લા મકાનમાં સંતાય છે. લોરેન્સ અને તેના માણસોની પાછળ પડે છે. લોરેન્સને કુનેહ અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ લોહીના ડાઘ જોઈ ફિરોઝખાન જ્યાં સંતાયો હતો ત્યાંથી પકડી પાડે છે. પેલો પઠાણ અને તેની બૈરીને બચાવવા લોરેન્સને વિનંતી કરે છે. લોરેન્સ તેને ખાત્રી આપે છે - બીજી ક્ષણે તો ફિરોઝખાનનો દેહ નિષ્પ્રાણ બની જમીન પર પછડાયો..

બીજે દિવસે પેશાવરનાં બધા દૈનિકો લોરેન્સની બહાદૂરી અને ફિરોઝખાનને કેવી રીતે માર્યો તે વીગત આવે છે. અફઝલખાન તેના પિતાના મૃત્યુથી દુર્બળ અને પીળો પડી જાય છે.

જ્યારે ઝેબુન્નિસા એકપાણ આંસુ પાડ્યા વગર “જો હું એને જોઉં તો એને ઠાર કરી નાખું. આ ચપ્પુ મારી મારી નાખું.”

ઝેબુનની નાની વિકરાળ સિંહણ જેવી મુખમુદ્રા જોઈ અફઝલખાન આશ્ચર્ય પામે છે. એની આંખોમાં ક્રુરતા, હિંસક પશુના જેવી કઠોરતા અને ચહેરા પર મક્કમતા અને કોઈ નરવીરના જેવું શૌર્ય ઝળહળતું હતું.

ઝેબુન્નિસાનો લોરેન્સને મારવાનો નિર્ણય બન્નેનું પેશાવર આવવું.

અહીં લેખક પેશાવરનો ઇતિહાસ કહે છે. પેશાવર ઘણું પુરાણું અને બૌદ્ધ ધર્મનું અગત્યનું સ્થાન હતું. ચીનના સાધુઓ સંતો, શોધકો અને વિદ્વાનો ત્યાંથી દસ માઈલ દૂર આવેલા ખૈબરઘાટ વાટે ભારતમાં આવતા-તેમજ અગિયારમી સદીમાં મહમદ ગઝનીએ એને

લશ્કરી મથક બનાવ્યું. ભારત ઉપર ચડાઈઓની તૈયારી ત્યાંથી જ કરવામાં આવતી. તે વખતે ત્યાંની બધી હિન્દુ વસ્તીને બળજબરીથી મુસલમાન બનાવી દેવામાં આવી. હિન્દુમાં સંપ અને એકતાના અભાવે મહમંદ ગઝનીના હુમલાને ખાળી શકતા નહી તે બાબતોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

એબુન્નિસા અને અફઝલખાન બન્ને ભાઈ-બહેન પેશાવર આવી પહોંચ્યા. એબુન્નિસા નોકરડીનું કામ ગોતવાને બહાને લોરેન્સનાં ઘરે આવે છે. મહેમાન આવવાના હોવાથી એબુન્નિસાને એક દિવસ કામ અર્થે બોલાવે છે.

બીજે દિવસે એબુન્નિસા મુકરર વખતે લોરેન્સને ત્યાં ગઈ, એના મગજમાં વૈરવૃત્તિ એટલી સળગતી હતી કે લોરેન્સને માર્યા સિવાય એને તૃપ્ત થાય તેમ નહોતુ.

સાંજે મહેમાનો આવ્યા લોરેન્સને એ ચૂપકીટીથી જોતી એનો શયનખંડ વગેરે જોઈ લીધું. લોરેન્સને પાણ આ નવી નોકરડી તરફ વારંવાર જોવાનું દિલ થતું. એને હૃદયમાં શંકા ઉદ્ભવતી હતી. તેણે એની પત્નીને બોલાવી કહ્યું “કાલે આ છોકરીને રજા આપી દે જે”

“કારણ કોઈ છોકરી કામ જાણતી નથી પાણ કાળજી કેટલી રાખે છે ! એની પત્નીએ જવાબ વાળ્યો.

“છતાં મને અંતરમાં એમ લાગે છે કે આ છોકરીમાં કંઈક એવું છે કે જેથી એને ઘરમાં રાખવી સારી નથી.”

આમ એબુન્નિસાને જોઈ લોરેન્સને અંતરમાં ઊંડે-ઊંડે ડર લાગે છે.

રાત્રિએ સાડા અગિયાર વાગ્યે જમાણ પાર્ટી પૂરી થઈ. મહેમાનો ગયા.ત્યાં સુધી એબુન્નિસા કામમાં મશગુલ હતી. કેવી રીતે વેર વાળવું એના વિચાર અને આવતા હતા.

એણે નાની છૂરી સંતાડી રાખી હતી. એનો અંતરઆત્મા સ્ત્રી સહજ કોમળતાના પરિણામે એક વખતનો ખૂન કરવાના કરપીણ કામનો વિચાર કરતાં ધ્રુજી ઊઠ્યો. લોરેન્સની પત્ની આઘેડ વયે કેટલી દુઃખી થશે ! એનો જીવનસાથી ચાલ્યો જશે, એ આખી જિંદગી રડ્યા કરશે. ! આવા વિચારે ખૂન કરવાની વૃત્તિ નરમ પડી.

વળી એને વિચાર આવ્યો : “આવા વિચાર ફિરોઝખાન જેવા સિંહના બાળકને

શોભે ! મારી ફરજ તો મારા પિતાના મારનારને સાફ કરવાની. મારો ભાઈ કાંઈ કરી શકે તેવો નથી. એ સ્ત્રી જેવા નરમ સ્વભાવનો છે. જો હું વેર નહિ વાળું તો મારા પિતાના નામને લાંછન લાગે.”

ઓગે દટ નિશ્ચય કર્યો કે ભલે જાન જાય પણ મારા પિતાનું વેર વાળ્યા સિવાય રહીશ નહિ.

ત્રણ વાગ્યે એ ઊઠી. ઓગે હાથમાં છૂરી લીધી. બને તો લોરેન્સની છાતીમાં છૂરી ભોંકી ભાગી જવું એવો વિચાર કરતી તે લોરેન્સ અને તેની પત્ની સૂતા હતાં તે ઓરડા નજીક આવી. બન્ને ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા. બાજુમાં નાની બત્તી હતી તેનું આછું તેજ ઓરડામાં પડતું હતું.

ઓરડામાં પેસી એબુન્નિસાએ બત્તી બુઝાવી નાંખી ઓરડામાં અંધકાર થતા નિદ્રિત અવસ્થામાં જ લોરેન્સે પાસુ ફેરવ્યું એબુન્નિસા યંત્રવત્ એની નજીક ગઈ.

“કોણ છે ખબરદાર !” લોરેન્સે ત્રાડ પાડી.

એબુન્નિસા એક જ કૂદકે લોરેન્સ ઉપર કૂદી. આંખના પલકારામાં તો તેણે છૂરી લોરેન્સની છાતીમાં ભોંકી દીધી. એ છૂરી પાછી ખેંચ્યા સિવાય જ ત્યાંથી પાછી દોડી. બાજુમાં પડેલી રિવોલ્વર હાથમાં લીધી. ઓગે બારણા તરફ નિશાન તાક્યું. બારમાંથી નાસી જતી એબુન્નિસાને તેણે જોઈ, લોરેન્સના હાથમાંની રિવોલ્વર જોઈ અને એની છાતીમાંથી લોહીની ધારા વહેતી જોઈ.

એ છલાંગ મારી દોડી. એબુન્નિસા ઉપર ઉપરાઉપરી ગોળી છોડી. એબુન્નિસા જેટલું બળ હતું તેટલું બળ એકઠું કરી દોડી. દોડતાં દોડતાં એક ગોળી એની જંઘને વીંધી ચાલી ગઈ. ગોળી વાગતાંજ એ જાણે ગબડી પડી. કિસ્મતને લીધે ઘા ઉપરછલો હતો. લોહી નીકળતું હતું છતાં બાજુની ગલીમાં તે દોડી ગઈ.

પહેરેલા કપડામાંથી જંઘ ઉપર પાટો બાંધી જેમ બને તેમ જલદી યુરોપિયન લતામાંથી ગીચ વસ્તીવાળા લત્તામાં દોડી ગઈ.

આ બાજુ મિસિસ લોરેન્સે જોયું તો લોરેન્સનાં હૃદયમાં નાની પણ કાતિલ છૂરી પેસી

ગઈ હતી. ડક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યો. હૃદયમાં બેસી ગયેલી ઘૂરીનો ઘા મટે તેમ નહોતો ડક્ટરે ઘાગાં ઉપચાર કર્યા પરંતુ નિષ્ફળ. થોડીવાર પછી લોરેન્સ મૃત્યુ પામ્યો.

પોલીસ અમલદારોને મિસિસ લોરેન્સે આગલે દિવસે રાખેલી નોકરડીની બધી વિગત કહી. પોલીસ અમલદારોએ ઘૂપી રીતે તપાસના આધારે વિગત મેળવે કે એ આફ્રિકી સરદાર ફિરોઝખાનની દીકરી હતી. પોલીસ ખાતાએ જાહેરાત કરી. “જે કોઈ માણસ ઝેબુન્નિસાને પકડી આપશે અથવા એ ક્યાં છે એની બાતમી આપશે તેને રૂપિયા પાંચ હજારનું ઈનામ આપવામાં આવશે. પછી જાહેરાતમાં ઝેબુન્નિસાનું વાર્ણન કર્યું. વધારે લખ્યું હતું કે કદાચ એના શરીર ઉપર થોડો જખમ પાગ થયો હોય.

આ વાર્ણન છાપામાં અફઝલખાને વાંચ્યું અને એની હિંમત ચાલી ગઈ.

“બેના પેશાવરમાંથી દૂર ચાલ્યા જવું એ જ સારું છે. આ સરકારી ઘૂપી પોલીસ તને શોધ્યા સિવાય રહેશે નહિ.”

અફઝલખાનને ઝેબુન્નિસા ઉપર ખૂબ પ્રેમ જેથી તેનો વાળ વાંકો થાય તો પાગ તે દુઃખી થઈ જાય.

ભાઈ ! તું અમસ્તો ડરે છે. મૃત્યું તો એક જ વખત આવવાનું છે ને ? પછી ભય શાને !”

“બેન ! એમ નથી સરકારી પોલીસો ફિરોઝખાન જેવા બહાદૂર સૈનિકની દીકરીનું અપમાન કરે, એની લાજ લૂંટે એ બહું જ દુઃખદ છે એ ખ્યાલે મારું હૃદય બળી ઊઠે છે.”

ઉપરોક્ત બન્ને સંવાદ અફઝલનો બહેન પ્રત્યેનો પ્રેમ તેની રજા કરવાની જવાબદારીનું સૂચન કરે છે તેમજ ઝેબુન્નિસાનું શૌર્ય વીરતા અને બરાશક્તિનાં દર્શન કરાવે છે.

આમ જાસૂસોથી સાવચેતી પૂર્વક બન્ને ભાઈ-બહેન ઘૂપાતાં રહે છે. અફઝલને ચિંતા છે કે અહીં રહેવું સલામત નથી તેને પકડવા પોલીસ રાત-દિવસ મથશે. પેલી નાગણ જેવી મેડમ મિસિસ લોરેન્સ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી વેર વાળવાનું ભૂલશે નહિ.

એ દરમિયાન અયૂબખાન જે વખાના માર્યો આફ્રિકા ગયો હતો તે આફ્રિકાથી પાછો ફરે છે. તેનો વિચાર શાદી કરી આફ્રિકા જવાનો હતો.

અયુબખાનનું શરીર તે વખતે આફ્રિકાની મલેરિયા તેમજ અન્ય રોગવાળી આબોહવાથી તદ્દન ફિક્કુ અને નિસ્તેજજ થઈ ગયું હોવાથી કોઈ છોકરી એકદમ પરાણવા તૈયાર થાય તેમ નહોતી.

એબુન્નિસા જે અયૂબખાનને પરાણી આફ્રિકા ચાલી જાય તો તેનો વાળ વાંકો ન થાય એટલે દૂર એને કોણ પૂછનાર ? અફઝલખાનને વિચાર આવ્યો “ આવા મડદા જેવા માણસને એબુન્નિસાને પરાણાવવી એના જેવું બીજુ હીણું કામ પણ શું હોઈ શકે ? ક્યા સૌંદર્યભરી મદમાતી એબુન્નિસા અને ક્યાં આ અકાળે વૃદ્ધ થયેલો, તેજવિહિન, કદરૂપો અયુબખાન ?

અફઝલને વિચાર આવ્યો અહીં એના જાનનું જોખમ તો છે જ. લોરેન્સને મારી ફિરોઝખાનની દીકરી એબુન્નિસા નાસી ગઈ એ બધા જાણતા હતા વળી ફિરોઝખાનના ઘણા દુશ્મનો પણ હતા. જે કોઈ તેનો પતો આપે અને પકડાયનો ફાંસીની સજા અથવા જનમટીપ. એ સિવાય ત્રીજી સજા નથી.

અગેના કરતા અયૂબખાન સાથે પરાણી પરદેશમાં રહે એથી ખાધેપીધે સુખી અને ક્ષેમકુશળ તે રહેશે.

આમ વિચારી અફઝલખાન તેને પરાણાવવા તૈયાર થયો. બીજે દિવસે એબુન્નિસાને બધી વાત કરી.

“અરે ભાઈ ! ગાંડો થયો છે કે શું ? આવા મુડદાલ માણસ સાથે શાદી કરવાની વાત કરીને મારી મશ્કરી તો નથી કરતો ને ? એની સાથે પરાણવું એના કરતાં અહીં ભલેને મને પકડીને મારી નાંખે. એ મરાણ વધારે સારું” એબુન્નિસા હસતા હસતા બોલી.

આમ એબુન્નિસાની આ નિસ્તેજ યુવાન સાથે ના હોવા છતાં તેની સલામતી ખાતર અફઝલ અયુબખાન સાથે પરાણાવવા તૈયાર થયો.

બહું જ છુપી રીતે બન્નેના લગ્ન થઈ ગયા. અયુબ એબુન્નિસાનાં યૌવન, તેજ એની ઝમક અને સૌંદર્ય જોઈ હર્ષ પામતો. જ્યારે એબુન્નિસાને આ માયકાંગલા માણસ પ્રત્યે આણગમો રહેતો.

થોડા દિવસ પછી બન્ને આફ્રિકા જવા માટે નીકળે છે અફઝલલ દૂર દેશાવર જતી તેની બહેનને વિદાય કરતાં બાળકની માફક ખૂબ જ રડી પડે છે.

ઝેબુન્નિસાને પાણ આ વતન, એની પહાડીઓ, એની ખીણનાં ફળો, પ્રેમાળ વહાલસોયો ભાઈ, આ બધું છોડતા એટલો જ આઘાત લાગે છે.

મુંબઈથી સ્ટીમર દ્વારા તે મોમ્બાસા ટાપુ અને ધીરે ધીરે સ્ટીમર કીલીન્ડીની બંદર આવી પહોંચે છે. એ વખતે અંગ્રેજ યુવાન પાસપોર્ટ માંગે છે. ઝેબુન્નિસા વિચારમગ્ન હોવાથી અને સ્વાહીલી ભાષા ન જાણતી હોવાથી ધ્યાન ન આપતા અંગ્રેજ અમલદારે તેને ધક્કો માર્યો. ઝેબુન્નિસાનો મિજબાન હાથમાં ન રહેતા તેણે અમલદારને બે-ત્રણ ધોલ ખેંચી.

હિન્દીઓ અને તેમાય ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ તો ડરપોક અને કાયર જ હોય તેવા ભ્રમ સેવતો યુવાન ત્યાં ખસી ગયો.

અયુબખાન ઝેબુન્નિસાને ઠપકો આપવા લાગ્યો.

“ઝેબુન્નિસા આ પ્રમાણે અંગ્રેજ અમલદારને મારવો એ સારું ગણાય ? આપણી સામે પગલા લે તો આપણું શું થાય ?”

અયુબખાનના શબ્દોથી ઝેબુન્નિસાની આંખમાં અયુબખાન તરફ ધૂણા અને તિરસ્કાર આવ્યા. “તું એમ કહેવા માગે છે કે એણે મને હાથ પકડી ધક્કો માર્યો અને હું એની તુમાખી સહન કરી લઉં ? ભલેને પગલાં લે કે ગમે તે લે, હું એથી ડરું તેવી નથી. હું કોઈનું અપમાન સહન કરનાર નથી.”

ઉપરોક્ત પ્રસંગથી ઝેબુન્નિસાનું સ્વાભિમાન શોર્ય અને નીડરતાના દર્શન થાય છે. તો સાથે-સાથે લોકમાનસ જે અન્યાય સામે ઝૂઝૂમી શકતા નથી પરંતુ ઝેબુન્નિસાનું સાહસ જોઈ તેની પ્રશંસા કરતવા ભેગા થઈ જાય છે તે વિચાર રજૂ થયો છે.

ઝેબુન્નિસા અયુબખાન સાથે કેનિયાની સરહદ વટાવી યુગાન્ડા આવી. યુગાન્ડાનું સૌંદર્ય જોઈ તે ખુશ થતી.

કમ્પાલાથી થોડે દૂર બેલ્ગિયમ કોંગોમાં જ્યાં અયુબખાનની દુકાન હતી ત્યાં આવ્યા. અયુબખાન ઝેબુન્નિસા ખુશ રહે એટલા માટે વિવિધ પ્રયત્નો કરતો પરંતુ એ બધા પ્રયત્ન

ફોગટ જતા. તેને અયુબખાન તરફ સ્નેહભાવ ન હોવાથી તેનું વર્તન કઠોર થઈ જતુ. આ અયુબખાન પણ તેને પરાણીને ખૂબ પસ્તાવો કરતો.

એક દિવસ અયુબખાન સ્ટેન્વીલે માલ લેવા ગયો અકાંતવાસથી કંટાળી ઝેબુન્નિસા જંગલ તરફ ફરવા નીકળી પડી.

આફ્રિકાના ગાઠ જંગલોની ભયાનકતા, એમાંથી ઉદ્ભવતુ દૃઢ્યને ભાંસી દેતુ અગમ્ય વાતાવરણ, એ બધુ એ જંગલો જે ફર્યા હોય તે જ સમજે. એ જંગલો ધરતીને એટલા સ્નેહથી વળગ્યા છે કે યુગોથી એમનું મિલન એકસરખું ચાલી રહ્યું છે.

એમાંથી રાત્રિએ નીકળતો ગંભીર ઘેરો નાદ અને એ નાદમાં તાલ પુરાવતા વાદળોનો ગડગડાટ અનંત વિપતમાંથી વીજળીનાં ચમકારા સાથે ઉદ્ભવી ભગવાન રુદ્રનું તાંડવનૃત્ય પૃથ્વી માટે તાદૃશ્ય બનાવે છે. એમાં નૃત્ય કરે છે. સિંહોના, વિત્તાઓના, હરાણના, હાથીઓનાં વૃન્દો. ત્યાં ભયાનક જીવલોગ યુદ્ધ ખેલાય છે. સિંહો, ચિત્તા, દીપડા, શ્યાળા -હરાણાને મારવા રાત-દિવસ ભમતા હોય છે. એમને બચાવનાર હાથી, ગેંડા, ભેસો વગેરે ત્યાં હોય છે.

આવા ગાઠ જંગલોમાં ઘરથી કંટાળી ઝેબુન્નિસા નીકળી પડે છે. તેની પાસે રક્ષણ માટે કોઈ સાધન નથી.

આમ, લેખકે અનુભવેલ આફ્રિકાના ગાઠ જંગલનું સાનિધ્ય, ભયાનકતા અને ભીષણતાનું અહીં વર્ણન કરે છે.

ઝેબુન્નિસા એકલી કાંઈપણ વિચાર કર્યા સિવાય ઝડપથી જંગલ તરફ આગળ વધવા લાગી. જંગલની ભયાનકતા એ હિંસક પ્રાણીઓની વિકરાળતાનો તેને ખ્યાલ ન આવ્યો. કિલકિલાટ કરતાં પક્ષીઓ, આકાશને ભેટતી ગિરિમાળા પર્વતોની ધારમાંથી સફેદ લીટી દોરી હોય તેવું દૃશ્ય ખડું કરતાં ઝરાણા જોઈ પ્રકુલ્લિત બની.

“અરે આ શું છે? ” એ આશ્ચર્ય પામી નજીકના ઝાડ પાસે કાંટાળા, ઝુડમાં દોડતું આવી ફસાઈ ગયેલું હરાણ જોયું. એના શરીરમાં કાંટા વાગવાને કારણે લોહી નીકળતું હતું. એ આંખોમાં કેટલી ક્રુણા, આર્જવતા,ભય અને ડરપોકતા ભરી હતી.

ઝેબુન્નિસા તરત જ એ ઝુંડ પાસે ગઈ તેણે એમાં મજબૂત વિશાળ હાથમાં હરાગને ઊંચકી લીધું. ઝેબુન્નિસાને હરાગને ઊંચકતા જાગે એણે બાળકને ના ઊંચક્યું હોય એવો રોમાંચ થયો. એને હરાગ ઉપર બહું જ પ્યાર ઉત્પન્ન થયો.

ત્યાં એકાએક દૂરથી છલાંગ મારતો ચિત્તો એની તરફ આવ્યો. એક ક્ષણમાં ચિત્તો કૂદશે ઝેબુન્નિસા હરાગને આગળ કરી દોડી રસ્તા વચ્ચે વિશાળકાય હાથી હતો, પાછળ ચિત્તો હતો. ઝેબુન્નિસાએ અરેબિયન રાત્રિઓની વાતોમાં સિંદબાદની વાતમાં હાથીનું ઉડાપાણ, હાથીની બુદ્ધિ વિશે સાંભળ્યું હતું એ સીધી જઈ હાથીને વળગી પડી.

હાથી અને ચિત્તાનું ઝઝૂમવું. હાથીનું ચિત્તાને ઝેબુન્નિસાની કુનેહથી હરાવવું.

અહીં લેખકને અરેબિયન નાઈટ્સની વાર્તા અને સિંદબાદની વાર્તાનું વાંચન કર્યું છે તેવું નક્કી પુરવાર થાય છે.

જંગલી રાજા એકદમ ચમક્યો સૂંઢ ઊંચી કરી ઉછાળવા જતો હતો ત્યાં હાથીની નજર હરાગને ફાડી નાખતા ચિત્તા ઉપર પડી તેણે ઝેબુન્નિસાને ઝાડ ઉપર ફેંકી ચિત્તા ઉપર હુમલો કર્યો ચિત્તો બહુ ચપળ અને મજબૂત હતો તે છલાંગ મારી હાથીની પીઠ ઉપર ચડવા ગયો ત્યાં એકાએક ઝેબુન્નિસાને પ્રેરાણા થઈ તેણે ઝાડ ઉપરની એક ડાળી તોડી તે વડે ચિત્તાને મારવા માંડ્યો. આમ ઓચિંતા, અદૃશ્ય, અગમ્ય હુમલાથી ચિત્તો ગભરાઈ ગયો. જેવો એ પીઠ ઉપરથી પડ્યો કે હાથીના મજબૂત પગ નીચે ચિત્તો કચડાય ગયો.

હાથી પાછો ફર્યો એની સૂંઢથી ઝેબુન્નિસાને ઊંચકી જમીન પર ઊભી રાખી સૂંઢ વડે એ ઝેબુન્નિસાને ચાટવા લાગ્યો.

હાથી એટલો ચતુર અને બુદ્ધિમાન હતો. ધીરે-ધીરે રસ્તા ઉપર ચાલવા લાગ્યો. ઝેબુન્નિસાનું ઘર નજીક આવ્યું ત્યારે હાથી રસ્તાથી દૂર આવેલૂ ટેકરી ઉપર જઈ ઊભો રહ્યો. ઝેબુન્નિસા દોડતી ઘરમાં ચાલી ગઈ. હાથી હજુ ત્યાં ઊભો હતો. એકાએક એના ઉરમાં ઊર્મિ ઊછળી તેણી હાથીને “સરદાર પાછો જ ! સરદાર પાછો જ ! એમ બૂમ પાડી જાગે પેલો વિશાળકાય હાથી સમજ્યો હોય તેમ ચાલ્યો ગયો.

આમ અહીં ઝેબુન્નિસાની હિંમત, કુનેહ, સાવધાની જેવા ગુણો હાથી લેખકે જે

હાથી અને ચિત્તા વિશેનો પ્રસંગ રજૂ કર્યો છે. જે તેના અનુભવનું આગમોલ રત્ન છે. તેમની સૂક્ષ્મ દષ્ટિનો ઉલ્લેખ છે.

એબુન્નિસાને જંગલમાં અત્યંત આનંદ થયો. નાની વયથી જોખમમાં ઉછરી હોવાથી જોખમ એના જીવનનું અંગ થઈ ગયું, આથી તો જંગલોના હિંસક પશુઓ વચ્ચે જવાની ઉત્કંઠા એના જિગરમાં જાગી.

અયુબખાનને આગ્રહપૂર્વક તૈયારી કરી જંગલમાં જવા નીકળી એબુન્નિસા ભાલા સાથે જાણે કોઈ રાગચંડી, વનદેવી ન હોય એવી લાગતી હતી. એના વિશાળ નેત્રોથી આનંદસરિતા રેલાવતી એબુન્નિસા ચારેય બાજુ જોતી, ઘડીમા ઉતાવળી ચાલતી તો ઘડીમાં દૂર-દૂર ડુંગરોનું સૌંદર્ય નીરખવા ધીરી પડતી.

અયુબખાન એની આ ઘેલી પત્નીનું વર્તન સમજી શક્યો નહિ જોખમોની-સાહસોની મઝા તો મદો જ જાણે, બહાદુરો સમજે, સાહસિકો માણે.

અયુબખાનની ચેતવાણી છતાં પેલા વિશાળકાય યુવાન હાથી પાસે એબુન્નિસાનું જવું-હાથીને “સરદાર અહીં આવ સરદાર” કહીં સંબોધવો. હાથી એબુન્નિસા પાસે આવ્યો. એબુન્નિસાએ જાણે સ્વજન હોય તેમ હાથીની સૂંઠ ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવ્યો. હાથી પાણ એબુન્નિસાના સ્પર્શથી આનંદિત બની નાચવા લાગ્યો. આમ તેને હાથી સાથે મિત્રતા બંધાય છે.

અહીં લેખક એબુન્નિસાના માધ્યમથી પોતાને થયેલા આફ્રિકાના જંગલો અનુભવોને આકાર આપે છે. એબુન્નિસાને જંગલની ગાઢ ભયાનકતા ખૂબ જ ગમતી, વારંવાર એ કુદરતના ભયંકર રૂપને જોવા જતી, અયુબખાન તેમની આવા સાહસિકવૃત્તિ અને નીડરતાથી અંજઈ જતો હતો.

સાથે-સાથે લેખક અહીં જંગલી પ્રાણીઓની વિશેષતા, સિંહની અને હાથીની ખાસિયતો વર્ણનો અને ખૂબીઓ સાથે નિર્દેશ કરે છે. જે તેમની વિશાળ અને આંતરસૂઝ દષ્ટિના દર્શન કરાવે છે.

હાથી-હાથી વચ્ચેનું યુદ્ધ-હાથીનો નિયમ કે ટોળાના આગેવાન ટોળાને દોરે-તેમની

હુમલો કરવાની રીત વગેરેનું આબેહૂબ અને અદ્ભૂત વાર્ણન કર્યું છે.

એક દિવસ એબુન્નિસા રાત્રે જંગલમાં જવા નીકળે છે. ત્યાં હરાણ પાછળ પડેલ સિંહ છલાંગ મારતો દેખાયો ત્યારે એક ડગલું આગળ ચાલવાની હિંમત થતી નથી ત્યારે ઓગે-એક એક વિચાર સ્ફુર્યો એમ કહી, લેખક અહીં આફ્રિકન લોકોની સિંહન મારવાની તરકીબનો ખ્યાલ આપે છે.

તે ગભરાય ગઈ છતાં હિંમત ભેગી કરી સિંહાણ અને સિંહને મહાત કર્યો તે પ્રસંગ વાર્ણવે છે.

અયુબખાનની સમજવટથી ત્યારબાદ ઘણા સમય સુધી જંગલમાં ન જવું.

એક દિવસ એબુન્નિસાને હાથીની ત્રાડનો અવાજ કાને પડે છે તે ચમકીને જોવા જાય છે. ત્યાં સરદાર ટેકરા ઉપર ઊભો ત્રાડ નાખતો હતો. એબુન્નિસા સરદારને જોઈ વનની વાટે ચાલી નીકળે છે. દૂર ટેકરી ઉપર ઊભેલો હાથી એબુન્નિસાને જોઈ સામો દોડતો આવ્યો. તેણે એબુન્નિસાના માથા ઉપર સૂંઢ ફેરવી. જાણે પિતા પુત્રીને આશિષ ના દેતો હોય. એબુન્નિસાને એના પિતા યાદ આવ્યા. “એ પાણુ એટલા જ બહાદૂર અને વત્સલ હતા. એના અંતરમાં ભાવ ઉદ્ભવ્યો અને ભાવ સાથે સરદારની સૂંઢને વળગી પડી.

એબુન્નિસા હાથીની સૂંઢ પકડી વનની વાટે ચાલી નીકળી. આ વિધાન કથાના શીર્ષક સાથે અનુસંધાન ધરાવે છે.

આ પ્રમાણે એકધારી રીતે વર્ષો વીતી ગયા. અયુબખાન હંમેશ બીમાર રહેતો જેથી દુકાનનું કામ એબુન્નિસાએ માથે ઉપાડી લીધું. ધીરે ધીરે આફ્રિકાનો બધો જ પ્રદેશ વિકાસ પામતો ગયો. યુરોપિયન અને એશિયાના લોકો અહીં આવી વસવા લાગ્યા. ઈસમું ગામનો પાણુ વિકાસ થયો.

મનહરસિંગ નામનો શિખ જે પંજાબમાંથી માલનું ટ્રાન્સપોર્ટનો ધંધો કરવા અર્થે ત્યાં રહેવા આવ્યું. જેણે પરાણ્યા વગર જ આફ્રિકન સ્ત્રીને ઘરમાં રાખી ઘરસંસાર માંડ્યો. એના ઘરસંસારને પરિણામે તેને ત્યાં એક દીકરીનો જન્મ થયો તેનું નામ પ્રીતમકોર હતું.

પ્રીતમકોર મનહરસિંહ જેવી જ ગૌરવાર્ણી, સશક્ત અને ઊંચી હતી. એના વાળ

આફ્રિકાના જેવા ગૂંચળાવાળા અને તદ્દન ટૂંકા હતા. એનું નાક એની મા જેવું ચીબુ અને બેઠેલું હતું. પ્રીતમકોરની ઉંમર સત્તર-અઠાર વરસની યૌવનનો તોખાર એના અંગે અંગમાં થમગની રહ્યો હતો.

એક દિવસ ઝેબુન્નિસાનું મનહરસિંગ સાથે કમ્પાલા માલ લેવા જવું જ્યાં પેલો શિકારી -બુઢા જુમાનખાનનો દીકરો, શેરબહાદુરખાન સાથે મુલાકાત થવી. ઝેબુન્નિસાનું ઊંચુ ગૌર શરીર, મોટી રૂપાળી. એનો યૌવન વસન્ત વેળાએ બચેલ કુસુમિત વલ્લરી સમો અત્યંત આકર્ષક દેહ શેરબહાદુર જોઈ રહ્યો. એક જાવ્યમાન તેજસ્વી યુવતી સામે એ ઊભો જેમ તૃષાર્ત પ્રાણી જળ-ઝરાણ જોતા અધીર બની જલપાન કરે તે રીતે એ ઝબુન્નિસાનાં સૌંદર્યને પી રહ્યો.

ઝેબુન્નિસા પાણ જેની છ કુટ ઊંચી કાયા, ગૌરવાર્ણી કુર હિંસક આંખો અને મદનિગીભર્યો દેહ જોઈ રહી. અંતરમાં કદી ન અનુભવેલી પ્રસપંદના જન્મી એ શું પ્રીત હશે? જેને કવિઓ ઈશક કહે છે, એ જ આ ભાવ હતો- લાગણી હતી.

શેરખાનનું મનહરસિંગ અને ઝેબુન્નિસા સાથે બોરીમાં આવવું. રાત પડતા ‘બરારા’ ગામમાં પ્રખ્યાત શિકારી મખનસિંગને ત્યાં ઉતરવું. મખનસિંહે શિકારમાં પાવરધો હતો - જે સિંહ અને હાથીને ચાલુ મોટરે મારતો.

આફ્રિકામાં જે હાથીદાંતનો ઘાણો જ વેપાર થતો જેથી નિર્દોષ પ્રાણીઓની હત્યા થતી. હાલ સરકાર દ્વારા તેના પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. તે વિગત અહીં વાર્ણવી છે.

બીજે દિવસે મખનસિંગની પત્નીના આગ્રહને પરિણામે જંગલમાં શિકાર અર્થે જવું. શેરબહાદુર, મનહરસિંગ અને મખનસિંગ ત્રણેય શિકાર અર્થે જંગલમાં નીકળી પડે છે.

હાથીને શેરબહાદુરની સાવચેતી અને કુનેહથી મહાત કરવો. શેરબહાદુરની હિંમત અને બહાદુરીની પ્રશંસા સાંભળવી.

“એમ એ કરે એવો નથી. એનું અઠાર-ઓગણીસ વરસની ઉંમરનું પરાક્રમ એટલું મહાન તાજુબી અપાવનારું છે કે એ એની જિંદગીમાં કદી ડરપોક બનશે નહિ.”

ઝેબુન્નિસાને પ્રશ્ન પાછળ વધુ જાણવાની ઈચ્છા થઈ. મનહરસિંગે શેરબહાદુરે

બનાવેલી બહાદૂરની વિગત કહી.

શેરબહાદૂર અઢાર -ઓગણીસ વર્ષનો હતો તેના પિતા ખાનબહાદૂર રેલવેમાં નોકરી કરતા. ખાનબહાદૂર શિકારનો ભારે શોખીન એ બંદૂકો પણ રાખતો.

શેરબહાદૂર નિશાળે જતો હતો ત્યાં રેલવેનાં મકાનોમાં લોકોની ચીસાચીસ ઊઠી.

“સિંહ આવ્યો છે, સિંહ...ભાગો, સંતાઈ જવ, સંતાઈ જવ”

ત્યારે શેરબહાદૂર એકલો બેઠો-બેઠો વાંચતો હતો.

તરત જ શેરબહાદૂર ઊપડ્યો બંદૂકમાં કારતૂસ ભરી. તેણે થોડે -થોડે દૂર ઊભેલા ત્રણેય સિંહને જોયા. એના અંગમાંથી એક જાતની ધુજરી આવીને ચાલી ગઈ. એક સિંહની નજર તેના પર પડી. ભયંકર ગર્જનાઓથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયું.

એક યુરોપિયન બાઈનું એના બાળક સાથે જ્યાં સિંહ ઊભા ત્યાંથી પસાર થવું- આરબ મોટરકાર લઈ બજાર નીકળે છે ત્યારે બન્ને સિંહ ને બન્ને ઉપર હુમલો કરે અને શેરબહાદૂર સાવચેતી અને હિંમતથી બન્ને સિંહને મારી નાંખે છે.

બે સિંહને પૂરા કરી જ્યારે ત્રીજા સિંહને મારવા બંદૂકમાં કારતૂસ પૂરવા જતો હતો ત્યારે તેનું ચિત્ત કારતૂસ નાખવામાં હતું. એક ક્ષણની ગફલત અને શેરબહાદૂર ખલાસ. આજુબાજુના મકાનોમાંથી લોકો સિંહ અને આ બહાદૂર યુવાનનો જંગ સત્બંધ બની જોઈ રહ્યા હતા.

તે જ વખતે મકાનનું બારણું ખૂલ્યું “અંદર આવી જા, ભાઈ અંદર આવી જા” શેરબહાદૂર એક ક્ષણ નહિ ગુમાવતા મકાનમાં ઘુસી ગયો. સિંહની તરાપ ખાલી ગઈ.

એ ક્ષણે સમયસૂચકતા વાપરીને પેલી પટેલની બહાદૂર હિંમતવાન સ્ત્રીએ બારણું ના ખોલ્યું હોત તો શેરબહાદૂર કદાચ સિંહનો ભોગ થઈ પડ્યો હોત. શેરબહાદૂર પેલી સ્ત્રી તરફ પૂજ્યભાવે જોઈ રહ્યો. સ્ત્રીનું નામ મણિબહેન હતું.

ત્યાં પોલીસ એ સિંહને મારવા ચારેબાજુ ગોઠવાઈ ગયા પરંતુ માણીબહેનની ના હોવા છતાં શેરબહાદૂર ઘરની બહાર નીકળ્યો. પોલીસ કંઈ કરે તે પહેલા એણે ઉપરાઉપરી ત્રણ ગોળી છોડી ત્રીજા સિંહને ત્યાં જ ઠાર કરી દીધો.

ત્રીજા સિંહને માર્યા પછી શેરબહાદુર પેલી હિંમતવાન સ્ત્રીનાં ઘરમાં પાછો ગયો. એ મણિબહેનને પગે લાગ્યો. “તમે અજબ હિંમતવાળા છો !

આખા શહેરમાં સિંહને માર્યાની વાત વાયુ વેગે પહોંચી ગઈ. શેરબહાદુરને જોવા લોકોના ટોળેટોળા ઉમટ્યા. એકલા હાથે ત્રણ સિંહને મારનાર આ નરવીર તરફ બધાને માન ઉત્પન્ન થતુ. ગામમાં તેના માનમાં સરઘસ, કુલોનગો વરસાદ વરસ્યો. ત્યાંના રીંગલ થિયેટરમાં મોટી સભા ભરવામાં આવી સોનાની હાથાવાળી તલવાર અને સોનાનો ચાંદ ત્યાંની હિન્દી સભાએ એને ભેટ આપ્યો.

સભાના પ્રમુખે બે શબ્દ બોલવા શેરબહાદુરને કહ્યું. તેણે કદી બોલવાનો મુહાવરો ન હતો. એટલામાં તેની નજર થિયેટરમાં બેઠેલા મણિબહેન ઉપર પડી તેની આંખોમાંથી વાત્સલ્ય નીતરતું હતું. એકાએક એની જીભ છૂટી થઈ અને વાચા આવી વક્તાની માફક ભાષણ કર્યું.

“ભાઈઓ અને બહેનો ! આજે મારી હિંમત અને બહાદૂરી બદલ તમે સર્વેએ મને જે માન આપ્યું છે, મારી ઉપર જે સ્નેહ દર્શાવ્યો છે, તેને માટે હું આપણો અત્યંત ઋણી છું. મને તમે આજે મોખ્બાસાનો સૌથી વધારે બહાદૂર અને હિંમતવાન માણસ ધારો છો, પરંતુ મારાથીય વધારે હિંમતવાન એક વ્યક્તિ અહીં હાજર છે.” શ્રોતાઓમાં વિવેચન શરૂ થયું”એવી સમર્થ વ્યક્તિ કોણ છે”? અમારે તેના દર્શન કરવા છે.”

શ્રોતાઓના પોકાર સાંભળી શેરબહાદુર બોલ્યો :

“એ છે પૂજ્ય અને પવિત્ર પેલા મણિબહેન”

‘આ એક સ્ત્રી અને તેજ ગુજરાતી સ્ત્રી આટલી બહાદુર છે ? એની શી બહાદુરી હશે?’

આમ આ ઘટના દ્વારા ડાહ્યાભાઈ પટેલ ગુજરાતીની પટેલ જ્ઞાતિની એ તેજસ્વી અને બહાદુર સ્ત્રીની વીરતાના દર્શન કરાવ્યા છે. જે ડાહ્યાભાઈની પોતાની જ્ઞાતિ પ્રત્યેની ઉચ્ચ ભાવના અને ગુજરાતી પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ સૂચવે છે.

શેરબહાદુરની કથા સાંભળી ઝેબુન્નિસા પ્રેમભરી આંખે માનભરી દષ્ટિએ શેરબહાદુર તરફ જોઈ રહી.

બીજે દિવસે મનહરસિંગ શેરબહાદુર અને ઝેબુન્નિસાના ઈસુમુ આવ્યા. મનહરસિંગની દીકરી પ્રીતમકોર શેરબહાદુરની શરૂઆતમાં ખૂબ કાળજી રહેતી. જેથી તેની તરફ આકર્ષાઈ છે.

ઝેબુન્નિસા બીમાર અયુબખાનની સારવાર કરતી એ અયુબખાન સાજો થઈ જાય એમ મનનથી પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી છતાં, એનું મન વારંવાર શેરબહાદુરના વિચારોમાં ગરકાવ થતું આમ ઝેબુન્નિસા શેરખાન અને અયુબખાન વચ્ચે દ્વિધા અનુભવે છે.

શેરબહાદુર તેના ગામ જવા નીકળે છે. તેમાં પ્રાગયને લીધે અજબ પરિવર્તન આવે છે. જેનું જગતન પ્રેયસીમય બની જાય છે. સહસ્ત્ર સ્વરૂપે એની પ્રેયસી એના વિજયમાં દેખાય છે. જે જૂના જગતને ભૂલી ગયો. નવી સૃષ્ટિ એને માટે જન્મી જે સૃષ્ટિ અદ્ભુત છે, એનું દર્દ અનેરું છે.

બીજી બાજુ અયુબખાનની તબિયત વધારે ખરાબ થતી જાય છે. તે અપંગ બાળક જેવો બની જાય છે. એની પ્રત્યે એને દયાને લીધે અને અયુબખાનના સ્નેહને પરિણામે મમતા જાગી હતી. તે અયુબખાને છોડી પારકા પુરૂષ સાથે પ્રીત કરતા ગ્લાનિ અનુભવે તે સ્વાભાવિક હતું. છતાં પ્રીતનું આકર્ષણ એનો અલૌકિક આનંદ, એનું પ્રમોદ ભર્યું. સ્પન્દન એવી મધુર હતું વારંવાર શેરબહાદુરને યાદ કર્યો સિવાય રહી શકતી નથી.

શેરબહાદુરને મળવાની ઈચ્છા ઝેબુન્નિસા રાખી શકતી નથી, ફરી માલ લેવાના બહાને કમ્પાલા આવે છે.

બીજી બાજુ શેરબહાદુર ઝેબુન્નિસાનાં ઈશકમાં પાગલ બની ગયો છે. હાથમાં શરાબનો પ્યાલો લઈ એની પોતાની સૃષ્ટિમાં પોતાની અલગ દુનિયામાં ઊડવા લાગે છે.

શેરબહાદુર ન મળવાથી ઝેબુન્નિસા અકળાય છે અને તેમને ઘેર જાય છે. તેજ ક્ષણે શરાબથી બેભાન થયેલા શેરબહાદુરને જુવે છે. ઝેબુન્નિસાના મનમાં એ દૂર્ગંધ ધૂણા ઉત્પન્ન કરી એને શેરબહાદુર તરફ નફરત ઉત્પન્ન થઈ. જે યુવાનને તેણે આરાધ્ય દેવ માન્યો હતો તે આવો શરાબી હોય એ ખ્યાલે એના અંતરમાં ઝેર રેડાયું. પરંતુ એને ક્યાં ખબર હતી કે એના વિયોગનું અસહ્ય દુઃખ ભૂલવા જ આજે એણે વધારે શરાબ પીધો હતો.

આ બાજુ શેરબહાદુર પસ્તાવા લાગ્યો. એ વિચારવા લાગ્યો “ આ દાઝએ મારું

સત્યાનાશ કર્યું ? એણે મારા દ્વાર પર આવેલી માથૂકને પાછી હાંકી કાઢી.”

એનું શરીર નિસ્તેજ થવા લાગ્યું જીવનનો આનંદ ઊડી ગયો. તેણે ઉસમુ જ્વાનો નિર્ણય કર્યો.

અહીં કવિએ પ્રેમની અસર, પ્રેમનું દર્દ અને દિવાનાપણું પ્રેમની સમરૂપતાનું વર્ણન કર્યું છે.

શેરબહાદુર ફરી પાછો ઈસુમુ આવ્યો. એબુન્નિસાને મળવાની ઈચ્છાને ન રોકી શકતા અયુબખાનની તબિયત પૂછવાને બહાને તેને ઘેર ગયો. એબુન્નિસાનું તેના પ્રત્યે નિરાશાજનક વર્તન જોઈ ખૂબ દુઃખી થયો. એબુન્નિસાની નફરત પાછળ આપણા કવિ મણિભાઈ નભુભાઈના કહેવા મુજબ.

“ખફા ખંજર સનમનામાં, રહમ ઊડી લપાઈ છે.” એમ ઠપકા પાછળ રાહત હતી. આમ એબુન્નિસાની નફરત તેને પ્રીતમકોરના પ્રેમમાં ગરકાવ કરે છે.

શેરબહાદુર ગમને ભૂલવા શિકાર અર્થે નીકળે છે. અહીં લેખકે અહિંસાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. “ભાઈ હિંસાથી અન્યને દુઃખ દેવાથી શો ફાયદો ?” એમ કહી પેલા દૂર્યોધન “જનામિ ધર્મમ્ નય મે પ્રવૃતિ”, જેમ એ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા પ્રવૃત્ત થયો નહિ.

એ સાથે અહીં ‘નાગ અને નોળિયો’ નો જીવલોગ યુદ્ધનો ઉલ્લેખ કરે છે જે ડાહ્યાભાઈ પટેલની પ્રાણીઓના સ્વભાવને પારખવાનું અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. સાથે સાથે આફ્રિકાની પુરાણી વિચારધારા અને નવી વિચારધારાનો સમન્વય સાધી પોતાના અનુભવને અંકારે છે. તેમજ સાપ અને નોળિયાના યુદ્ધનું ઝીણવટભર્યું અવલોકન કરેલ છે.

આ બાજુ એબુન્નિસાની ઉદાસીનતાથી તેનું મન ઉદિગ્ન રહે છે. તો પ્રીતમકોરના પ્રેમશબ્દો મમતા એને આકર્ષે છે.

ફરી વખત એબુન્નિસા સાથે માલ લેવાના બહાને કમ્પાલા જવું. ત્યાં એબુન્નિસા પાસે પ્રેમનો એકરાર કરવો. પ્રેમના અકથ્ય આનંદ, એ અલૌકિક ભાવ અનુભવ્યો.

આ સાથે લેખક હિંદુઓથી મથા યુરોપિયનોથી આફ્રિકન લોકો ઘણાં ડરતા એ અન્યાય અને ગુલામી સામે સત્યવર ગાંધીબાપુએ લડત ચલાવી તે બાબતનો નિર્દેશ કરે છે.

શેરબહાદુરને એબુન્નિસા તરફ આકર્ષિત જોઈને પ્રીતમકોર અત્યંત ઈર્ષા કરતી. મનમાં તે એને દુશ્મન ગણતી એબુન્નિસા પ્રીતમકોરના મનના ભાવ ના સમજે એવી ભોળી કે આગસમજી નહોતી. પ્રીતમકોરની ઈર્ષા એનો બળાપો એબુન્નિસાને આનંદ આપતા.

શેરબહાદુરનું શિકાર કરવા જવું, ત્યાંના જંગલો પ્રાણીઓનું અદ્ભુત વાર્ગન કર્યું. સાથે હાથી સરદાર અને હાથણી મદમાતીનું સિંહ સાથે યુદ્ધ જેમાં હાથીની વિશેષતા તેના ગુણો, બુદ્ધિમતા, નિર્દોષ ભાવના તેની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તેમજ સિંહની ગંધ પારખવા-અવાજ સાંભળી સચેત થવું હાથીની ગંધ પારખું વૃત્તિ. વૈરવૃત્તિ વગેરે બાબતોની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને આલેખન જે તેમની અદ્ભુત અવલોકન શક્તિનું સચોટ ઉદાહરણ છે.

આમ હાથીનું સિંહ અને સિંહણને મારવું જંગલમાં દાવાનળ લાગવા-અગ્નિની જ્વાળાની ભયાનકતા નિર્દોષ પ્રાણીઓની કિકિયારી વગેરે વાર્ગન ઝીણવટપૂર્વક કર્યું છે.

એબુન્નિસાનું જંગલમાં આવવું, અગ્નિથી ખાખ થયેલા જંગલને જોઈ હૃદય દ્રવી ઊઠવું. મદમાતી અને સરદારને પ્રેમથી પંખાળવા વગેરે વાર્ગન. સાથે એબુન્નિસા અને જંગલી ભૈસ સાથે થયેલ ઝઝૂમવું. વગેરે એબુન્નિસાની બહાદૂરીના દર્શન કરાવે છે.

આ બાજુ અયુબખાનની તબિયત વધારે લથડે છે. એબુન્નિસા મૃત્યુ શય્યા ઉપર સૂતેલા અયુબખાનને વળગી પડે છે. અયુબખાનની દયનીય સ્થિતિ જોઈ તેની ઉપર સ્નેહ, ઊર્મિભર્યો પ્રેમ ઉપજે છે.

એ દરમિયાન શેરબહાદુર તેને મળવા આવે છે. અયુબખાનને એબુન્નિસાને મદદ કરવાની ભલામણ કરે છે. થોડી વારમાં અયુબખાનની જીભ થોથરાવા લાગે છે અને અયુબખાનનું પ્રાણ પંખેરું બીજી જ ક્ષણે જગત છોડી ઊડી ગયું.

એબુન્નિસા અત્યંત કલ્પાંત ઘણા દિવસો શોકમાં વિતાવતી તેને શેરબહાદુર તરફ થયેલું આકર્ષણ ઓસરવા લાગ્યું તેમનામાં સ્થિરતા આવી ગઈ.

શેરબહાદુર એબુન્નિસાના ઠંડા ઉમળકા વિનાના વર્તનથી બહુ દુઃખી થતો અને પ્રીતમકોરના થનગનતા યૌવનના ઉન્માદભર્યા નયનોનું આકર્ષણ અધીરું બનાવતું.

આમ છતાં એબુન્નિસા તરફ તેનો સ્નેહ ઓછો થયો નહોતો. તેણે એબુન્નિસાને કહ્યું

“પ્રિયે, હું તને મારા સર્વસ્વથી, મારા તન, મનન, ધનથી પણ વધારે ચાહું છું. તું મને સ્વીકારી લે હમાણાજ અત્યારે જ મને પરાણવાનું વચન આપ”

એબુન્નિસાનું સૂતેલું પ્રાણપંખી એ ઊષ્માભર્યા વચનો સાંભળી જાગૃત બની ગયું. યુવાન પ્રેમીનો આર્જવ એ નયનોમાં તરવરતો સ્નેહ, પ્રીતિના પૂર અને ઉલ્કૃતનો અશ્વ એને અધીરી બનાવવા લાગ્યો.

થોડા દિવસો બાદ એબુન્નિસા અને શેરબહાદુરના લગ્ન થઈ ગયા. બન્ને સાથે રહેવા લાગ્યા બન્નેનું જીવન સુખી હતું. શેરબહાદુર મનહરસિંગના ટ્રાન્સપોર્ટના ધંધામાં કામ કરવા જતો.

મનહરસિંગની બિમારી વધવાલાગે છે. તેણે એબુન્નિસા અને શેરબહાદુરને પોતાને ઘરે બોલાવ્યા અને કહ્યું.

“શેરબહાદુર ! એબુન્નિસા ! હવે હું લાંબો વખત જીવું એમ લાગતું નથી. થોડા વખતમાં દુનિયા છોડી હું ચાલ્યો જઈશો. મારી આ પ્રીતમકોરને આપ બન્ને સંભાળજો. એની ભૂલચુક ઉપર કોથે નહિ ભરાતાં દયાની દૃષ્ટિએ જોજો.”

“એબુન્નિસા બોલી” કાકા તમે ફિક્કર ના કરશો. સર્વની ઉપર દેખરેખ રાખનાર પ્રભુ છે. અમે છીએ ત્યાં સુધી પ્રીતમકોરને કોઈ દુઃખ નહિ આપવા દઈએ.”

એબુન્નિસાનાં શબ્દોની મનહરસિંગને શાન્તિ થઈ. બીજે દિવસે એ દેવલોક પામ્યો.

એબુન્નિસાને કામ ધણું રહેતું છતાં એનો વનનો, વનના પ્રાણીઓનો માણોહ, છોડી શકતી નહી એક દિવસ તેણે શેરબહાદુરને કહ્યું : ‘મને નિશાન તાકતાં શીખવો ’ શેરબહાદુર એબુન્નિસા સાથે વનમાં નીકળી પડે છે.

ત્યાં એક જંગલી ભેંસ જોવા મળે છે. અહીં લેખકે જંગલી ભેંસની ખાસિયત, તેમની વેરવાળવાની વૃત્તિ, વગેરે તેમજ શેરબહાદુરની સાવચેતી અને શિકાર કરવાની કુનેહ તેમજ એબુન્નિસાની હિંમત અને તાકાતનું વર્ણન કર્યું છે.

તો શેરબહાદુર વિશાળકાય હાથી સાથે ઝઝૂમવું, એ સાથે હીરા-ઘરોણાનું સ્ત્રીઓને મન મહત્વ સ્ત્રીને રાજી રાખવા યુગોથી પુરૂષોએ રત્ન અને મોતી મેળવવા પ્રાણ ખોતા છે. તે વિચાર રજૂ કરે છે.

શેરબહાદુરનું હાથીને મહાત કરવું, તે સાથે તેમને એના ધર્મપત્ની ઊર્મિલા સાથે થયેલ અનુભવનું અનુસંધાન ટાંકી-ઊર્મિલાએ લીધેલ હાંથીદાંતના ઘરોળા કદી નહી પહેરવાની પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

હાથીને માર્યો એવું સાંભળી ઝેબુન્નિસાને આઘાત લાગે છે. જેથી તે શેરબહાદુર પ્રત્યે ધૃણા વ્યક્ત કરે છે. હાથી માણસ સહાનુભૂતિ ચાહે છે. તેમ શેરબહાદુર પ્રીતમ કોરનાં સ્નેહ મેળવવા ઝંખે છે.

પ્રીતમકોર સાથે શેરબહાદુર પ્રેમની જ્યાફત માણે છે. એ વિચારતા ઝેબુન્નિસાના અંતરમાં દ્વેષ, નિરાશા, ક્રોધ સળગી ઊઠે છે. તેને જીવનમાં કંઈક ખોવાયું હોય તેમ લાગે છે.

માતા બનવું એ સ્ત્રીજીવનની પત્ની બન્યા પછીની એક સુધન્ય પળ છે ! બે-બે ધાણી કર્યા છતાં ઝેબુન્નિસાના જીવનમાં એ પળ ના આવી પરિણામે તેનું જીવનઝરાણું ખાલી વહી જતું લાગ્યું.

એ ખોળાનો ખૂંદનાર વાંચ્છે છે. તેને આ તમન્ના સફળ ન થતાં જીવનમાં એક જાતની ધૂપી નફરત ઉત્પન્ન થાય છે. બન્ને એકબીજાથી અસંતોષી રહેવા લાગે છે. પરિણામે શેરબહાદુરની પ્રીતિ પ્રીતમકોર તરફ વળે છે. અને પ્રીતમકોરથી સોડ સેવવા લાગે છે.

ઝેબુન્નિસા ગુસ્સાથી રાતી-પીળી થતી. એના અંતરમાં ભડ-ભડ આગ સળગતી હતી. જે પુરૂષને ઓળે વીર માન્યો હતો, તે આજે એક વાર્ણસંકર અર્ધજંગલી જેવી મામૂલી છોકરીની ગોદમાં સૂતો હતો. એ ખ્યાલ આવતા એનું હૃદય રડી ઊઠ્યું. એના અંતરમાં અપાર વેદના થવા લાગી.

પોતે પઠાણની છોકરી હતી. સ્વભાવથી જ અધીર અને ક્રોધી હતી. પંજાબ પ્રાંતના લોકો જે હિન્દુ હોય, શીખ હોય કે મુસલમાન હોય, જીવનમાં ક્યાં ભૂલ થઈ અને એ કેવી રીતે સુધારવી એ વિચાર એમને માટે શક્ય નથી. એ દોરાય છે, એમના હૃદયમાં ઊઠતાં આવેગથી, મનમાં ઊઠતા તરંગથી, આમ છંછેડાયેલી ઝેબુન્નિસા એટલી અકળાઈ ગઈ કે શું કરવું એના માટે પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. એને કંઈ સૂઝતું નહોતું. પોતે અપમાનિત ત્યજાયેલી એક મામૂલી સ્ત્રી છે એ ખ્યાલે એ પ્રજ્વળી ઊઠતી. જે પુરૂષ પાછળ પોતે ઘેલી થઈ હતી. જેને

પોતે હૈયાનું દાન આપ્યું, જેને પોતાનો ધાગી જીવતો હોવા છતાં યૌવન સૌખ્યું, એ એક વાર્ગસંકર અર્ધજંગલી છોકરી પાછળ ગાંડો થઈ રખડ્યા કરે તે બાબતથી ખૂબ દુઃખી થઈ.

એબુન્નિસા સળગતી અંગારાની માફક સળગતી હતી. એના અંતરમાં લાવા ઊકળતો હતો. એના બેવફા પ્રેમી-પતિ ઉપર તેને એટલો ક્રોધ હતો કે એ ક્રોધને લીધે વૈર લેવાની વૃત્તિ જન્મી. એના હૃદયમાં કૂર દૂષ્ટ વિચાર ઉદ્ભવ્યા. પ્રીતમકોરની યાદ આવતાં એને તેનું ખૂન કરવાની ઈચ્છા જાગી.

એબુન્નિસા રાતનાં બે વાગ્યે ઊઠી. એ ઝેર અને વેરના વિચારે સાક્ષાત્ ચંડી સ્વરૂપ લાગતી હતી. તે પોતાના વિકરાળ રૂપને આનંદિત બની જોઈ રહી. એણે તીક્ષ્ણ ધારવાળું એક ચપ્પું ઉપાડ્યું. તે પાગલની માફક ખડખડાટ હસી પડી. એ હાસ્યમાં રહેલું ઝેર પ્રાણઘાતક હતું એનું મન બોલી ઊઠ્યું.

“મારા જીવનમાં અસહ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર એ જ છે. એને જ એનાં મદીલાં નયનોનાં જાદૂથી મારા સ્વામીને ભરમાવ્યો. મારા જીવનમાં સુખ હતું તે પાણ છીનવી લીધું. આજે હું એનો અંત લાવીને જ જંપીશ.”

એ અંધકારભરી ભીષણ રાત્રિએ જોણે કોઈ પિશાચાણી ના જતી હોય તેમ એબુન્નિસા પ્રીતમકોરના ઘર ભાગી ચાલી. એ ધુજી ઊઠી. એના અંતરમાં એક જાતની ના સમજાય તેવી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ. છતાં હિંમત કરી એ બારાણા નજીક આવી.

ત્યાં પ્રીતમકોરનાં અંગોએ એના દેહની ઉપરની ક્રાંતિએ જેમ આકાશમાંથી આવતી વીજળી પૃથ્વીપટને એક ક્ષણમાં અજવાળે તેમ એના અંધારા હૃદયને અજવાળ્યું.

“શું પ્રીતમકોર ગર્ભવતી છે ?” એ વિચાર આવતા એનામાં સૂતેલું માતૃત્વ જાગી ઊઠ્યું. એ શેરબહાદુરની રખાતને મારી શકત, પાણ આવનાર બાળકની ભાવિ માતાને શી રીતે મારી શકે ? ભલે એના અસંખ્ય ગુના હોય? વળી તેવો મનહરસિંગને આપેલું વચન યાદ આવ્યું.

એના હાથમાંથી ચપ્પું આપોઆપ પડી ગયું. જીવનમાં હારી ગયેલી એ સ્ત્રી એના અડગ નિશ્ચયમાંથી પાછી પડી. એના અંતરમાં ઉદ્ભવેલો વેરનો અગ્નિ શોકમાં ફેરવાઈ ગયો.

એ ધીરે પગલે પાછી ઘરમાં આવી. પથારીમાં પડી કલાકો સુધી રડી. પોતાને બાળકો નથી તેનો વસવસો થાયને એને એનું બાળપણ, પિતા, એનો ભાઈ બધા વારંવાર યાદ આવવા લાગ્યા. થોડા દિવસ સુધી તો નિઃસ્પૃહી યોગિની જેવી બની ગઈ.

થોડા દિવસ પછી પ્રીતમકોરે પુત્રને જન્મ આપ્યો. શેરબહાદુર પ્રીતમકોરને ત્યાં જ રહેતો. દિવસે-દિવસે દારૂની લત્તે પાગલ બનાવી દીધો. એનું શરીર લેવાતું ગયું. હિંમત અને તાકાત ચાલી જવા લાગી.

આ પ્રમાણે દુઃખમાં નિરાશામાં દિવસો મહિનાઓ અને વર્ષો વીતી ગયા. પ્રીતમકોર ફરી ગર્ભવતી તે જાણી અતિ ક્રોધ થયો.

એબુન્નિસાની પરિસ્થિતિ એવી હિંદુ સંસારની વિધવાથી પણ વિષમતર હતી. એનો ધણી બાજુમાં સુતો હોવા છતાં એ વિધવા હતી. આમ એબુન્નિસાની સ્થિતિ દયનીય બની ગઈ છે.

અહીં એબુન્નિસાની સ્થિતિ સાથે હિંદુ સંસારમાં વિધવાઓ રાખવાના રિવાજને લેખક પાપ ગણે છે અને વિધવા પુનઃલગ્નને પ્રોત્સાહન આપવા આહ્વાન કરે છે.

કથાને જાણે નવી ગતિ નવો વળાંક મળે છે. જ્યારે માણસ નિરાશાના અનંત ગર્ભમાં ડૂબકાં ખાતો હોય છે, ત્યારે જે પ્રભુની કૃપા હોય તો આનંદની આગધારી પળ આવી પહોંચે છે. એવું જ પરિવર્તન એબુન્નિસાના જીવનમાં આવ્યું.

બીજે દિવસે શેરબહાદુર સાથે શ્યામનાથ આવ્યો હતો. સાથે એના ઘર માટે બે કુરકુરિયા સ્ટીવન્સની હોસ્પિટલમાંથી લાવ્યો હતો. કુરકુરિયા હતાં તો નાના, પણ ઘણાં તેજદાર અને પાણીવાળાં હતા. જેને કોલી કહેવામાં આવે છે એવી જાતના.

જમતી વખતે નાનું કુરકુરિયું એબુન્નિસાની સોડમાં લપાઈ ગયું. કુરકુરિયું જાણે માની ગોદમાં નિશ્ચિતે બેઠું હોય તેમ આનંદથી ઘડીવાર માટે સૂઈ ગયું. થોડીવાર પછી ઊઠી બાળકની જેમ એબુન્નિસા સાથે ખ્યાર કરવા લાગ્યું. એબુન્નિસાનાં અંતરમાં મૃદુતા, સ્નેહ અને મમતા ઉભરાયા.

એબુન્નિસાએ શ્યામનાથ પાસેથી કુરકુરિયું લઈ લીધું “તમે આ કુરકુરિયું અહીં મૂકતા

જાવ મને બહુ ગમે છે.” “સારું તમે રાખી લો” શ્યામનાથના જવાબથી તે આનંદિત બની.

કુરકુરિયું બાળકની જેમ એબુન્નિસા સાથે ગેલ કર્યે રાખતું. એબુન્નિસા જીવનમાં આ નવો જ આનંદ આપતા પ્રાણી સાથે એટલી ઓતપ્રોત બની ગઈ કે વેરઝેર ભૂલી તેની સાથે સ્નેહમાં બંધાય ગઈ.

માણસનો સ્વભાવ છે કે એક વસ્તુ જ્યારે એની પોસ હોય ત્યારે એને તેની કદર હોતી નથી. એ જ વસ્તુ જ્યારે એની પાસેથી દૂર ચાલી જાય ત્યારે એવી પ્રાપ્તિ અર્થે ફાંફાં મારે છે. એવી જ દશા શેરબહાદુરની થઈ એ એબુન્નિસાના ખોવાયેલા પ્યારને મેળવવા ફાંફાં મારવા લાગ્યો. શેરબહાદુર ગુસ્સામા ને ગુસ્સામાં ફર્યે રાખતો. માણસજાતની બેભૂખ : એક અન્નક્ષુધા અને બીજી કામ ક્ષુધા. કામક્ષુધા કદાચ અન્નક્ષુધાથી વધારે ઉત્કટ અને જોરાવર હશે બન્ને સુધાઓની તૃપ્તિ વિના માઠાં પરિણામ આવે છે. આમ શેરબહાદુરને એબુન્નિસાનાં શરીરની ભૂખ હતી. જે પેલું કુરકુરિયું જેનું નામ ‘સીમ્બા’ હતું તેની પ્રત્યે ધૂણા ઉત્પન્ન થઈ.

એબુન્નિસાના સીમ્બા જેવો કૂતરો જીવનનો વફાદાર મિત્ર, ઘરમાં પ્રવેશતા સેંકડો સ્નેહ ચેષ્ટાઓથી સ્વાગત કરે,

અહીં લેખક કૂતરાની બુદ્ધિમતા, વફાદારી, માલિક માટે પ્રાણ ન્યોછાવર કરવાની રીત, વિકટ સંજોગોમાં વળગી રહેવાની ભાવના દુશ્મન સાથે જુસ્સાથી પ્રાણની પરવા વગર લડવાની વૃત્તિ વગેરે બાબતનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શેરબહાદુર સાથે સીમ્બાએ પરાણે પ્રીત કરવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ વ્યર્થ એબુન્નિસા શેરબહાદુરના આવા કૂર અને અમાનુષી વર્તનથી ગુસ્સે થતી.

ધીરે-ધીરે સંજોગો એવા આવ્યા કે શેરબહાદુર પ્રીતમકોરને ત્યાંજ પડી રહેતો. વધારે દાઝ પીતો એબુન્નિસાને વધારે સીડવતો જેવી એબુન્નિસાને તેના ઉપર નફરત થઈ ગઈ.

એબુન્નિસા પાગલની માફક ફરતી એના હૃદયમાં અને કૂર અને હલકા વિચારો આવતા. એબુન્નિસાના હૃદયમાં પિશાચીવૃત્તિ જન્મી. કૂકડાને બારાણા વચ્ચે ટિંગાડ્યો અને સીમ્બાને ઉશ્કેર્યો. તેને તરાપમારી કૂકડાનું ગળું પકડ્યું અને કૂકડો ચીસ પાડી તરફડવા લાગ્યો. આમ વારંવાર આવી રીતે કુંકડાને લટકાવી સીમ્બા પાસે કૂર રીતે મરાવતી આ રીતે તેને પાશવી આનંદ આવતો.

એક દિવસે શેરબહાદુર દારૂ પીઈ ઝેબુન્નિસા સાથે ઝઘડવા લાગ્યો. ઝેબુન્નિસાને મારી નીચે પાડી દીધી. એ જોઈ સીમ્બાનો ક્રોધ સળગી ઊઠ્યો. તેને વારંવાર શેરબહાદુરના ગળા ઉપર બચકા ભરવા માંડ્યા. જે માણસ સિંહોથી ડરતો નહોતો, જંગલી ભેંસો સાથે કુસ્તી કરતો એ દારૂના કારણે નિર્બળ બની કુતરાને મહાત કરવા નિષ્ફળ ગયો.

ઝેબુન્નિસા જાગી ઓગે એક ક્ષણમાં જોઈ લીધું કે કુતરો શેરબહાદુરને ખલાસ કરી દેશે, તેણે સીમ્બા છોડે એમ બૂમ પાડી પરંતુ તે પહેલા તો શેરબહાદુર અર્ધબેધાન બની જમીન પર ગબડી પડ્યો.

ઝેબુન્નિસાએ લોહીલુહાણ થઈ પડેલા શેરબહાદુરને એના ખોળામાં લીધો તેના ગળામાંથી લોહીની ધાર વહેતી હતી. ડક્ટર સ્ટીવન્સને બોલાવ્યા. એટલામાં પ્રીતમકોર આવી પહોંચી

ઝેબુન્નિસાને સીમ્બા ઉપર અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. એને ઠાર કરવાનો પાણ વિચાર આવ્યો. પરંતુ તે જ વખતે શેરબહાદુર અર્ધબેભાન અવસ્થામાંથી જાગી ઊઠ્યો.

“ઝેબુન્નિસા ! હું દારૂડિયો, કૃતઘની ફૂર માણસ છું. હું તારી કદર ના કરી શક્યો. મેં તને મારી નબળાઈઓને લીધે, મારા ફૂર ઘાતકી વર્તનને લીધે એટલું દુઃખ દીધું છે મને માફ કર હવે પ્રસ્તાવો કરવાથી કોઈ વળે તેમ નથી.”

થોડી વાર પછી કંઈ કહેવાનું બાકી રહી ગયું હોય તેમ પ્રયત્ન કરી ફરી બોલ્યો.

“ઝેબુન્નિસા !! પ્રીતમકોર ભોળી અને ભલી સ્ત્રી છે એને અને એનાં બાળકોને સંભાળજે.”

ઝેબુન્નિસાનું હૃદય એના પ્રેમીની, પતિની છેલ્લી ઈચ્છા સાંભળી દ્રવી ઊઠ્યું. તરત જ એ બોલી.

“ફિકર ના કરશો. હું હવે પહેલા જેવું વેર નહિ રાખું. તમને મટી જશે.”

ડક્ટરને આશા છોડી દીધી. ગળામાની ધોળી નસ કપાઈ ગઈ હતી. બાજુમાં બેઠેલી ઝેબુન્નિસાને વળગી પડ્યો છેલ્લા શબ્દો ‘માફ કરજે’ પૂરા બોલી શકે તે પહેલા તો નિશ્ચેતન બની પથારીમાં ગબડી પડ્યો. એના પ્રાણ પ્રભુદ્વારમાં ચાલ્યો ગયો.

એબુન્નિસા અને પ્રીતમકોર બન્ને છાતીફાટ રહ્યા. શેરબહાદુરને ઘરની પાછળની બાજુ થોડે દૂર દફનાવવામાં આવ્યો. એબુન્નિસાએ ત્યાં એક કબર ચાગાવી છે જે હજી પણ મોજુદ છે. જેનીઉપર આજેય એબુન્નિસા હંમેશા ગુલાબના ફૂલ મૂકે છે.

શેરબહાદુરના મૃત્યુ પછી પ્રીતમકોર એબુન્નિસાને ત્યાં જ રહેવા આવી. બીજા બાળકના પ્રસવ વખતે ડાક્ટરના પ્રયત્ન છતાં એ મૃત્યું પામી. એબુન્નિસા શેરબહાદુરના બન્ને બાળકોને એના પોતાના બાળકોથીય વધુ પ્યારથી ઉછેરવા લાગી. બન્નેને શહેરમાં ભાગવા મૂક્યા. બન્ને બાળકોના હિત માટે રાત-દિવસ મહેનત કરવા લાગી.

એબુન્નિસા શેરબહાદુરના ફોટોની પૂજા કરે છે. એ પણ નવાઈની વાત છે. મુસલમાનો મૂર્તિ પૂજામાં નથી માનતા, છતાં આ સ્ત્રી એના મૃતપ્રેમી-પતિની હરહંમેશ પૂજા કરે છે. માણસનું હૃદય વિચિત્ર છે. એ વિચિત્રતાઓમાંથી માણસના જીવનનો રસ ઉદ્ભવ્યો છે.

આવા વિકટ ભયંકર જંગલોમાં આવા હિંસક જંગલી પશુઓના રહેઠાણ વચ્ચે આવી અદ્ભુત કહાણી સાંભળી ઊર્મિલા અને લેખક તાજુબ બની ગયા. એ કહાણીના સંસ્મરણો ભૂલી શકાતા નથી.

- નવલકથા 'વનની વાટે'માંથી ડાહ્યાભાઈનું જીવન મૂલ્યો પ્રગટાવાનું વલાણ અને સર્જકના. નિર્દોષ અને હિંસકપ્રાણીઓની થતી નિર્મમ હત્યા સામે આક્રોશ અને દરેક પ્રાણીને જીવવનો અધિકાર એ વિચાર દ્વારા -અહિંસક વૃત્તિ. ડાયસ્પોરા નવલકથા તરીકે મહત્તા અપાવે છે.
- આફ્રિકામાં રહેતા હિન્દીઓનું જીવનધોરણ અને હિન્દુઓની મદદ કરવાની ઉદારતા અને એ ઉદારતાને મૂર્ખાઈમાં ગણનાર વતનવાસીઓ પ્રત્યે આક્રોશ પણ અહીં છે.
- આફ્રિકામાં ગાઠ જંગલોમાં રોગિષ્ઠ કડૂપ અને ગંધાતા અસહાય અને અજ્ઞાન લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ તેમજ પાદરીઓ અને મીશનરીના માણસોની અનન્ય સેવા અને સુશ્રુતા પ્રત્યે આદર. પણ અહીં નિરૂપાયેલો છે.
- આફ્રિકન લોકોના રીતરિવાજો, અજ્ઞાનતા તેમજ અંધશ્રદ્ધા પ્રત્યે આક્રોશ પણ પ્રગટ છે.

- ડૉક્ટર સ્ટીવન્સ અને બાર્બરાનો જીવનનો માનવતા અને કડ્ડા જોવો ઉચ્ચ આદર્શ પ્રત્યે અહોભાવ નવલકથાને હૃદયસ્પર્શી બનાવે છે.
- આફ્રિકાના વિવિધ સ્થળો, શહેરો, બંદરોનું સૂક્ષ્મ અને ઝીણભર્યું નિરીક્ષણ અને વાર્ણન અને તેના ઇતિહાસનું આલેખન નવલકથાની પાર્શ્વભૂને કલાત્મક પરિમાણ આપે છે.
- પેશાવરના પઠાણોનું શૌર્ય અને હિન્દના રક્ષાગ્રમાં ફાળો તેમજ તેમની વીરતા, ઝનૂન અને હિંમત અને તાકાત પ્રત્યે નિર્દેશ તે સાથે અંગ્રેજોને હૂંફાવવામાં તેમનું યોગદાન વગેરેનો ઉલ્લેખ પણ નવલકથામાં છે.
- આફ્રિકાના ભયંકર ગાઢ જંગલોનું વાર્ણન અને વિકરાળ હિંસક પ્રાણીઓનું રહેઠાણ. આફ્રિકન લોકોની જંગલી પ્રાણીઓને મારવાની તરકીબ પણ અહીં છે.
- ગુજરાતનાં અને વળી પટેલ એવા વીર અને બહાદુર શક્તિ સ્વરૂપા માણીબેન પ્રત્યે પૂજ્યભાવે જે તેમની વતન પ્રત્યેની ગાઢ મમતાનું ઉદાહરણ છે. તેનું ઉદાહરણ નવલકથાને ડાયસ્પોરા નવલકથા બનાવે છે.
- વેર અને ઝેર સાથે પ્રેમનું અલૌકિક બંધન જે માણસને મજબુત રીતે ઝકડી રાખે છે. તે વિચારે આફ્રિકામાં અન્યાય અને ગુલામી સામે લડત ચલાવનાર સત્યેશ્વર ગાંધીબાપુ પ્રત્યે આદરની ભાવનાનું અહીં નિરૂપણ છે.
- પ્રેમની નિષ્ફળતા માણસને કેટલો અધમ અને પાશવી બનાવે છે તે અંગેનો વિચાર અહીં નિરૂપાયો છે.
- નવલકથામાં આફ્રિકાના પ્રવાસ દરમિયાન અનુભવેલા હિંસકપ્રાણીઓના સ્વભાવગત અને શારીરિક ગુણદોષો નબળાઈઓ અને ભયંકરતાનો ઉલ્લેખ.
- હિંસક અને મૂંગા પ્રાણીઓની પ્રેમભાવના, વેરવાળવાની વૃત્તિ, રંગગંધ-પારખવાનો ગુણ, વફાદારી,વાત્સલ્ય વગેરે જેવા ગુણનું સૂક્ષ્મ અને ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ અને અદ્ભુત વાર્ણન આફ્રિકાના ગાઢ જંગલોની

ભયાનકતા, વિકરાળતાનું સુંદર અને આબેહૂબ વાર્ગન નવલકથાને આગવી સૃષ્ટિ અર્પે છે.

- વિધવાઓની અસહ્ય વેદનાઓ તેમજ પુનઃલગ્ન અહીં વિવાહને પ્રોત્સાહન નિરૂપાયું છે.
- ઝેબુન્નિસાનાં પાત્ર દ્વારા પેશાવરનાં પઠાણનું ચારિત્ર્ય, ક્રોધ, જડતા, હિંસક માનસ વફાદારી અને શહીદીનું વાર્ગન થયું છે.
- આ ઉપરાંત મણિલાલ નબુભાઈ ત્રિવેદી, ગાંધીજી, ભગવાન કૌટીલ્ય, અકબર બાદશાહ વગેરેનાં વિચારોનું વિષયવસ્તુ સાથે સંકલન તેમના બહોળા વાચનનો ખ્યાલ આપે છે.
- તેમનો વાચનશોખ આપણને આ કૃતિમાં મૂકાયેલા સુવિચારો, કહેવતો અને સુવાક્યો દ્વારા મળે છે. તેમજ સિંદબાદની વાર્તાઓનો અને ભગવદ્ગીતામાંથી અહીં કથાને પૂર્તિ આપતા વિચારોને ટાક્યા છે.
- શેરબહાદુરખાન દારૂ પીતો, ઝેબુન્નિસાને તેના પ્રત્યે નફરત-જે દ્વારા વ્યસનમુક્તિ અંગે લેખકની ટકોર પણ નિરૂપાઈ છે.

૨. 'નવા કલેવરધરો હંસલા'નું ભાવવિશ્વ

સાહિત્યએ પ્રજાજીવનનું દર્પણ છે. જે તેના ગુણ અને મર્યાદાઓને વ્યક્ત કરવાનું સબળ માધ્યમ છે. આધુનિક નવલકથાકાર પોતાના જીવનઅનુભવો અને વાસ્તવનું નિરૂપણ કરવાની સાથે જીવનનું સત્ય શોધવા મથે છે. આથી જ માનવજીવન માનવવર્તન - વ્યવહારનું એકદમ વાસ્તવિક અને વિગત સમુદ્ર વાર્ણન કરતો નવલકથાકાર મુખ્યત્વે સરસ જીવનદર્શન કરાવે છે. જીવનનાં સત્યને કલ્પના સાથે જોડી રજૂ કરે છે. આ રીતે નવલકથાના વિવેચને જે 'અનુભવની સચ્ચાઈ' નો આગ્રહ રાખ્યો છે તે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલની નવલકથામાં નખશિખ જેવા મળે છે.

'નવા કલેવરધરો હંસલા' ઈ.સ. ૧૯૫૦ નાં દશકામાં પ્રકાશિત થયેલ સબળ વાર્તાતત્ત્વ ધરાવતી રસપ્રદ નવલકથા છે. સાહિત્ય અને કલાની દુનિયામાં સંઘર્ષ કરી આગળ વધવા વિકાસ કરવા મથતાં માનવીઓની વાત છે. આ બધા જ સ્ત્રી પુરૂષો પાત્રો પોતાના વ્યક્તિગત ગુણદોષ સાથે વાસ્તવિક સ્વરૂપે સાંગોપાંગ રજૂ થયા છે. એ આ નવલકથાનું મહત્ત્વનું પાસું કહી શકાય.

સબળકથાવસ્તુ, સુરેખપાત્ર નિરૂપણ, અદ્ભુત પ્રસંગ નિરૂપણ, તર્કબદ્ધ અને વિગતપ્રચુર વાર્ણનશૈલી વગેરે પસાઓ આ નવલકથાને આગવું સ્વરૂપ બક્ષે છે.

માનવજીવનના પ્રાણતત્ત્વ પ્રેમ અને પ્રાણ્યભાવનું વિશિષ્ટ કલામય નિરૂપણ વાચકના મનોભાવને સ્પર્શી જાય છે. તો પ્રાણ્યભાવ સાથે જોડાયેલ કડુગુતા, વિવશતા અને માનવ મનના સંકુલ સંવેદનો વાચકને આ તો મારી પોતાની જ મેં જોયેલી-અનુભવેલી જ વાત છે, એવી અનુભૂતિ કરાવે છે.. રંગભૂમિ પર ભજવી શકાય અને મલ્ટીસ્ટેરર ફિલ્મ બનીવ શકાય તેવી છે. નવલકથા વાર્તામાં ગૂંથાયેલ વાર્તા, કથાપ્રવાહમાં વાણી લેવાયેલ નાટક લેખકની-લેખન કુશળતા પુરવાર કરે છે. વાર્તાપ્રવાહમાં વહી આવતાં ગીત-ગઝલ-કાવ્ય ઉક્તિઓ શ્રીડાહ્યાભાઈ પટેલની નવલકથાકાર તરીકેની આગવી સૂઝ દર્શાવે છે. સમગ્ર કથા દરમિયાન દેશ-પરદેશનાં સ્થળો સાહિત્યકારો અને અન્ય વિગતોનો ઉલ્લેખ લેખકનાં બહોળા વાચન જ્ઞાન અને પ્રવાસશોખનું દર્શન કરાવે છે.

વાર્તા શરૂ થાય છે સર્જક-લેખક પીયુષની યુવાવસ્થાથી અને ફલેશબેકની ટેકનિકથી, પીયુષ ગુજરાતનાં એક નાના દેશી રાજ્યનાં ગામડામાં જન્મ્યો હતો. પીયુષની વિચક્ષણ બુદ્ધિ અને હોંશિયારી માટે શિક્ષકને માન આવા ગામડાંમાં ભાગવાની સગવડ નહિ એટલું જ નહિ મા-બાપ પણ અજ્ઞાની અને અભાગ, ભાગાવવા જેટલા પૈસા હોય તો આગળ ભાગાવવાની સૂઝ નહિ. ઠાકોરના માનમાં ગામમાં નાનકડો મેળાવડો યોજાવો, જેમાં પીયુષની બોલવાની છટા, એની ભાષાશુદ્ધિ, એની નીડરતા જેઈ ઠાકોર ખુશ થઈ ગયા તેને ભાગાવવાની જવાબદારી લીધી. ઠાકોરનો દીકરો જ્યમલ પોતે ઈશકી હોઈ સ્વભાવે ઉડાઉ અને ગણતરી વિનાનો હતો. એક દિવસ એના પિતાનું સફાઈથી કાસળ એવી રીતે કાઢ્યું કે ઠાકોરનું હૃદય બંધ થવાથી મૃત્યું થયું પરિણામે પીયુષને કાઠી મૂકવામાં આવ્યો. પછીથી ગુણપારખુ શિક્ષક જેષી માસ્તરની મદદથી અમદાવાદમાં સંઘર્ષપૂર્ણ વિદ્યાર્થીકાળ વીત્યો.

કિશોરાવસ્થામાં જ કમળા નામની છોકરી સાથે તેના લગ્ન થયા. તે સાવ અભાગ અને કરૂપ હતી, એનું શરીર સ્થૂળ અને વાર્ણશ્યામ હતો. ઘરકામમાં કાબેલ અને હોંશિયાર હતી પરંતુ પીયુષને કમળા ઉપર કદી ઊર્મિલ અને ઉખ્માભર્યો સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ. સર્જક પીયુષ એક બાળકી નીલેશ્વરીનો પિતા બને છે.

એક દિવસ આવે છે મુંબઈની ફિલ્મ કંપનીનો પત્ર. આ પત્ર એક સબળ પાત્રનું કામ કરીને આખા ય વાતપ્રવાહને એક જુદી જ દિશા આપે છે. બીજા પ્રકરણમાં ચારુલતાનું પાત્ર રજૂ થાય છે. આ નવલકથાની ખૂબી એ છે કે પ્રત્યેક નવા પ્રકરણમાં નવા પાત્રની ઓળખ થાય છે.

પરણ્યા વિના જ સહજીવન જીવતા માતા શૈવલિની અને પિતા પાડુંરંગને ત્યાં ચારુલતાનો જન્મ થાય છે. બન્નેનું જીવન કલેશમય અને ઝઘડાભર્યું હોય આમ છતાં બન્ને એકબીજા પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ દર્શાવતા. ચારુલતાના જન્મ વખતે જ શૈવલિની મૃત્યું પામી, પિતા પાડુંરંગ ચારુલતાનું અત્યંત કાળજીથી જતન કરતો.

પાડુંરંગના મૃત્યું પછી નિરાધાર ચારુલતાને શેરીના નાકે રહેતી વૃદ્ધ સ્ત્રી નર્મદાને તેની દયા આવતા તેની સાથે લઈ ગઈ. નર્મદાના પિછાણવાળા જેનું નામ બાબુરાવ હતું તેની

સાથે ચારુલતા અને નર્મદાનું પૂનાથી મુંબઈ આવવું. અહીં સર્જક પિયુષની નવલકથા પરથી ‘ધરતીપ્રીત’ નામની ફિલ્મ ઉતારનાર ધીરુભાઈ નાયક સાથે કામ કરે છે. એન પીયુષનાં સંપર્કમાં આવે છે. ચારુલતા અને પીયુષનો પરિચય વધે છે. દિન-પ્રતિદિન બન્ને વચ્ચે વધારેને વધારે આકર્ષણ જન્મે છે. જે પ્રેમમાં પરિણમે છે.

‘ચારું ! પ્રિયંવદે ! હું તને ચાહુ છું તારા સ્પર્શે મારા અંતરની બંસી ઉન્મત બની સાત-સાત સૂરે ગાય છે કે જગતભરના ઉદ્યાનોના કુસુમોથી તને શાગુચારું , મોતીની માળાઓથી તારી ગ્રીવાને વિભૂષિત કરું. હીરાના હારલાથી તારું સૌંદર્ય દેદીપ્યમાન બનાવું.’

પીયુષને મન જે પ્રેમ જિંદગીનો ખેલ હતો તે ચારુલતા ને મન સામાન્ય રમત હતી. પીયુષ સાથે તેનું આત્મીય મિલન ન હતું પરંતુ યૌવનની મદમાતી દેહલતાને પુરુષદેહની ભૂખ હતી. પીયુષ તરફ એક જાતની મમતા બંધાઈ હતી પરંતુ વારંવાર તેને જ્યેન્દ્ર યાદ આવતો.

નવલકથાનાં પાંચમાં પ્રકરણમાં એક સરસ નાટક ‘રંગીલી રાણી’ પ્રતીકાત્મક સ્થાન પામ્યું છે. ચારુલતા એનું પાત્ર વખાણાયું હોઈ આજકાલ વારંવાર ધીરુભાઈને ત્યાં જતી. ત્યાં જવાનું મુખ્ય કારણ જ્યેન્દ્ર તરફનું આકર્ષણ હતું. જ્યેન્દ્ર ‘ધરતીની પ્રીત’ માં ચારુલતાએ કરેલા અભિનયથી ખુશ થયો હતો જ્યેન્દ્ર ‘રંગીલી રાણી’ નામનું નાટક ભજવવા ઇચ્છે છે. જેમાં ચારુલતાને ‘રંગીલી રાણી’ નું પાત્ર ભજવવાનું કહે છે. જ્યેન્દ્રના સાંનિધ્યમાં અત્યંત આનંદ મળશે જેથી માંગણી સ્વીકારી.

આ નાટકના આલેખન દ્વારા નવલકથાકાર શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ પ્રણયની કુરુણતા અને આપણા સમાજમાં લેખક સર્જકની સામાજિક -આર્થિક અને લાગણીના સીરે થતી દૂર્દશા બતાવવામાં સફળ થયા છે.

‘રંગીલી રાણી’ માં મીનાક્ષી અને જ્યોતિ’ ના પાત્ર દ્વારા બે અનોખી જીવન દૃષ્ટિ રજૂ થઈ છે. મીનાક્ષી નક્કટ નિર્લજ્જ અને શૃંગારિક તેમજ રમતિયાળ એન મસ્તીભરી એના નયનનાં જદ્દથી બધાને મોહિત કરતી ઉછાંળી છે. જ્યારે જ્યોતિ અભ્યાસમાં અત્યંત ધ્યાન રાખતી, કોઈપણ યુવાન સાથે ખપ પૂરતુ જ બોલતી, સૌમ્ય અને સંસ્કારની મૂર્તિ છે. જ્યારે રમેશનું પાત્ર લોલુપતા ઉન્મતતા અને વિવશતાને આધિન બનીને વર્તે છે. જ્યોતિ સાથે લગ્ન

કરી સુખી સંસાર સર્જવાની નેમ હતી તે રહી ગઈ અને મીનાક્ષીની સૌંદર્યભરી તોફાની મદમાતી યુવાનીની મોહજાળમાંથી છૂટી શક્યો નહિ. મીનાક્ષી કાશ્મીરનાં પ્રવાસે ગઈ ત્યારે પ્રતાપસિંહની હોડીનો વૈભવ, નોકર-ચાકર કીમતી પૌશાક-નૃત્યાંગનાઓ અને રાજકીય દબદબો જોઈ તેની તરફ આકર્ષાય છે અને અધોગતિ તરફ ધકેલાય છે. પ્રતાપસિંહના અંગેઅંગમાં જલતી વાસના એને પશુથી વધારે અધમ બનાવે છે. જે મીનાક્ષીનું ગુસ્સામાં ખૂન કરી નાખે છે. રમેશ જે જ્યોતિ સાથે બેવફાઈ કરી આજીવન હેરાન કરી હતી તેથી પ્રસ્તાવો કરે છે. જ્યારે જ્યોતિનાં પાત્ર દ્વારા લેખક એક હિન્દુ નારી, પતિને પરમેશ્વર માનનાર આર્ય સંસ્કૃતિના આદર્શરૂપ બતાવી છે. જે પોતાના બેવફા પતિ તરફ ક્યારેક બેવફા બની શકે છે.

આ ઉપરાંત નાટકમાં ભગવાન શંકર અને ભીલડી પ્રસંગ- હજારો વર્ષથી તપ કરનાર વિશ્વામિત્ર અને મેનકાનો પ્રસંગ તેમને લખેલું ‘પ્રેમનો ગુલાબ’ સોનેટ ગઝલ કવિ સુન્દરમ્ની કવિતા ‘તને હું ચાહું છું’ વગેરે અનુભવના નિયોડરૂપ પ્રસંગો પાણવાણી લીધા છે.

પછીના કથાનકમાં હીરા જડેલો સુવાર્ણ હાર પ્રવેશે છે. લેખક કહે છે ‘ આગમન’ વાર્તામાં આગગાડીનું એન્જિન મને સજીવ પાત્ર લાગ્યું હતું તેમ આ નવલકથામાં પાણ સુવાર્ણનો કલામય હાર એક જીવતું જાગતું પાત્ર લાગ્યું છે.’”

આ કાલ્પનિક પાત્ર સમો હાર સમગ્ર કથા દરમિયાન પોતાની હાજરીનું મહત્વ દર્શાવ્યા કરે છે અને કથાનકનની ગતિને મદદ કરે છે.

ચારુલતાની ચારુતા એવી હતી કે કીર્તિના પ્રેમમાં હોવા છતાં જ્યેન્દ્ર મનમા ને મનમાં એની તરફ આકર્ષાવા લાગ્યો. ચારુલતા પાણ જ્યેન્દ્રને આકર્ષવા અનેક જાતની યેષ્ટાઓ કરતી આ બાબુ પીયૂષ ચારુલતા વિના જેમ ચાતક પાણી વિના ઝુરે એમ ઝૂરી રહ્યો હતો. જે ચારુલતાને મળવા આવે છે. ચારુલતાનાં હાથમાં વીંટી જેતા ઈર્ષા થાય છે અને ચારુલતાને ખુશ કરવા નરોત્તમ ભાઈની દૂકાનમાંથી સાડા દસ હજાર રૂપિયાની કિંમતનો હીરાજડિત નવીન પ્રકારના ઘાટનો હાર દોણું કરીને પાણ ખરીદે છે.

એક વરસમાં ચાર નવલકથા પ્રકાશિત કરવાની શરતે ચાર હજાર રૂપિયા ઉછીના લાવી હાર ખરીદી ચારુલતાને ખુશ કરે છે. સાચી વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે ચારુલતા પીયૂષના

ઊર્મિથી અને અતિરેકભર્યા પ્યારથી થાકી ગઈ હતી, અને જ્યેન્દ્ર તરફ આકષયિલી હતી. જ્યારે જ્યેન્દ્રનું વેવિશાળ તેની સાથે કોલીજમાં અભ્યાસ કરતી કીર્તિ સાથે થનાર છે. જ્યેન્દ્ર તેના માતા -પિતાની સહમતિ લઈ કીર્તિ સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે.

બીજી બાજુ ધીરુભાઈની ચારુલતાને જેમાં હિરોઈનનો પાર્ટ મળ્યો હતો તે ફિલ્મ નિષ્ફળ જાય છે. જેથી ધીરુભાઈની આર્થિક સ્થિતિ કફોડી બની જાય છે અને જ્યેન્દ્રના લગ્ન મોકુફ રહે છે. ધીરુભાઈ ચારુલતાને પાંચ-છ હજારની મદદ કરવા કહે છે. ચારુલતા ધીરુભાઈને પોતાના પિતાતૃલ્ય આદર આપતી જેથી પોતાના હિરા જડિત હાર ગીરો મૂકી ધીરુભાઈને મદદ કરે છે.

ધીરુભાઈ શેઠ મોહનલાલની ભાગીદારીથી ફિલ્મ ઉતારવા ઈચ્છે છે. જેમાં ફાન્સના એક નટ ગુટીએર ચારુલતાનું નૃત્ય જોઈ તેના તરફ આવીને આકર્ષાઈ છે. ગુટીએર ઊંચો, પ્રભાવશાળી, વાંકડિયા ઝુલ્ફાવાળો સુંદર યુવાન હતો. ચારુલતા તેના પૌરુષત્વભર્યા ઊંચા રૂપાળા દેહને જોઈને આકર્ષાઈ. પીયૂષ ઉપર તેને પ્યાર ન હતો જ્યેન્દ્ર ચાહતો નહોતો આથી આ પરદેશી તરફ આકર્ષાઈ.

બીજી બાજુ ચારુલતાની બેવફાઈથી પીયૂષ વિચારમગ્ન રહે છે, તરસ્યો, રોગ્રસ્ત અવસ્થાવાળો, દેવામાં ડુબેલો, દુર્બળ મન અને શરીરવાળો પીયૂષ ચારુલતાને ત્યાં આવે છે. ચારુલતા ફેન્સ એક્ટર ગુટીએરની પ્રેમકથા વાળી નવી ફિલ્મ સફળ જાય છે. ધીરુભાઈ ચારુલતાએ આપેલા પૈસા પરત કરે છે. ચારુલતા હાર છોડાવવાનું વિચારે છે ત્યાં ગુટીએર સાથે કાશ્મીર જવાના ઉત્સાહમાં તે વાત મુલતવી રાખે છે.

આ તરફ જ્યેન્દ્ર અને કીર્તિનું વેવિશાળ નક્કી થાય છે. જ્યેન્દ્ર જે હાર પીયૂષે ચારુલતાને ભેટ આપ્યો હતો અને જે ચારુલતાએ ગીરો મૂક્યો હતો એ જ હાર દસ હજાર રૂપિયા આપી કીર્તિ માટે ખરીદે છે.

બાજુ પિયૂષ પથારીવશ છે. ગોવિંદ અને તેની પત્ની લાખી દયાભાવે પીયૂષને ખાવાનું આપે છે. જ્યેન્દ્રના વેવિશાળનું આમંત્રણ મળતા તે ધીરુભાઈને ઘેર પહોંચે છે. જ્યેન્દ્રની સગાઈ કીર્તિ સાથે થઈ ગઈ, જ્યેન્દ્ર એન્ગેજમેન્ટ રિંગને બદલે નેકલેસ પહેરાવે

છે. કીર્તિના ગળામાં હાર જોઈ પીયૂષ વિચાર કરે છે ચારુલતાને ભેટ આપેલ હાર તો નહીં હોય ને ?”પીયુષ ઝવેરીને ત્યાં હાર વિશે તપાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે એ જ હાર જ્યેન્દ્રએ ખરીદ્યો છે. તે વ્યગ્ર અને વ્યથિત મને ઘરે જાય છે.

પીયૂષની તબિયત દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે. અહીં લેખકે ભારતવર્ષમાં દવાના અભાવે, સારા ખોરાકના અભાવે લાખખો મનુષ્યો મરી જાય છે બાબત નિરૂપી છે. કીર્તિ જે સાહિત્યપ્રેમી છે તેને પીયૂષ પટેલ નવલકથા પ્રત્યે આદર છે તે મળવા આવે પીયૂષનું શરીર જોઈ વિચાર કરે છે.

“આ મહાન નવલકથાકાર. આ કંગાળ ઓરડીમાં વિના દવાએ વિના દરકારે મૃત્યુ પામશે, એની ભાષાને, ગુર્જર ગિરાને ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય એવા લેખક આજે ગુજરાતમાં કેટલા ? આવા મહાન લેખકનું આજે અવસાન થાય તો ? ગુજરાતીઓનું આ એક કલંક જ ગાણાય પ્રતિભા અને અદ્ભુત સર્જન શક્તિવાળા મનુષ્યોને ભગવાન કવચિત્ પૃથ્વી પટે મોકલે છે, એવી પ્રતિભાને એની શક્તિને આપણે સાચવવાની હોય છે. એ જે કોઈ રાષ્ટ્ર સાચવી ન શકે તો એ રાષ્ટ્ર એની ક્ષતિ માટે સદા સર્વદા વલોપાત કરે છે.

શેલી અને કીટ્સના અકાળે મૃત્યુથી ઈંગ્લેન્ડ હંમેશા પશ્ચાતાપ કરતું આવ્યું છે. કંગાલ અને વિષમ પરિસ્થિતિમાં મૃત્યુ પામેલા એડગર એલન પોના મૃત્યુ પર અમેરિકા આંસુ સારી રહ્યું છે. તેની યાદગીરી કાયમ રાખવા અમેરિકાએ કરોડો રૂપિયા ખર્ચી મંદિરો બંધાવ્યા છે. પુશ્કીન અને લર્મેન્ટો બેના અકાળ મૃત્યું ઉપર રશિયાનાં આંસુ કદી સુકાતા નથી. વીલા અને મોપાસનાં દુઃખદ અંત પર ફ્રાન્સ રડી રહ્યું છે. બાલાશંકર, કલાપી અને મેઘાણીના મૃત્યું ગુજરાતના હૈયામાં ચીરો પાડી ગયા છે. જે આ મહાન લેખકનું મૃત્યુ થશે તો એ કલંક ધોવું ગુજરાતીઓ માટે અશક્ય બનશે.

પીયૂષને આવેલ વિચિત્ર સ્વપ્ન જેમાં સાહિત્ય સર્જનની કદર, આગળની કથાનો નિર્દેશ આપે છે. કીર્તિ દ્વારા પિયુષ પટેલને મદદ ડોક્ટરનું કહેવું કે પીયુષને ક્ષય (ટી.બી.) નો રોગ લાગુ પડ્યો છે જે તેની ગંભીર કાળજી ન લેવાય તો મૃત્યુ પામશે તેને પોષ્ટિક આહાર અને શુદ્ધ હવા માટે હિલ સ્ટેશન ઉપર જવાય તો સારું.

કીર્તિ વિચારોના વમળમાં પડી ગઈ પીયુષ જેવા એક યુવાન સાહિત્યકાર બચાવવા તેનું મન તલસી રહ્યું. જ્યેન્દ્ર પાસે પ્રસ્તાવ મૂક્યો પણ જ્યેન્દ્ર કોઈ ધન્ય પળોમાં મનુષ્ય ઉમદા નિશ્ચયો કરે છે અને ધન્યતર પળોમાં પણ એવા નિશ્ચયને વળગી રહેવા એકલા હાથે જગત સામે ઝઝુમે છે. જગતની બીક છોડી દઈએ અનેક મુશ્કેલીઓ દુઃખો અને કષ્ટો સહન કરવા તૈયાર થાય છે. એના અંતરે એ ધન્ય પળમાં નિર્ણય કર્યો પોતે પીયુષ સાથે પંચગની જશે અને એના માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપશે.

જ્યારે મનુષ્ય નિશ્ચય કરે ત્યારે એ નિશ્ચયને વળગી રહેવા એનામાં અનેરી શક્તિનો સંચય થાય છે. બુદ્ધિ ખીલી ઊઠે છે અને હિંમત વધી જાય છે. પીયુષને પંચગનીમાં આવેલા ડોક્ટર બીલોમોરિયાના સેનિટોરિયમમાં લઈ જવો. પીયુષની જિંદગી માટે પરિચારિકા બની સેવા કરવા લાગી, એ જોઈ, સેવા જોઈ, પીયુષની આંખો હર્ષાશ્રુથી ભીની થઈ ગઈ.

કીર્તિ સામયિક મૂકતી ગઈ જેના પીયુષે વિગત વાંચી, જાણીતી સિનેમાસ્ટાર ચારુલતા ફ્રેન્ચ નટ ગુટીયેરને પરાણી ગઈ. ચારુલતા તથા ગુટીએર બન્ને હનીમુન અર્થે પેરીસ જવા માટે હવાઈ જહાજમાં આવતીકાલે ઊપડશે” વિગત વાંચી પીયુષનાં અંતરમાંથી નિસાસો નીકળી ગયો ‘જે સ્ત્રી માટે આજે એને ક્ષયનો જીવલેણ રોગ લાગુ પડ્યો છે તે પરદેશી સાથે મજા લૂંટે છે. ‘પ્રભુ એને સુખી કરે તેના અંતરમાંથી આશીર્વાદ નીકળી ગયો.

આ તરફ પીયુષની આર્થિક મદદ માટે કીર્તિએ જ્યેન્દ્રને ભેટમાં આપેલા હાર જે એના પ્રાણનું સૌભાગ્યચિહ્ન હતું તે જ હાર વેચી દીધો અને પીયુષને લઈ પંચગની લઈ ઉપડી.

વિશુદ્ધ પ્રેમ અને ફક્ત એક લેખક તરફ માનવભાવથી પ્રેરાઈને પ્યારા સ્નેહીજનોને છોડી તન-મન-ધનથી પીયુષની સેવા ચાકરી કરે છે. પીયુષ પટેલ લેખક છે. એ જાણી ડોક્ટર ને પણ માન ઉપજે છે અને ફી વગર ઉદાહરભાવે સેવા કરે છે.

જ્યેન્દ્રનું કીર્તિને મળવા પંચગની આવવું કીર્તિ જ્યારે પીયુષની મદદ માટે હાર વેચી દીધો એ બાબત જાણાવે છે ત્યારે જ્યેન્દ્ર ધુંવાપૂવાં થઈ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે.

ચારુલતા અને ગુટીએર એક માસ સુધી પેરિસમાં રહે છે. નવી જગ્યા, નવો માનવી,

કલામય શહેર આ બધું ચારુલતાને આનંદ આપે છે. પરંતુ એ આનંદ પાછળ એક દુઃખની ગુનાઓની ઠંડી ફૂરતાની, દુષ્ટતાની બેવફાઈની દુનિયા છે તેની એને ક્યાં ખબર હતી ?

ગુટીએર સાથેના એશ-આરામથી જીવનથી તે દારૂ પીવો, હોટેલમાં ફરવું વગેરે રીતભાતથી કંટાળી જાય છે, તેને પીયૂષની પ્રીત, વફાદારી અને ધીરૂભાઈની લાગણી તથા મમતા યાદ આવે છે. ગુટીએર ફાન્સની પ્રખ્યાત એક્ટ્રેસ સેલી જોન્સનાં પ્રેમમાં પડે છે. તે બાબતે ચારુલતા અને ગુટીએર વચ્ચે ઝઘડો વધતો જાય છે.

ચારુલતા બીમાર પડે છે. સેલી અને ગુટીએર તેને સ્વિટ્ઝલેન્ડ જવા કહે છે પરંતુ તે ભારતનાં કોઈ સારા હિલ સ્ટેશને જવાની ઈચ્છા બતાવે છે. ચારુલતા પંચગની આવે છે. પાછળથી ગુટીએર અને સેલીનો પત્ર આવે છે. જેમાં છુટાછેડાનું કરારનામું હોય છે. ચારુલતાનું શરીર નિસ્તેજ અને કાળુ બની ગયું છે. નસો ખેંચાઈ ગઈ છે.

એ દરમિયાન ‘જ્યહિન્દ’ દૈનિક પત્રનાં તંત્રી પ્રેમવદન ઠાકોર પંચગની આવે છે. ત્યાં નવલકથાકાર, વાર્તાકાર પીયૂષ પટેલનું મિલન થાય અને પછી પ્રિયવદન પીયૂષની બિમારી ઉપર મોટો લેખ દૈનિકમાં છાપે છે. ‘જ્યહિન્દ’નાં બહોળા પ્રચારથી પીયૂષના ચાહકો મદદ મોકલાવે છે.

ચારુલતા પણ સામયિકમાં પીયૂષ ઉપરનો લેખ વાંચે છે ત્યાં પીયૂષ અને ચારુલતા મળે છે. પીયૂષ પોતે જીવલેણ બિમારીમાંથી બચી ગયા બદલ કીર્તિનો આભાર માને છે. “અરે મદદ કરી શકી કે એવા લેખકનું નવું કલેવર સર્જી શકી ? કીર્તિ ન હોત તો મને એકસો ને એક ટકા ખાતરી છે કે હું આજે ક્યારનો મૃત્યુ પામ્યો હોત.”

કીર્તિના વર્તનથી જ્યેન્દ્ર નારાજ છે. ચારુલતા જ્યેન્દ્રને મળે છે કીર્તિને વિશુદ્ધ માનવતા ભરી કામગીરી અને સાહિત્ય પ્રત્યેની લગનથી જ્યેન્દ્રને સમજાવે છે ફરીથી જ્યેન્દ્ર અને કીર્તિનું મિલન થાય છે.

બીજી તરફ હવે ચારુલતાની તબિયત વધારે બગડતી જાય છે. લોહીની તપાસ કરાવતા લોહીમાં આરસન સોમલ નામનું ઝેર આવે છે. ચારુલતાને ખાત્રી થાય છે કે ગુટીએર દરોજ ચાની સાથે થોડું ‘સ્લો પોઈઝન’ આપતો. તેને ગુટીએરના આવા વર્તન

બદલ ધૂણા ઉપજે છે. પીયૂષ પ્રત્યે કરેલ બેવફાઈનો એકરાર કરે છે. પીયૂષ તેના એટલા જ પ્રેમથી સાત્વના આપે છે. ચારુલતા કીર્તિ પાસે પેરિસમાં રહેતી સેલી ઉપર પત્ર લખાવે છે. અને ગુટીએર જેવા માણસથી ચેતવા ચેતવાણી આપે છે. ગુટીએર અને સેલીના લગ્નને આગલે દિવસે સેલીને ચારુલતાનો પત્ર મળે છે, જે ભૂલ ચારુલતાએ કરી હતી તે સેલીએ ચારુલતાના પત્રના પરિણામે ના કરી.

ચારુલતા પીયૂષને કહે છે. હું હવે થોડા સમયની મહેમાન છું. મેં જિંદગીભર ઘણું વેઠ્યું છે, પરંતુ જિંદગીના છેલ્લા કદમ ઉપર તારા પ્રેમે મને સ્વર્ગીય સુખ આપ્યું છે. જિંદગીના રાહમાંથી હું એક જ વસ્તુ શીખી છું કે જીવનમાં ઝઝૂમતા ઝઝૂમતા ગાતાં-ગાતાં જીવી લેવું. તું તો પ્રતિભાશાળી લેખક છે. મારા જેવી નિષ્ઠુર અને બેવફા સ્ત્રીએ કે પુરુષોએ પાયેલા ઝેરના ઘૂંટડા ગળી જઈ તારે તો સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા જગતને અમૃત પાવાના છે.

પીયૂષના માથા ઉપર, ચહેરા ઉપર સ્નેહથી હાથ ફેરવતા ચારુલતા બોલી “પીયૂષ આ નવું કલેવર, આ નવો અવતાર મારા જેવી સ્ત્રી પાછળ રુદન કરી ફરીથી વેડફી દેવા પ્રભુએ પાછો આપ્યો નથી. હજી તો આ હાથોથી કંઈક કલાકૃતિઓ સર્જવાની છે.” બીજી પળે તો એક જ શ્વાસ ચાલ્યો અને ચારુલતાનું પ્રાણપંખી ઊડી ગયું

પીયૂષની આંખો ભીની થઈ ગઈ એકાએક એના અંતરમાં જાગે પ્રકાશ પથરાયો શું મૃત્યું શું જીવન, ઢાલની બે બાજુ જ હશે ?

મૃત્યુથી આત્માનું પ્રયાણ અટક્યું નથી એની જાગે એને ખાતરી થઈ.

જ્યોતજ્વાલા અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતાં આકાશ માર્ગે જતાં તાણખા સાથે ચારુલતાનો પ્રાણહંસ જાગે અનંતમાં ઊડતો હોય એમ એને ભાસ થયો. ભારતનું અદ્વિતિય તત્ત્વજ્ઞાન એ દૃશ્યમાંથી એને પ્રાપ્ત થયું. એના આત્મામાં પેલા ભજનની પંકિત ગુંજી

‘નવારે કલેવર ધરો હંસલા !’

સાથે જ આત્માની પરમપદ પામવાની ગતિમાં. જીવ,હંસલો નિરંતર નવા કલેવર ધરતો રહે છે.

આમ આ નવલકથા વાંચતા સમગ્ર પાત્રસૃષ્ટિ સાથે એકરૂપ થઈ પાત્રોના ભાવ

જગતને અનુભવવાની તક મળે છે. રસપ્રધાન વાર્તાતત્ત્વને અદ્ભુત પ્રસંગોમાં ગૂંથીને એક નવા જ પ્રદેશમાં વાચકને પહોંચાડવાનો પૂરૂષાર્થ લેખકશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલે કર્યો છે.

ડાયસ્પોરા નવલકથા તરીકે પાત્ર તરીકે દેશ છોડી વિદેશી અભિનેતા પરત્વે આકર્ષણ એની પાછળ જાય અને એ નિર્દય પશ્ચિમ પાત્ર સ્લો-પાઈમેન દ્વારા પાત્રને ખતમ કરી નાંખે આવી વૃત્તિ અને વિદેશી માનવ વ્યવહાર, વલણ કેવા અમાનવીય છે. એ નવલકથા તરીકે લેખકે કેન્દ્રમાં રાખ્યું છે. એ કારણે આ ડાયસ્પોરા નવલકથા બની છે એમ જાણાય છે.

૩. ‘અંતિમ આલિંગન’નું વિષયજગત

ઈ.સ. ૧૯૫૮ માં પ્રકાશિત થયેલી અને જુદાં-જુદાં સાત વિભાગમાં વહેંચાયેલી ડાહ્યા પટેલની ‘અંતિમ આલિંગન’ એક અનન્ય અને અદ્ભુત ડાયસ્પોરા નવલકથા છે. લેખક દાયકાઓ સુધી આફ્રિકા રહ્યા છે. ત્યાંના પર્યાવરણ અને પરિસ્થિતિનો જાત અનુભવ મેળવ્યા છે. તેના પરિણામરૂપે આફ્રિકાની પાશ્વભૂ ઉપર રચાયેલી -આલેખાયેલી આ એક નવલકથા છે.

પૂર્વ આફ્રિકા એટલે જાગે ગુજરાતનું પરું ! આ પ્રદેશમાં ગઈ સદીના લગભગ અંત સુધી એક અત્યંત ધૃણાસ્પદ અને માનવધર્મ વિરુદ્ધ વેપાર ચાલતો એ હતો. ગુલામોનો વેપાર, માનવી જેવા માનવીને પશુની જેમ પકડીને, સાંકળે બાંધીને રીતસર વેચવાનો ધંધો ચાલતો. એ વેપાર કેટલો ફૂર, અમાનૂષી એન લોહિયાળ હતો, એની કલ્પનાં કરતાંય સંવેદનશીલ માનવીનું તો હૈયું ઢ્રવી ઉઠે.

જેવો ભયંકર એ વેપાર હતો એટલી જ કપરી લડત એને દૂર કરવા માટે આપવી પડી. એ લડતમાં યુરોપિયનો, આરબો, થોડાક હિંદીઓ અને આફ્રિકનો પણ જોડાયા. એ સૌના સાહસની, દિલેરીની, શહાદતની-જનકેસાની, પ્રેમ-પ્રાણ, પરિણય અને બલિદાનની આ સત્ય ઘટનાત્મક નવલકથા છે.

વીરમજી, સેમ્યુઅલ, ઓમાર, આયેશા, વગેરે અનેકવિધ પાર્શ્વ ભૂમિકા ધરાવતા આ કથાના પાત્રો એક ભાતીગળ સૂષ્ટિ રચે છે. ગુલામીપ્રથા, ફૂરતા, માનવતાધર્મ, પ્રાણ અને ફરજ માટે ઝઝૂમનાર મહાનુભાવો, માનવતાની વેદી ઉપર જિંદગી ફના કરનાર ફકીરોની શૌર્યગાથા. અહીં કલાત્મક રીતે આલેખાઈ છે.

નવલકથાનો પ્રારંભ જ્યારે વકીલાતના ધંધાની માથાકૂટથી થાકી લેખક એક માસ માટે મોમ્બાસા આવે છે ત્યારે એરોપ્લેનમાંથી નિહાળેલા ઝાન્ઝીબાર ટાપુનાં અદ્ભુત સૌંદર્યભર્યા વાર્ગનથી થાય છે.

ઝાન્ઝીબાર શહેર ઝાન્ઝીબાર ટાપુનું રાજધાનીનું નગર અને મોમ્બાસાથી લગભગ પચાસ માઈલ દૂર બે હજાર વરસ જૂનો ઈતિહાસ છે. હિન્દી વેપારીઓ લગભગ અગિયારમી

સદીથી અહીં વેપાર અર્થે આવતા એમ તવારીખ કહે છે. પરંતુ યુરોપના લોકો, ખાસ કરીને પાર્યુગીઝો, બ્રિટિશો, ફ્રેન્ચો અને જર્મનો સોળમી સદીથી આવ્યા ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ એ ઝાન્ઝીબારનો અગત્યનો ઇતિહાસ ગણાય. મોમ્બાસા અને ઝાન્ઝીબાર સત્તરમી સદીમાં પોર્ચુગીઝોના કબજામાં આવ્યાં. પરંતુ આરબોએ ઈ.સ. ૧૭૩૦ ની સાલમાં ફરીથી મોમ્બાસા અને ઝાન્ઝીબાર જીતી લીધા. ઈ.સ. ૧૮૩૨ માં સુલતાન સૈયદે મસ્કતથી એની રાજધાની ઝાન્ઝીબારમાં આણી. આમ એ આરાબ સામ્રાજ્યનું રાજધાનીનું શહેર બન્યું. જ્યારે આરબ લશ્કરો પૂર્વ આફ્રિકામાં રાજ્ય જમાવી એક પછી એક મૂલક ઝાન્ઝીબારના સુલતાનની સત્તા નીચે મૂકતા, જ્યારે ગુલામોનો ધમધોકાર વેપાર ચાલતો ત્યારે એ શહેરની અગત્યતા, એની જાહોજલાલી એનો વૈભવ અને બોલબોલા ભારે હતા.

આફ્રિકન લોકોને કેન્યા, ટાન્ગાનિકા વગેરે સ્થળેથી પશુઓની જેમ પકડી ગુલામ બનાવી વેચવામાં આવતા. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર મોટામાં મોટું ગુલામોના વેપારનું મથક ઝાન્ઝીબાર હતું. ઝાન્ઝીબારએ દુનિયાનું છેલ્લામાં છેલ્લું ગુલામોના વેપારનું મથક હતું. જે અમાનૂષી વેપાર અંગ્રેજ તેમજ કેટલાક હિન્દીઓના કારણે ઈ.સ. ૧૮૭૩ ની સાલમાં બંધ થયો. એ ગુલામીપ્રથા નાબૂદ કરવા અપાયેલી શહાદતની આ સત્ય હકીકતની કથા છે.

આમ કહી લેખકે આફ્રિકાનાં ઝાન્ઝીબાર શહેરનો ઇતિહાસ વિગતે આલેખ્યો છે.

લેખક શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ તેમના પરમ મિત્ર શ્રી છોટાભાઈને ત્યાં જે એક ભવ્ય અને વિશાળ, નાના મહેલ જેવા મકાનમાં ઊતરે છે. જે મકાન આરબ સામ્રાજ્ય વખતનાં સુલતાન વજીરે પોતાના નિવાસ સ્થાન માટે બંધાવેલું. અગાસી તરફનો એક વિશાળ ઓરડો લેખકને આપે છે તે જોઈ આ સરસ જગ્યાએ મારી અધૂરી નવલકથા ‘ઊર્જિતા’ પૂરી થશે એ ખ્યાલે આનંદ અનુભવે છે.

રાતના ત્રણેક વાગ્યે ત્રીજે માળે કોઈના ચાલવાના અવાજથી જાગી ઊઠે છે. ત્યાં બે જાણનાં હસવાનો અવાજ સંભાળાય છે. ‘યુવાન પ્રેમીઓ જ હશે, કદાચ નવપરણિત હશે’ એ ખ્યાલે ખુશ થતા ઊંઘી જાય છે. બીજે દિવસે તે છોટાભાઈને ઉપરના માળે કોઈ રહે છે? એમ પૂછે છે. તોણે કહ્યું ‘ઉપર ખાલી છે, કોઈ રહેતું નથી’ છોટાભાઈના જવાબથી નવાઈ લાગે છે.

લેખક આ આરબના મકાનનો ભેદ જાણવા હિન્દી લોકોનાં વિસ્તારમાં જાય છે. બજારમાં ફરે છે. ત્યાંની બજારની બધી બાબતોનું ખુલ્લે આંખે નિરીક્ષણ કરે છે. સુલતાનનાં મહેલમાં જાય છે. ખ્રિસ્તી દેવળમાં કેટલાક શહીદોનું સ્મારક છે. જોગે ગુલામી નાબુદ કરવા પોતાના પ્રાણના બલિદાન માનવતાની વેદી ઉપર આપ્યું. જેના દર્શન કરી પાવન થાય છે.

આમ અહીં આગળની કથા સાથે આ દેવળને કંઈક અનુસંધાને એમ આડકતરી રીતે સૂચવે છે.

લેખકને રોજ રાત્રે ભયંકર હસવાના અવાજ આવે છે. એક રાત્રે ત્રીજા માળનું જે દશ્ય જોયું, તેનાથી થરથરી ઊઠ્યા.

પૂનમની એ ગુલામી રાત છે. હાથમાં છરી સાથે એક ભયંકર માણસ એના દાંત પીસત ક્રોધિત મુખમુદ્રા સાથે ઊભો હતો. પોષાક કિંમતી હતો, પણ અસ્તવ્યસ્ત રીતે ઓગે કપડાં પહેર્યા હતાં. એના વિકરાળ ચહેરા ઉપર ડાબી બાજુએ એક મોટો ઘા હતો જે એની ભયંકર લાલ આંખોમાં વધારે ભય ઉમેરતો. એની દાઢી ટૂંકી પણ ઘાટી હતી. એની ઉંમર કહી શકાય તેમ નહોતી છતાં એમ લાગે કે કદાચ પિસ્તાળીસ વરસની આજુબાજુનો આઘેડવયનો એ માણસ હશે.

હું ખંડમાં ગયો દશ્ય જોઈ થરથરી ઊઠ્યો. એજ પ્રમાણે વિચાર કરું છું ત્યાં ફરીથી હાસ્ય સંભળાયું મેં ઈંતેજાર અને ભેદ ઉકેલવાના લોભે યંત્રવંત બારાણું ખોલી ખંડમાં નજર કરી.

એ ભયંકર માણસ ભીંત સામે તાકી રહ્યો હતો. એના હાથમાંનું ખંજર મજબૂત પકડી જાણે કોઈનું ખૂન કરવાનો નિર્ધાર ન કર્યો હોય એમ એના ચહેરાની રેખા તંગ બની.

જે ભીંત ઉપર પેલો ભયંકર માણસ તાકી રહ્યો હતો ત્યાંથી પ્રકાશ નીકળતો હોય તેવું દેખાયું. એક સ્ત્રીની આકૃતિ જાણે ભીંત માંથી ન નીકળી હોય એમ લાગ્યું. સ્ત્રીની ઉંમર વીસ -પચ્ચીસ વર્ષની, એનો ચહેરો ગૌર અને લાલવાર્ણો હતો. આંખોમાં મક્કમતા અને નિશ્ચય હતા. સાથે યુવાનીનો મદ એના નેત્રોમાંથી ઝરી જાણે પૃથ્વી પટે રેલાતો ન હોય એમ લાગે. ઓગે શ્યામ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું. વાળમાં હીરાની પીન હતી. એના બન્ને હાથ ઊંચા થયા.

એટલામાં એક યુવાનની પ્રતિમા ત્યાં ખડી થઈ. એનાં ગળે પેલી યુવતીના મૃગાલ સમા ગૌર હાથ પરોવાયા. યુવતીએ યુવાનને એના ઓઠોના અમૃતથી ભીંજવી દીધો. પેલો યુવાન પાણ આવેશમાં આવી ભેટવા લાગ્યો. ચૂમવા લાગ્યો. બન્ને એકબીજાને વળગી ખિલખિલાટ હસતાં અગાસી તરફ ગયા.

એટલામાં પેલો ભયંકર માણસ એના હાથમાંનું ખંજર લઈ પેલા યુવાન ઉપર ફૂંદ્યો. ખંજરનો ઘા યુવાનને ન થતાં તે જમીન ઉપર ગબડી પડ્યો. યુવાન અને યુવતી તો ખિલખિલાટ કરતાં અગાસીમાં ગયા. ચાંદની રાત હતી, સાગરનું ગીત હતું યુવાનીની પ્રીત હતી.

એ ભયંકર તેમજ વિચિત્ર, આનંદપ્રદ છતાં કમકમાં ઉપજાવે તેવું રોમાંચક દશ્ય મારી નજર સમક્ષ ખડુ થયું ઊંઘવા માટે ઘાણા પ્રયત્નો કર્યા પાણ વ્યર્થ ગયા.

કેટલાય વર્ષોથી જેમના આત્મા ભમી રહ્યા છે એવા આ મનુષ્યો કોણ હશે ? પ્રેત કોના હશે? શા માટે ખિલખિલાટ હસતા હશે ? પેલો વિકરાળ માણસ શા માટે ખૂન કરવા પ્રેરાય છે ? એવા અનેક પ્રશ્નોનો ઉકેલ મેળવવા અને પ્રેતસૃષ્ટિનો ભેદ જાણવા એક આરબ વૃદ્ધ નોકર જમાલ પાસે ગયા જેની ઉંમર લગભગ એકસો દસ વરસની છે.

વૃદ્ધ જમાલ કહે છે. એ કહાણી ઘાણી લાંબી છે, કરુણાભરી છે. એમાં શહાદતની કુરબાની છે, ઈશકનાં અમી છે, માનવતા અને દયાના ઝરાણ છે, ફૂરતા, પાશવતા અને પાપની ખીણો છે.

‘મારી ઉંમર તે વખતે ફક્ત નવથી દસ વરસની’ જમાલે કથા શરૂ કરી. માતા કાગસૂઝા અને પિતા મુખી હતા. પિતા અમારી જ્ઞાતિનાં મુખી. તે વખતે અમે એક આરબને પકડી અમારા દેવને બલિ ધરાવવો એવો નિયમ.

અહીં લેખક આરબો આકાશના અને જંગલનાં દેવની આરાધના કરતાં. તે દિવસે પશુ પક્ષીઓને મારી મોટી મિજબાની ગોઠવતા દેવાને સારો એવો બલિ ધરાવવાનો નિયમ તેથી આખો દિવસ દાડ અને જમાણ માણી સાંજે લોકો નૃત્ય કરતાં તે બાબતનો નિર્દેશ કરે છે.

અમારી આખી જ્ઞાતિમાં મારી માતા જે ખૂબ જ રૂપાળી ગાણાતી મસાજિયો એ મારા પિતા પછી જ્ઞાતિમાં બીજુ સ્થાન ધરાવતો કાલગૂઝાને જોઈ મસાજિયાનું આકર્ષિત થવું માતા-પિતા ખૂબ જ દૂરંદેશી અને બહાદુર મસાજિયાને સમજાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ તે માન્યો નહીં.

‘કાલગુઝા હું તને ચાહું છું અને તારા વિના હું જીવી શકું તેમ નથી, તારા માટે તન,મન ધન આપવા તૈયાર છું’

આ પ્રમાણે કાલગુઝાને મેળાવવા મસાજિયો સમજાવતો. મસાજિયો આનંદ, યૌવનના મોહમાં ઘેનમાં પાગલ બન્યો. કાલગૂઝાનું આકર્ષણ તેને મુખીને મારવા પ્રવૃત કર્યો. કાલગુઝા વિનંતી કરતી બોલી.

“મસાજિયા મુખી પણ મને તારા જેટલી ચાહે છે તું મને ભૂલી જઈ કોઈ સરસ છોકરી સાથે લગ્ન કરી લે, મારે એક દીકરો પણ છે. હું મુખીને છોડી શકું તેમ નથી.”

કાલગુઝાએ મસાજિયાને સમજાવતા કહ્યું. ‘કાલગુઝા’ હું તને ભૂલી શકું તેમ નથી મને તારા વિના જિંદગીમાં ચેન આવે તેમ નથી.”

કાલગુઝાને ડર લાગે છે મુખી આ બાબત જાણશે ત્યાં નાની કોમમાં વિખવાદને કારણે બે ભાગલા પડી જશે. પરંતુ મસાજિયાની કાલગુઝાને મેળવવાની ઝંખના અને કોમના માલિક બનવાની ઈચ્છા બન્ને છે વિખવાદનું કારણ.

ત્યારબાદ નાની કોમમાં બે પક્ષ પડવા. મુખીનું અને મસાજિયાનું દ્વન્દ્વ યુદ્ધ ખેલાવું- મુખીના બળ, અને તાકાત સામે મસાજિયા ટકી ન શકતા હાર થવી; મસાજિયાનું જંગલમાં ભાગી જવું, સિંહનો જીવલેણ અને વિનાશક હુમલો થવો, આરબના પ્રયત્નથી તેનો સિંહના હુમલામાંથી બચાવ થવો, અને અહીં તે આરબ દ્વારા સાલીમબિન મહોમ્બદની સાથે મેળાપ. તેમજ સાલીમની મદદથી મુખી ઉપર હુમલો કરવો. સાલીમની છૂરી મુખીનાં બરડામાં ઘૂસી જ્યાં મુખીનું કરુણ મૃત્યું કાલગુઝા અને મુખીનું અંતિમ આલિંગન હતું. બીજી ક્ષણે તો મુખી નિષ્પ્રાણ થઈ નીચે ઢળી પડ્યો.

મુખીના પક્ષનાં જે-જે માણસો સામા થયા તે બધાને કાપી નાખવામાં આવ્યા. જે

શરાણે થયા તેમને પગે બેડીઓ પહેરાવી સ્ત્રીઓને પણ ભરવાડ જેમ પશુઓને દોરે તેમ દોરતા, બાળકો ચાલી ના શકે તો તેમને એમની મા પાસેથી છીનવી લઈ એકલા રડતા મૂકી દેવામાં આવતા. દુર્બળ, વૃદ્ધ અને બિમાર માણસોને પ્રભુને આશરે છોડી દઈ સાલીમનાં માણસો બધાને ઝાંઝીબારની બજારમાં લાવ્યા. જ્યાં મને અને મારી માને જુદાં રાખવામાં આવ્યા.

મસાજિયાએ કાલગુઝાને સમજાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા ધમકી આપી આમ છતાં તે તાબે ન થતાં જ્યાં ગુલામો વેચવાની બજાર હતી ત્યાં ઊભા રાખવામાં આવ્યા. જ્યાં અનેક ગુલામોની ખુલ્લેઆમ પાશવી રીતે હરરાજી થતી હતી. એ દશ્ય જોઈ કાલગુઝા મસાજિયાને પરાણવા અને મુસ્લિમ ધર્મ અંગીકાર કરવા તૈયાર થઈ.

પરંતુ મસાજિયાને જમાલની ખૂબ ઈર્ષ્યા આવતી તે તેના પ્રેમમાં બાધારૂપ છે તેવું માનતો તેથી કાલગુઝાને કહે છે.

‘કાલે આપણે બે ઘણાં જ સુખી થઈશું, આપણી વચ્ચે જે કોઈ અંતરાય છે તે ચાલ્યો જશે. આપણે એટલાં સુખી થઈશું, એટલો આનંદ કરીશું.’

આમ કાલગુઝાને આલિંગતા મસાજિયો કહેવા લાગ્યો.

“તારો આ પુત્ર કાલે ગુલામ તરીકે વેચાઈ દૂર દૂર રહેશે, કામ કરવા ચાલ્યો જશે, પછી આપણી વચ્ચે કોઈપણ જાતનો અંતરાય રહેશે નહિ.”

જમાલ એ સાંભળી પાસે પડેલી લાંબી છરી લઈ જોરથી વેર એન ગુસ્સાથી મસાજિયાનાં બરડામાં ખોસી દીધી. મસાજિયા અને કાલગુઝાનું એ અંતિમ આલિંગન હતું.

જમાલ જ્યારે મસાજિયાનું ખૂન કરવા પાછળનું કારણ તેની માતાને જાણાવે છે ત્યારે કાલગુઝા ખુશ થઈ ગઈ.

“શાબાશ દીકરા, તે તારી કોમનું, તારા માતા-પિતાનું વેર વાળ્યું ખરું ! તું ખરેખર તારા પિતા જેવો બહાદુર અને હિંમતવાન છે.’

એમ કહી તેને ભેટતા હર્ષધેલી બની ગઈ. બીજી જ પળે સાલીમના માણસો પકડી ન જાય તે વિચાર ધર છોડી જમાલ અને તેની માતા સંતાતા સંતાતા જ્યાં લલિંગના ખેતરોમાં

મજુરો કામ કરતા હતા. ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

અહીં લેખકશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ ગુલામોની વેદના વ્યક્ત કરતા કહે છે કે માગુસ પાણ પશુઓની માફક વખત જતાં જૂના ઘા ભૂલી નવી સૃષ્ટિમાં આનંદ લેતો થઈ જાય છે.

અહીં સુધીની કહાની જમાલ કહે છે. લેખક છોટાભાઈને ઘેર જાય છે. ફરીવાર એ રાત્રિએ જે દૃશ્ય અનુભવ્યું હતું તે પરિવર્તન પામે છે અને તેનું મન અનેક તર્ક વિતર્ક સાથે આ ભેદને ઉકેલવાની તાલાવેલી જાગે છે. તે સવિતાબેનને સંબોધતા કહે છે કે

‘સવિતાબેન હું આ ભેદની કહાણી જાણી ગુજરાતી ભાષામાં લખીશ. ને આ પ્રદેશ દૂર-દૂર હોવા છતાં બધાને વિદિત થશે. બધા આશ્ચર્ય, કૌતુક અને આનંદ આપી કહેશે કે દૂર દેશાવરમાં એક ગુજરાતી એની માતૃભાષા, એની ગરવી ગિરીનું પરિશીલન કરતો, દેશ વિદેશની વાર્તાઓ એની મધુર ભાષામાં ઊતારતો બને એટલી જહેમત ઉઠાવી રહ્યો છે.’

આમ અહીં તેની કહાની લખવાની ઈચ્છા-ગુજરાત માટે ગૌરવ. તેના સાહિત્યની કદર થાય, તેને બધા ઓળખે તેવી ઈચ્છા-અને સાહિત્ય પ્રત્યે વાચક વર્ગ પ્રીતિ કેળવે તેવી અદમ્ય જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરે છે.

બીજા દિવસે જમાલ પાસે જઈ અધુરી વાત પૂરી કરીશું’ ‘હા જરૂર’ ! એમ કહી જમાલ કહે છે કે....

મસાજિયો બહાદુર અને સાહસિક તેમજ સાલિમને ગુલામ પકડવાના ધંધામાં ઉપયોગી હતો. જેથી સાલીમબીન મોહમદ મારે ઘેર આવ્યો. તેને કાલગુઝા ઉપર વહેમ આવવો તેણે કાલગુઝાને પૂછ્યું

‘આ મસાજિયાનું ખૂન કોણે કર્યું ?

માતા મને પકડી જશે તે બીકે ગભરાઈ ગઈ અને કંઈ બોલી નહિ જ્યારે સાલીમે તેને જળઘોડાના કોરડા વડે ખૂબ માર માર્યો ત્યારે મારી માનું દુઃખ હું સહન કરી શક્યો નહી તરત મેં કહ્યું “નામદાર ! મસાજિયાનું ખૂનએટલું બોલુ તે પહેલા મારી મા અર્ધથી વાક્યને પૂરું કરી બોલી ઊઠી, ‘ મેં કર્યું.’

મને બચાવવા ખૂનનો આરોપ મારી માએ માથે લઈ લીધો. હું કંઈ વધારે બોલું ત્યાં તો એ બોલી ઊઠી.

‘એગે મારા ધાગીને મરાવ્યો, અમારી જાતિનો દ્રોહ કરી એગે અમને બધાંને ગુલામ બનાવ્યા, અમારી સ્વતંત્રતા છીનવી લઈ અમારો નાશ કર્યો. પરિણામે મેં એના બરડામાં છરી મારી એને મારી નાંખ્યો. મને એને મારવાથી જરાય રંજ થતો નથી પરંતુ ધાગો જ આનંદ થાય છે !

સાલીમને ખાત્રી થઈ આ સ્ત્રીએ મસાજિયાને મારી નાખ્યો છે. ગુસ્સામાં આવી એ નરરાક્ષસે મારી માને લોહીલુહાણ થાય ત્યાં સુધી ફટકા લગાવ્યા.

બીજે દિવસે મને અને મારી માને ગુલામ તરીકે વેચવા બજારમાં ઊભા રાખ્યા. આફ્રિકન સ્ત્રી કરતા કાલગુઝા વધારે સુંદર અને આકર્ષક હોવાથી આરબ વેપારીએ બગદાદ લઈ જવા તેને ખરીદી. મારા માતાનો આગ્રહ મને પાણ સાથે લેવાનો હતો પરંતુ દયાહીન બેરહેમી વેપારી માન્યો નહીં મારી મા મને વળગી છાતીફાંટ રુદન કરતી હતી, એ કલ્પાંત હું જીવનભર ભૂલી શક્યો નથી.

એટલામાં સાલીમનું ત્યાં આવવું કાલગુઝાને કાંડુ પકડી ખેંચી જવું, કાલગુઝા જમાલને ભેટવા સાલીમના હાથે જોરથી બચકું ભર્યું. અને જમાલને ભેટવા માતાએ એના વક્ષ:સ્થળ ઉપર વાત્સલ્યથી-મમતાથી આલિંગન ભર્યું એ કાલગુઝા અને જમાલનું અંતિમ આલિંગન હતું.

બીજી ક્ષણે સાલીમ બેભાન અવસ્થામાં તેની માતાને આરબ સાથે મોકલી દે છે. એ સો વરસ પહેલાનું દૃશ્ય જમાલની આંખો સામે પ્રત્યક્ષ થતાં તેની આંખ સળકી ઊઠે છે અને ચહેરા પર કચ્છાતા ઊપસી આવે છે.

પિશાચી વાતાવરણમાં હરાજી થતી ત્યારે થોડા અંગ્રેજ ખલાસીઓ ત્યાંથી પસાર થયાં. મારું છાતીફાટ રુદન. અંતરમાં ઊઠેલો કકળાટ જોઈ ત્યાં થોભ્યા. અને મારી કિંમત આપી મને ખરીદ્યો અને ઓફિસમાં બોયનું કામ કરવા રાખ્યો. વર્ષો પછી વર્ષો વીતવા લાગ્યા. માગસ માગસને પશુની માફક કોઈ ચીજની માફક વેચે એ ખ્યાલ આવતા હું ખૂબ જ દુ:ખી થતો.

આટલી વાત કરી જાણે કથાને નવી ગતિ નવી દિશા આપતા હોય તેમ જમાલ કહે છે

એક દિવસના બનાવે જીવનનો રાહ બદલી નાખ્યો. ગુલામોનું બજાર હતું ત્યાં છ ગુલામોને સ્તંભ સાથે મુશ્કેટાટ બાંધી લેવામાં આવ્યા છે, આ છ યુવાન ગુલામો જોણે માલિકોનાં અત્યાચાર સામે બળવો કર્યો હતો. જેને સવારે મકાનનાં પાયામાં જીવતા ચાણી લેવાની સજા થઈ હતી. એ ગુલામોની આવા કડુગ સ્થિતિ જોઈ તેને છોડાવવા આગળ વધવું હતું, પરંતુ હિંમત ન થવી. એટલામાં એક વ્યક્તિને અંધારામાં જ્યાં પેલા ગુલામો બાંધ્યા હતા તે તરફ છુપાતી જતાં જોઈ એ વ્યક્તિએ જઈ ચોકીદારને બૂમ ન પાડી શકે એ રીતે ખંજરથી સિક્કતથી ઘા કર્યો અને પેલા છ યુવાનોને બાંધેલા કોરડા કાપવા લાગ્યો. તે કોરડા કાપવામાં મશગુલ છે ત્યાં પેલો ચોકીદારનું ખંજર જાણે છોકાઈ ગયું જ જાણ્યો. પરંતુ તે ક્ષણે મારામાં એવી સ્વયં સ્ફુર્તિ આવી 'સાવધાન' બૂમ પાડી. પેલી વ્યક્તિએ સાવધાન થઈ ખંજર મારી ચોકીદારનું ખૂન કર્યું પછી તે બચાવનાર ને શોધવા લાગ્યો.

- 'હું મિત્ર છું. ડરીશ નહિ' એમ કહી ઓળખ્યા વિના મારામાં વિશ્વાસ મૂકી દીધો. અમે બન્ને હોડીમાં બેસી એક નિર્જન ટાપુ પાસે પહોંચ્યા.

પેલી વ્યક્તિ બાવીસ ત્રેવીસ વરસનો જુવાન આરબ હતો તેનું શરીર પાતળું, ઊંચું હતું. એના ચહેરા પર સખ્તાઈ છતાં મૃદુતા અને ચેતન લાગે. શરીર અત્યંત મજબૂત અને ચાલાક. જે યુવાન જેનું નામ ઓમાર-બીન-સૈયદ હતું.

એ ટાપુ પર એક ગુફા. ગુફાનું દ્વાર પથ્થરથી ઢંકાયેલું જે દ્વાર ઓમારે ખોલ્યું. ગુફા બહુ જૂની અને પહેલાના ચાંચિયા લોકોએ આશરો લેવા બનાવેલી. ગુફાની ખૂબી એ હતી અંદર મીઠા પાણીનો ઝરો વહેતો હતો. જેમાં શાંતિથી છુપાઈને રહી શકાય.

ગુફાની અંદર પ્રવેશતા એક વૃદ્ધ માણસ બીમાર હાલતમાં સૂતો હતો એને ધારીને જોતા એ એજ અંગ્રેજ ખલાસી હતો, જોણે મને ઝાન્ઝીબારની બજારમાંથી ખરીદી સ્વતંત્રતા અપાવી હતી. જેનું નામ સેમ્યુઅલ હતું. સેમ્યુઅલ વીરપુરુષ હતો. જ્યારે તે બગદાદ શહેરમાં ગુલામી વેચવાના બજારમાં એક કિશોરની હરરાજી થતાં જુવે છે તેને એ કિશોર ઉપર કડુગા

ઉપજે છે પરંતુ તેમની પાસે પૈસા ન હોવાથી લાચાર બને છે જેનેકેન પ્રકારે એ કિશોરને કાસમનાં સંકળમાંથી છોડાવી પોતાની સાથે લઈ આવે છે જે કિશોરનું નામ હતું ઓમાર. કાસમ તેને શોધવા આવે છે પરંતુ કાસમ ઉપર હુમલો કરી બેભાન કરી બોટમાં કામ કરવાની શરતે ઈજમ આવે છે. ઓમાર ત્યારથી સેમ્યુઅલને પિતાતૂલ્ય માનતો. પૂજ્યભાવે રાખતો.

એ જમાનામાં ગુલામો નાબૂદ કરવાની હિલચાલ આખા જગતમાં ચાલતી હતી. અરબસ્તાન, ઈજમ વગરે દેશોમાં એ વેપાર અમાનુષી ગણાતો પરંતુ આમ છતાં પૂર્વ આફ્રિકામાંના ઝાન્ઝીબારમાં એ ધંધો ચાલતો.

સેમ્યુઅલ ઓમાર સાથે ઝાન્ઝીબાર આવવા તૈયાર થાય છે. એ ટાણે ઓમારને તેના માતા-પિતાની યાદ આવતા આંખો ભીની થઈ જાય છે. આમ અહીં ઓમારનો ભૂતકાળ આલેખાયો છે.

માતા-પિતાનો લાડીલો એકનો એક દીકરો-પિતા દુશ્મનો સાથે ઝપાઝપીમાં મૃત્યું પામ્યા એની માને ગુલામ બનાવવામાં આવ્યા. એની માતા ઘણા જ ખાનદાન ઉમદા કુટુંબની હતી. એને જ્યારે લઈ વામાં આવી ત્યારે ઓમાર સાથે જ હતો. એના શિયળ ઉપર જ્યારે નાલાયકો. નીચ દુશ્મનો હાથ નાખવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ત્યારે એ બહાદુર અને ઉમદા સ્ત્રી જીભકરડી મૃત્યું પામી હતી.

એની માતાનું એ કડુણ હૃદયદ્રાવક મૃત્યું ઓમાર કદી ભૂલી શક્યો નથી. જે દુઃખદ બનાવ તેની પ્રેરણાબળ હતું.

ત્રીજા વિભાગમાં યુવાન ઓમાર અને વૃદ્ધ સેમ્યુઅલનું ઝાન્ઝીબાર આવવું, ઝાન્ઝીબારની બજારમાંથી પસાર થતાં એકાએક એમના કાને ચીસ પડી. બન્ને ચમક્યા સ્ત્રી ચીસ સાંભળી પાછા ફર્યા.

‘ઓમાર,કોઈ દુઃખી સ્ત્રી લાગે છે.’

‘મને તો લાગે છે કે સ્ત્રી ઉપર કોઈ અત્યાચાર કરી રહ્યું છે.’

ઓમાર મકાનનાં ઝડખામાં ગયો. બારી તોડી એ અંદર ગયો. નીચે વિશાળ ખંડ હતો. અંદરનું દૃશ્ય જોઈ એ સ્તબ્ધ બની ગયો. એક અઢાર વરસની છોકરીને ખંડના એક

થાંભલા સાથે બાંધી દેવામાં આવી છે. બે વિશાળકાય માણસો પેલી છોકરીને તેમને તાબે થાય એટલા માટે સતાવી રહ્યા છે. છોકરીના મોં ઉપર કપડું બાંધી દીધું છે.

સામી બાજુ એક આઘેડ ઉમરની સ્ત્રીને બાંધેલી છે. પેલી છોકરીની છેડતી થતાં આઘેડવયની સ્ત્રી દુઃખની ચીસ પાડી રહી છે. તેનું શિયળ બચાવવા ગમે તે દુઃખ સહન કરી રહી છે. પેલો માણસ છોકરીની મરજી વિરુદ્ધ તેને એની છાતી સરસી ચાંપવા પ્રયત્ન કરે છે. છોકરી તેના ગાલ ઉપર લોકો લગાવી દીધી. છોકરીના આ વર્તનથી ઓમાર ખડખડાટ હસી પડ્યો.

‘તું કોણ છે અહીં કેમ આવ્યો છે?’

‘હું જન્મદૂત છું અને તારો પ્રાણ લેવા આવ્યો છું’

આમ ઓમાર જનનાં જોખમે પેલી છોકરીને બચાવે છે. પેલી આઘેડ વયની સ્ત્રી ઓમારને બચાવવા ખાતર મૃત્યુ પામે છે. પેલી યુવતી છાતીફાટ રુદન કરતાં એની માતાને વળગી પડી પરંતુ મા-દીકરી શું એ અંતિમ આલિંગન હતું.

સેમ્યુઅલ, ઓમાર, અને પેલી યુવતી હોડીમાં બેસી પોતાની ગુફામાં આવી ગયા.

આમ અહીં લેખક ‘પેલી યુવતી કોણ હશે ?’ એનો પરિચય આપ્યો. એ છોકરી એક ફ્રેન્ચ ઓફિસરની દીકરી હતી. ફ્રેન્ચ ઓફિસર મોરોક્કોમાં આરબ કુટુંબમાં પરણ્યો હતો. એની પત્નીનું નામ સાનિયા હતું. જે અત્યંત હિંમતવાન અને બહાદુર હતી એનો પતિ પુત્રીના જન્મ પછી એક યુદ્ધમાં મરાણ પામ્યો.

સાનિયાની દીકરી જેનું નામ આયેસા. જે અતિ સૌંદર્યવાન હતી. સરદારના દીકરા નાસરે એના હાથની માગણી કરી. નાસરનું ચારિત્ર્ય કલંકિત અને નિષ્ઠુર હતું. આથી આયેશા તેને નફરત કરતી નાસર તેને ઉઠાવી જવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. સાનિયાને તેની જાણ થતાં સાવચેતી પૂર્વક આયેશાને લઈ સાનિયા ભાગી છૂટી.

કિનારા નજીક ગયો કે વહાણ નજરે પડ્યું વહાણનો કમાન લોલુપ હોય તેનો ભાવ આયેશા જાણી જતાં કમાનને હાથતાળી દઈ બગદાદ પહોંચ્યા. ત્યાં છુપાતા એક વહાણમાં ચઢી ગયા જે વહાણ ગુલામોનો ધંધો કરતા. સાલીમ-બીન મોહમદનું હતું.

અહીં લેખકે એ જમાનામાં, એ દેશમાં, એ સંસ્કારોના અને એ સમાજમાં સ્ત્રીની લાજ, સ્ત્રીનું સન્માન કોઈ હતું નહિ કુરતા, ચોરી ખૂના મરકી, મારામારી અને યાતનાઓના પાર નહોતો તે બધી વિગતો રજૂ કરી છે.’

વહાણ ચાલ્યા પછી સાલીમ આયેશાને તંગ કરવા લાગ્યો. તેની હવસભરી રીત અને કુરતા જોઈ આયેશા અને સાનિયા ખૂબ જ દુઃખી થયા. આ રાક્ષસના પંજમાંથી ઓમર અને સેમ્યુઅલ જેવા દેવતાએ તેને બચાવી લીધી.

એ સમયમાં ગુલામી પ્રથાનો નાશ કરવા માટે જગતભરમાં મહાન આંદોલન જાગ્યું હતું. ગુલામી પ્રથા સામે અનેક પુસ્તકો લખાયા. જ્યાં-જ્યાં એ અમાનુષી પ્રથાનો પ્રચાર હતો. એ ધંધાનો નાશ કરવા સેમ્યુઅલ જેવા મહાનુભાવો અંગ્રેજીએ તો માનવતાની વેદી ઉપર જીવનનો બલિ હોમી દેવાના આકરા શપથ લીધા હતા.

ઝાન્ઝીબારમાં પણ સેમ્યુઅલે યુવાનોનો એક વર્ગ ઊભો કર્યો જે ગુલામી રાખવાના, ગુલામો પકડી તેનો વેપાર કરવાનાં વિરોધી હતા તેમજ ક્રિશ્ચિયન મિશનવી પાદરીઓ પણ આ કામમાં મદદ કરવા લાગ્યા.

આયેશા પણ ઓમારના કાર્યમાં મદદ કરવા લાગી. સેમ્યુઅલ તેને પુત્રીની જેમ ચાહે છે. આયેશા સ્ત્રી સ્વભાવ અને યૌવનની માદકતાને લીધે ઓમાર તરફ આકર્ષિત હતા.

આયેશાને સેમ્યુઅલ સર્વધર્મભાવના તથા ગુલામીને નાબૂદ કરી બીજાના અર્થે જીવન જીવનારા કોઈ મહારથી સેમ્યુઅલમાં તેને દેવતાઈ પુરૂષનાં દર્શન થતાં જગતમાં કેવા કેવા મહાન પુરુષો હોય છે ? આમ સેમ્યુઅલની મહાનતા પ્રત્યે આદર દર્શાવતા તેનો ભૂતકાળ જાણવાની જીજ્ઞાસા વ્યક્ત કરે છે. એટલામાં સેમ્યુઅલ આવે છે અને એના જીવનમાં આવેલ પ્રસંગે જે વળાંક આવ્યો તે કહે છે

અઢાર વરસની ઉંમરે પિતાનું અવસાન થયું. એ ખલાસીની ધંધો કરતા તેનું અવસાન દરિયાઈ લડાઈમાં જ થયેલું. મારા માતા નિરાધાદ્વાર થઈ ગયા. અમારા બાપદાદાનો ધંધો ખલાસીનો હોય, હું ખલાસી બનું એવી ઈચ્છા મારી માતાની હતી.

એ જમાનામાં આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરથી ગુલામોને પકડી અમેરિકા વેચવામાં

આવતા. આથી કેટલાક અંગ્રેજ તેમજ ફ્રેન્ચ વહાણવટીઓ આ ધંધામાં બહુ રસ ધરાવતા.

એ વધતે અમારા દૂરના સગા જે ગુલામોનો ધંધો કરવામાં પાવરધા હતા અને જેમનું પોતાનું વહાણ હતું તે ક્રિસ્ટોફર નામના માણસ સાથે ખલાસીનું કામ શીખવા માટે ક્રિસ્ટોફર સાથે મોકલ્યો.

એની પત્ની આઈવી અત્યંત સૌંદર્યવતી અને ઘણી જ ઉમદા સ્ત્રી હતી. એ ક્રિસ્ટોફર સાથે પરાણવા માંગતી ન હતી પરંતુ ક્રિસ્ટોફર પાસે ધનના ઢગલા હતા. આઈવીના માતા-પિતા ગરીબાઈમાં અને દુઃખમાં ઊંઘ્યા હતા આથી આઈવીની મરજી વિરુદ્ધ તેના લગ્ન ક્રિસ્ટોફર સાથે કર્યા.

ક્રિસ્ટોફર માનવ માનવને પશુની માફક પકડી માણસને વેચવાનો હલકટ અને અમાનુષી ધંધો કરે એ ધંધાથી આઈવી ખુશ નહોતી.

ક્રિસ્ટોફરના 'વિકટરી' માં આઈવી સાથે વહાણવટે ચાલી નીકળ્યો. સાથે-સાથે વિકટરી વહાણની ખાસિયતો, કમાન ક્રિસ્ટોફરને જગતભરનો ભોમિયાનો અનુભવ- ક્રિસ્ટોફરનો વહાણમાં જલસો ગોઠવવો-દાડ પીવો વગેરે પ્રવૃત્તિ અને તમાશા જોઈ, ખૂબ દાડ પીવાથી લથડિયા ખાવા લાગ્યો. એ જો આઈવી ખુબ દુઃખી થઈ. તેણે મને આ અધમ માણસની છત્રછાયા થી દીર રહેવા ચેતવાણી આપી તે હું જીવનભર કદી ભૂલ્યો નહિ.

ક્રિસ્ટોફરના અન્યાય અને પાપના પૈસા પ્રત્યે નફરત બતાવી પાપ પ્રત્યે નિર્દેશ કરી ભગવાન ઈશુએ આપેલું પર્વત ઉપરનું પ્રવચન સંભળાવ્યું.

અહીં લેખકને ભગવાન ઈશુ ખ્રિસ્તી અને તેને આપેલા જીવન સંદેશનો -પ્રવચનનો ઉલ્લેખ અને તેનાંથી ઉદ્ભવતું વિશુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન આઈવું પવિત્ર જીવન માનવતા-બાઈબલ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને એક અદ્ભૂત સાધવી-યોગી જેવી સ્ત્રીનું દેદીપ્યમાન પાત્ર પ્રત્યે આદર રજૂ કરેલ છે.

બીજે દિવસે વિકટરી વહાણનું જોઆલ બંદરે પહોંચવું, ત્યાં એક આફ્રિકન યુવાન રોમાન્ગોલો સાથે ક્રિસ્ટોફરનું મિલન થવું. રોમાન્ગોલો ગુલામો પકડીને ક્રિસ્ટોફર સાથે અત્યંત કૂર અને પાશવી રીતે સોદા કરતો. ક્રિસ્ટોફર રોમાન્ગોલો સાથે આઈવીનો પરિચય કરાવ્યો.

રામોન્ગોલોએ પણ તેની બે પત્ની ને નજીક બોલાવી આઈવી સાથે પરિચય કરાવ્યા. એક સ્ત્રી જે એક મોટા સરદારને યુદ્ધમાં હરાવી આફ્રિકનમાં અદ્ભૂત સુંદર ગાગાતી યુવતી જેનું નામ જેના હતું તે અને બીજી સરદારની દીકરી હતી. જેના શ્યામવાર્ણી શરીર ચમકનું, એની વિશાળ આંખોમાં યૌવનનો મદ હતો એનું ઘટ્ટ વિશાળ સ્તનમંડળ એના શરીરના આકર્ષણમાં વધારો કરતું તેની ઘાટીલી દેહલતા મોહ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય જે ક્રિસ્ટોફર સાથે વારંવાર લોલુપતાની નજરે જોતી.

સાથે-સાથે રોમાન્ગોલો એ કઈ રીતે ગુલામોને પકડયા તેની વિગત ક્રિસ્ટોફર અને આઈવી સામે કહે છે. જેમાં આફ્રિકાનાં આન અને ભોળા લોકોને છેતરવા રોમાન્ગોલો 'ઝમ્બો-જમ્બો' નામની પ્રતિભા બનાવી કઈ રીતે ત્રાસ આપતો તે વાણવિ.

'જમ્બો જમ્બો' માણસ કરતાં ત્રણગણી ઊંચી એક સફેદ અને લાલરંગથી બિહામાણી બનાવેલ પ્રતિમા. ચારેય બાજુથી મીણબત્તીના તેજથી ઝળહળતી, જાણે તપ જિહ્વામાં હોય તેમ લપકારા મારતી જ્યોતથી ચમકતી આ રાક્ષસી પ્રતિમા વાંજિત્રો અવાજ સાથે ઢોલ અને નગારા વગાડો જંગલમાં ફરતી, ત્યારે એને જોઈ આ ભયંકર પ્રતિભાથી લોકો અજ્ઞાનને લીધે સ્તબ્ધ બની જતાં તેના શ્વાસોશ્વાસ ઊંચા થઈ જતાં ગામના લોકો પ્રતિમા જોઈ થરથર ધ્રુજવા લાગતા અને હૃદયફાટ ચીસો કરવા માંડતા. જેમાં એક 'જીટો' નામનો બહાદૂર યુવાન રોમાન્ગોલોની આ ઝમ્બો-જમ્બો' જાદૂ પ્રત્યે અને અજ્ઞાન લોકો પ્રત્યે ધૃણા હતી. ગ્રામવાસીઓનાં હૃદયમાંથી ભીતી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતો પરંતુ જીટાની હાર થતાં લોકો ડરી ગયા.

રામાન્ગોલો આ લોકોની નબાળાઈ અને માનસ બરોબર સમજતો લોકો જ્યારે પૂરેપૂરા ગભરાઈ જાય ત્યારે હુમલો કરતો ત્યારે એના માણસો હુમલો કરી આ ગ્રામવાસીઓ ઉપર તૂટી પડતા અને ગુલામ બનાવી વેચી દેતો.

રામાન્ગોલોની આ નિરાધાર, નિઃસહાય અજ્ઞાન અને દૈવીશક્તિમાં રહેલી અંધશ્રદ્ધા જેવા ગ્રામવાસીઓને પાશવી રીતે પકડવાની રીત જોઈ આઈવી ના હૃદયમાં કમકમા ઉપજી. તેણે ક્રિસ્ટોફરને આ ધંધા કરવાના પડતા કહ્યું.

“ક્રિસ્ટોફર ! બધા ઠગ છે, લુચ્યા છે, ચોર છે, તારે આ ધંધો હમાણા જ છોડી દેવો પડશે. જગતમાં મહેનત કરનારો કદી ભૂખે મરતો નથી અને કદી સાપને - ઉન્કૃષ્ટતાને -ઉન્નતિને માર્ગે જતાં ભૂખે મરવું પડે તોય શું ? આપણે આવા હલકટ, કાયદા વિરુદ્ધ, ધર્મ કે માનવતા વિરુદ્ધના ધંધામાંથી એક પાઈ પાણ કમાવી નથી. ક્રિસ્ટોફર ! પ્યારા ક્રિસ્ટોફર ! મારે ખાતર, પ્રજને ખાતર પાણ આ ધંધો તું છોડી દે.”

ત્યારબાદ રામોન્ગોલા અને ક્રિસ્ટોફરે ગુલામો સોદો કર્યો, આ સોદાથી રોમાન્ગોલો એ જલસો ગોઠવવો. જેમાં દારૂના મદને લીધે ભાન ભૂલી જવું, એક બાળકને રોમાન્ગોલોના હાથમાંથી છોડાવવો, શરાબમાં ભાનભૂલી તેને ક્રિસ્ટોફરને કહ્યું,

“આ સ્ત્રી તને હું મફત ભેટ આપું છું. લઈ જ એને તારા વહાણમાં વેંચી દે જે.”

જેના જે રામાન્ગોલોને પ્રાણ સમાન પ્યારી હતી તેને દારૂના નશાને લીધે ક્રિસ્ટોફરને સોંપી દીધી. ક્રિસ્ટોફરે ખુશ થતાં જેનાને વહાણ તરફ ધકેલી જ્યાં ગુલામો બાંધ્યા હતાં ત્યાં બાંધી દીધી.. ક્રિસ્ટોફરે વગર વિલંબે ત્યાંથી વહાણ હંકાર્યું.

રામોન્ગોલો જ્યારે દારૂના ઘેનમાંથી જાગ્યો ત્યારે તેની પ્રિય પત્ની જેને યાદ આવી ‘જેના ! જેના ! એમ કહી બૂમ પાડવા લાગ્યો. જેના ક્રિસ્ટોફરના સાથે વહાણમાં ઉપડી ગઈ હતી. રમાન્ગોલા હોડી લઈ તેની પાછળ ગયો. રમાન્ગોલો આજીજી કરતાં બોલ્યો.

“ક્રિસ્ટોફર ! મારી ઉપર દયા કર. હું જેનાને મારા પ્રાણથી પાણ વધારે ચાહું છું. તુંમારી પાસે છે તેમાંથી જે કોઈ જોઈએ તે માગ. મારી બધી મિલકત તને આપી દઉં પાણ મને જેના પાછી આપ.”

જેના પ્રત્યે મનમાં ઉદ્ભવેલી લોલુપતાને કારણે રામાન્ગોલોની વિનંતી છતાં ક્રિસ્ટોફરની મનાઈ, રામાન્ગોલો અનેગ ક્રિસ્ટોફરની લડાઈ, નશાની હાલતમાં રામાન્ગોલોને પકડી લેવો-ક્રિસ્ટોફરનો જીતથી જલસો ગોઠવવો-જેમાં જેનાને નૃત્ય કરાવવું અને આલિંગવા લાગવું ત્યાં આઈવીનું આવવું. ક્રિસ્ટોફરને જેનાને ત્રાસ આપતા રોકે, ક્રિસ્ટોફર દારૂનો નશો, લોલુપતા વગેરેને કારણે આઈવીનું અપમાન કરવું, આઈવી બહુજ સ્વમાની સ્ત્રી હોય ત્યાંથી ખસી નહિ, કામાંધ બનેલા ક્રિસ્ટોફરે એને જોરથી ધક્કો માર્યો. આઈવી બેભાન થઈ ત્યાં ગબડી પડી.

આઈવી જ્યારે જાગી ત્યારે તેના પતિ ક્રિસ્ટોફર ઉપર તેને ક્રોધ ચડ્યો તેનું અધમ કૃત્ય જોઈ તેને માનવસેવાની જોગે ધૂણ ધખાવી છે તેવી મિશનરીઓ એને કેટલાક પાદરી યાદ આવ્યા. તે પાણ તેની જેમ ક્રિસ્ટોફર સાથે જિંદગી વેડફ્યા કરતાં, આફ્રિકાના દુઃખી, પશુ અવસ્થામાં જીવન ગાળતા માણસોની આમરણાંત સેવા કરશે એવો નિશ્ચય કર્યો.

આ બાબુ રોમાન્ગોલો, જે હજારો આફ્રિકનોને ગુલામ બનાવનાર, જાદુથી જગતને વશ કરનાર, અને જેની પત્ની ક્રિસ્ટોફરના કબજામાં એ વિચારે તેનું હૃદય દ્રવી ઉઠતું. જેને ક્રિસ્ટોફર સાથે વેર લેવાની વૃત્તિ જન્મે છે.

બીજી બાબુ રોમાન્ગોલાને બંદીવાન જોઈ, તેની સાથે ક્રિસ્ટોફરનું વર્તન જોઈ, જેનાને તેના પ્રત્યે દયા ઉપજે છે. એને રોમાન્ગોલો પ્રત્યેનો પ્રેમ, તેના તરફ ગાંડોઘેલો થવાની વૃત્તિ, યાદ આવે છે. તેને પસ્તાવો થાય કે દાડઈના નસામાં આવી ઓગે અજાણતા આ પ્રવૃત્તિ કરી એ વિચારે તેનું મન રોમાન્ગોલોને મળવાનું નક્કી કરે છે. અને રોમાન્ગોલોને મળે છે. રોમાન્ગોલો તેની પાસે એક કાનસ મંગાવે છે, જે કાનસ દ્વારા તે પોતાના બંધન દૂર કરે છે, ગુલામોને ઉશ્કેરે છે અને ક્રિસ્ટોફર સાથે યુદ્ધ કરી, ક્રિસ્ટોફરને મહાત કરે છે.

આઈવીએ આંસુ નીતરતી આંખોએ ક્રિસ્ટોફરને પુકાર કરતાં એના ખોળામાં લીધો.

“ક્રિસ્ટોફર ! અરેરે, તારી આવી દશા થઈ. મેં તને સલાહ આપી જ હતી કે પાપનું પરિણામ -દુષ્ટતાનો નતીજો-આવો દુઃખદ હોય છે. પરંતુ તે મારું સહેજે પાણ ક્યાં સાંભળ્યું હતું ? ક્રિસ્ટોફર ! એક વખત આંખ ખોલ, એક વખત પ્રભુ શબ્દ બોલૂ પાવન થઈજા.”

આઈવીની આરજૂથી હોય કે લુઝાના પહેલા પ્રાણ-દીપક ના ચમકારાથી હોય પાણ ક્રિસ્ટોફરે આંખ ખોલી.

“આઈવી, માફ કરજો, મેં તારા જેવી પવિત્ર ઉમદા સ્ત્રીનું અપમાન કર્યું. તને અસહ્ય દુઃખી કરી. પ્રિયે ! માફ કર ! પ્રભુ મારા પાપને માફ કરે તેમ નથી પરંતુ તું દયાની દેવી છે. મને માફ કરજો.”

“ક્રિસ્ટોફર ! પ્રભુ તો દયાથી ભરપૂર છે એની ક્રુણા અને માયાનો અમિત છે, આમેય છે, અમાપ છે. એ તો પસ્તાવામાં બળના આભાને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢી જેમ સોની સુવાર્ણને શુદ્ધ બનાવે છે તેમ પવિત્ર બનાવે છે. માટે પ્રભુનું સ્મરણ કર.

આમ આંસુ ભરી આંખે આઈવીએ ક્રિસ્ટોફરને આલિંગ્યો પરંતુ આઈવીનું ક્રિસ્ટોફરને દીધેલું એ અંતિમ આલિંગન હતું. બીજી ક્ષણે ક્રિસ્ટોફરે આ દુનિયા છોડી કોઈ અગમ્ય આગુજાણ જગતમાં પ્રવેશ કર્યો.

રોમાન્ગોલોનો વિજય થયો. ‘વિકટરી’ વહાણની સુકાન સંભાળી. ગુલામો, જેના તેમજ આઈવી ઉપર માન હોવાથી બધાને લઈ આગળ વધ્યો . સીધો વહાણના સુકાનના ચક્ર પાસે ગયો. તેને ચક્રને જોરથી ફેરવ્યું. આંચકો લાગતા સૂકાન ભાંગી ગયું. જેથી ગુલામોની ભયંકર પરિસ્થિતિ થઈ. વહાણ ડૂબવા લાગ્યું. ગુલામોને ઘેર પહોંચવાની આશાનાં ભાંગીને ભુક્કા થઈ ગયા. જેથી ઉશ્કેરાયને રોમાન્ગોલો ઉપર હુમલા કરવા લાગ્યા. રોમાન્ગોલોએ ગુલામોને દરિયામાં ફેંકી દીધા. કેટલાક દૂર્બલને મારી નાખ્યા. અને વહાણને સંભાળી ન શકવાને કારણે બે હોડી મંગાવી તેમાં રોમાન્ગોલો, જેના, સેમ્યુઅલલ, અને આઈવી તેમાં બેસી દિશાવિહિન ભમવા લાગ્યા.

દિવસો ઉપર દિવસો વીતવા લાગ્યાં. પાણી ખોરાક ન મળતા જે બિમાર પડી અને આ પરિસ્થિતિ સાથે ન ઝઝૂમી શકતા જેના મૃત્યુ પામી એ જેના અને રોમાન્ગોલોનું અંતિમ આલિંગન હતું.

રોમાન્ગોલો જેનાના મૃત્યુથી અત્યંત નિરાશ હતો. તેણે કરેલા કર્મો તેને ડંખ દેવા લાગ્યાં તે ખૂબ જ પસ્તાવા લાગ્યો. જેના વિનાનું જીવન રસહીન, ધ્યેયહીન લાગતું.

આઈવી ના વાત્સલ્યે એના જીવનમાં નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો એ પ્રકાશ હતો સ્વાર્પણનો, દયાનો, ધર્મનો. જે પ્રકાશ એણે એના જંગલી અને કુર જીવનમાં જોયો નહોતો.

આમ દિવસો વીતવા લાગ્યા. વહાણ નીકળે તેની અદ્ધર શ્વાસે રાહ જોતા ત્યાં એકાએક વહાણ આવતું દેખાયું વહાણ અંગ્રેજ લોકોનું હતું. જે ઈંગ્લેન્ડ જતું હતું. અમે બધા વહાણમાં બેસી ઈંગ્લેન્ડ આવ્યા. ઈંગ્લેન્ડનું સંસ્કારી વાતાવરણ ત્યાંની નવી દુનિયા, આઈવીનો પ્રેમલ સ્વભાવ આ બધા કારણોને લીધે રોમાન્ગોલોના મન ઉપર જુદી જ અસર થઈ. આઈવીએ તેને વતન પાછા ફરવા કહ્યું.

રોમાન્ગોલોને પોતાનું વતન યાદ આવ્યું.

“મારું વતન ? જે જગ્યાનાં હજારો સ્ત્રી-પુરૂષોને મેં પશુઓથી પાણી ભૂંડી રીતે પકડી જુલામ તરીકે રેચ્યાં, જે દેશનાં કૂણા બાળકો આ પાપી હાથે મેં રેંહી નાખ્યાં, જે વતનની સ્ત્રીઓને એમના સ્વજનોથી મે સદાને માટે વિખુટી પાડી, જે વતનનાં યુવાનોને બેડીઓનાં બંધનમાં નાખ્યા એ મોરું વતન ! ત્યાંના ઝાડવા મારીઉપર શાપ વરસાવતાં હશે, ત્યાંના ઝરાણા મારી યાદ ઉપર ફિટકાર કરતાં હશે, ત્યાંના પર્વતો મારી ઉપર ક્રોધાયમાન થતાં હશે. મારાં પાપ એટલા બધા છે કે ભવ સુધી તેને ધોઈ શકાશે નહિ.

આમ પોતાના કરેલ કર્મોનો પ્રસ્તાવો કરતા રોમાન્ગોલોએ આઈ વી સાથે પાદરીઓના મિશનમાં થતી સેવામાં જોડાવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.

આઈવી કેટલાક પરગજુ અને દયાવાન ખ્રિસ્તી ડોક્ટરો અને શિક્ષકો સાથે પશ્ચિમ આફ્રિકા ગઈ. ત્યાં એક સરસ દવાખાનું અને ભગવાન ઈશુનું દેવળ અને નિશાળ ખોલવામાં આવ્યા. રોમાન્ગોલા તેને અત્યંત મદદ કરતો. અજ્ઞાન અને અંધકારમાં સડતા લોકોનો વહેમો દૂર કરવા પ્રયત્નો કરતો.

આમ અહીં ડાહ્યાભાઈ પટેલ આઈવીના આદર્શ પાત્ર દ્વારા ભગવાન ઈશુ તેમનો દિવ્ય અને પવિત્ર સંદેશ, પાદરીઓનું પરગજુ અને ‘માનવ સેવા એ જ પ્રભુ સેવા’ મંત્રનું દર્શન તેમજ તેની અજ્ઞાન અને અંધકારમાં જીવતા આફ્રિકન લોકોના જીવનમાં પ્રકાશ પાથરવાનું કાર્ય, વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી ભગવાન ક્રાઈસ્ટ પ્રત્યે આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો છે.

સાથે સાથે ભગવાન ક્રાઈસ્ટ જેને માનવતા ખાતર માતાને છોડી પ્રાચાર કરવા નીકળી પડવું, જીવનનું બલિદાન અન્ય દુઃખી લોકો માટે આપવું, રાજપાટ, વૈભવવિલાસ, પુત્ર-દ્વારા સર્વનો ત્યાગ કરી દુઃખમાં રિબાતા મનુષ્યોને સુખી કરવા જગતનાં શહેર-શહેર અંતરના અમી રેલાવતા ફરવું , એવા ભગવાનને ફિરસ્તા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રજૂ કરે છે.

બીજી બાજુ સેમ્યુઅલને વેપારીના વહાણમાં નોકરી મળતા તે ઉત્તર આફ્રિકા પહોંચે છે. ઉત્તર આફ્રિકામાં પાણી ગુલામોનો વેપાર ઘણો જ ચાલતો, ત્યાંના શહેરોમાં સ્ત્રી પુરૂષોને

અર્ધનગ્ન કરી વેચવા માટે ઊભા રાખવામાં આવતા. એ જોઈ સેમ્યુઅલનો આત્મા સળગી ઊઠતો તેના અંતરમાં આ ગુલામીના રિવાજો પુણ્યપ્રકોપ સળગાવ્યો એ પ્રથાને નાબૂદ કરવા માટે જીવનભર ઝઝૂમવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ઉત્તર આફ્રિકાની ગુલામી નાબૂદ કરવા માટે જેનું નામ ‘ગુલામી નાબુદ કરનાર સંસ્થા’ તેમાં સેમ્યુઅલ જોડાયો. એ સંસ્થાના નિયોમોમાં પહેલો નિયમ એ કે જે સભાપદ થાય તેણે જિંદગીભર ગુલામી નાબુદ કરવા માટે યત્ન કરવા પડે. તે સંસ્થાના પ્રમુખ જેમનું નામ પ્રોવારટ હતલં. તે વૃદ્ધ હોવા છતાં જુવાને શરમાવે તેવું કામ કરતા. તેમના પ્રત્યે સેમ્યુઅલ ખૂબજ આદરની દૃષ્ટિએ જોતો.

પ્રોવારટની ઈચ્છા પૂર્વ આફ્રિકા જઈ ઝાન્ઝીબારમાં જ્યાં-ગુલામોનો ધંધો જોરથી ચાલે છે. રિવાજ દૂર કરવાની તેમની ઈચ્છાથી સેમ્યુઅલ તેની સાથે પૂર્વ આફ્રિકા આવે છે કહીપોતાની કહાની કહી.

આ બાજુ સાલીમની કુરતાનો પાર નથી આજે એના નવા મકાનમાં છ ગુલામોને જીવતા ચણી લેવાનો છે. ઓમાર સમાચાર આપે છે. આયેશા ઓમારને મનોમન ચાહતી હતી તેથી તેની સાથેમદદમાં જવાની તેની ઈચ્છા હતી છેવટે અમે પાંચ પુરૂષો અને છઠ્ઠી આયેશા હતી. જેણે પુરૂષ વેશ ધારણ કર્યો.

સેમ્યુઅલની ઈચ્છા ઓમાર અને આયેશા પરણે અને સુખી થાય તેવી હતી. ઓમારને પણ આયેશાની દયા આવતી.

“બિચારી સુખમાં ઉછરી હતી. ત્યાંથી ગુલામ તરીકે વેચાઈ. માતા-પિતા ગુમાવી બેઠી. નિરાધાર અનેદુઃખી આજે મારો આશરો શોવા લાગી છે. હું એની નફરત કરીશ તો એ બીજા કોને સહારે જીવશે ? હું એની સાથે શાદી કરું”

ઓમારનો આવા વિચારોથી આયેશા તરફ એક જાતનું આકર્ષણ થયું. ઓમાર યૌવન-ઝરતી યુવતી તરફનું આકર્ષણ અટકાવી શક્યો નહી. એણે ઉન્મત બની આયેશાને તેની વિશાળ છાતી ઉપર ઓષ્ઠોના અમૃત પીતાં આલિંગી.

એ ઓમાર અને આયેશાનું અંતિમ આલિંગન હતું.

જ્યારે જ્યારે ધર્મમાં અંધશ્રદ્ધા ધર્માધતા, નિર્બલતા, લોલુપતા અને ટૂંકી દષ્ટિ પ્રવેશે છે ત્યારે પતિત પ્રવૃત્તિઓ મનુષ્ય જાતને નર્કગારમાં ધકેલતી, અને નીતિનાશને પંથે લઈ જાય છે.”

આવી પરિસ્થિતિ ઝાન્ઝીબારમાં પ્રવર્તતી હતી. ગુલામોને ચાણાતા મકાનમાં જીવતા ચાણી લેવાથી એ મકાન અનંતકાળ સુધી ટકી રહે છે, એનાથી શુભશુકન થાય છે, આવી ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા ત્યાં પ્રચલિત હતી.

જે અમાનુષી રિવાજ સામે બળવો કરનાર આ યુવાનોને ઢોર માર મારી, મરાણતોલ કરી મકાનમાં ચાણી લેનાના હતા જે ગુલામોને બજારમાં ઊભા રાખી હુસેન નામનો માણસ મારતો હતો ત્યાં વીરમજી ઊભો હતો.

આમ નવલકથાકાર ડાહ્યાભાઈ પટેલ અહીં બહાદૂર અને બુદ્ધિશાળી વીરમજીનો ભેટો કરાવે છે.

વીરમજી જે સુલતાનનાં ઉપ-ખજાનચી ધરમશી ભાટિયાનો યુવાન દીકરો હતો. તેના પિતા ધરમશી ભાટિયા ઝાન્ઝીબારમાં મોટા વેપારી હતા. વીરમજીના દાદા દ્વારકાદાસ ભા એક તોફાનમાં ડૂબેલા વહાણમાં બૂડી મર્યા હતા. તે વખતે ધરમશી ઉંમરે ચૌદ-પંદર વરસનો હતો. આમ છતાં તેણે ઝાન્ઝીબાર જઈ એક મોટી વેપારી પેઢી સ્થાપી એના પ્રામાણિક પાણા માટે, એની કુનેહ માટે તે સુલતાનનો માનનો બન્યો હતો.

વીરમજી વીસ વરસનો થયો. હવે તેને પરદેશનો માહિતગાર કરવો જોઈએ એમ ધરમીને લાગ્યું આથી એમના જતા વહાણ ! મોરવબીનો રંગ’ માં વીરમજી ઝાન્ઝીબાર આવે તેમ નક્કી થયું હતું.

વીરમજી જ્યારે ઝાન્ઝીબાર આવવા નીકળ્યો ત્યારે તેની માતા કેસરના હૃદયમાં અસહ્ય દુઃખ થયું. તેને વિદેશમાં સાવચેતીથી રહેવા સલાહ આપી. વિદેશમાંથી પાછા ફરવું એ ઘણી જ અશક્ય બાબત હતી તેથી તેની માતાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. માતાને આશ્વાસન આપતા વીરમજી ભેટી પડ્યો. જે વીરમજીનું તેની માતાને દીધેલું અંતિમ આલિંગન બની ગયું.

વીરમજી વિચક્ષાણ બુદ્ધિવાળો, હિંમતવાન અને નીડર હતો જે સહી સલામત પૂર્વ આફ્રિકા પહોંચી ગયો તેને જોઈ તેના પિતા ધરમશી ખૂબ જ ખુશ થયા અને વેપાર તથા ત્યાંની રાજ્યતંત્રની રૂપરેખા આપી.

વીરમજીનું હૃદય હિંદુત્વના સંસ્કારથી રંગભર્યું, દયાળુ, પ્રેમલ, પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા, દર્શાવનારું હોય જે ગુલામોનગો થતો વેપાર જોઈ આ અમાનુષી પ્રથા સામે પોકર કરી ઊઠ્યું.

અહીં લેખકશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ વીરમજીના માધ્યમથી ગુજરાતની અસ્મિતા, માનવતા, હિંદુત્વના સંસ્કાર અન્યને સુખ આપવું તેનું નામ ધર્મ અને પારકાને દુઃખ આપવું તેનું નામ પાપ ગણતા હિંદુ વિચારે આવેખ્યો છે.

વીરમજી પેલા છ ગુલામોનું દુઃખ જોઈ દર્દ અનુભવે છે ત્યાં એક પાદરી આવી હુસેનને ઈશુનો દયાનો મંત્ર સંભળાવે છે. હુસેન પાદરી ઉપર ગુસ્સે થઈ ધક્કો મારી બહાર કાઢે છે. વીરમજી તેને ટેકો દઈ ઊભો કરે છે તે બધા લોકો જુવે છે. તે પ્રભુને આ ગુલામોને છોડાવવા પ્રાર્થના કરે છે.

ત્યારે વીરમજી પ્રાર્થના કરે છે. ત્યારે ઓમાર પેલા ગુલામોને છોડાવવા આવી પહોંચ્યો છે. જમાલ પછી તેની સાથે છે.

આ બાજુ સાલીમનું લગ્ન છે. સુલતાની ભત્રીજીની ગુલશન જે અત્યંત સ્વરૂપવાન છે. તેની સાથે સાલીમનું લગ્ન છે. સાલીમની પાશવી વૃત્તિનો ખ્યાલ હોવાથી ગુલશનની મરજી ન હોવા છતાં સાલીમની લાગવગ, લશ્કર, મિલકત તેનું નું છતાં વફાદાર લશ્કર આ બધા કારણોને બીકે સુલતાને તેના લગ્ન સાલીમ સાથે કરવાની હા પાડી હતી.

ગુલશનનાં વખાણ સાંભળી એ કેવી રૂપવતી હશે ? એ વિચાર ઓમારને આવ્યો. જે ભવિષ્યની કથાનો નિર્દેશ આપે છે.

સાલીમની ગુલશન સાથે પરણ્યાની પ્રથમ રાત્રિ છે ત્યાં જ સમાચાર મળે છે કે અમોમાર ગુલામોને ઉઠાવી ગયો છે. સાલીમ ગુલશનનાં ગુલપાંદડી સમા ગાન ઉપર ચૂમીભરીને બોલ્યો.

“એ ઓમારને પકડી હમાણા જ આવું છું”

‘મેં તો સાંભળ્યું છે કે એ બહુ ચાલાક અને બહાદુર પાણુ ઘાણુ છે ગુલશને કહ્યું.

‘એની બધી બહાદુરી, ચાલાકી કાઢી નાખુ તો મારું નામ સાલીમ-બિન મહોમદ નહિ’ એમ કહેતા કે તે ઊપડી ગયો.

ઓમાર પાંચ ગુલામોને તો ઉઠાવી ગયો હતો. જે પેલો છૂઠો ગુલામ હતો તે લેવા આવ્યો હતો. સાલીમનાં માણસો ચારે બાજુ ઘેરાયેલા છે તે જાણી સાંકડી ગલીયોવાળા મકાન હતા ત્યાં મકાનના મેડે ચઢી ગયો ત્યાં એક વિશાળ ખંડ હતો.

તે એક સૌંદર્યવાન યુવતીને જોઈ નવાઈ પામ્યો. “આટલી સૌંદર્યવતી યુવતી કોણ હશે ?”

‘તુ કોણ છે ? આ પ્રમાણે મારા ઘરમાં કેમ ઘૂસી ગયો છે’

‘હું ઓમાર છું’ ગુલામોને છોડાવવા જતાં ચોકીદારો પાછળ પડતા હું અહીં સંતાયો છું મને બચાવવાની તારી ફરજ છે.’

‘તું ઓમાર છે !’ આશ્ચર્ય પામી પેલી સુંદરી બોલી તેણે ઓમારને સંતાડી દીધો.

ગુલશને ઓમાર ઉપર માન ઉપજ્યું જે પ્રેમમાં પરિણમ્યું ‘ઓમાર પુનમને દિવસે અહીં આવશે ? મારી જન્મગાંઠ છે.

ઓમારનાં અંતરમાં એક અદભૂત આનંદ થયો. ગુલશન સૌંદર્યવતી ગુલશન-એને બોલાવી રહી છે.

‘ગુલશન ! જરૂર આવીશ ! જનના જોખમે પાણુ આવીશ’

આમ વચન આપી ઓમાર પાછો સહી સલામત ફર્યો

આ બાજુ સેમ્યઅલની મરજી પ્રમાણે આયેશાના લગ્ન ઓમાર સાથે થવા. એ જ રાત્રીએ ઓમારનું વચન પ્રમાણે જનના જોખમે ગુલશને મળવા જવું- દિવસો ઉપર દિવસો વીતવા લાગ્યા. ઓમાર તેના કમ પ્રમાણે દર પુનમના દિવસે ગુલશને મળવા જવા લાગ્યો. ઓમારના વર્તન ઉપર સેમ્યઅલ અને આયેશા બંનેને વહેમ આવવા લાગ્યો. તેને ખાત્રી થઈ કે ઓમાર કોઈ સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડી ગયો છે. જ્યારથી વહેમ આવ્યો ત્યારથી સત્ય શોધી

કાઢવા તેનું અધીરી બનવું, પૂર્ણિમાને દિવસે પુરૂષનો વેશ ધારણ કરી તેની પાછળ છુપાતા છુપાતા નીકળવું સાલીમ બિન મહોમદનું મકાન જોવું જ્યાં ઓમાર ગયો. ઓમાર અને ગુલશનને પ્રેમ સમાધિમાં ડુબેલા અગાશીમાં ટહેલતા જોવા. વેરવૃત્તિથી તેનું ચિત્ત પ્રજ્વલિત બનવું.

અહીં ડાહ્યાભાઈ પટેલ પ્રેમની નિષ્ફળતા કેવી કરૂણ પરિસ્થિતિ ઉપજાવે છે તેનું આલેખન કરતા કહે છે કે,

“પ્રેમમાં નિરાશા બનેલા મનુષ્યો સારાસારનો વિચાર ભૂલી જાય છે. વૈરાગ્યમાં એ અંધ બની જાય છે. સ્વજનોનો નાશ જોવામાં એમને અનેરો સંતોષ થાય છે. એવા મનુષ્યો દેશદ્રોહી, મિત્રદ્રોહી અને જાતિ દ્રોહી બને છે.”

આવી સ્થિતિ આયેશાની થઈ. આંધળી વેરવૃત્તિથી આયેશાને ઘણો હીનો અને દુષ્ટ વિચાર આવ્યો.

તે સાલીમ જ્યાં સુલતાનના દરબારમાં ગયો હતો ત્યાં પુરૂષવેશમાં આવી.

“શું છે? તું કોણ છે ? શા માટે અહીં દરબારમાં ભમે છે? ”

આયેશાએ એવો વેશપલટો કર્યો હતો કે સાલીમ એને ઓળખી શક્યો નહિ અને ઉપરાઉપરી આમ સવાલો પૂછવા લાગ્યો.

“હું મિત્ર છું. તમને મદદ કરવા માગું છું” આયેશાએ કહ્યું.

“મારે કોઈની મદદની જરૂર નથી” સાલીમ તોછડાઈથી બોલ્યો.

“પણ તમને ઓમાર અને સેમ્યુઅલને પકડવાની તરકીબ બતાવું. એમનું ગુમસ્થાન હું જાણું છું.”

સાલીમ આયેશાનો હાથે એના હાથમાં લઈ તેને એક ખૂણામાં દોરી “જુવાન મારે એમનો નાશ કરવો છે. તુંમાગે તે ઈનામ આપવા તૈયાર છું. એ ગુલામોના તારણહાર ક્યાં રહે છે એટલું જ મારે જાણવું છે.”

આયેશા ઓમાર અને સેમ્યુઅલ જ્યાં રહે છે તે સ્થાન બતાવે છે.

“જુઓ આ ટાપુઓ વટાવી ઉત્તર દિશામાં એક નાનો ટાપુ આવે છે તેની તમને

ખબર છે. એ નાના ટાપુ નજીક એક ખડક છે. એ ખડક નજીકમાં એક ભોંયરું છે. એ ભોંયરાનું મોં ટાપુની પશ્ચિમ બાજુ નીકળે છે. ટાપુની બન્ને બાજુ ઊંચી પથ્થરોની કુદરતી જ ભેખડો છે. આથી કોનિ ખબર પડતી નથી કે અહીં કોઈ માગુસ છુપાઈને રહે છે.”

સાલીમ આયેશાએ આપેલ, વિગતથી ખુશ થયો. “આટલી જ બીના મારી પાસે નથી. બીજે એક ભેદ છે તે પછી જાણાવીશ” આયેશાએ ખંધીલું ઉસતા કહ્યું.

“એવી કઈ ભેદી બીના છે?”

સાલીમ અધીરો બની બોલ્યો.

“પેલા દરિયાકિનારે બંધાયેલા નવા વિશાળ ભવનમાં એક ડુશનપરી રહે છે. એના રૂપ ઉપર ઘેલો થઈ ઓમાર કોઈ કોઈ વખત રાત્રિએ એને મળવા આવે છે.”

આયેશાના શબ્દો પૂરા થયા નહિ ત્યાં સાલીમ ગુસસાથી પગ પછાડવા લાગ્યો.

“યુવાન ! સંભાળીને બોલ. એ વિશાળ ઘરનો માલિક હું જ છું અને એના રહેતી સૌદર્યવતી યુવતી એ મારીપત્ની છે. મારી પત્ની મારા દુશ્મન સાથે પ્રેમ કરે ! હું માની જ નથી શકતો.”

સાલીમના ગુસ્સા પર હસતાં હસતાં આયેશા બોલી, વજીર સાહેબ, પ્રેમ આંધળો છે. એ સ્ત્રી-પુરૂષોને શું-શું કરવા નથી પ્રેરતો ? હું જે કહું છું તે સર્વ સત્ય છે. તમારે માનવું હોય તો માનો, નહિતર તમારી મરજી.”

“પાગુ તને આ બધી માહિતી મળી ક્યાંથી ?”

“હું ઓમારનો મિત્ર હતો. એને વિશ્વાસઘાત કર્યો, મિત્રદ્રોહ કર્યો, આથી એનો નાશ થાય એવી મારી પ્રબલ ઈચ્છા છે. હું જે કાંઈ કહું છું તે સર્વ સત્ય ઘટના છે.”

જે સમયે આયેશા અને સાલીમ બન્ને છૂપી રીતે વાતો કરતા હતા તેજ સમયે વીરમજી ઘેર જવા ત્યાંથી પસાર થતો હતો. એના કાને આયેશા અને સાલીમનો અવાજ પડ્યો તુરંત જ તે કાન સરવા કરી વાત સાંભળી રહ્યો.

વીરમજી સિફતથી ત્યાંથી ખસી આયેશાએ જે ગુફાનું વાર્ણન કર્યું હતું તે મુજબ ચેતવાણી આપવા ત્યાં પહોંચી ગયો. ગુફામાં અને તેની બહાર કોઈને ના જોતા “બધા ક્યાં

ગયા હશે ? ” એમ વિચારી રહ્યો.

સેમ્યુઅલ અને ઓમાર ઝાન્ઝીમારની બજારમાં જ્યાં એક કિશોરીને વેચવા આણી હતી ત્યાં ગયા હતા. હરાજી કરનાર માણસ એ છોકરીને ગાવાનું કહેતો હતો. છોકરીના શરીર ઉપર ધપ્પા મારી ચારેય બાજુ ફેરવી જોઈ જાણે આ પૂરતું ના હોય તેમ છોકરીના શરીર ઉપરનું કપડુલું ખેંચી ચીરી નાખ્યું.

કપડું વક્ષ:સ્થળ ઉપર ચિરાઈ ગયું વક્ષ:સ્થળ ખુલ્લું થતાં છોકરી શરમની મારી રડી પડી. લોકોનું ટોળુ છોકરીની મશ્કરી કરતું હસી પડ્યું.

‘ખબરદાર, શયતાનો, બેશરમ નાલાયકો’

આ બધાને કાને જવાબ પડ્યો.

બધા નવાઈ પામી જોવા લાગ્યા. એક વૃદ્ધ અંગ્રેજ એમને બધાને પડકાર દઈ રહ્યો છે.

“આવ બેટા ! આવ મારી પાસે આવ. આ કસાઈઓ તો તારો વધ કરીને જ જંપશે.”

છોકરી જેમ પારધી પાસેથી હરાણી દોડે તેમ છલાંગ મારી દોડી. એ સેમ્યુઅલની ગોદમાં, જ્યાણે બાળક માતાની ગોદમાં લપાઈ જાય તેમ લપાઈ ગઈ.

એટલામાં સાલીમનું ત્યાં આવવું, સેમ્યુઅલ સામે ખંજર ઉગામવું. ત્યાં એક હાથમાં ખંજર અને બીયા હાથમાં તલવાર સાથે સેમ્યુઅલનું રક્ષણ કરવા ઓમારનું આવવું. એટલામાં સાલીમનાં માણસનું ખંજર સેમ્યુઅલના ખભામાં પેસી ગયું.. ઓમાર સેમ્યુઅલને ખંજર મારનાર માણસને વાઢી નાખ્યો. એટલામાં ત્યાં સુલતાનનું આવવું જેમ બુઝાતાં પહેલા દીપક એક વખત ઝબકારો મારે તેમ સેમ્યુઅલમાં ચેતના પ્રગટી. સુલતાન ગુલામી અંગે ફરમાન કાઢવા કહેવું, સુલતાન સેમ્યુઅલ સામે ફરમાનની જાહેરાત કરી અને બીજી ક્ષણે સેમ્યુઅલનો નિષ્પ્રાણ દેહ ઢળી પડ્યો. આમ ઓમાર અને સેમ્યુઅલનું એ અંતિમ આલિંગન હતું.

અઢારસો બોતેરની સાલના એપ્રિલ માસની ત્રીજી તારીખે ઝાન્ઝીબાર ટાપુ ઉપર જ્યાં આજે ભગવાન ઈશુનું દેવળ છે ત્યાં માનવતા ખાતર આ બધા શહીદો બન્યા. તેમનું

સ્મારક આજે પાગ એ દેવળ મોજુદ છે. એ સ્મારક ઉન્નતિ પ્રેરે છે. એવાં મહાન બલિદાનોથી જ માનવતા સજીવ રહી છે.

ઓમાર પેલી છોકરી જેનું નામ યાસ્મીન હતું તેને બચાવવા બહાદુરી અને નીડરતાથી લડ્યો, તે જેઈ અંગ્રેજે અને વીરમજી શરમાયા.

વીરમજીને મન ઓમાર એક મોટો હીરો હતો. તે આવા ઓમાર જેવા બહાદુર પુરૂષને ઉપયોગી થવા ઈચ્છતો હતો.

ઓમાર અને યાસ્મીન ગુફામાં આવે છે. ઓમારને આયેશાની ચિંતા થાય છે. આન્ઝીમારના ખૂણે ખૂણો જેઈ નાખ્યો.

આ બાજુ સાલીમ ગુલશનની બેવફાઈ ઉપર અને ઓમારને પ્રેમ કરવાની રીતથી અત્યંત ગુસ્સે થયો. આયેશાને લઈ તે ઓમારને મારવા નીકળી પડ્યો. ઓમાર ઉપર એકાએક ઓચિંતો હુમલો કર્યો. ઓમાર ખૂબ જ હિંમત અને બહાદુરથી ઝઝૂમ્યો. ઓમારે થાકી ગયેલા નિઃશસ્ત્ર સાલીમ ઉપર તલવાર ઉગામી. બરાબર એજ વખતે હુમદાનીનું ખંજર લઈ ઓમાર તરફ દોડ્યો હુમદાનીનું ખંજર એક ક્ષણમાં તો ઓમારની છાતીમાં પેસી જ જશે ત્યાં હુમદાનીનું ખંજર ઓમારને બદલે આયેશાના બરડામાં પેસી ગયું.

આમ એકાએક વચ્ચે આવનાર પુરૂષવેશમાં આયેશાને જેઈ ઓમાર ચકિત થઈ ગયો. આયેશાએ દ્વેષ અનેઈર્ષા કરેલી બેવફાઈ ઓમારને કહી પસ્તાવો કર્યો. ઓમાર અને આયેશાનું એ ‘અંતિમ આલિંગન’ હતું.

ઓમારને જમાલ બન્ને સાલીમના માણસોને થાપ દઈ નાસી છૂટ્યાને ગુફા છોડી દરિયામાં હોડી દ્વારા નીકળ પડ્યા. કમનસિબે દરિયામાં તોફાન થયું અને હોડી ઊંધી વળી ગઈ. બન્ને જીવવાની ઈચ્છા વચ્ચે દરિયામાં તરવા લાગ્યા.

ત્યાં એકાએક એક વહાણ દેખાયું, જે વહાણનું નામ ‘નૂરેઆલમ’ હતું, તે ખુદ સુલતાનનું પોતાનું હતું. જેનો કમાન વીરમજી હતો. સુલતાનની દીકરીનું લગ્ન બરારાના શેઠ સાથે થયું હતું. તે બરારા જતી હતી. વહાણમાં બન્ને બાજુ બે-બે સોયો હતી. વહાણમાં કેટલાક સૈનિકો હતા. શાહજાદીના ઘરેણા એને આપેલું ઝવેરાત, પૈસા વગેરેનો હિસાબ વીરમજીને સોંપવામાં આવ્યો હતો.

જે વહાણમાં ઓમાર અને જમાલ બેસી ગયા. બધા આનંદમાં હતા. ઓમારને વીરમજી સાથેદોસ્તી થઈ ગઈ હતી. તે જ સમયે દૂરથી એક વહાણ આવતું દેખાયું. તે જોતા ઓમાર ચમક્યો.

‘અરે આતો સુલતાનના દુશ્મન હસનનું વહાણ ‘આઝાદ હસન’ છે. જેને સુલતાને દેશનિકાલ કરેલ તે ચાંચિયાનો ધંધો કરે છે.

જો તેને ખબર પડશે કે આ વહાણમાં સુલતાનની દીકરી શાહજાદી છે તો વેરનો માર્યો મારી નાખશે.

હસનના વહાણ સાથે વીરમજીનું જાનના જોખમે લડવું-શાહજાદીને પોતાની કુનેહ અને બુદ્ધિથી ખડકો વચ્ચે નહેર બનાવી સહીસલામત રીતે પહોંચાડવી. ખૂબ જ બુદ્ધિ અને બળથી હસનને હરાવી ઝાન્ઝીબાર પહોંચવું. ખંજર વાગવાથી અને દુર્બલતાથી પથારીવશ થવું. ધરમશીનું ત્યાં આવવું પિતા-પુત્રીનું (ધરમશી એન વીરમજી) નું અંતિમ આલિંગન હતું.

વીરમજી સ્મશાનયાત્રામાં ખુદ સુલતાન આવ્યા તેને જ્યાં અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો ત્યાં આજે પાઠશાળા ઊભી કરી છે એ એનું મહાન સ્મારક છે.

‘ધરમશી ! હું જાણું છું કે વીરમજી એ એના પ્રાણ આપી મારી પુત્રીને બચાવી છે. એનું મર્દનું, બુદ્ધિશાળીનું જીવન હતું. જે ઝાન્ઝીબારની તવારીખમાં સુવાર્ણઅક્ષરે લખાઈ રહેશે. આજથી હુંમારા પ્રજાજનોને ફરમાન કરું છું કે, મારા રાજ્યમાં ધર્મનો કે કોમનો કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ. હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને અમારે મન સરખા પ્રજાજનો છે. જે ધર્મમાં વીરમજી જેવા પુરૂષ જન્મ્યા છે તે ધર્મનું રક્ષણ કરવાની અમારી ફરજ છે. તમે તમારાં મંદિરો, અમારા રાજ્યમાં બાંધી શકશો, અમે એનું મસ્જિદો જેટલું જ રક્ષણ કરીશું. તમે તમારાં કુટુંબીજનોને અહીં લાવી શકશો. અમે તેમની અમારી મા, બહેન, પુત્રી જેટલી જ અદબ રાખીશું”

આમ વીરમજીની રાખમાંથી સર્જેલી માનવતા આજે ઝાન્ઝીબારમાં જ નહિ પરંતુ આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેના મિત્ર ભાવે, બંધુભાવે ટકાવી છે. એટલું જ નહીં સ્નેહ અને માધુર્યથી બન્ને કોમો વચ્ચે અમર બની છે.

પ્રકરાણ છેલ્લું અને સાતમું જે આપાણને આ અદ્ભુત કથાના અંતર તરફ આગળ વધવા પ્રેરે છે.

પૂર્ણિમાનો દિવસ છે. ગુલશન ઓમારની રાહ જોઈ રહી છે. તેને ખાત્રી છે કેજનના જોખમે પાણ ઓમાર મળવા આવશે.

અંધારી રાત્રિ હતી વાદળો ઘનઘોર ઘેરાયા હતા. વીજળીનો ચમકાર થતો હતો ગુલશન એના શયનખંડમાંઓમારની યાદમાં પાસા ઘસતી હતી. એ જ વખતે ઓરડાના બારાણા ઉપર ટકોરા પડ્યા. ગુલશન સફાળી જાગી. બારાણું ખોલી દીવાના પ્રકાશમાં જોયું.

ઓમારનું શરીર એનક ચિંતાઓ, એને લડવી પડેલી લડાઈઓ, જખમોને પરિણામે નિસ્તેજ બની ગયું હતું. શરીરી દુર્બળ બની ગયું હતું. એને ખબર હતી કે ગુલશનને મળવા જવું એટલે મૃત્યુના મોંમાં જવા જેવું છે. આમ છતાં અનાદિકાળથી પ્રેમીઓ ગમે તેવા જોખમ ખેડીને પ્રેયસીને મળવા કયા નથી ગયા? તેમ ગુલશનને મળવા અધીરો બની ગયો.

ઓમારના કૃશ નિસ્તેજ સૂકાઈ ગયેલા ચહેરાને જોઈ ગુલશનનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. ત્યારબાદ બનેલી સર્વ બીના તેણે ગુલશનને કરી. આમ, ગુલશન તેની સાથે જવા કહે છે. 'આવતી પૂનમે આવીશ.' એવું વચન આપી ઓમાર વિદાય થયો.

આ બાજુ પેલા જુવાને કહેલી બીના ઓમારની ગુલામો છોડવાની પ્રવૃત્તિથી સાલીમ ખૂબજ ગુસ્સે થયો છે. જેણે ભોળી ગુલશનને બહાર જવાના બહાના હેઠળ છેતરીને ચારેબાજુ સૈનિકો ગોઠવી દીધા છે. તેને ખાત્રી છે કે પૂનમની રાત્રે ઓમાર તેની પ્રિયતમાનેમળવા ચોક્કસ આવશે.

પૂર્ણિમાની ચંદાએ એની શીતલ ચાંદનીથી સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિને હાસ્યથી ભરી દીધા છે. સાગર આનંદર્થી ચંદાની સાથે તારા મૈત્રક રચતો જૂલી રહ્યો છે. વનરાજી મંદ-મંદ વાતી પવન લહરીઓ સાથે ડોલી રહી છે.

ગુલશન અધીરો બની ઓમારની રાહ જોઈ રહી છે. એના અંતરમાં સ્વર્ગીય આનંદ વ્યાપેલો છે. એક નાની ચામડાની પેટીમાં સાથે ઝવેરાત લેવાનું નક્કી કયુરં છે.

પ્રેયસીને આપેલા વચનનો ભંગ ન થાય જેથી જમાલની ના હોવા છતાં ઓમાર છલાંગ મારી સાલીમના ઘર ભાગી આવે છે.

“ધારી ગુલશના તું તૈયાર જ છે ને ?” એની રાહ જોતી ગુલશનને ભેટતાં ઓમાર બોલ્યો.

“ઓમાર હું ઝવેરાતની પેટી લઈ આવું”

ગુલશને કબાટ ખોલ્યું અંદરથી પેટી કાઢી.

તે જ વખતે દાદારનાં પગથિયા ઉપર ધબ ધબ અવાજ થવાં લાગ્યાં.

“ધારા ઓમાર ! આ કબાટમાં તું સંતાઈ જા. હું તપાસ કરું કે કોણ છે ?”

ઓમાર કબાટમાં ગુલશનનાં ભરાવેલા કપડાં પાછળ ઊભો રહી ગયો. ભોળી ગુલશનને ક્યાં ખબર હતી એને ઓમારને પકડવા માટે પારધિની જાળ બરાબર બિછાવવામાં આવી હતી ?

એટલામાં સાલીમ ઓરડામાં પ્રવેશ્યો. કબાટની અંદર હલતા કપડાં સાલીમની ચપળ નજરની બહાર ના રહ્યા. ભોળી ગુલશન ઝવેરાતની પેટી કબાટમાં મૂકવા ગઈ. પરંતુ તે જ વખતે સાલીમ છલાંગ મારી ઊઠ્યો, તેને વીજળીની ત્વરાથી કબાટનું બારણું બંધ કરી દીધું.

“સાલીમ, તે મને શા માટે આ કબાટમાં પૂરી દીધી ?”

કબાટનું બારણું પછાડતા ગુલશન બોલી.

“ગુલશન, તને એકલી ક્યા પૂરી છે? ઓમાર પાણ સાથે છે.”

ઓમારને ખાત્રી થઈ છે પોતે કબાટમાં છે તે સાલીમ જાણે છે. ઓમારે આર્જવભર્યા દુઃખદ સૂરે સાલીમને કરગરતા કહ્યું.

“સાલીમ આ તારી પત્ની ગુલશન તદ્દન નિર્દોષ છે.

હું દોષિત છું. તું એને છોડી દે મને તું ગમે તે સજા કરે તે મને માન્ય છે.”

જવાબમાં સાલીમ ખડખડાટ પિશાચી હાસ્ય કરતાં બોલ્યો,

“ઓમાર, પ્રેમમાં એક પાત્ર દોષિત હોતું નથી. મારી દષ્ટિએ તો તું ઓછો નિર્દોષ છે. ખરી દોષિત તો ગુલશન જે એના પતિને તરછોડી દુશ્મન સાથે પ્રેમ કરે છે, એને પોતાના ઘરમાં બોલાવી ધણીની ગેરહાજરીમાં ઈશ્કની મહેફિલ ઉડાવે છે તે જ છે.”

“હા ! હા, ઈશ્કની મહેફિલ ! ગુલશન ચીસ પાડતી બોલી ઊઠી.

“સાલીમ ! તું મારો પતિ, ધાણી ! તારા જેવો નરાધમ મારો પતિ થઈ ના શકે. મુસ્લિમ કાનૂન અનુસાર હું તને આ મૃત્યુની પળ આવે તે પહેલા તલ્લાક આપું છું. અને જે તારે દષ્ટિ હોય તો ઓમાર સાથે શાદીથી જાડાઉં છું. અમારી પરણિત ઢિંદગી ભલે તને થોડી ક્ષણની લાગે. પરંતુ એ થોડી ક્ષણનો આનંદ તારી હજારો ઢિંદગીઓના આનંદના સરવાળાથી વધારે છે.”

કબાટની આરપાર સાલીમને જાણે ઓમારને આલિંગન દેતી ગુલશન દેખાઈ. ઓમાર અને ગુલશન વિશ્વ ભૂલી ઉન્મત બની એકબીજાને આલિંગતા, ભેટતાં, ચૂમતાં, એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ જ્યાં દેખાયાં. સ્નેહ સમાધિમાં બેહોશ બની સૂતા હોય તેમ દેખાયું ઓમાર અને ગુલશનના કબાટની આરપારના એ અંતિમ આલિંગને સાલીમને પાગલ બનાવી દીધો.

સાલીમે સૈનિકોને બોલાવી હુકમ કર્યો,

“ચાણી લો આ કબાટને, ભલે રિબાઈ-રિબાઈને બન્ને મૃત્યુ પામે.”

સાલીમની આજ્ઞાનુસાર કબાટની બહાર ભીંત ચાણાઈ ગઈ.

પ્રણયની ઉર્જિત ઉત્કૃષ્ટ પળોમાં બન્ને પ્રેમીઓ વૃક્ષ અને વેલી સમાં વીંટાયેલાં કબાટમાં જ અનંત સુષુપ્તિ પામ્યા.

જમાલની આંખોમાંથી આંસુ સરી પડ્યા. ક્યાંય સુધી લેખક અને જમાલ મૌન બની એ મૃતપ્રાય થયેલા પ્રેમીઓને અંજલિ આપી રહ્યાં.

‘પછી સાલીમનું શું થયું?’ જમાલને પૂછ્યું.

‘જે માણસે જીવનભર પાપ કર્યા, નિર્દોષ મનુષ્યોને ગુલામ બનાવી વેચ્યા, જેણે કુરતારી એની પત્ની અને ઓમારને જીવતા ભીંતમાં ચાણી લીધા એ માણસને શાંતિ કે સુખ ક્યાંથી મળે?’

સાલીમને ગુલશન અને ઓમાર બન્નેનાં આનંદથી એકબીજાને ભેટતાં, ચૂમતાં, પ્રેત હરહંમેશ દેખાવા લાગ્યા. એ અત્યંત ગુસ્સે થવા લાગ્યો. બન્નેનાં પ્રેતને પાગલ બની ખંજર ફેંકનો તલવાર વીંઝતો થોડા દિવસમાં એ પોતે ખરેખર ગાંડો બની ગયો.

રાત-દિવસ ખાધા-પીધા વિના જ્યાં ગુલશન અને ઓમારને ચાણી લીધા હતાં ત્યાં

બેસી રહેતો. એમને ચાંદની રાતે આનંદથી અગાશીમાં ટહેલતા જોઈ તેમના પ્રેત ઉપર વ્યર્થ હુમલાં કરતો, ગુસ્સામાં ચીસો પાડતો ખાવા-પીવાનું ભૂલી ગયો. છેવટે રિબાઈ-રિબાઈ હડકાયા કૂતરાની જેમ મૃત્યું પામ્યો.

આમ આ નરવીરો ની શહીદોની કથા જમાલ પાસેથી સાંભળી તેની રજા લઈ છોટાભાઈને ત્યાં આવ્યો.

છોટાભાઈને બધી બીના જાણાવી.

! અરે દિનેશકુમાર એવું ઝવેરાત કે હાડપિંજર અહીં શાના હોય ?”

‘પરંતુ આપણે જોઈએ તો ખરાં. આ કહાણી સાચી છે કે નહિ તેનું પારખું થશે.’

ત્રણ ચાર મજૂરોને બોલાવી એ ચાણેલા ભાગ અમે તોડાવ્યા.

અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે કબાટમાં અમે શું જોયું ?

એક યુવાન એક રૂપમતી યુવતીને એના વક્ષઃસ્થળ ઉપર ભેટી રહ્યો છે. યુવતી યુવાનના ઓઝનાં અમૃત પીતી એના કોમળ કુસુમ સમા નયન ઢાળી પ્રાણયની સ્વર્ગીય સમાધિમાં નિમગ્ન બની ગઈ છે.

આ દૃશ્ય જોઈ બધા ચીસો પાડતા નાસી છૂટ્યા થોડી ક્ષણમાં તો દૃશ્ય બદલાઈ ગયું. યુવાન અને યુવતી હતાં તેની જગ્યાએ એકબીજાને આલિંગતા બે હાડપિંજર નજરે પડ્યા. હું હિંમત કરી બન્ને ને છુટા કર્યા બન્ને પ્રેમીઓનું સ્થૂળ દેહે એ અંતિમ આલિંગન હતું.

આ બન્ને હાડપિંજરને મારી ઈચ્છાનુસાર જ્યાં સેમ્યુઅલ અને બીજા શહીદોને દફનાવવામાં આવ્યા હતા ત્યાં દફનાવવામાં આવ્યા.

ફરી કદી એ ગુલશન અને ઓમારના પ્રેત ભવનમાં દેખાયા નથી કદાચ એમના આત્મા નિર્વાણપદને પામ્યા હોય !

હું જ્યારે મોમ્બાસા જતો હતો ત્યારે,

વીરમજી, સેમ્યુઅલ એન ઓમાર જેવા માનવતા માટે મરી ફિટનાર વીરનરોને વારંવાર યાદ કરી મારો આત્મા જગતની શહાદતને સ્તુતિથી પ્રણિપાત કરી રહ્યો.

ગુજરાતી આફ્રિકન ડાયસ્પોરા નવલકથા તરીકે ‘અંતિમ આલિંગન’ ખૂબ મહત્વની

નવલકથા છે. અહીં કથાનકની માવજત, પ્રસંગોનું નિરૂપણ અને ઘટનાઓના આલેખનમાંથી ડાયસ્પોરિક સંવેદન જગત ઉપસે છે. જે આસ્વાદ્ય છે. ગુજરાતી નવલકથાના ઈતિહાસમાં આ પ્રકારના આગવા ડાયસ્પોરા કથાનકથી રસસભર નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં આવા કારણે મહત્વનું ઉદાહરણ બને પણ ડાયસ્પોરા સાહિત્ય પરતવેની અવગણનાને કારણે એ બન્યું નહીં.

૪. 'ઊર્જિતા'ની ડાયસ્પોરા વિષયસૃષ્ટિ

'ઊર્જિતા' એક મહત્વની ડાયસ્પોરા નવલકથા છે. ઈ.સ. ૧૯૬૩ માં ડાયસ્પોરા નવલકથાનું લેખન અને તેનું પ્રકાશન એ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા નવલકથા સાહિત્યનાં ઈતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન અને માન પ્રાપ્ત કરે છે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલે આ નવલકથામાં રચનાકળાની દૃષ્ટિ એ પાણ વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો જાણાય છે. ડાહ્યાભાઈ પટેલે નવલકથા લેખનની શરૂઆતમાં જે શૈલી અપનાવી તેના કરતાં અહીં વિશિષ્ટ શૈલી છે. અહીં પ્રારંભની નવલકથાનું વિષય સામગ્રીની દૃષ્ટિએ પ્રથમદૃષ્ટિએ અનુસંધાન લાગે, પરંતુ એવું નથી આ એક સ્વતંત્ર નવલકથા છે. અહીં ચાર વિભાગમાં અલગ-અલગ શિર્ષકોનો નિર્દેશ કરીને કથાનકને આલેખ્યું છે. પરંતુ હકીકતે તો બીજુ પ્રકારણ નવલકથાનાં કથાનકનું આરંભ બિંદુ છે. નવલકથાની શરૂઆત બોટમાંથી થાય છે. પાણ હકીકતે સ્ટીમરમાંથી ટાપુમાં અને ટાપુમાંથી બોટમાં એમ અનુસંધાન છે. એ ટાપુ સાથે સંકળાયેલા સ્ટીમરમાં નામનું પ્રકારણ કથાનક સાથે કારણરૂપ છે.

યુદ્ધ અને તેનાથી ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ તથા જાપાનનાં અમાનુષી વ્યવહાર, યાતના, યુદ્ધને કારણે માનવજાતને વેઠવી પડતી પીડા, અહીં કારણભૂત છે. એટલે અશહીં કથાનો પ્રારંભ બીજા પ્રકારણથી કરાવ્યો છે, અખંડરૂપે કથાનકનો મિજાજ, ભાવસામગ્રી ભાવકને મળી રહે.

મનુષ્ય જીવનમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારની કુટુમ્બાઓ, સર્વે પ્રકારની વિપત્તિઓ ઉદ્દપવે છે. પહેલા પ્રકાર કુદરતીકોપના પરિણામે થાય છે, જ્વાળામુખી, રેલસંકટ આવે, દુષ્કાળ જેવી આફત આવી પડે. આવા પ્રકારનાં સંકટોનું નિવારણ કરવું સહેલું હોય છે પાણ આવાં સંકટો, આવી આફતોનો સામનો કરવા.....આજે જગતનાં સર્વ દેશો એકબીજાને મદદ કરવા માનવતાના સ્વર્ગીય ધ્યેયથી પ્રેરાઈ દોડી આવે છે. પરંતુ આ કુદરતી કોપ, સામાન્ય કુટુમ્બા છે. તેનાથી વધારે વિષમ, વધારે બહતર, વધારે કુત્સિત વધારે ધૂણા ઉત્પન્ન કરતી કુટુમ્બા, વિપત્તિ, દુઃખ તો મનુષ્યે પોતે ઉત્પન્ન કર્યા છે. હજારો વર્ષોથી હિંસક પશુઓની જેમ તેણે યુદ્ધો કરી એકબીજાને મારવા પ્રયત્ન કર્યા છે, અનેક પ્રકારની ઈર્ષા,ક્રોધ,મદ,મત્સર,લોભ

અને તેણે અકથ્ય વેદના અને મૃત્યું યાતનાથી વધારે હૃદયદ્રાવક એવા દારિદ્ર્ય જન્માવ્યો છે.

આવા પ્રકારનું છેલ્લું મહાયુદ્ધ, પૃથ્વી પટે ખેલાયું, જ્યારે લાખો માણસોનો માખીઓની માફક યુરોપમાં નાશ થતો. જર્મનો અને રશિયાનો જીવલેણ યુદ્ધ ખેલી રહ્યા હતા. જેના પરિણામે લાખો નહિ બલકે કરોડો નિર્દોષ મનુષ્યોનો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો વિનાશ થયો. એ યુદ્ધ દરમિયાન મુંબઈથી મોમ્બાસા આવતી સ્ટીમર જેમાં હિંદથી આવતાં નિર્દોષ ઉતારુઓ હતાં તે સ્ટીમર જાપાને ડૂબાડી. સેંકડો ઉતારુઓ એ સ્ટીમર સાથે જ ડૂબી ગયાં. કેટલાંક નાની-નાની બોટોમાં બચી પાણ ગયાં. આવા ઉતારુઓના અંતરને વિદ્યુત આઘાતથી ઉત્પન્ન થતાં જલન સમી હૃદયભેદક કડ્ડણ કથની છે.

આ અદ્ભુત કથાનો આરંભ થાય છે. આગવી લેખન પદ્ધતિથી.....

ક્ષિતિજે તે દિવસે ઝૂલા ઝૂલતી હતી. સપાટા સાથે જ્યારે બોટ અત્યંત ડોલતી-ડોલતી એક બોટ રાક્ષસી મોજા ઉપર સવાર થઈ અધ્ધર ઉચ્ચકાતી ત્યારે બોટમાંના છ એ જાણને એમ જ લાગતું કે જીવનનો અંત હવે દૂર નથી રહ્યો.

અહીં આડકતરી રીતે ભવિષ્યની કથામાં આ છ જાણાનું કંઈક અનુસંધાન હશે? એવો પ્રશ્ન મૂક્યો છે. કાળા ભમ્મર મોજાં સાગરનાં કીડા કરતા અનંત સુધી સફેદ ફીણ ઉડાડતા જંગલમાં તોડવા-ફોડવા ગર્જના કરતાં મહાન વિરાટ શક્તિશાળી કાયાવાળા જાણે રાક્ષસો. એમના અંતરમાં નહોતી લાગણી કે દયા, એમનું દિશાઓને ધ્રુજાવી દેતું ભયંકર ભીષણગીત અસ્ખિત રીતે રાત-દિન ગર્જ્યા કરતું હતું.

આમ અહીં વિરાટ અને વિશાળ, અનંત અને અગાધ મહાસાગરનાં વિશાળ પટમાં પ્રવેશેલી બોટમાં બેઠેલા દિશાવિહીન મુસાફરોની મનઃસ્થિતિ એન જિજીવિષા મહાસાગરનાં તરંગોની જેમ મનમાં વિચારોના કેવા તરંગો રચે છે. તેનું આબેહૂબ વાર્ણન આરંભ થાય છે.

સાથે-સાથે પરિસ્થિતિ આગળ માણસ કેવો વામળો અને વામન, મજબૂર અને પરાધીન બને છે અને તે સમયે જિજીવિષા માણસને આશાવાદી અને ઉત્કૃષ્ટતા બક્ષે છે, તેનું આગવી શૈલીમાં આલેખન થયું છે. વિશ્વનાં વિવિધ પ્રદેશનાં વિવિધ રંગનાં, જુદી જુદી

સંસ્કૃતિવાળા પાત્રો પોતાના ગુણ-દોષ સાથે રજૂ કરી સંકટ સમયે જે મૈત્રીભાવ ઉદ્ભવે છે તેનું વર્ણન કર્યું છે.

પાત્રોની મનઃસ્થિતિ સાથે જે-તે પ્રદેશનું લોકમાનસ, સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, રીતરિવાજો, રહેણી-કરાણીને વાણી લઈ વાચકને કથા વાંચવા ઉત્સુકતા પ્રેરે છે. જે સાથે ડાહ્યાભાઈ પટેલનું વિશ્વદર્શનથી ઉદ્ભવેલ અદ્ભૂત નિરીક્ષણ, વિશાળ વાચનમાંથી ઉદ્ભવેલું મંથન, અનોખી જીવનદષ્ટિ અને આગવા વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપે છે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલે કરેલું ભારતવર્ષનું વિશ્વ સાથે અનુસંધાન જે તેમનો માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ સૂચવે છે ભારતીયસંસ્કૃતિ, પરંપરા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે એક મહાપુરૂષ એ મહાત્માગાંધીની વિચારધારા પ્રત્યે આદરની ભાવના અને ગ્રામ્યજીવન પ્રત્યેનો લગાવ. એ બધાનો અહીં આડકતરી રીતે ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

કથાનું ઉદ્ગમસ્થાન એવા ‘સ્ટીમર’ નામના પ્રકારણમાં ઊર્જિતા અને જ્યોતિન્દ્ર મુંબઈથી ‘તિલાવા’ નામની સ્ટીમરમાં પૂર્વ આફ્રિકા આવવા નીકળ્યા હતા. તેઓ કેવીરીતે આ નાની બોટમાં આવી પડ્યાં તે સાથે થાય છે.

મુંબઈથી મોમ્બાસા તરફ જતી સ્ટીમર મુંબઈનાં એલેક્ઝાન્ડ્રીયાડેક ઉપરથી ઉપડવાની તૈયારીમાં છે. ડ્રેક ઉપર સવારથીજ મુસાફરોની ચલલ પલલ છે. જડ્યા મુક્કર કરવાના હેતુથી સવારથી જ મુસાફરો ઉતારણે પહોંચી ગયા છે. ડ્રેક ઉપર લોકોની મેદની સમાતી નથી. વિદેશ જઈ રહેલ પોતાના સગાસ્નેહીઓ અને પરિવારજનોને મૂકવા આવેલા સ્ત્રી-પુરૂષોનાં ચહેરા વિદાય વેળાએ ગમગીન બન્યા છે. પોતાના સ્વજનોથી વિખૂટા પડતા સ્ત્રીઓ, બાળકોની આંખમાંથી આંસુ શ્રાવાણ-ભાદરવાની જેમ વહી રહ્યા છે. વાતાવરણમાં કડ્ડણતા પ્રસરી છે.

લગભગ સાડા નવ વાગ્યાના સુમારે એક વિશાળ મોટરકાર ડેક ઉપર આવી.મોટરમાંથી એક જવાજલ્યમાન યુવતી, એની સાથે એક ઊંચો અને સહેજ શ્યામવાર્ણો યુવાન ઊતર્યો. સાથે બે-એક વયના પુરૂષ હતા. ‘ઊર્જિતા ! બેટા તારા શરીરને બરાબર સાચવજે.’ પેલા ઊંચા સહેજ સુકલકડી લાગતા પુરૂષે યુવતીને કહ્યું.

‘બાપુજી ! આપ ચિંતા કરશો નહિ કે વારંવાર પત્ર લખતી રહીશ’ એમ પેલી યુવતી બોલી.

‘ સતીશ ! આપણા ધંધાના સમાચાર વારંવાર વાંચજે, તક છે સાધી લેજે કાલે યુદ્ધ બંધ થશે પછી બ્લેકમાર્કેટ કરવાનો મોકો નહિ મળે.’

સતીશ એના મગજમાં એના પિતાની વાત ઉતારતો હતો.

અહીં લેખક તે સમયે જર્મનો અને જાપાનવાસીઓ જાણે જગત ઉપર પોતાનું કાયમી સામ્રાજ્ય સ્થાપશે કે શું ? તે માટે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા તે પરિસ્થિતિ, તેમજ યુદ્ધ સમયે જે વસ્તુઓની અછત અને કાળાબજાર થતાં તેની તરફ નિર્દેશ કરે છે.

સતીશમાં તેના પિતા શેઠ ચંદુલાલના ગુણદોષો ઊતર્યા હતા. તે વારસામાં પતો રમવાની કાબેલિયત મેળવી શક્યો હતો.

સતીશ સાથે જે યુવતી હતી તેનું અનુપમ સૌન્દર્ય ઊતાડુઓ અને અન્ય માણસો માટે આકર્ષણ થઈ પડ્યું. એ સ્મિત કરતી ત્યારે સુવાર્ણ કિરાણો એના રક્તવાર્ણો ચહેરા ઉપર ચમકી ઊઠતા. એ અત્યંત ગોરી નહોતી, નહોતી શ્યામવાર્ણી. જ્યારે એ ખડખડાટ હસતી ત્યારે ક્ષણભર તો લાગતું કે સંધ્યાનાં ખૂલતા સ્તુમડાં ફૂલ ખીલી ઊઠ્યાં કે શું ? તેની મોહકતા જોઈ હૃદયસ્તંભી જતું.

બીજી તરફ એક વૃદ્ધ માતા-પિતા પોતાના યુવાન પુત્રને મૂકવા આવ્યા હતા. વૃદ્ધ માતા શરીર સાચવવા વારંવાર સલાહ આપતી હતી. ‘અમારી ચિંતા કરીશ નહિ ! વૃદ્ધાની આંખ ભીની થઈ ગઈ માના આંસુ જોઈ પુત્રનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

સ્ટીમર ઉપડવાની પૂરી તૈયારીમાં હતી ત્યાં એક યુવાન હાથમાં ટીકીટ અને પાસપોર્ટ લઈ પ્રથમ વર્ગની કેબીનમાં જવા સીડી ચડવા લાગ્યો. જે તરફ બધા જોવા લાગ્યા. છેલ્લી ઘડીએ આવેલા યુવાને જોઈ પેલી ખૂબસૂરત યુવતી બોલી “કેવો બેદરકાર ! સ્ટીમર ઉપડી ત્યાં સુધી ઠેકાણું નથી”.

આવજો, પત્ર લખજો, શરીર સંભાળજો, નાં અવાજથી વાતાવરણ ગુંજી ઊઠ્યું. એટલામાં એક ઊંચા સશક્ત નાગરિકે એ યુવતી તરફ જોઈ બૂમ પાડી.

‘ઊર્જિતા ! બેટા આવજો, શરીર સાચવજો’ પેલી યુવતી જાગે ઊંઘમાંથી ઝબકી જાગી હોય તેમ યુવાનનો વિચાર છોડી પેલા નાગરિક સામે જોવા લાગી.

‘બાપજી આવજો !’ તેને એના પિતા સામે જોયું.

આમ અહીં પેલો યુવાન કોણ હશે ? શા માટે આ યુવતી તેના સામું વારંવાર જોતી હશે ? સતીશ સાથે તેને શું સંબંધ હશે વગેરે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે અને તે સાથે થાય છે “ઊર્જિતા” નવલકથાનો આરંભ.

‘ઊર્જિતા’ તેના પિતાની એકની એક લાડકી દીકરી, નાની વયે માતાને ગુમાવી બેઠેલી જેથી માતા-પિતા બન્ને સ્નેહમાત્ર વિના એ જ પૂરો પાડ્યો. તેનાં પિતા કોલેજમાં પ્રોફેસર. પુત્રીને સુખી કરવાના આશયથી ઊર્જિતાના બી.એ. પાસ થયા બાદ, એમ કોમ પાસ થયેલા ધનિક અનેપોતાની જ્ઞાતિનાં એક યુવાન સતીશ સાથે ફરવા અને આજે તે તેના પતિ સાથે દૂર દેશાવર પૂર્વ આફ્રિકા જઈ રહી હતી.

અત્યંત મોડા આવેલા યુવાન તરફ ઊર્જિતાનું ધ્યાન વારંવાર ખેંચાતું હતું.

પેલો યુવાન જેનું નામ જ્યોતિન્દ્ર હતું સ્ટીમર મુંબઈ બંદરેથી થોડી બહાર નીકળી જ્યોતિન્દ્ર તેના વિવિધ સ્થળોને જોતો માણતો હર્ષ અનુભવતો. તેના હૈયામાં ઠંડી અને મીઠી ભારતીય હવા વીંઝણો લઈ ફરતી ‘કેવા પ્રકુલ દેશ’ ? કેવી પ્રકુલ સશ્યશ્યામલ ભાતવર્ષની ધરતી ! કેવા પુષ્પારઘાદિત વેલો ને વૃક્ષો ! આવા દેશમાં કેવાં કંગાલ હતવીર્ય, અંધશ્રદ્ધાળું સંકુચિત દિલવાળા મનુષ્યો ! સેંકડો વર્ષોથી વિદેશીયોના હાથ નીચે ગુલામી ભોગવતા એ કરોડો મનુષ્યો ! સ્વાર્થ કલહ ,કુસંપ અને અંધશ્રદ્ધાના અંધકારમાં ભમતા જીવો અને એ જીવનાં મનુષ્યોને જગાડનાર એક ફિરસ્તાનું ને જગાડવું એવા વિચારથી તેનું મન દુઃખ અનુભવતું હતું. એ ફિરસ્તાએ સીધેલ રાહ પર ચાલતા, અને આઝાદી માટે ઝઝૂમવાનું કારણ જ તેનું વિદેશગમન હતું.

આમ અહીં લેખક ડાહ્યાભાઈ પટેલ પૂજ્ય ગાંધીજી પ્રત્યે આદરભાવ અને તેમની ગુલામીના બંધન તોડવાની તન-મન-ધનનાં સમર્પણની વાત વ્યક્ત કરી છે.

ઊર્જિતા એના પતિ સતીશને પૂછી રહી “ આ યુવાનને તમે કદી જોયો છે ? ના’

‘મને લાગે છે કે એક વખત ભાષણ કરતો મેં મુંબઈમાં જ્યો હોય !’

આમ અહીં ઊર્જિતા એ પૂછેલા પ્રશ્નનું અનુસંધાન જ્યોતિન્દ્રના વ્યક્તિત્વ ને ઓપ આપતું અને તેના જીવન સાથે સંકળાયેલું તેમ લાગે છે.

સ્ટીમર પાણ સાગર સાથે નાયતી-ઉછળતી, લાડ કરતી આગળને આગળ ચાલી જતી હતી. એટલામાં પ્રથમ વર્ગની શાંતિથી કંટાળી જ્યોતિન્દ્ર એકાએક ઊર્જિતા પાસે આવ્યો.

‘કેમ છો !’ ઊર્જિતા જ્યોતિન્દ્રનાં પ્રશ્નથી એક ક્ષણ માટે મૂઠ બની ગઈ. બીજી પળે બોલી ‘સારું છે’

જ્યોતિન્દ્રએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો. ‘ગાતાં નથી’ કાંઈક ગાવ તો મજા આવે’ જ્યોતિન્દ્રની વાણીથી ઊર્જિતાને અંતરમાં એક જાતનું સ્પંદન ઊઠ્યું તેને હસીને કહ્યું, “મને ગાતાં નથી આવડતું.”

આમ જ્યોતિન્દ્રના આવા વર્તનથી સતીશ અત્યંત ગસ્સે થયો. જ્યોતિન્દ્ર તેની મસ્તીમાં બુલંદ કંઠે ગાતો હતો.

આમ અહીં લેખક સંગીતકળા પ્રત્યે સ્નેહભાવ દર્શાવે છે જ્યારે સતીશના પાત્ર દ્વારા લોકમાનસની વહેમ અને સંકુચિત વૃત્તિ તેમજ સ્ત્રીઓની પુરૂષપ્રધાન ગુલામી વગેરેનો ઉદ્દેખ કરે છે.

તો દિનેશ ! આપણે સૂવાની પાણ જ્યો કરી નહિ. ક્યાં સૂઈ રહીશું ?’ સંવાદ લેખકનું પ્રથમ પુરૂષ એકવચનમાં સહોપસ્થિતિ દર્શાવે છે.

ત્યાં એક સ્ત્રી એના બાળકને ભીનામાં સુવડાવતી જોઈ તેના ઉપર એને દયાભાવ જાગે છે. અને તે એક શીખ મુસાફર સાથે તેના અન્યાય સામે લડે છે. તે બાબતનો નિર્દેશ સાથે -સાથે દિનેશનો મિત્ર અંબુ જ્યારે આનંદથી ઉપડતો હતો ત્યારે એ યુવતીની માતાએ એના પતિ પાસે જતી દીકરીની સંભાળ લેવાનું જેને સોંપ્યું હતું તે ચંપાબેનને જૂવે છે અને ત્યાં ચંપાનો પરિચય આપે છે.

ચંપાના ધાણીનું ત્રણ વરસ પહેલા આફ્રિકા જવું ચંપાને કાન્તિ ફક્ત પરણ્યાપછી ચાર

જ માસ ભેગા રહ્યા. ચંપાના જાળવવ્યમાન સ્વભાવથી કાન્તિને તેના તરફ પ્યાર અને પૂજ્યભાવ- આ ફિક્કા ગયા પછી એક વર્ષ નોકરીની શોધ માટે રખડવું, કાન્તિ જ્યારે બેકારીના કારણે પરત ફરવા ઈચ્છતો, ત્યારે ચંપા તેને પત્ર દ્વારા ધીરજ આપતી. ચંપાના માતા-પિતા ખાધેપીધે સુખી. કાન્તિ સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા નહોવા છતાં તેનાગુણોને કારણે પસંદગી, જ્યારે કાન્તિથી આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ સારી નહી.

કાન્તિએ નાની પરચૂરાણ ચીજોની દૂકાન ખોલી એટલામાં વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું નફામાં એકદમ વધારો થઈ ગયો. કાન્તિને કમાણી પણ સારી થવા લાગી આથી એણે ચંપાને આફ્રિકા બોલાવવા વિચાર કર્યો, એ બાબતનો પત્ર પણ લખ્યો. ચંપાના આનંદનો પાર નથી તેના સાસુ-સસરા અને માતા-પિતા બન્ને આ પત્રની ખબર પડતાં ખુશ થયા છે. ચંપા આફ્રિકા જવાની તૈયારીઓ કરી રહી છે.

આ સાથે કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ, મગનકાકા અને ઝવેરકાકીના પાત્ર દ્વારા સમાજમાં થતી કુથલી અને ઈર્ષા તથા વેરભાવના વિશ નિર્દેશ કરી સમાજની વિકાસ કરતાં માનવીને અટકાવવાની અધમ વૃત્તિ પ્રત્યે આંગળી ચીંધી છે.

આમ ચંપા આગંદ સ્ટેશને સહજભાવે એ જ ટ્રેઈનમાં અને એજ સ્ટીમરમાં આફ્રિકા જતાં દિનેશ-અંબુને ચંપાની માતાએ કહ્યું હતું કે “મારી ચંપાની ભાળ રાખજો.” જ્યારે બધા સ્ટીમર ઉપર ચડી ગયા ત્યારે દિનેશ તથા અંબુ ચંપા પાસે ગયા. ‘કેમ ચંપાએન જગ્યા બરાબર મળી ગઈને ?’ ચબરાક અંબુએ પૂછ્યું

‘ભઈ સરસ જગા મળી છે. તમને બીજે જગા ન મળી હોય તો અહીં આવી જાવ.’

‘ના અમને તો જગા મળી જશે. અમારી ચિંતા ના કરશો.’

અંબુએ જવાબ વાળ્યો.

એટલામાં પેલા શીખ સાથે ઝઘડો થયો. ચંપા જાગતી હતી. ઝઘડો પતી ગયા પછી દિનેશ અને અંબુ, ચંપા સૂતી હતી એ બાજુ ખૂણામાં બિસ્તરા પહોળા કરી સૂઈ ગયા.

ઉતારુઓ આખા દિવસની દોડાદોડી કરી થાક્યા હતા. જેથી જલ્દી સૂવાની તૈયારીઓ

કરતા હતા અત્યંત પરિશ્રમને લીધે જલદી ઊંઘી જાય છે.

સૂર્યોદય થાય છે. આ કેટલું અદ્ભુત દૃશ્ય ! આકાશમાં ખેલતી વાદળીઓનું હાસ્ય સાગરનાં ઊછળતાં પાણીમાં પ્રતિબિંબિત બની સાગરને ખડખડાટ હસાવતું હતું. પુષ્પોની પરાગરજ જાણે સાગરની પૂર્વ દિશામાં વેરાઈ હોય તેમ સાગરનું મંગળકારી સલીલ રક્તવાર્ણું બની ગયું.

બધા ઉતારુઓ તેની નિત્યક્રિયા કરવામાં તલ્લીન છે.

“ચંપા તું આ અજાણ્યા યુવાનો સાથે આ રીતે ધૂટેલ આપણે માટે સારું નહિ. કેવા હોય, કેવા નહિ લોકો વાતો કરે’.

“અરે આ બન્ને યુવાનો તો બહુ સારા છે. ભાણેલા-ગાણેલા છે. એમને વિષે એમ બોલવું સારું કહેવાય ?”

ચંપા એનો આગમો વ્યક્ત કરતા બોલી.

છોટાભાઈ એના ગામના હતા. એમની સાથે એ આવતી હતી, એમનો સંગાથ હતો, છતાં કોણ જાણે કેમ છોટાભાઈ ઉપર એને એક જાતનો આગમો ઉત્પન્ન થયો હતો.

ઊર્જિતાએ ઊઠીને એની કેબીનમાંથી પ્રભાતનું દર્શન કર્યું ઊર્જિતા વિચારી રહી “ માણસ જાતે કેવી સરસ શોધ કરી છે? કેવી આરામ અને આનંદથી અફાટ સાગરની પાણ મુસાફરી કરી શકાય છે ! જાણે ભર દરિયે પાણ ઘેર બેઠાં મજા કરતાં હોઈએ તેવું લાગે છે.”

સતીશ હજી ઊંઘતો હતો. ઊર્જિતાને સતીશ ઉપર ન તો એવો પ્યાર હતો કે નહોતી નફરત. સામાન્ય હિન્દુ સમાજમાં એકબીજાને સહારો લઈ જિંદગી જીવે છે તેમ કદાચ બન્ને જિંદગી કાઢત પાણ ખરાં !

જ્યોતિન્દ્ર હજી ઊંઘતો હતો એને અનેક જાતના વિચારોએ ઘેરી લીધો હતો જેથી મોડે સુધી ઊંઘી શક્યો નહોતો.

જે મધુકર એની વારે ના આવ્યો હોત તો એ પકડાઈ ગયા સિવાય રહેત જ નહિ, એ ફાંસીને લાકડે ચઢી ગયો હોત.

આમ અહીં લેખક ઉપરોક્ત વિચાર રજૂ કરી આગળની કથાને ઓપ આપે છે.

એ પૂનાની જલ એ પોલીસ સ્ટેશન બાળવા, એ તારના દોરડા તોડવા, એ બાપુનો ‘મંત્ર કરેંગે યા મરેંગે’ આ વધુ એની નજર સામે તરવા લાગ્યું.

આમ લેખક ડાહ્યાભાઈ પટેલ ગાંધીજીએ ભારતને આઝાદ કરવાની જે ચળવળ ઉપાડી અને તેમાં અનેક યુવાનો તન-મન-ધનથી જોડાયા અને હિંમત રાખી ઝઝૂમ્યા તે બાબતનો નિર્દેશ જોવા મળે છે.

એમ.એ. ની પરીક્ષા અધૂરી રાખી માતાની ના હોવા છતાં બાપુના આદેશ પ્રમાણે સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં જ્યોતિન્દ્રએ ઝંપલાવ્યું ત્યારે કહ્યું હતું.

‘બા જ્યાં સુધી દેશ સ્વતંત્ર નહિ, જ્યાં સુધી પરદેશીઓની ઘૂંસરી આદેશની ગરદન ઉપરથી દૂર ફેંકી ના દેવાય ત્યાં સુધી આ ગુલામી પોષતું ભાગતર શા કામનું ? હું યુવાન છું. બાપુની હાકલ પ્રમાણે ઝઝૂમવાની અમારી ફરજ છે.’

જ્યોતિન્દ્ર નીકળી પડ્યો. દેશના નેતાઓને પકડી પકડી જલમાં પુરવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ પ્રજા, જાપાન અને જર્મન દેશો સાથે પડવામાં રોકાયેલી હતી જે કે ભારતવર્ષમાં તેનું તંત્ર એટલું સુદૃઢ અને વ્યવસ્થિત હતું કે ગાંધીજીની હાકલ પડવા છતાં, ઘણાં સ્ત્ર-પુરૂષોની તન-મન-ધનથી એ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધને પૂરતો સહકાર હોવા છતાં એ ચળવળને દાબી દેવા સરકાર ફળિભૂત પાગ થઈ.

એનક પ્રકારની ભીતિ અને ભયંકર સજાઓ હોવા છતાં એક યુવાન વર્ગ જેમની નસોમાં ઉત્કાંતિનું લોહી વહેતું હતું તેમણે એ યુદ્ધ જારી રાખ્યું.

એવા શૂરવીર અને બહાદૂર યુવાનોમાં જ્યોતિન્દ્ર એક હતો. એના મિત્રો જ્યંત અને નરેન્દ્ર બંને ઉદ્દામવાદી હતા. જ્યંત પોતે રસાયણનો અભ્યાસી તેથી બોમ્બ બનાવવામાં કાબેલ.

‘જ્યંત ! આ બોમ્બનો ઉપયોગ કરતાં આપણાંથી હિંસા થશે.’ જ્યોતિન્દ્ર બોલ્યો.

‘અરે આ પોલીસ ચોકી જ્યારે રાત્રિએ કોઈ નહિ હોય ત્યારે ઊડાવી દઈશું.’

ત્રણેય મિત્રોનું બે ટાઈમ બોમ્બ લઈ પોલીસ ચોકી ઉપર જવું - યોજના મુજબ

નરેન્દ્રની બૂમ પડતાં જ્યોતિન્દ્રે પોલીસ ચોકી ઉપર બે બોમ્બ નાખ્યા. પોલીસ ચોકીનું કાગળની ઈમારતની જેમ ભડાકા સાથે તૂટી ફટી સળગી ઊઠવું, લોકોનાં ટોળામાં જ્યોતિન્દ્ર અને જયંતનું ભળી જવું જ્યોતિન્દ્ર અને જયંત બન્નેનું છૂટા-છૂટા ત્યાંજ ફરવું. એ જ વખતે કમિશનરનું ત્યાં આવી પહોંચવું. સ્ટેશન બળતું જોઈ એની ભૂરી આંખોમાં ખુન્નસ ઊભરાયું. અંગ્રેજોના સ્વભાવ પ્રમાણે થોડી વારમાં ગુસ્સો શાંત થવો.

કમિશનરની ચકોર અને અનુભવી દષ્ટિમાં આ ત્રણે યુવાનો વસી જવા. તેણે એક પોલીસ કોન્સ્ટેબલને બોલાવી નરેન્દ્ર ઉપર નજર રાખવા કહેવું. બીજે દિવસે નરેન્દ્રને પકડવો ગુણો સાબિત ન થતાં થોડા દિવસ જેલમાં રાખી છોડી દેવો.

જ્યોતિન્દ્ર એન જયંત નરેન્દ્રનું પ્રોત્સાહન વધવું. ત્રણે જાણે તારના દોરડાં કાપી નાખવાનો નિર્ધાર, તારના દોરડા કપાતા દિલ્હી અને મુંબઈ વચ્ચેનો તારનો વ્યવહાર બંધ થવો.

આમ એક પછી એક એમ અનેક જાતના જોખમો ખેડી પ્રાણની પરવા કર્યા સિવાય પોલિસ ચોકીયો બાળતા તો સરકારી ઓફિસો ઉપર છાંપો મારતા, તારનાં દોરડાં કાપી નાંખતા તો માલગાડીઓ ઉથલાવી નાખતા. ત્રણે જાણને પકડવા પોલીસ તલપાપડ થઈ રહી. પરંતુ પકડવામાં ફળિભૂત થઈ નહીં.

જ્યોતિન્દ્રનું ટ્રેન ઉડાવી દેવાનું સ્વપ્ન. તેમના મિત્ર મધુકરને આર્થિક મદદ માટે વાત કરવી.

‘જયંત ! આપણે કેવી રીતે ટ્રેઈન ઉડાડી દેવી છે ?’

“જુઓ આપણને વીગત મળી છે એ પ્રમાણે બુધવારે સૈનિકોને લઈ એ ટ્રેઈનિ કલકતા ઉપડશે, હજી ચારદિવસ બાકી છે. આથી આજેજ આપણી નીકળી જવું જોઈએ. નદી ઉપરનો પુલ ઉડાડી દઈએ તો ટ્રેઈનને ઉથલાવી દેવામાં વાંધો નહિ આવે”

જતાં પહેલા મધુકરને વીગત જાણાવી.

“જ્યોતિન્દ્ર ! જોખમ ઘણું મોટું છે. એ ટ્રેઈનમાં અંગ્રેજ અમલદારો અને લશ્કરી અફસરો છે. જે ટ્રેઈન ઊડી જાય કે ન ઊડી જાય પણ તમને પકડવા સરકાર આકાશ પાતાળ એક કરશે.”

“જોગે મૃત્યુ જીત્યુ છે, જોગે ભય ત્યાગ્યો છે તેને માટે તો ધ્યેય સિદ્ધ કરવું સુગમ બની જાય છે.” મધુકર ખુશ થતાં બોલ્યો.

જે થવાનું હોય તે થાય ટ્રેઈન તો ઈડાડવી જ તેવા નિર્ધાર સાથે ટ્રેઈનને ઉડાવી દેવાની ગોઠવાણ અને યુક્તિઓ યોજવા લાગ્યા.

અહીં ડાહ્યાભાઈ પટેલ આપણને આપણા ક્રાન્તિવીરો ભગતસિંહ, સુખદેવ અને મંગલ પાંડે જાણે સ્વતંત્રતા માટે ન બડતા હોય તેમ જ્યોતિન્દ્ર જયંત અને નરેન્દ્રને તેના પ્રતિકરૂપે નિરૂપ્યા હોય એમ લાગે છે. અંગ્રેજ હકુમતને હટાવતા, દેશને ગુલામીમાંથી છોડાવવા પૂજ્ય બાપુએ જે સ્વાતંત્ર્યની જ્યોત સળગાવી હતી તેના પ્રત્યે નિર્દેશ કરે છે.

સાથે સાથે ગાંધીજીનાં આગમન પૂર્વેનું લોકોનું નિષ્પ્રાણ, નિર્વીર્ય-હિંમત વિનાનું ભીરું લોકમાનસ, જેમાં ગાંધીજીએ ઘોષણા કરી જે મનુષ્યોમાં ચેતના રેડે, અને બલિદાન આપવા તત્પર બનાવેલા તે સંદર્ભ ટાંક્યો છે.

“માત્ર આપણો ભારત દેશ જ નહિ પણ જગતનો કોઈ દેશ બીજા દેશને તાબે હોવો જોઈએ નહિ. જગતના સર્વે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકોએ દલિત, બંધ નથી જકડાયેલાં રાષ્ટ્રો માટે, મનુષ્યો માટે, લડવું જોઈએ.”

આમ અહીં સર્વને સ્વતંત્રતાનો પૂરો અધિકાર છે એ ભાવના વ્યક્ત કરી.

યોજના મુજબ ત્રણેયનું પુલ પાસે જવું ટ્રેઈનને કઈ રીતે ઉડાડવી તેની સાવચેતી અને સંકેતોની વ્યવસ્થા કરવી.

ટ્રેઈન ધીમી પડી હતી. એનો અવાજ નજીક આવતો હતો. આ આવી. પુલ ઉપર એન્જીન ગયું. જયંતની આંગળી સ્વીચ ઉપર પડી આંગળી દબાઈ એ સાથે જ જાણે ધરતી ફાટી હોય તેવો ઘડાકો થયો. પુલના મૂળમાં મોટો ખાડો પડી ગયો હતો ત્યાંથી પુલના કટકા થઈ ગયા હતા. ટ્રેઈનના ડબ્બા ઉપરાઉપરી આવીજાયે ગબડી પડતાહતા. ટ્રેઈનમાંના સૈનિકો જાણે રમકડાંનો ભૂકકો થતો હોય તેમ અંગે અંગના ભૂકકા થતાં મૃત્યું પામતા હતા.

કેટલાંક બેથાન થઈ ગયા. કોઈના હાથ-પગ ભાંગી ગયા. પરંતુ ટ્રેઈનના પાછળના ત્રણ ડબ્બા સહી સલામત રહી ગયા. તેમાંથી ઊઘતા હિન્દી તેમજ અંગ્રેજે સૈનિકો સફાળા

જાગી ગયા અને ઘાયલ સૈનિકોની મદદ કરવા દોડી આવ્યા. આબાજુજ્યંતના મોં ઉપર પૂલમાંથી એક પથ્થર પડતાંતે બેભાન થઈ ત્યાં જ ગબડીપડ્યો. નરેન્દ્રનાં પગમાં લોખંડનો કટકો પેસી ગયો એના પગમાંથી લોહીની ધાર વહેમા લાગી. જ્યોતિન્દ્ર ના ખભા ઉપર એક લાકડાનો કટકો વાગ્યો. એ પાણ જમીન પર ઢળીપડ્યો.

બીજી ક્ષણે જ્યોતિન્દ્રએહિંમત ભેગી કરી બન્નેને ઉચ્ચકી ઝાડનાંઝુડમાં સંતાડયા. એજક્ષણે સૈનિકોનું તેની પાછળ પડવું.

“જરૂર ક્રાંતિકારીઓ આ ઝાડીમાં સંતાઈ ગયાહશે’ કોઈ અંગ્રેજનો અવાજ આવતો હોય તેમ લાગ્યું. ઝાડને ઓથે હોવાથી વીજળીનાં તેજમાં નરેન્દ્ર અને જ્યોતિન્દ્રને પેલા અંગ્રેજ અમલદારે અને તેનાં સાગ્રીત સૈનિકોએ જોયા.

નરેન્દ્રએ જે બાજુ અવાજ અને તેજ આવતું હતું ત્યાં એ નિશાન લઈ પિસ્તોલમાંથી ગોળી છોડી. યોળી વાગતા એ અંગ્રેજ ત્યાંજ મૃત્યુ પામ્યો.

અંગ્રેજ સૈનિકો મશીનગનમાંથી ગોળીનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યાં. ત્યાં જ્યોતિન્દ્રની પિસ્તોલનો શો હિસાબ ? નરેન્દ્ર જેવો મશીનગન સામે સામે નિશાન લેવા ગયો તેવી જ એના શરીરને વીંધી નાખતી ગોળી તેને વાગી, એ ત્યાં જ જમીન દોસ્ત થઈ પડ્યો.

એટલામાં જ્યંત ને ભાન આવતા તે પાણ જ્યોતિન્દ્રને બચાવવા આવી ગયો. ‘જ્યોતિન્દ્ર તું અહીંથી ચાલ્યો જ’ એટલું કહેતા જ્યંતનું પ્રાણ પંખેરું એના શરીરને છોડી ઊડી ગયું.

જ્યોતિન્દ્ર સૈનિકોની ગોળીથી સાવચેતીથી આગળ વધતો નદીનાં પૂરમાં પડી ગયો અને કિનારા તરફ દોડવા લાગ્યો. નદીના કિનારા ઉપર એક મંદિર ત્યાં પ્રભુ બચાવશે એવી શાશાએ જ્યોતિન્દ્ર એક વિશાળ બખોલમાં સંતાઈ ગયો.

એટલામાં સૈનિકોનું ત્યાં આવવું મંદિરનો પૂજારી તપોધન જે તેમની પુત્રી કુચાણી સાથે ત્યાંરહેતો હતો. તેણે સૈનિકોને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. સૈનિકોનું મંદિરમાં તપાસ કરવા જવું.

કલ્યાણી બોલી “અમારાં મંદિરોમાં પગરખાં કાઢીને જવાનો રિવાજ છે. મંદિરમાં તપાસ કરવી હોય તો અમારી ના નથી”

આમ અહીં ભારતીય ધાર્મિક માન્યતાનો નિર્દેશ જોવા મળે છે.

સૈનિકોની તપાસ છતાં પત્તોગ ન મળવો, આખા ગામનાં ઘર તપાસ્યા છતાં જ્યારે જ્યોતિન્દ્રનો પત્તો ના લાગ્યો ત્યારે તેઓ નીકળી ગયા.

જ્યોતિન્દ્ર બખોલમાં પૂરી રાત્રિ ગાળે છે. કલ્યાણી તેને ટેકો આપી બહાર કાઢે છે. મંદિરની બાજુમાં ભંડકિયા જેવા અંધકારભર્યા સ્થાનમાં આશરો આપે છે.

જીવના જોખમે કલ્યાણી આશરો આપી તેને બચાવે છે. અહીં યોગાનંદનાં પાત્રનો ઉલ્લેખ કરી ચરોતરનાં એક મહાન પુરૂષનું વ્યક્તિત્વ આલેખ્યું છે.

યોગાનંદ હસવા લાગ્યો. તે બોલ્યો.

“બેટા ! આ મારી આંખ જોઈ ! એ કુટી ગયેલી છે ! અને કોઈએ ફોડી નથી નાખી. હું ચરોતરનાં બોરસદ ગામનો મૂળ વતની. અમે નાની વયમાં આ જુવાન જેવા જ ક્રાંતિકારી અને ગુલામીની જંજીરો તોડવાના હીમાયતી હતા. અમે પણ બોમ્બ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતા. મારા સાથી મિત્રો સાથે પડાવેલો ફોટો પોલીસના હાથમાં આવી ગયો. એ ફોટા ઉપરથી મારી છબી પેપરોમાં આવી. મને પકડવા ઈનામો કાઢવામાં આવ્યાં.

‘મેં હિંમત કરી મારી એક આંખ ફોડી નાખી અને આ ગાલ ઉપર ચીરો કર્યો, કાણો અને કદરૂપો યોગાનંદ બની ગયો મારુ મૂળ નામ રતિલાલ હતું.’ આમ અહીં ચરોતરના આ મહાન પુરૂષ પરત્વે આદર ઉપજે છે.

જ્યોતિન્દ્રને સાધુનો વેશ પહેરાવ્યો તેના હાથમાં ઝોળી આપી ભીંત ઠેંકી જ્યોતિન્દ્ર ભાગી છૂટ્યો. મુંબઈ આવ્યો ત્યાં મધુકરને થયેલી બીના જાણાવી. મધુકરનાં અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ જ્યોતિન્દ્ર આફ્રિકા જવા તૈયાર થયો. આ રીતે તેના દિલોજન દોસ્તની મદદે અને પકડાઈ જવાના ભયથી ઉગારી લીધો નહતો.

પ્રકરણ ત્રીજુ, ‘મહેફિલ’ જે શીર્ષક યથા યોગ્ય આલેખન પામ્યું છે. સ્ટીમર પાણી સાથે ધીરે ધીરે સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઝળવા લાગ્યો હતો. દિનેશ સૂર્યાસ્તનું સૌંદર્ય જોઈ વડઝવર્થનું

સોનેટ ભણ્યો હતો તે યાદ કરતા બોલ્યો.

‘ક્યું સોનેટ !

‘અપોન વેસ્ટમિન્સ્ટર બ્રીજ’

ચંપા, પાણ સૂર્યાસ્તની અનેરી પ્રભા જોઈ રહી હતી.

આમ બે દિવસ ગયા. ત્રીજે દિવસે સાંજે દિનેશે કહ્યું.

‘અંબુ અહીં આટલી બધી યુવતીઓ રાસ રમે તો જોવા ઓળખવાની મજા આવે.’

‘અરે દિનેશ ! અહીં કોણ રાસ રમે ?’

“અરે હું પેલા પહેલા વર્ગનાં ઉતારુ જ્યોતિન્દ્રભાઈ છે તેમની સાથે ગઈ કાલે સાંજે તેમની કેબીનમાં ગયો હતો તે વખતે સ્ટીમર ઉપરના ગોરા ઉતારુઓ અને ગોરી સ્ત્રીઓ ‘ડાન્સ’ યુગલમાં નૃત્ય કરતાં હતાં તો પછી આપણે પુરૂષો ગરબી રમીએ અને સ્ત્રીઓ રાસ રમે.’

દિનેશની માંગાણીનો સ્વીકાર કરી દસ-બાર જુવાનો ગરબી ગાવા લાગ્યા.

આમ અહીં લેખકે ગુજરાતનાં રાસ-ગરબા પ્રત્યે લગાવ દર્શાવી. ગુજરાતના પાત્રો મહેશ, સવિતાબેન, પ્રેમીલા, કાન્તા અને ચંપા વગેરે સ્ત્રી પાત્રોને નિર્દેશી છે.

ઊર્મિલાનું હેયું આવી પ્રવૃત્તિથી ખુશ થતું જેથી સતીશની મરજીના ના હોવા છતાં તે ત્રીજા વર્ગના ડેક ઉપર આવી પહોંચી. તેનું સૌંદર્ય જોતા બધા વિસામાણમાં પડી ગયા.

‘ઊર્જિતાનું કાલે જરૂર આવજો’

‘આ અમારા દિનેશભાઈ એટલું સરસ ગાય છે કે તમે છક્ક થઈ જશો’ ચંપાએ કહ્યું.

ત્રીજે દિવસે સાંજે ગીતોની મહેફિલ જામી હતી. ઊર્જિતા નીચે ગાવા માટે આવી. જ્યોતિન્દ્રને ન જોતા ઉત્સાહ ઓસરી ગયો. તેજ ક્ષણે જ્યોતિન્દ્ર હસતો-હસતો દેખાયો.

આમ અહીં ઊર્જિતા અને જ્યોતિન્દ્ર બન્ને એકબીજાથી આકર્ષિત હતા. તે બન્નેનાં આંતરમન મનઃસ્થિતિના દર્શન લેખક કરાવે છે. ગરબા, રાસ ગીત વગેરે રજૂ કરી બધા આનંદ કરે છે.

અહીં દિનેશ હાફીઝની શાયરી વિશે ઉલ્લેખ કરે છે. ઈરાનનાં બાદશાહનાં દરબારમાં

શેઠનાં કહેવા પ્રમાણે મહેફિલ ગોઠવવી અને તહેરાન શહેરમાં દેશભરનાં સુમનો, સુંદરીઓ અને સાંમતોનો સુમેળ સધાયો હતો. હાફીઝની ગઝલો અને કવિતાઓ, તહેરાન શહેરનાં યુવાનોઆપણા કલાર્થી અને મસ્તી કવિ લાલશંકરની કવિતાની માફક કંઠસ્થ કરી ઘેર ઘેર ગાતા. મહેફિલનાં ખર્ચાનો હિસાબ રાખવામાં આવ્યો નથી.

તહેરાન શહેરનાં દરવાજા ઉપર શાયર હાફીઝને આવકારવા ખુદ બાદશાહ પોતે ગર્વથી ફુલાતો ઊભો રહેતો અને જે ભવ્ય મહેફિલ યોજાતી તેના વિશે તેમજ હાફીઝની ગઝલ “એનો આ દેશ નથી”. તે વિશે વાત કરે છે.

તો સાથે-સાથે મીરાનું ભજન. “મેં તો પ્રેમ દિવાની, મેરા દરદન જાને કોઈ” અને એ સાથે કવિ ન્હાનાલાલનો ‘ગોરસ લઈ લેઈ પીજે, હો ગોપિકાની ગોરસી ભરેલી’ એ રાસ ગાયો ઊર્જિતાએ કવિવર ટાગોરનું.

“એકલો જાને, એકલો, જાને એકલો જાને રે ,

તારી જે હાંક સૂણી કોઈ ના આવે તો એકલો જાને રે.’

ગીત ગાયું બધાં ખુશ થઈ ગયા. વગેરે વીગતો આપે છે.

તો ચંપાનું યૌવન, એની બોલકાણી ટેવ, એનો પ્રેમલ સ્વભાવ આ સર્વ છોટાભાઈને સતાવવું. છોટાભાઈના મનમાં યૌવનની માદકતા સહન ન થતાં ચંપા સાથે કામાતુર થઈ લજ્જા શરમ વગરનું કાર્ય કરવું. ચંપા એક ચારિત્ર્યશીલ, પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી જેથી જે બાબત સહન ન થતાં છોટાભાઈને ધોલ મારી ફજેતી કરવી વગેરે વીગતો આપે છે.

આમ અહીં લેખક શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ હાફીઝ, ઈરાનનો અમરકવિ ઉમરખયામ, શેખ સાદી, ફિરદૌસી, જલ્લાલુદ્દિન સમી વગેરેને યાદ કરી તેમણે કરેલા ગઝલ અને શાયરીનું સર્જન પ્રત્યે અંગુલી નિર્દેશ કરે છે. સાથે-સાથે પૂર્વ આફ્રિકાનાં લોકોનું સાહિત્ય-કલા વગેરે પ્રત્યેની રસહીન વૃત્તિ પ્રત્યે પણ આછેરો નિર્દેશ મળે છે. સ્ટીમરમાંના બધાજ માણસો ઊંઘી ગયા હતા. માત્ર સ્ટીમર ચલાવનાર ઈજનરો, ઉપ-કમાન અને થોડા ખલાસીઓ જાગતા હતા.

જ્યોતિન્દ્ર તેની કેબીનમાં સૂવા ઊઠ્યો. બાજુની કેબીનમાં સતીશ અને ઊર્જિતા સૂતા

હતા. ઊર્જિતાનું વર્તન જોઈ સતીશ તેની ઉપર ક્રોધે ભરાય ઝઘડો કરતો હતો. એ જ સમયે સ્ટીમરમાં કોલાહલ સાંભળી સતીશ કમાનની કેબીન નજીક ગયો. તેના કાને શબ્દો પડ્યા તે સાંભળી એ થીજી જ ગયો-ભયથી ધ્રુજી ઊઠ્યો.

“જાપાનની મનવાર છે. બે કલાકમાં સ્ટીમર ખાલી કરો. બે કલાક પછી એ ડુબાડી દેશે”

કેપ્ટનને શું કરવું એ પ્રથમ સમજાયું નહીં બે કલાકમાં દસ હોડીઓમાં સ્ટીમરમાં ભરેલા ગીયોગીય માણસોને શી રીતે ઊતારવા ?

વિચાર કરવાનો સમય નહોતો “ સર્વનાશે સમુત્પન્ને અર્ધ ત્યજતિ પંડિતા:” સૂત્ર અનુસાર કેપ્ટને એકા-એક હોડીઓ ઊતારવાની આજ્ઞા કરી. એટલામાં જાપાનીસ મનવારવાળાએ વિના સંકોચે મનવારમાંથી તોપનો ગોળો ફેંક્યો. તોપનોગોળો સીધો સ્ટીમરની વચમાં આવી ગયો. સ્ટીમરના ઓજિનને તોડતો ગયો. સ્ટીમરમાં મોટું કાણું પડી ગયું પાણી પપાણ ધીરે-ધીરે ભરાવા લાગ્યું.

સ્ટીમરમાં ઊઘતાં - સ્ત્રી પુરૂષો-બાળકો સફાળાં જાગી ઊઠ્યાં એમનાં હૈયામાં કોઈ દિવસ નહિ અનુભવેલા ભયથી ધ્રુજી ઊઠ્યા. આજ્ઞાત યમરાજ એમનું ભક્ષણ કરવા આવ્યા છે એવી ભીતિ એમને ઉત્પન્ન થઈ.

કેપ્ટને તુરંત જ જાપાનીસ મનવારને જાણાવ્યું કે ‘અમને બે કલાક આપો’

સામેથી જવરાબ મળ્યો : “જલ્દી કરો, નહિતર તમારી સ્ટીમર ડૂબાડી દઈશું.”

સ્ટીમરમાં ધમાલ જઈ પડી. લોકો ઘવાયેલા પશુઓની માફક આમથી તેમ દોડવા લાગ્યા. ! સ્ટીમર ડૂબ છે, સ્ટીમર ડૂબે છે....’ એમ બધાં બૂમો પાડવા લાગ્યાં. બાળકો ગભરાઈને ચીસો પાડવા લાગ્યા. પુરૂષો જીવ બચાવવા સ્નેહીજનોને આગળ જ્યાં હોડીઓ ઊતારી હતી ત્યાં જવાં લાગ્યાં.

દિનેશ, ચંપા, અંબુ કેટલીક સ્ત્રીઓ ચીસ પાડી સવિતા સીડીના છેલ્લા પગથિયા ઉતરતા દરિયામાં ગબડી પડી હતી. ‘સવિતા’ એમ કહેતા દિનેશનું દરિયામાં ફૂટી પડવું અને સવિતાનું જનના જોખમે બચાવવું.

આ સમય દરમિયાન સ્ટીમરમાં સેંકડો માણસો પાણીમાં પડ્યા હતાં. સ્ટીમરમાં પાણી ભરાવા લાગ્યું હતું.

સ્ત્રીઓ, પુરૂષો અને બાળકોની જીવલેણી ચીસો દિલને ચીરી નાખતી. કેટલાંક માણસો ડુબી જતાં પહેલા કરપીણ ચિન્કાર કરતાં માખીની માફક મરતાં મનુષ્યો. એમના ખપ્પરમાં ભરખી જતાં કાળા ભમ્મર રાક્ષસી મોજાં, ડામડોળ થતી સ્ટીમર અને અમિત સાગરનો પટ આ દૃશ્ય કમકમા ઉપજાવે તેવું હતું.

જ્યોતિન્દ્ર જ્યારે સ્ટીમર ઉપર તોપનો ગોળો વાગ્યો ત્યારે ઘસઘસાટ ઊંઘતો હતો. એ સફાળો જાગ્યો અને બારાણું ખોલ્યું જ્યોતિન્દ્ર સમયી ગયો જરૂર કાંઈક ભીતિ છે. કોઈપણ વિચાર કર્યા સિવાય જ્યાં હોડીઓ હતી તે તરફ દોડ્યો. કેટલાંક સ્ત્રીઓ અને બાળકો બિચારાં દરિયામાં ગબડી મૃત્યું પામ્યા. કેટલાંક ધક્કાધક્કીમાં કચડાઈ ગયા.

તે જ સમયે જ્યોતિન્દ્રની નજર સીડી ઉતરતાં પુરૂષો ઉપર પડી.

“અરે પેલો સતીશ પાણ લોકોના ટોળામાં છે ને ! તો એની પેલી સૌન્દર્યવંતી પત્નીનું શું થયું ? ” જ્યોતિન્દ્ર વિચારી રહ્યો. તે તરત જ દોડતો સતીશની કેબીનમાંથી બારાણું ખોલી બહાર ખેંચી.

“ઊર્જિતા ! જલ્દી ચાલ, સ્ટીમર ડુબવા લાગી છે. જાપાનીસ મનવારે તોપગોળાથી સ્ટીમરમાં ગાબડું પાડ્યું છે.”

ઊર્જિતાના અંતરમાં રોષ-ઉત્પન્ન થયો. એનો પોતાનો ધાણી જીવ બચાવવા એને છોડી ચાલ્યો ગયો ! એ શાનો ધાણી ? એવા પુરૂષને પતિ કહેવો એ પાપ છે.

જ્યોતિન્દ્ર ઊર્જિતાને દોરતો જે તરફ હોડીઓ ઊભી હતી તે તરફ ઊર્જિતાને લઈ આવ્યો.

“જ્યોતિન્દ્ર ખરેખર આપણે હવે નહિ બની શકીએ ?”

ઊર્જિતાએ જ્યોતિન્દ્રનો હાથ પકડી લેતાં કહ્યું.

“ઊર્જિતા ! શ્રદ્ધા રાખ એની કૃપા હશે અને આપણે પ્રયત્ન કરીશુંતો જરૂરી બચી જઈશું”

અહીં ડાહ્યાભાઈ પટેલ ગુજરાતનાં લોકોની ખુમારી, ભયંકર અને વિકર પરિસ્થિતિમાં હસતાં રહેવાની જ્યોતિન્દ્રનાં પાત્ર દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ભૂમિમાં નસિંહ, દયારામ, નર્મદ, મેઘાણી, પ્રેમાનંદ, ન્હાનાલાલ અને લાલાશંકર, સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર જેવા ભૂટ્ટા પેટે પાણ સરસ્વતીની પૂજા કરતાં જીવન સંગ્રામ ખેલી આગીશુદ્ધ વિજેતા બની જીવન જીવેલા કવિઓ પાક્યા, જ્યાં ગોવર્ધનરામ, મુનશી, ધુમકેતું, રમાણલાલ, ગુણવંત રાય, પન્નાલાલ, યુનીલાલ વ શાહ જેવા સમર્થ નવકથાકારો થયા, જ્યાં દયાંદ સરસ્વતી, જગતવંદ્ય પૂજ્ય બાપુજી, વીરનરો વલ્લભભાઈ તથા વિઠ્ઠલભાઈ, સેવાભાવી અખંડાનંદ, મોહનલાલ, રવિશંકર જેવા સંતો પાક્યા, જ્યાં ત્રિકાળજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, તત્ત્વવેત્તા અખો, ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ, કાલેલકર, મશરૂવાલા જન્મ્યા એ અને એવા અનેક મહાન પુરૂષોની જન્મદાત્રી જ્યાં જ્યોતિન્દ્ર જેવા યુવાનો પ્રવર્તે છે. એ ગુજરાત કોણ કરશે અજોડ અને અદ્વિતીય નથી.

ઊર્જિતા અને જ્યોતિન્દ્ર તે જ સમયે કેપ્ટન, વાઈસ કેપ્ટન, ઍજિનિયર પાસે આવી પહોંચ્યા.

ડૂબતી સ્ટીમર હવેએકબાજુ વળી ગઈ હતી તરતજ જ્યોતિન્દ્ર અને ઊર્જિતા બન્ને દરિયામાં કૂદી પડ્યા.

સાગરના મોજની લીધે ઊર્જિતા જ્યોતિન્દ્રથી વિખૂટી પડી ગઈ પરંતુ હિંમતત અને મહાપ્રયત્ને જ્યોતિન્દ્ર તેને જ્યાં વોટસન અને મીડલટ જતાં હતાં તે હોડીમાં બેઠા.

સ્ટીમર ડૂબી જ્યાં ચારેય બાજુ શાંતિ વ્યાપી ગઈ. હોડી આમતેમ ભમતી હતી. ઉપર આભ અને નીચે પાણી.

“જો આપણે પશ્ચિમ દિશા તરફ હોડીને લઈશું તો જરૂર કિનારે પહોંચીશું.” કેપ્ટન એમની અનુભવી દષ્ટિથી કહ્યું. કેપ્ટનની સૂચના મુજબ હોડીને હંકાર તેઓ દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા. જોકે અથાગ મહેનત કરી જ્યોતિન્દ્ર, ઊર્જિતા કેપ્ટન, વોટસન, મીડલટન, સોઝા વગેરે એક ટાપુ ઉપર ઉતર્યા.

અનેઅહીં કથાપ્રવાહમાં એ સાથે આરંભાય છે કથાનું અંતિમ પ્રકરણ- “ટાપુ પર”.

ફ્રેન્ચ લોકોએ બસો વર્ષ પહેલાં આ ટાપુને કબજે કરેલ તે સમયે એનું નામ ફ્રાન્સ દેશની અમર દેશભક્ત છોકરી “જેન ઓફ આર્ક” ના નામ ઉપરથી તેનું નામ ‘જેને ઓફ આર્ક ટાપુ પાડ્યું હતું. આજે એ ટાપુ ઉપર ખરી હકૂમત બે સરદારો -જેમનું નામ જેમ્બીસ અને પીટર જોક્સન હતું તેમની હતી. ટાપુની વચમાં ચારહજાર ફુટ ઊંચો પહાડ હતો એ પહાડથી ટાપુના બે ભાગ પડી ગયા હતા. એક બાજુ જેમ્બીસની હકૂમત ચાલતી. બીજી બાજુ પીટરની હકૂમત ચાલતી.

ટાપુમાં પીટરનો ભાગ વધારે ફળદ્રુપ હતો, જ્યારે જેમ્બીસનો ભાગ વધારે ખડકોવાળો. જેમ્બીસનો પિતા વોલન્ટી જ્યારેજીવતો ત્યારે એ પીટર ઉપર ઘણો દ્વેષ રાખતો. પરિણામે બંને પક્ષ વચ્ચે વેરઝેર ચાલતું.

પીટર પોતે “સાધુનામ્ દુર્જનાત્ ભયમ્ !” સૂત્ર અનુસાર વોલન્ટીનોથી ડરતો. વળી તેનો પુત્ર માયકલ હજુ ઘણો નાનો હતો.

જેમ્બીસે પીટરની દિકરી ફ્લોરીનનાં સૌંદર્ય વિશે ઘણીવાર સાંભળ્યું હતું તેની ઈચ્છા તેની સાથે લગ્ન કરવાની હતી. જેમ્બીસ એના મિત્રો સાથે સાગરમાં સહેલગાહ કરતો હતો એની હોડી કિનારા નજીક આવતા એનો એક મિત્ર મુસેટ બોલ્યો.

‘જેમ્બીસ જે ત્યાં પેલા બગીચામાં એની સખીઓ સાથે ફ્લોરીન ફૂલ વીણે.’”

જેમ્બીસનું ફ્લોરીને મળવા બગીચામાં આવવું ફ્લોરીન પાસે પ્રેયનો અને પરણવાનો એકરાર કરવો. ફ્લોરીનની તોણે પડાવી લીધેલ “કદળી ઉધાન’ પાછો આપવાની શરત.

‘ફ્લોરીન, આવતી કાલે હું વિચાર કરી આવીશ.’

“જે પ્રેમમાંવિચાર કરે છે તે પ્રેમીઓ નથી. શુરવીરો, પ્રેમીઓ, દાનેશ્વરીઓ તો વિચાર કર્યા સિવાય યા હોમ કરીને ઝંપલાવે છે. વિચાર કરવા જતાં એ સ્વાર્પણની બલિદાનની પળ ચાલી જાય છે. માટે આજે જ એ તક છે. અરે, અત્યારે જ એ તક છે.”

ફ્લોરીનનું આવેશમાં આવી બોલી જવું.

જેમ્બીસના પિતાને આપેલું ‘કદળી વન’ જીતવાનું વચન યાદ આવવું. વગેરે વિગતોનો નિર્દેશ કરે છે.

આ બાજુ ઊર્જિતા, જ્યોતિન્દ્ર, કેપ્ટન, વોટસન, મીડલટન અને સોઝા છએ જાગને ફાધર ફાન્કે દેવળની બાજુમાં આવેલા મહેમાનગૃહમાં ઉતારો આપ્યો. તેની બાજુમાં જ ભગવાન કાર્થસ્ટનું દેવળ હતું. જે દેવળ ટ્રાયમ્ફ શહેરની શોભા હતું.

બીજા દિવસની સુંદર પ્રભાતે એ ‘સેન્ટ જોન’ ટાપુ ઉપર ઊર્જિતા જ્યોતિન્દ્ર સાથે ફરતી હતી. એના અંતરમાં પ્રેમનો, સ્નેહનો સ્ત્રોત ઉદ્ભવ્યો હતો. ઊર્જિતાએ ઊર્મિલ થઈ જ્યોતિન્દ્રનો હાથ પકડી લીધો.

જ્યોતિન્દ્રે ઊર્જિતાના નેત્રમાં નેત્ર પરોવી ફક્ત “ઊર્જિતા” એટલું જ કહ્યું. એ બન્નેની નજરમાં જનમોજનમની પ્રીતિ હતી. બે આત્માઓનું એક્ય હતું. પતિપત્નીના એકબીજાને સુખદુઃખમાં વફાદાર રહી જીવવાનો કોલ હતો.

જ્યોતિન્દ્ર ! મારા દેવ, મારા પ્રિયતમ, મારા જનમોજનમનાં કૃષ્ણ કનૈયા એમ કહેતા ઊર્જિતા જ્યોતિન્દ્રના વક્ષઃસ્થળે માથું ઢાળી. એના ગાલ ઉપર નવોઢા સમી શરમની સુરખી દીપી ઊઠી. આમ એકબીજાને આલિંગતા પ્રાણનો પ્રવાહ વહાવી રહ્યા.

આમ અહીં જ્યોતિન્દ્ર અને ઊર્જિતાના પ્રાણ સાથે ફેન્ય લોકો ભારતમાંથી જે ખજનો લૂંટે ગયા તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તો સાથે-સાથે ભારતીય ધાર્મિક માન્યતા મુજબ નાગને દેવતા ગણી નાગપાંચમને દિવસે તેનું પૂજન કરવાની પરંપરા અને પ્રણાલીનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ઝેરી નાગના સંક્રમમાંથી પીટરને બચાવવું તેની હિંમત અને પરોપકારવૃત્તિ જોઈ ફ્લોરીનને તેના પ્રત્યે ગૌરવ ઉદ્ભવવું પીટરનું જ્યોતિન્દ્રને જમવા માટે આમંત્રણ, છએ જાણવું પીટરને ત્યાં જમવા જવું આથી ઊર્જિતા અને જ્યોતિન્દ્રનું પીટરનાં ઘર આવવું જે ઊંચી ટેકરી પર હોય, ત્યાંથી આજુબાજુનું દૃશ્ય અત્યંત રમાણીય પ્રવૃત્તિની વીગત જ્યોતિન્દ્રને કહેવી અને કદવી વનનાં કબજા અંગે ચાલતા વિવાદની વાત કરવી.

સાંજે જમાણ સમયે ફ્લોરીન અને તેની સાહેલીઓનું નૃત્ય કરવું. જેમા ક્લોરીન દ્વારા ગીત રૂ કરવું. જે ગીતમાં આડકતરી રીતે જ્યોતિન્દ્ર પ્રત્યેનો સ્નેહભાવ વ્યક્ત થયો. જે જ્યોતિન્દ્ર ભાષા ન જાણતા હોવા છતાં સમજી શક્યો. ઊર્જિતાને ફ્લોરીનનું વર્તન જોઈ શું

આ ફ્લોરીન જ્યોતિન્દ્રના પ્રેમમાં તો નહિ પડી ગઈ હોય ! ના રે એમ તે બને ?”

જ્યોતિન્દ્ર અને ઊર્જિતાનું ટ્રાયમ્ફ શહેરમાં રોકાવું-કેપ્ટન, મીડલટન, વોટસન, સોઝા વગેરેનું ભારત જવું.

સ્ટીમર જ્યાં સુધી દેખાઈ ત્યાં સુધી જ્યોતિન્દ્ર, ઊર્જિતા, પીટર, ફ્લોરીન અને માયકલ કિનારા ઉપર ઊભા રહ્યા.

જ્યોતિન્દ્ર ફ્લોરીન અને ઊર્જિતાનું પહાડ પર ફરવા જવું

‘ફ્લોરીન, આ એમ્બીસ કોણ છે ? ’

‘અમારે અને તેને આગબનાવ છે. તેણે પેલો દૂર પહાડ દેખાય છે તેની પાછળની ખીણ, જે અત્યંત ફળદ્રુપ છે અને જેનું નામ ‘કદવીવન’ છે તે અમારી પાસેથી લઈ લીધી. મારા પિતા શાન્ત છે. આથી તેનીસાથે ઝઘડો કરતા નથી.’”

એમ કહી એમ્બીસની દુખતાનો ખ્યાલ આપ્યો.

ફ્લોરીન વાત સાંભળી જ્યોતિન્દ્રનાં કોમળ અંતરમાં રંજ થયો અને પેલી ‘ફૂંકાડાવાળી’ વાર્તા કહી. જે વિષયવસ્તુની પૂર્તિરૂપે આલેખાયેલી છે.

આમ જ્યોતિન્દ્ર ફ્લોરીનને એમ્બીસને ડરાવવાનું સૂચન છે.

“જ્યોતિન્દ્ર, તારી વાત સાચી છે. પરંતુ અમારા બધા જુવાનો મોજમજમાં પડી ગયા છે. આવતા ભયને એ સમજી શકતા નથી. જ્યારે એમ્બીસ એના કેળવાયેલા યુવાનોનું લશ્કર લઈ અમારીઉપર હુમલો કરશે ત્યારે બધાને ખબર પડશે આપણી સુષુપ્તિનું પરિણામ કેવું મીઠું હોય છે” ફ્લોરીન નિસાસો નાખતા બોલી.

“ફ્લોરીન, જીવન પંથ એવો છે કે એમાં લડવું પડે છે, ઝઝૂમવુંપડે છે. જેઓ લડવાથી ડરે છે, જેઓ કાયર બની જાય છે, તેઓ જીવનની બાજી હારી જાય છે.”

આમ ફ્લોરીનનું એમ્બીસ સાથે બદલો લેવાનો પ્રકાશ સળગી ઊઠ્યો, તે બોલી ઊઠી.

એમ્બીસ અમારો નાશ કરવા માંગે છે, પરંતુ હું બતાવી આપીશ કે એક અબળા જ્યારે ચંડી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે એનામાં કેવી મહાન શક્તિનો સંચાર થાય છે.”

જ્યોતિન્દ્રની બહાદુરી, હિંમત, નીડરતા, તેમજ કુનેહબાજ બુદ્ધિથી ફ્લોરીને એક

સ્વજન તરીકે મદદ કરવી, એમ્બીસ સાથે પૂરી તાકાત અને બળથી લડવાની તૈયારીઓ કરવી- એમ્બીસને તેની જાણ થવી.

ફ્લોરીને ઉપાડી જવાની યુક્તિ. ફ્લોરીને બદલે ઊર્જિતાને અજાણતા ઉપાડી જવી. તેને એક અંધારી કોટડીમાં રાખવી. આ બાજુ જ્યોતિન્દ્રને ઊર્જિતાની અવદશા જોઈ નિરાશા અને દુઃખદ પરિસ્થિતિ અનુભવવી. જ્યોતિન્દ્રની આવડત, કુનેલ અને લોક માનસને પડકારવાની રીતથી એમ્બીસ ઉપર હુમલા કરવા. ઊર્જિતાની દેખભાળ રાખવા રાખેલી મરિયા અને તેના પુત્ર એપોલાની મદદદથી યુદ્ધમાં જીત પ્રાપ્ત કરવી. એપોલાનું વફદારી અને સ્વાર્પણ, એમ્બીસનો પીટરનું ગામ સળગાવવાનું કૃત્ય, જ્યોતિન્દ્ર દ્વારા તેનો કિલ્લો તોડવો. એમ્બસનું જ્યોતિન્દ્ર સાથે મહાભયાનક યુદ્ધ. જ્યોતિન્દ્રની કુનેલ, સાવચેતી અને યુક્તિઓ સામે - એમ્બીસનું ઝઝમવું દુષ્કર. પીટરની હત્યા કરવી. એમ્બીસનું ડરપોક થઈ ભાગી જવું, નદીમાં પાણીમાં પડી જવું અને એક ગુફામાં સંતાય જવું - એમ્બીસ મર્યો નથી તેને મહાત કરવો જોઈએવી એવી જ્યોતિન્દ્રની ઈચ્છા.

પીટરની કબર ઉપર બધાનું ફૂલ ચડાવવા જવું. ગુફામાં જે ચાંચિયા એ ભારતવર્ષનો ખજાનો સંતાડ્યો હતો ત્યાં એમ્બીસ સંતાયો હતો. ઊર્જિતાની પિસ્તોલમાંથી નીકળેલી ગોળી એમ્બીસને પીઠમાં ઘૂસી ગઈ. ત્યાં ગુફામાં જ તેને દફનાવી, ઝવેરાત અને સોના મહોર લઈ ઊર્જિતા, માયકલ, ફ્લોરીન એપોલોનું ટ્રાયમ્ફ આવી પહોંચવું.

એમ્બીસનો તોપના ગોળો જ્યોતિન્દ્રનાંપગ ઉપર પડ્યો. તે સાથે જ જ્યોતિન્દ્રના બન્ને પગ ભાંગીને ભૂકા થઈ ગયા હતા. જેથી ઊર્જિતા ખૂબ જ દુઃખી થતી.

“ઊર્જિતા વિજ્યની પ્રાપ્તિ માટે ભોગ તો દેવો જ પડે”

ઉપરોક્ત વિગતો સાથે પોતાના અનુભવ અને જ્ઞાનનો નિયોડ પાણ પ્રસંગોપાત કથાનકમાં પૂર્તિ રૂપે શ્રી ડાહ્યાભાઈએ આલેખ્યો છે તે અવલોકીએ.

- મહાન જર્મન કવિ થીલરના કાવ્યની નાયિકાનાનો ઉલ્લેખ
- ચાંચિયાઓએ ભારત વર્ષની ફ્રાન્સ લઈ જતાં વહાણને લૂંટી જે ખજાનો ત્યાંના ટાપુ પર સંતાડ્યો હતો જે સિલકટ ઉપર મોગલ સામ્રાજ્યનો શહેનશાહની વેશભૂષાવાળો આકાર.

૨૫૫

- જર્મનકવિ શીલરની કાવ્ય વિશે નિર્દેશ અને તેમણે કરેલ મધ્યકાલિન યુગના એક મહાન રોમનું શહેનશાહ ઓગસ્ટોન ઝેરીલા લોકો વચ્ચેની લડાઈનો ઉલ્લેખ.
- અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોના યુરોપમાં જે યુદ્ધો થયાં અને હાલાકી સર્જાય તેવું વાર્ણન
- પુરાણા કાળમાં ફ્રાન્સમાં રાજદ્રોહી કે દેશદ્રોહી ને ભરબજારમાં શિરચ્છેદની સજા થતી તેનો ઉલ્લેખ.
- રામાયણનો ઉલ્લેખ કરી સીતાને છોડાવવા જે રામે લંકાનું દહન કરી રાવાણનો નાશ કર્યો અને વિભીષણને રાજ્ય સોંપ્યું તે અંગે નિર્દેશ જોવા મળે છે.
- શિવાજી મહારાજનો ઉલ્લેખ કરી તેમની માતા જીજ્ઞાબાઈનાં વિચન પ્રમાણે શિવાજી મહારાજ જનનવા જોખમે બહાદૂરીથી લડી જુલમગાર સામે પ્રજાને જાગૃત કરી ‘અજીતગઢ’ જીત્યું તે બાબતનું વાર્ણન કર્યું છે. જેમાં તાનાજી મૃત્યુ પામ્યો.
- ભારતનાં રાજપૂતો લડવા જતાં ત્યારે રજપૂતાણીઓ હસતાં-હસતાં વિદાય કરતી.
- ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણએ અર્જુનને કર્તવ્ય માટે સંહાર કરવો “સર્વભૂતે હિતે રતાઃ” એ મંત્રનો તેમજ “વ્રજદપિ કઠોરાણિ મૃદુનિ કુસુમાદપિ” નો વિનિયોગ.

આમ તેનું કથાને કલાત્મક બનાવવા આલેખાયેલું ઉપરોક્ત વિધાનોનું સંકલન, સુવિચારો, પ્રસંગવાર્ણન કરવાની અદ્ભુત શૈલી જે તેમને એક સમર્થ લેખક સાબિત કરે છે.

આ બાજુ માયકલ ને આખા ટાપુના સરદાર તરીકે જાહેર કરે છે. ધનની ન્યૂનતા નહોતી. ફ્લોરીન અને ઊર્જિતાની ચેતના, જ્યોતિન્દ્રનું દૂરંદેશીપણું અને એપોલો તથા માયકલની શક્તિ આ બધાના સુમેળને કારણે આખા ટાપુ ઉપરનું તંત્ર બહુજ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલવા લાગ્યું.

આમ એ ટાપુ ફરીથી આનંદ અને મસ્તીથી, ગીતો અને સૂરોથી, નંદનવન સમો બની ગયાં. કુદરતનો કાનૂન છે જખમોને રૂઝાવી આશાના, ઉમ્મીદોના, નવા અંકુર ફૂટાવવા, જાગે એ ટાપુ ઉપરનાં જખમો રૂઝાય ગયા. સિવાય કે કોઈના માતા-પિતા તેમના જુવાનજેઘ પુત્રના અકાળ મૃત્યુથી મૂંગા-મૂંગા રુદન કરી લેતા. કોઈ પ્રેયસી મૃત્યું પામેલા પ્રેમીની યાદમાં આંસુ સારી લેતી. ઊર્જિતા અપંગ અને નિઃસહાય બની ગયેલા જુવાનજેઘ જેવા જ્યોતિન્દ્ર સમા સ્વામીનું દુઃખ જોઈ દુઃખી થતી.

જ્યોતિન્દ્રના પગે ત્રણેક માસ પછી રૂઝ આવવા લાગી. બન્ને પગ લંગડા જ્યોતિન્દ્રને જોઈ ઊર્જિતાની આંખ ભીની થઈ જતી. ફલોરીનનાં અંતરમાંથી નિસાસો નીકળી પડતાં.

બીજી બાજુ ફલોરીન જ્યોતિન્દ્ર એકલો હોય ત્યારે તેને પાગલ નેત્રે જોઈ રહેતી. એ નજરમાં પ્રીત હતી, હમદર્દી હતી, યૌવનનો ઉન્માદ હતો. એના કંઠમાંથી ગીત સરી પડતુ,

“હું દુઃખીયારી જનમ જનમની
પ્રિત વિના મુજ જીવન અસાર.
નિર નિત મારે અગનમાં ઝરવું
હૃદય ઉદ્યાને વરસે ન ખ્યાર.”

‘જ્યોતિન્દ્ર’. ફલોરીને જ્યોતિન્દ્રનો હાથ એના હાથમાં લઈ જે આર્જવ સૂરે રાધાએ કૃષ્ણને કહ્યું હતું તેમ કહ્યું.

“કુસુમોની પાંદડીઓએ ધરતીના ઉરને શાગુર્ચુ છે. મારા ઉરને યૌવને શુંગારિત બનાવ્યું છે. પાંદડીઓ કરમાતાં એ સૌંદર્ય નષ્ટ થશે. મારા યૌવનને ઉંબરે ઊભેલા પીયુ ? પીલે આ પ્રાણસુધા”

એમ લપતા જ્યોતિન્દ્રને ગળે વળગી પડી.

તે જ સમયે ઊર્જિતાએ એ બન્નેને પ્રેમસમાધિમાં મગ્ન જોવા એનું અંતર ઈર્ષાથી સળગી ઊઠ્યું. પરંતુ જ્યોતિન્દ્ર ઉપર ના ભરોસાને લીધે બીજી ક્ષણે ઈર્ષા ચાલી ગઈ.

થોડા દિવસો વીતી ગયા. પૂર્વ આફ્રિકા જતી સ્ટીમર આવવાની હતી. જ્યોતિન્દ્ર બોલ્યો :

“ઊર્જિતા, હવે આપણે પૂર્વ આફ્રિકા ચાલ્યાં જઈએ.” ‘હા, મારી ઈચ્છા પણ હવે અહીંથી જવાની છે. મારા બાપુજીને ખબર પણ આપવી છે કે હું સહીસલામત છું એ બધાંને તો એમ જ ખબર કે આપણે સ્ટીમર ‘તિલાવા’ સાથે ડૂબી મર્યા છીએ.”

“જ્યોતિન્દ્ર, આપણે નાઈરાબી કે કમ્પાલા જેવા શહેરમાં સાથે રહીશું કેવી મઝા આવશે?”

“અરોનું તે કેવી વિચિત્ર વાત કરે છે. સતીશ તારી રાહ જોતો હશે.”

“સતીશ, કોણ સતીશ ?” ઊર્જિતા ફૂર સ્વરે બોલી.

ઊર્જિતા ગુસ્સે થઈ જાય છે અને કહે છે.

“ના, ગમે તેને પતિ માની લે તે ઊર્જિતા હવે રહી નથી. તું જ મારો સ્વામી છે અને તું જ મારો પતિ !”

જ્યોતિન્દ્ર ઊર્જિતાને પોતાની અપાહિત પરિસ્થિતિ વિશે સમજાવે છે અને ઊર્જિતાને બોજાડપ બિંદગીથી વાકેફ કરે છે.

“જ્યોતિન્દ્ર મારે મન એ બોજો જ જીવન છે. જે યુવાન ઊંઘતી પત્નીને છોડી ચાલ્યો ગયો તે મારો પતિ થવા લાયક નથી. એને હું મારો પતિ માનતી જ નથી.”

જ્યોતિન્દ્ર તેને સમાજની ટીકા પ્રત્યે નિર્દેશ કરે છે. ઊર્જિતા એવા સમાજની પરવા સામે નહીં ડગવાની સાથે સૌરાષ્ટ્રનો લોક સાહિત્યનો એક દૂહો કહે છે.

“ચીલે ચીલે ગાડી ચલે, ચીલે ચલે કપૂત

એ ચીલે તો ના ચલે, શુરા,સિંહ સપૂત.”

એ સાથે અહીં તેના પિતાએ કહેલી ઈતિહાસની વાર્તા કહે છે. ફ્લોરીન વાર્તા સાંભળી ખુશ થાય છે.

ફ્લોરીન જ્યોતિન્દ્ર જતાં ખૂબ જ શોક અનુભવે છે. જ્યોતિન્દ્ર કહે છે

“ફ્લોરીન મારી એક ઈચ્છા પૂરી કરીશ”

“તમો કેહો તે કરવા હું તૈયાર છું.”

આમ જ્યોતિન્દ્ર અને ઉમદા અને શ્રેષ્ઠ યુવાન એપોલો સાથે લગ્ન કરવા માટે

માંગણી કરે છે. ફ્લોરીન સહમત થાય છે.

વિદ્યાની વેળા આવી ગઈ હતી. આખા ટાપુ પર એક જાતનું શોકનું વાદળ ફરતી વળ્યું હતું. ઊર્જિતાના સ્નેહલ સ્વભાવે બધાંને મન જીતી લીધા હતા. જ્યોતિન્દ્રની નીડરતા, બહાદૂરી અને બુદ્ધિમતા એ બધાંને ચક્રિત કરી દીધો હતો.

માયકલ અને એપોલો બન્ને જ્યોતિન્દ્રને પગે લાગ્યા. જ્યોતિન્દ્રે બંનેને ઊઠાઈ આશિષ આપી,

“માયકલ આ બધા ટાપુવાસીઓનું સુખદુઃખ તારા વર્તન ઉપર આધાર રાખે છે. ફ્લોરીન અને એપોલોની સલાહ મુજબ વર્તીશ તો બધાં સુખી થશે”

“એપોલો ધીરજ રાખજે. ફ્લોરીન તારી જ છે. સદ્ગુણથી સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે કદી ભૂલતો નહિ. માયકલ પ્રત્યેની વફાદારીમાં કદી ચૂકતા આવે તે જીવનભર યાદ રાખજે”

ફ્લોરીન કહે છે હું એક અબળા શું કહું ? પરંતુ જ્યોતિન્દ્રની પરમકૃપાને લીધે એમ્બીસનો નાશ થયો છે. તેમ કહેતા તેને શીખેલી પ્રાર્થનાનો શ્લોક યાદ કરી બોલે છે.

“મૂંકં કરોતિ વાચાલં પંધુ લંઘયતે ગિરિમ્ !

યત્ કૃપા તં હું વન્દે પરમાનંદમ્ માધવમ્ !!”

જ્યોતિન્દ્ર કહે છે વેદોમાં લખ્યું છે કે કર્તાહર્તા ઈશ્વર છે. આપણે તો માત્ર તેના નિમિત્ત છીએ. તેમ હું પણ આ કાર્યમાં નિમિત્તરૂપ છું મારી કોઈ શક્તિ નથી.

આમ હસતાં -હસતા સ્ટીમરની સીડી ચડવા લાગ્યો.

જ્યાં સુધી સ્ટીમર દેખાઈ ત્યાં સુધી ટાપુ પરનાં લોકોએ વસમી વિદાય દેતા અશ્રુ ભીની આંખે જોઈ રહ્યા.

આમ ‘ઉર્જિતા’ એક ઉત્તમ અને અનવદ્ય કથા એ ડાહ્યાભાઈ પટેલની અદ્ભૂત કથા કૌશલ્યનો નમૂનો છે. તેમની વસ્તુ સંકલ્પના, પાત્રોની નિરૂપણરીત, પ્રસંગોનું આબેહૂબ વાર્ણન, વિવિધ સ્થળોનું સૂક્ષ્મ અને સબળ નિરીક્ષણ, તેમજ વિવિધ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ તેમના અદ્ભૂત કલા કૌશલ્યનું સામર્થ્ય સાબિત કરે છે. આમ આ “ઊર્જિતા” ડાહ્યાભાઈ પટેલની એક અનન્ય ‘ડાયસ્પોરા’ કથા તરીકે ઉપસી આવે છે.

૫. ‘તિમિરનું તેજ’ વિશિષ્ટ ડાયસ્પોરા કથાસૃષ્ટિ

ડાહ્યાભાઈ પટેલનું સાહિત્ય વિપુલ છે એટલું જ સત્વશીલ છે, વૈવિધ્યપૂર્ણ પણ છે. તેમની નવલકથાઓની વિષયસામગ્રીમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. એક પ્રાણ્યભાવને પ્રગટાવતી બીજી સમાજ સેવાકીય કે માનવતાવાદી વલણોને પ્રગટાવતી હોય છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત થયેલી ‘તિમિરનું તેજ’ તે એમની પ્રાણ્યકથા છે. પ્રાણ્યભાવનું નિરૂપણ ડાહ્યાભાઈને સવિશેષ ફાવે છે. એમનું ભાવજગત આ ભાવથી સભર છે. અનુભવ જગતમાં પડેલી સામગ્રીને કથાનું રૂપ આપવાની તેમની શૈલી સરળ છતાં આસ્વાદ્ય જણાય છે. વિશ્વના વિવિધ ભૂ-ભાગની સાથે સંકળાયેલી વિષયસામગ્રી ગુજરાતી, ભારતીય કે વિશ્વના કોઈ ભાગના નાગરિકો અને ત્યાંનું સ્થાનિક વર્ણન. વિદેશની પાર્શ્વભૂ તરીકે જ આવતું નથી પણ સાથે-સાથે વિશ્વના વિવિધ ભૂ-ભાગના આલેખનને અનુષંગે પ્રાણ્યભાવના કેવી શાશ્વત-સનાતન છે, તેનો પરિચય ફરાળી આપણને એક નવાજ ભાવ જગતનું દર્શન કરાવે છે.

પ્રાણ્યદેવના એના પ્રીતરસથી કોમળ હૈયાને વીંધી રક્ત નીકળ્યા કરે, છતાં એ જાખમોની સ્વર્ગીય મુદિતા, એ દર્દોની અલૌકિક મધુરીરસગાથા, યુગો-યુગો સુધી માનવીએ તેના કાવ્યો, વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં ઉતારી છે પરંતુ ન તો એ પૂર્ણ બની છે કે પૂર્ણ બનશે. એવો અખૂર રસ છે. આ પ્રાણ્યકથાઓનો.

‘તિમિસ્તુ’ તેજ આવી એક પ્રાણ્યકથા છે. ભારતથી દૂર પૂર્વ આફ્રિકામાં એક ગુજરાતી યુવાન રાણધીર અને એક અપ્સરા સમી પંજાબી યુવતી મોહિનીની. બન્ને સમાજનાં નિયમાનુસાર પરાણેલા છે. બંનેએ તેમના લગ્નજીવનમાં પ્રાણ્યની ઝાંખી પણ કરી છે. પરંતુ પૂર્વનાં ઋણાનું બંધને લીધે બન્ને વચ્ચે પ્રેમાંકુરો ફૂટે છે અને એમાંથી સર્જાય છે. અનન્ય અનોખી એક પ્રેમકથા.

બંને જાણ પરાણીત છે. બંનેને આગવા કુટુંબો છે, સમસ્યાઓ છે, મર્યાદાઓ છે, પરંતુ પ્રેમનું એવું જબરદસ્ત પ્રિયબંધન એમને બાંધી દે છે કે અન્ય સઘળા બંધનોને તેઓ તુચ્છકારે છે. ઉત્કટ, ઉર્જિત, ઉન્નત પ્રાણ્ય બન્નેનાં જીવનને અસહ્ય પોતાના રાખવા યત્ન કરે

છે. પરંતુ એ યાતનાઓમાં રહેલો અદભૂત અકથ્ય આનંદ એ પ્રાણ માટે સર્વસ્વ હોમી દેવાની તમન્ના એ જ પ્રેમનો અનંત વિજ્ય કરાવે છે.

સૂર્ય સમો ઝળહળતો અને ચંદ્ર સમો આનંદકારી પ્રેમ, પ્રેમીઓના જીવનને પોષે છે અને આનંદથી સભર બનાવે છે. પ્રેમથી અદકી કોઈ વસ્તુ માનવજીવને પ્રાપ્ત કરી નથી. આ અકથ્ય, અવાર્ણનીય દેવોનેયે દુર્લભ પ્રેમ સમર્પણ માંગે છે. આ પ્રેમની વેદી પર ચાલવા સર્વસ્વ ત્યાગ કરવા હજારો પ્રેમીઓએ બલિદાન આપ્યા છે. તે વાતને અહીં અદભૂત અને અનેરી રીતે રજૂ કરી છે. સાથે-સાથે કથાને પૂર્તિ આપવા કે પાત્રને બોધ મળે એ રીતે લેખકે અન્ય ત્રણ પૂરકવાર્તાઓનો કલાત્મક સંયોગ સાધ્યો છે.

તો સાથે-સાથે કથાને આગવું રૂપ આપવા પોતાના અનુભવો તેમજ વિશાળ વાંચન અને જ્ઞાનનો સૂચિત્ર સમન્વય સાધી તેની અદભૂત જીવનદ્રષ્ટિ અને મૂલ્યોને ઓપ આપ્યો છે. સાથે-સાથે જાતઅનુભવ, કથન કે બયાન કાં તો લેખકની સહજસ્થિતિ જોવા મળે છે.

આવા પ્રેમનું પરિણામ શું આવે છે? અને એવા પરિણામ વેળાએ સાચા પ્રેમની પરખ ક્યાં થાય ? આ હૃદયંગમ નવલકથા પ્રેમનો એક આગવો જ આયામ આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરે છે.

કથાનો પ્રારંભ થાય છે. નાઈરોબી શહેરનાં સીટીપાર્કનાં અદભૂત પ્રકૃતિ અને પ્રાણ્યની અનેરી સ્નેહભરી સૃષ્ટિથી, ‘ફલેશબેક’ની ટેકનિકથી.

બન્ને એકબીજાને એક ખુશનુમા પ્રભાતની મંદ શીતલ લહરીઓ વચ્ચે નિહાળે છે અને?

ધરતીના અંતરમાં ખળભળતા લાવારસ સમો પ્રેમાગ્નિ ભડ ભડ પ્રજ્વળી ઉઠે છે. બંનેના હૈયા જાગે તૃષિત ધરતી મેઘરાજને ભેરવા અધીરી બની તેના જ્વલિત નયને રાહ જોતી, જાગે મેઘરાજ વિદેશ સિધાવેલા વિરહમાં સળગતા પ્રિયસમો પ્રેમ પીપાસુ ધરતીને આલિંગવા ઉત્સુક બને તમે રાગધીર અને મોહિનીની ગતિ થાય છે.

ધુમ્મસના તામિસ્ત્રભર્યા અંચળા નીચે પોતાની જાતને ખોઈ પ્રેમમાં ઓતપ્રોત થતી રાધા સમી મોહિની અને વૃંદાવનની કુંજોમાં પ્રાણ્ય બંસીના સુરોથી આભાને ડોલાયમાન કરતો

રાગધીર. આજે તો જાગે વસંતની ઉન્મત પળ છે. તેમ બન્ને એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે. કામલેલિની જ્યાફત, દિવાનીની મસ્તીમાં, સમાજનાં બંધન તૂટી ફૂટી ગયા છે. બન્નેની પતિ-પત્ની પ્રત્યેની વફાદારીનો આદર્શ ભાંગી ભુકકો થઈ ગયો. માનસિક સંયમને ત્યાં સ્થાન ન રહ્યું.

પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતર્યું હોય તેમ બંનેએ સ્નેહની પળો માણી રહ્યા. પણ એમની એ એકાંત ગુમ દુનિયાથી ધુમ્મસની પેલી પાર બીજી વિશાળ દુનિયા છે. હજારો વર્ષોનાં મંથન, લાખો તત્વવેતાઓની ફિલસુફી, અસંખ્ય સમાજ સુધારકોની વિવેચન બુદ્ધિમતા અને નીતિ પરાયાણતાના ધર્મમાંથી સર્જેલી એ દુનિયા ! ત્યાં તો લગ્નનાં બંધન હતા. પતિભક્તિનો આદર્શ હતો. પત્ની પ્રત્યેનો સ્નેહધર્મ હતો.

આ સ્થાપિત નિયમોને તોડી પ્રેમ અને સ્નેહની ઢાલ લઈ ઝઝૂમવાની કોની તાકાત હતી!

આમ અહીં લેખક વીરનર એકલવીરની જેમ ઝઝૂમ્યા તેમના નામ યાદી ખાતર મૂકી એ મજનુ અને લયલા, એ શીરીન અને ફરહાદ, એ કલાપી કે મીરાં, એ ચંડીદાસ કે રોમિયો જેવા મહાન વીરો જે પ્રેમ માટે ફના થયા તેને યાદ કરે છે.

પોતે રાગધરના મુખે કથન કરી પોતાની ગઝલ જે પ્રાણભાવને પોષે છે તેની સાથે પોતાની સહોપસ્થિતિ દર્શાવે છે.

વતન મુંબઈથી પૂર્વ આફ્રિકાનાં નાઈરોબી શહેરમાં આવેલા આ ગુજરાતી યુવાન રાગધીરનું વેવિશાળ અઠાર ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે થયું હતું. બાવીસ વરસની ઉંમરે તે એમ.એ.માં પાસ થયો. જેની સાથે લગ્ન થવાના હતા તે વિદ્યા નામની કિશોરીને તેણે દૂરથી એક વખત નાઈરોબીમાં, જ્યારે તે મુંબઈથી પૂર્વ આફ્રિકા આવ્યો ત્યારે જોઈ હતી.

વિદ્યા રૂપાળી નહોતી પણ તે કરૂપ નહોતી. તેના માબાપની લાડકી દીકરી હતી. વળી તેના માતાપિતાનું ઘર જ્ઞાતિમાં મોભાદાર ગણાતું તેથી માતાપિતાની મરજી અનુસાર તેમના લગ્ન થયા.

લગ્ન પહેલા જ પિતા ગુજરી ગયા. વિદ્યા જ્યારે પરાણીને આવી ત્યારે તેની માતા

માણેકબાનો આનંદ સાતો નહોતો. રાણધીરના વિદ્યા સાથેના સહજીવનના પરિણામે નીલુ નામની એક દીકરી હતી જેને રાણધીર ખૂબ જ ચાહતો હતો.

રાણધીરને વીમા કંપનીમાં નોકરી પણ સરસ મળી ગઈ. કંપનીએ મોટર, બંગલો, નોકર, મેનેજરની પોસ્ટ, માનમરતબો આપ્યો હતો. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે આટલી મોટી પદ્વી પ્રાપ્ત થતા રાણધીર ખુશ હતો. તે સુખમાં ઉછર્યો હતો. તેના ભરાઉ ચહેરા ઉપર યૌવનની ચમક ચમકતી હતી. ગૌર અને માસલ શરીર સશક્ત અને નીરોગી હતું. તેના ચહેરા ઉપર નિષિ વાસન્તી કુસમા જેવું સ્મિત વેરાતું.

શરૂ શરૂમાં રાણધીરને તેના સંસારની એકધારી આનંદમાં વહેતી સરિતાનું નીર પીવામાં આનંદ અને તૃપ્તિ મળતા. એ એકધાર્યા પ્રવાહે વહેતી સરિતામાં કોઈ-કોઈ વખત દુઃખના પુર આવવા લાગ્યા. જેણે રાણધીરના જીવનને નવો વાણાંક, નવી દિશા અર્પી.

રાણધીરના માતા માણેકબા પથારીવશ રહેવા લાગ્યા ત્યારે તે બાબતે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા. વિદ્યા મો મરડી વેઠ ઉતારતી હોય તેમ માણેકબાની સેવા કરતી. વિદ્યાની વર્તાણુંક અસહ્ય થવા લાગી. જેણે વિદ્યા અને રાણધીર વચ્ચે કળિયાનું બીજ રોપ્યું.

નાની-નાની બાબતોમાંથી કળિયા કરી વિદ્યા ઝઘડા કરતી રાણધીર તેના આ અસંસ્કારી વર્તનથી ખૂબ જ નારાજ થતો. તેની વર્તાણુંકથી રાણધીરનું હૃદય કકળી ઉઠતું. અને એ ઝઘડાથી સમાજની કુથલીનો ડર તેને સતાવતો.

અહીં ડાહ્યાભાઈ પટેલ સમાજની નંદા કરવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર ટકોર કરી છે. મોટા-મોટા યુદ્ધોમાં ઝઝુમનાર, મોટા વિજયો પ્રાપ્ત કરનાર મહારથીઓ પણ સમાજની ટીકાથી ડરે છે. આ ટીકાના બંધનથી હજારો કૂણાં હૈયા રહેસાઈ જાય છે. લાખો જીવન વાંઝિયા વૃક્ષની જેમ નિષ્ફળ નીવડે છે, મનુષ્યની પ્રભુદત શક્તિ વિકસ્યા વિના ઉગમકાળે જ વિનાશ પામે છે.

આમ રાણધીર ગૃહકલેશ અને સમાજથી ટીકાઓની ચિંતાથી મુંઝવણ અનુભવતો.

તેનું ક્ષુધાતુર યૌવન જાણે અજાણ્યે ઝંખી રહ્યું હતું. પ્યાર, મહોબ્બત, પ્રાણ. તેને જરૂર હતી શાંતિ, પ્રેમલમધુરતા અને વહાલસોથી હુંફની, તેને બદલે કર્કશ કળિયાખોર

પત્નીના વિનાકારણ ઝઘડા અને વ્યર્થ દલીલોથી તેના થાકમાં ઉમેરો થતો. તેનું જીવન કોઈપણ જાતની ભાવના કે સુખદુઃખની લાગણી દર્શાવ્યા વિના કામ કરતા યંત્રવત મશીન જેવું બનવા લાગ્યું.

પરંતુ સર્જનહારે તો સર્જ્યુ છે એક ગહનતાભર્યુ વિશ્વ અકળ અને વિકળ, જેની ખૂબીઓનો પાર કોણ પામી શકે ? સ્ત્રીનું આકર્ષણ, તેના શરીર ઉપર ઉદભવતો મોહ, તેના અંગે અંગની બહાર બળવાન પુરુષને પણ અબળા ગાણાતી સ્ત્રી સમીપ દુર્બલ બનાવે છે તેમ જ્યારે-જ્યારે રાણધીર તેની સોડની ઝંખના કરતો ત્યારે તે પાણીની ઝંખના કરતા. તૃપાર્ત મુસાફર જેવો લાગતો. એ ક્ષણો બંનેના જીવનમાં ઘડીભર એકબીજાને પ્રમોદ અને પ્રલ્હર્ષ અર્પતી. પણ એને ખબર નહોતી કે શારીરિક આકર્ષણ કરતા બે હૈયાનાં બે મનના- બે આત્માના આકર્ષણ સહસ્રગણા વધારે ધનિષ્ઠ હોય છે.

આમ અહીં કથાને જાણે નવો વળાંક નવી દિશા આપતા હોય તેમ આલેખન કરતા લેખક લઈ જાય છે. નીલુની શાળામાં.

રાણધીર તેની વહાલી દીકરી નીલુને શાળાએ મુકવા જાય છે અને વિચારમગ્ન રાણધીરને નીલુનો ખ્યાલ ન રહેતા નીલુ અકસ્માત થતાં બચી જાય છે તેની ચબરાક શિક્ષિકા તેની બેદરકારી પ્રત્યે ધ્યાન દોરતા રાણધીરને ઠપકો આપે છે અને રાણધીર બને છે. મોહિનીમય.

આપણી હિન્દી આર્ય સંસ્કૃતિની અન્ય સ્ત્રી તરફ જોવાની ના કહેવી તેમજ ભગવાન કાઈસ્ટે પણ તેને પાપ ગણ્યું છે. તે બાબતનો લેખક નિર્દેશ કરે છે. તો સાથે મહાન સર્જક ટોલ્સ્ટોય, ટાગોર, શેક્સપિયર, વેદવ્યાસને વાલ્મીકીએ પણ ગાયેલા પ્રેમના મહિમાને રાણધીરની મનઃસ્થિતિ સાથે વાણી તેનું થયેલું મોહિનીનું આકર્ષણ સૂચવે છે.

તો અકસ્માતમાં જેની કરોડરજીવુ તુટી ગઈ છે. ડોક્ટરો કહે છે તે આ અકસ્માતને લીધે બિંદગીભર નપુંસક રહેશે તેવા નપુંસક-વ્યંઢળ નાઝીર અને મમતાની વીગત આપે છે.

જે દ્વારા લેખક શારીરિક સંતોષ ન મળતા કેવા પરિણામો સર્જાય અને કામેચ્છા માણસની વફાદારી કેવી રીતે તોડે, તે વાત કરી છે.

રાણધીર જ્યારથી પેલી શિક્ષિકાને જોઈ ત્યારથી આનંદવિભોર અને તેના સૌંદર્યનો

ઘેલો બન્યો છે.

તેનો સુંદર અને આકર્ષક ચહેરો, પારિજાતકના કોમળ કુસુમ જેવું તેનું સ્મિત, નાગલોકની રાજકુમારી જેવું સૌંદર્ય એ રાગધીરનાં હૃદયને બંદીવાન બનાવ્યું.

તે દિવસે રાગધીર ખૂબ જ ખુશ થયો. રાગધીરનાં અંતરમાં સાયગલે ગાયેલું ‘જીવન કા સુખ આજ પ્રભુ મોઢે જીવનકા સુખ આજ’ ગુંજી ઉઠ્યું.

અહીં લેખક સૌંદર્યના ભોક્તા ભ્રમરાની પ્રીતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કમલની સોડમાં ઉઘી જતા- આનંદ સમાધિમાં ડૂબી જતાં એ વિચરા ગુંગળાઈને મૃત્યુ પામે છે. કમલની પાંદડીઓ કોતરી કમલની ગોદી છોડી બહાર નીકળવાનું પસંદ કરતા નથી. એ પ્રાણ માટે મૃત્યુ પામતા પ્રેમી શહીદોય અજબ મનુષ્યો હશે? એવા પ્રેમીઓના અંતરમાં શી શી વ્યથાઓ ઉત્પન્ન થતી હશે? કેવા આનંદકારી દર્દ ઉદભવતા હશે? કેવા જીવલેણ જખમ હૈયાંને લાગતા હશે જે મૃત્યુ પામતાં પણ રૂઝાતા નહિ હોય.

આમ અનેક વિચારોથી રાગધીરનું મન ભરાય જાય છે ‘આજે હૈયાને શું થયું છે તે નથી સમજાતું.’ સાથે વિદ્યા સાથે બેવફાઈનો ખ્યાલ સમાજની અંદર રહેલા તેમના માન-મોભાનો ખ્યાલ વગેરે વિચારોના વમળમાં અટવાય છે.

અહીં ડાહ્યાભાઈ પટેલ રાગધીરની વિચારધારાને બળ આપતા કહે છે ‘જે પ્રેમમાં પડતા હશે તે વાણિયા જેવા હિસાબ કરતા હશે અને હિસાબ કરે એ પ્રેમી શાનો? હિસાબની જરૂર હશે પણ મજનુ અને ફરહાદ હિસાબી વાણિયા નહી હોય. આ શાયરો હાફિઝ અને કીટસ, આ ફીડમફાયટર્સ દેશભક્તો ગેરીબાલ્ડી અને ગાંધી, સુભાષ, સરદાર વલ્લભભાઈ વગેરે આના-પાઈ ગણનારા નહોતા.

‘અરે આજે આ બધું મને શું થાય છે? નહિ ઈશક નહિ પ્રેમ, નહિ માશુક, અને જાણે હું પ્રેમી હોઉં તેમ દીવાના જેવો બન્યો છું.

‘મુલં નાસ્તિ કુતઃ શાખા’ । એમ વિચારી પાગાગમાણસની જેમ સ્વગત હસી પડે છે.

તો બીજી બાજુ પેલી શિક્ષિકા જેનું નામ રોહિણી છે તેને પણ વારંવાર રાગધીર યાદ

આવવા લાગે છે. 'કેવો સુન્દર અને સરસ યુવાન' એ વિચારે હસી પડી.

'હું આજે આવી કેમ થઈ ગઈ છું હું પંજાબી હિન્દુની છોકરી એ ગુજરાતી યુવાન. અને પ્રેમને તો કહે છે કે કોઈ ભાષા નથી, જ્ઞાતિ-જાતિ નથી.

'પાણ મને પ્રેમ ક્યાં થયો છે તે હું પ્રેમની વાત કરુ છું હું પરણેલી સ્ત્રી. મારે પ્રેમનો વિચાર કરવો તે પાણ પાપ ગણાય.'

મોતી મારી ઉપર ખ્યાર બહુ રાખે છે, મારી પાછળ ગાંડાઘેલા છે પાણ કેટલો જડ છે! આવા જડ અને અરસિક સાથે પ્રેમ કોણ કરે? અનેક તેની પત્ની આવા વિચાર કેમ કરી રહી છું?

તો બીજી બાજુ રાગધીરનો વિચાર આવતા તે કહે છે 'મને તો પેલો જુવાન ગમી ગયો. અરે પરણેલો છોકરીનો બાપ ગમી જાય તો ય શું? તેની પત્ની સાથે તેને કેટલો ખ્યાર હશે! તેનો સંચાર કેટલો સુખી હશે? સતી સીતાના વારસાવાળી તે તેની સાથે દ્રોપદીની સરખામણી કરી પાંચ પતિની પત્ની થઈ તે બાબત તેમજ હિન્દુ રાજઓનાં બહુપત્નીવ્રતનો નિર્દેશ કર્યો છે.

તો રામચંદ્ર પોતે આદર્શમાં માનનારા હતા. પરંતુ રાવણના મૃત્યુ બાદ મેદો દરીને વિભીષણ સાથે પરણાવી એ પાણ સતી હતી. અરે વેદિયા હિંદુ આ લોકોને રમાવે છે. તો રાધા પાણ અધીરી બની કૃષ્ણ મળવા વૃંદાવનમાં રાતદિવસ ભ્રમણ ક્યાં નહોતી કરતી !

આમ અહીં ખોટી ધાર્મિક અને પોકળ પરંપરા સામે લેખક આંગળી ચીંધે છે.

તો વળી વિધવા વિવાહને પ્રોત્સાહન આપતા લેખક લખે કે, 'સાચા પ્રેમનું મૂલ્યાંકન તો સંસારની પ્રણાલિકાઓથી પાણ વધારે છે. આથી તો વિધવાઓને સડી જાય છતાં ટાઢી ના પડે ત્યાં તો ફરીથી પરણવાની વાતો કરે છે, તેમનું તત્વજ્ઞાન ફિક્કું અને સત્વ વિનાનું લાગે છે.

આમ ધર્મના પ્રચાર કરનારા પોતે જીવનમાં ઉતારવા થતી નથી કરતા તે બાબતે વસવસો કરતા લેખક દિશા-નિર્દેશ કરે છે.

મોહિની ખુશ છે. લતા મંગેશકરનું ગીત 'જ્યા બેકરાર હૈ, છાઈ બહાર હૈ, આજ

મોરે બાલમા તેરા ઈન્તેજર હૈ.’

એમ ગાતા મસ્ત બની જાય છે. મોનીસાગર પાણ તેને જોઈ ખુશ જાય છે. મોહિનીને માત્ર તેની ગરીબ સ્થિતિ દુઃખી કરે છે.

ત્યારબાદ લેખક જીવનના પૂર્વઆફિકામાં વસતા થોડા હિન્દી તેમાં કેટલીય જ્ઞાતિ-જાતિઓના બંધન, ભારતવર્ષમાં જોટલા તોડવા કઠિન છે એવી પાણ વધારે કઠિન પૂર્વ આફિકામાં છે. તેમાં જીવનનું ધોરણ એટલું ઉંચું છે કે બધા રાતદિવસ કમાવવાની ધમાલમાં જ હોય છે તે બાબત વર્ણવે છે.

તો હિન્દની જેમ પૂર્વઆફિકામાં પતિને પરમેશ્વર પતિ એટલે સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલો દેવતા પુરુષ એવી ભાવના નથી. તેનું બંધારણ તો યુરોપીય સંસ્કૃતિ ઉપર રચાયું છે તે વિચાર રજૂ કરે છે.

મોહિની જે નાનપણમાં માતા-પિતા ગુમાવી બેઠી છે તેના મામા સાથે રહે છે. મોહિનીની સુંદરતા જોઈ ઘણા યુવાનો પરણવા તૈયાર થતા પૈસાના લોભી મામાએ આ અનાથ છોકરીને ગેરેજમાં કામ કરતા મોતીસાગર નામના માણસ સાથે પરણાવી.

મોતીસાગર તરફ તેને મનમાં ને મનમાં ઘણી ધૂણા ઉપજી પરંતુ મનુષ્યનું મન ધીરે-ધીરે સંજોગો પ્રમાણે અનુરૂપ બની જાય છે તેમ મોહિનીનું પાણ એમજ થયું અને એક નાની ઓરડીમાં સંસાર શરૂ કર્યો. મોહિની ઘરની ગરીબાઈથી કંટાળી ‘આફિકા સમાચાર’ માં કેમ્બ્રીજ પાસ થયેલી સ્ત્રીની જાહેરાત વાંચી મોતીસાગરની ઈચ્છા ન હોવા છતાં જીવનની જરૂરિયાતને કારણે શાળામાં શિક્ષિકા તરીકે જોડાણી.

મધુરભાષા, તેનું આકર્ષક સુંદર સ્મિત સુહાગ લાલીભર્યું વદન તેનો કામગરો સ્વભાવ આ બધા કારણોને લીધે શાળામાં પ્રીતિપાત્ર બની.

અહીં લેખક મોહિનીના શિક્ષિકાના વ્યવસાયને મહત્વ આપતા કહે છે.

‘ભલે જગત એમ માને કે આ પંતુજીના ધંધામાં કોઈ માલ નથી પાણ હું તો એમ માનું છું કે જે માણસે અન્યની સેવા કરવી હોય તો શિક્ષક જેવો ઉમદા કોઈ ધંધો નથી. આપણે જે બાળકોનાં હૃદય ઉપર ઉમદા મુદ્રા પાડી શકીએ. ઉત્તમ વિચારની છાપ પાડી

શકીએ તો એ બાળકના જીવનમાં ઉત્કૃષ્ટ વિચાર, એ આદર્શ ફાલીકુલી ખીલી એક શુભક્ષ્ણ આપનાર વૃક્ષ બની જશે.

આમ એક બાજુ શિક્ષકો પ્રત્યે આદર્શ ગુરુ પ્રત્યે લેખકને અહોભાવ છે તો બીજી બાજુ આવા પવિત્ર વ્યવસાયમાં પ્રવર્તેલ કુવિચારો પ્રત્યે આક્રોશ ઠાલવે છે.

‘આ ધંધામાં આજે જે પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે છે તે અત્યંત દુઃખદાયક છે. આજે તો ચાર-પાંચ કલાકો જેમ-જેમ ભાણાવી એક દિવસનો પગાર ચઢ્યો તેવી વૃત્તિ સેવતા ઘણાં શિક્ષકો આ ઉત્કૃષ્ટ ધંધાને હલકો પાડી રહ્યા છે. આવા ટુંકી બુદ્ધિનાં પૈસાનાં લાલચુ, કંજુસ, શિક્ષકો જે આદર્શ શિક્ષકની ભાવના મૂકી શકતા નથી.

તો વળી લેખક ટ્યુશનપ્રધાનો વિરોધ કરતા તેના ઉપર યુગાન્ડા સરકારની જેમ પ્રતિબંધ આવે તેવું ઈચ્છે છે.

આમ મોહિનીના જીવનમાં નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ એ જીવનનો રાહ તેને ક્યાં દોરી જશે તેની તેને ક્યા ખબર હતી? તેને ક્યાં ખબર હતી કે એ પંથ ઉપર તેને આગમોલ રત્ન મળશે અને એજ માર્ગે કંટકો તેના કોમળ પદાર વિન્દોને શારી દેશે. આમ મોતીસાગર અને મોહિતીનું સંસારજીવન સુખ શાંતિથી વીતી છે.

બીજીબાજુ રાગધીરના માનસમાં મોહિનીની હસિત મુખમુદ્રા રમવા લાગી. તેના હૃદયમાં તુમુલ યુદ્ધમાં થતો કરાળ અવાજ ઉદભવ્યો. એ અંધારામાં થતાં વીજળીના ચમકાર સમી મોહિનીની મૂર્તિનું સૌંદર્ય ઝગારા મારી રહ્યું તેનું મન કલ્પિત સ્વપ્નભૂમિમાં રાયવા લાગ્યું.

જે યુવતીને હું ઓળખતો નથી, જેના સંજોગો હું જાણતો નથી, જેનો સ્વભાવ, મોજશોખ, ટેવ વિષે કંઈ જ ખબર નથી તેનાં વિશે શા માટે વિચારું છું તેને ભૂલવા કેટલા પ્રયત્ન કરું છું પણ મન હઠાગ્રહ કરી રહ્યું છે. યોગીઓ કહે તે ખોટું નથી. મનને કાબુમાં લેવું તે અત્યંત દુષ્કર છે.

આવા અનેક વિચારોથી તેનું મન ભરાય જાય છે.

તો આ બાજુ મોહિનીને પણ તેની ઘેલછા લાગી છે. મોતીસાગર સાથે રાગધીરની

મનોમન સરખામણી કરે છે. એટલામાં મોતીસાગરનું આવવું. તેની જંધ ઉપર એસિડનાં (સલ્ફરિક એસીડ) છાંટા પડેલા જોવા તે સાથે ગેરેજમાં કામ કરતા અડીન્ગાનો ઉલ્લેખ જે આગળની કૃપા સાથે અનુસંધાન ટાંકે છે.

તે સાથે લેખક વિદ્વાનની જે શોધો વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે તે રીતે વિનાશક પાણ છે. જે અતિ ભયાનકતા સર્જી શકે છે તે વિચાર રજૂ કરે છે.

આ બાજુ રાગધીર મક્કમ મને મોહિનીને મળવા આવવું કહે છે. મોહિની રાગધીરને મળવા જવું કે કેમ તે વિશે દ્વિધા અનુભવે છે. સાથે પેલા ઉદ્દેશાયર ‘હરક’ કરે છે.

‘યહ ઈશક જિસકો કહતી હૈ દુનિયા બૂરાબૂરા,
હો-હો વહીં ગુનાહ કિયે જ રહા હૂ મે.’

દુનિયા એ ઈશકને બુરો કહેવાની અનેરું તો જરૂર એ રાહ ઉપર જઈશ એમ નિર્ણય કરી, રાગધીને મળવા આવે છે. રાગધીર પાણ જેમ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની અદાથી જે સંયુક્તાને મળવા માર ઘોડએ જતાં તે રીતે કારને વટાવી પહોંચ્યો.

‘મોહિની, હું તને ચાહું છું.’

‘રાગધીર, હું પાણ તને ચાહું છું’ એમ પ્રેમનો એકરાર કરતાં પ્રેમની વર્ષા વર્ષાવતા રહ્યા.

‘કેવા અદભૂત મંત્ર છે આ કે ‘તને ચાહું છું’ એમ કહી ડાહ્યાભાઈ પટેલ અહીં પોતે લખેલ કાવ્ય ‘નનેહ ચાહું છું’ લખ્યું છે.

બન્ને ઘેર આવે છે. વિદ્યા સુતી છે. શરદબાબુની વાર્તા વાંચે છે- શરદબાબુ અદભૂત લેખક રાગધીરે કહ્યું.

આમ અહીં શરદબાબુની નવલકથાના પાત્રો અને મુનશીના પાત્રો વચ્ચે સરખામણી કરતા લેખકને શરદબાબુના પાત્રો લાગણીવશ તેમજ મુનશીનાં તેજસ્વી પાત્રો સ્વાભિમાની પાત્રો પ્રત્યે ગૌરવભાવ દર્શાવે છે.

વળી રાગધીર વિદ્યા સાથે હિન્દી ફિલ્મ જોવાનું નહીં વિચારતા પુરુષાતનવાળી અંગ્રેજી ફિલ્મ જોવું નામ ‘એલ-સીડ’ છે. તે સ્પેન દેશના વીરપુરુષ, દેશભક્તની વાર્તા છે.

દેશ માટે તે લડે છે પ્રેમને પણ તેના આદર્શ માટે ઠોકર મારે છે.

તેનો ઉલ્લેખ કરી લેખકને તેજસ્વી પાત્રો ગમે છે તે આડકતરી રીતે રજૂ કરે છે તેમજ વારંવાર આવતી ગીત પંક્તિઓ જે લેખકનો સંગીત પ્રત્યેનો સ્નેહ, ગાવાનો શોખ બતાવે છે.

આ બાબુ રાગધીર અને વિદ્યા ક્લિમ જોવાનું વિચારે છે એ જ પ્રમાણે મોતીસાગર અને વિદ્યા પણ એ જ બાબત વિચારે છે. બંનેને પરિવારો સિનેમાગૃહમાં મળે છે. એકબીજાથી પરિચિત થાય છે. વિદ્યા નીલુની શિક્ષિકા મોહિની છે એવું જાણી ખુશ થઈ તેને નીલુની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે જમવા આવવાનું આમંત્રણ આપે છે. વગેરે બાબતો વર્ણવે છે.

મોહિની રાગધીરના વિચારમાં મગ્ન છે જેની જેને વાંચેલી વાર્તા યાદ આવે છે.

રાજકુમારનું દુશ્મન રાજપૂત કુંવરીના પ્રેમમાં પડવું- જીવના જોખમે કિલ્લો ચડી પાટલાધોની મદદથી નિત રાતે મળવા જવું- પાટલાધો જેનું નામ કલ્યાણી- રાજકુમારીનું- રાજકુમાર સાથે ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય. રાજને આ વાતની ખબર પડતા ધૂપાળ્યે બેસવું- પાટલાધો ઉપર ભરોસો રાખી રાજકુમારીને કિલ્લાથી ઉતારવી પાછળ રાજકુમારનું ચડવું- રાજકુમાર ચડવા જતા તેની ઉપર રાજનો હુમલો- પાટલાધો કલ્યાણીનાં પણ બે કટકા કરવા- રાજકુમારીને પોતાના તાબે થવા અને પાછા ફરવા કહેવું. રાજકુમારીનો રાજકુમાર પાછળ મરી જવાનો મક્કમ નિર્ણય- ઉંડી ખાયમાં પડતું મુકી મૃત્યુ પામવું.

આમ મોહિનીની નજર સમગ્ર જાનના જોખમે મળવા આવતા રાજકુમાર અને પ્રેમની એક ક્ષણ માટે મળવા તલસતી મૃત્યુ પામતી રાજકુમારી વારંવાર પાટે આવવા લાગ્યા.

મીરાએ ગાયું કે ‘ઘાયલ કી ગતિ ઘાયલ જાણે’ ઔર ન જાને કોઈ.’

આમ અનેક વિચારોથી વીંટળાયેલી પ્રેમજ્વરથી સળગી ઉઠી અને શાળાએથી ઘેર આવે છે.

મોતીસાગરને રસગુલ્લા પ્રેમથી જમાડે છે. એની સાથે આનંદથી વર્તે છે. વિદ્યાબેનને ત્યાં જમવાની યાદી કરે છે. મોતીસાગર ખુશ થતો ગેરેજ જાય છે.

બીજી બાબુ સુંદર તૈયાર થઈ ચાર વાગતા જાણે નવોઢા હોય તેમ અભિસાર અર્થે

નીકળી હતી. તેનાં અંગે અંગ યૌવનથી મદમાતા પ્રલર્ષથી પુલકિત બન્યા હતા. તેનું હૃદય ઉન્નત બની તેના પ્રેમીના અમીઘર્ષણનું તરસ્યું બન્યું છે હવે એ રાહતથી પાછા ફરવાની ઈચ્છા હોય તો પાણ શક્તિ કે તાકાત નથી.

બીજી બાજુ રાણધીર પાણ જેમ સારસીને મળવા ઉત્સુક સારસની જેમ તેની અધીરાઈથી રાહ જોઈ રહ્યો છે.

આમ પ્રેમની ગુફ્તેગો કરતાં બંને સ્વર્ગીય સુખ અનુભવી રહ્યાં. સીટી પાર્કમાં ફરી રહ્યા છે, બન્ને વલ્લરીઓથી લચેલી સુરભિત કુંજમાં એકબીજાના ઓલ્લના અમૃત પીતા ઓતપ્રોત બની ગયા છે. આમ અનેક પ્રકારની પ્રાણયગોષ્ટિ કરતાં બન્ને ગરકાવ થઈ બેઠા છે. બન્ને ત્યાંથી ઘર તરફ જાય છે.

રાણધીર ઘરે જઈ ‘ઉષા અને અરુણ’ નવલકથા વાંચે છે. જે દ્વારા લેખક તેમની નવલકથા વાંચવાનો નિર્દેશ કરે છે.

આમ રાણધીર અને મોહિની વારંવાર સીટી પાર્કમાં મળે છે. રાણધીર મોહિની માટે એક નાનુ નાજુક સુન્દર ઘડીયાળ ખરીદી મોહિનીને ભેટ આપે છે. વગેરે પ્રસંગો સાથે મીરાબાઈએ ગાયેલું ‘સુનીપે હરિ આવન કી આવાજ’ ભજનનો ઉલ્લેખ લેખક અહીં કરે છે.

મોતીસાગર અને મોહિનીનું રાણધીરને ત્યાં જમવા જવું- રાણધીરનું તેડવા આવવું- મોહિની- રાણધીર અને મોતીસાગરનું ફરવા સીટી પાર્કમાં જવું. ત્યાંથી રાણધીરના ઘરે જવું વિદ્યાનું ઉમંગભરે આવકાર આપવો. જમીને ‘મે ચૂપ રહુંગી’ ફિલ્મ જોવા જવું અને એ સાથે કંપની સાથે કાવાદાવા કરી મોતીસાગરને આર્થિક મદદ કરવા અને પ્રેમમાં તરબોર થઈ પોતાની ફરજ ચૂકી કંપની સાથે બેવફાદારીભર્યું વર્તન કરવું વગેરે બાબત વાણવિ છે.

બીજી બાજુ મોતીસાગરને રાણધીરે આપવા માટેની મોટરોમાં દિવસે-દિવસે ફાયદો થવો. પાર્કલેન્ડમાં એક સુંદર બંગલો ભાડે રાખવો- બન્નેનું રાણધીરને ત્યાં અવારનવાર જવું.

તે ઉપરાંત મોહિની અને રાણધીર તેમના મકકર સમયે વારંવાર ખાનગી રીતે મળવું.

પરંતુ પ્રેમ સૂર્ય જેટલો ઝળહળતો હોઈ થોડીવાર ઢાંકી શકાય પાણ છેવટે તેનું પોત પ્રકાશ્યા વિના રહે જ નહીં. મોહિની અને રાણધીરના પ્રેમની જગતને તો ખબર પડી જ

ગઈ. જગતની સહસ્ર આંખોથી આ પ્રાંત છુપાવી છુપાવાઈ તેમ નહોતી. આમ છતાં મોતીસાગર અને વિદ્યા અજાણ હતા.

મોતીસાગરનું સમાજમાં ઝાઝું સ્થાન નહીં પરંતુ જ્યારથી ગેરેજ સારું ચાલવા લાગ્યું. થોડો ઘણો પૈસો થયો. ત્યારથી તેને લોકોમાં માન મળવા લાગ્યું. દયાલચંદનું દીકરીનું લગ્ન હોવાથી તેમાં મોતીસાગર અને મોહિનીને આમંત્રણ મળેલ.

નાનીવયથી હડધૂત થયેલા મોતીસાગરને આવા લગ્નપ્રસંગે લોકો માનથી બોલાવતા તે ગમતું. તેથી તે મોહિની સાથે જવા તૈયાર થયો. જ્યારે બંને દયાલચંદને ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે મોહિનીનું સૌંદર્ય જોઈ લોકો દિગ્મૂઢ બની જોઈ રહ્યા. મોતીસાગર પણ પોતાની પત્નીનાં આવા અદભૂત સૌંદર્યથી પ્રસન્ન હતો.

જુવાનો મોહિનીનું રૂપ જોઈ તેના વિશે ગુસપુસ કરે છે ત્યારે ભીમસેન નામનો હલકી વૃત્તિનો જુવાન ‘રંગલી છે રંગલી’ એમ કહી મોહિનીની કુથલી કરે છે.

અહીં લેખક શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરે નિંદા વિશે કહેલું વિધાન ટાંકે છે કે ‘દુનિયાની આમ જનતાને ભાવતો સૌથી પ્રથમ ભોજનરસ અને બીજો કુથલી રસ.’

કુથલી કરવાથી કેટલા નિર્દોષ જીવન દુઃખી થાય છે એમ કહી પૂર્વ આફ્રિકામાં ભાગેલા ગાગેલા સ્ત્રી પુરુષોની આ જાતની અધમ પ્રવૃત્તિની રસવૃત્તિનો નિર્દેશ કરે છે.

મોતીસાગર પણ અનેક લોકોનાં આડા સંબંધોની રજુઆત કરે છે અને ભીમસેનની બહેન શીલાવતી અને કપુરચંદ વચ્ચેના સંબંધ વિશે કહે છે. ભીમસેન રાતો પીળો થઈ જાય છે. મોતીસાગર તેને ત્રાગચાર તમાચા ખેંચી લે છે.

મોતીસાગરનું ચિત્ત લગ્નના ઉત્સવમાં જરા પણ નહોતું. શું એની પત્ની ભીમસેને કહ્યું તેમ રૂપજીવીની છે. શું શરીર વિક્રય કરી પૈસા કમાય છે? મોહિની તેના હાથે પહેરેલું સોનાનું ઘડીયાળ- અંબોડામાં પહેરેલું બીચ વગેરે બાબતે વિચારી રહે છે.

મોતીસાગર જેવો ફૂટપાથ ઉપર ઉભો રહી મોહનું બારાણું ખોલતો હતો તેજ ક્ષણે અંધારાનો લાભ લઈ મોતીસાગર માથામાં જોરથી ઘા કરી ભીમસેન અલોપ થઈ ગયો.

મોતીસાગરને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવો- લોહીની જરૂર- રાગધીરનું લોહી આપવું-

રાગધીરને જોઈ મોતીસાગરના મનમાં શંકા ઉદભવવી- રાગધીર અને મોહિનીનું ડીનર લેવાના બહાને મળવા જવું- મોહિની અને રાગધીર વચ્ચે પ્રેમાલાપ- બન્નેનું નિમજ્જિત બની સ્નેહ સમાધિમાં રૂબી જવું વગેરે પ્રસંગો સાથે મોહિનીના મુખે લેખકે એક વાર્તા મુકી છે.

‘એક રાજા હતો- રાજાને સાત રાણી- એક જ રાણી પ્રત્યે અનુરાગ- રાજાનો નાનોભાઈ આજ્ઞાકિત અને લક્ષ્મણ જેવા- રાજાનું જંગલમાં શિકાર અર્થે જવું- પાછા ન ફરવું વિલંબ થતાં રાણીનું તેનાં દિયરને મોકલવું- રાજાનું ધડ અને માથુ અલગ કરેલું જોવું- એ જ રીતે દિયરની હત્યા થવી- સૈનિકોને મોકલવા સાથે રાણીનું આવવું- રાણીનો કલ્પાંત- એક નાના બચ્ચાનું ગીત ગાવું- રાણીનું ગુસ્સે થઈ ડોકુ ધડથી જુદુ કરવું- ધૂંગા પાસે જઈ મૂળ કાપી તેની માતાનું ગળા ઉપર ફેરવતા- બચ્ચું સજીવન થયું- એ જોઈ રાણી મૂળ ખોદી ધડ અને માથા ભેગા કર્યા- ઉતાવળમાં રાણીથી ભૂલ થઈ ગઈ- રાજાના ધડ ઉપર તેના ભાઈનું માથુ- ભાઈના ધડ ઉપર રાજાનું માથુ જોડવું- જે સુધારી ન શકાય તેવું કામ- ‘ડોકાવાળો રાજા કે ધડવાળો રાજા દરભાર ભરવો- મંત્રણાઓ વિચારણા થવી. અંતે ડોકાવાળો રાજા- કારણ ચહેરાથી માણસની ઓળખાણ શક્ય છે. જેના ઉપર ડોકુ રાજી છે તે રાજા. રાજાનો ભાઈ રાજા થયો- રાણીનું મગજ અને બુદ્ધિ વચ્ચે વિચારણા રાણીને માતા ગણી પૂજ્યભાવે વેદના કરી રાણીનું પડતુ મૂકવું.

સાથે શાસ્ત્રની વાત કરી પાંચ માતાઓનો ઉલ્લેખ મિત્ર પત્ની- ગુરૂની પત્ની- મોટાભાઈની પત્ની- પત્નીનાં સાસુ અને પોતાની જનની આમ મોહિનીએ વાર્તા પુરી કરી પછી અવારનવાર બન્ને મળતા.

બીજે દિવસે મોહીની અને રાગધીર નગા ગટીલ ઉપર ફરવા આવે છે. રાગધીરનું મન આજે વ્યગ્ર અને વિષાદ અનુભવી રહ્યું છે.

ઓફિસમાં ગોટાળો કરી પૈસા ઉચાપાત કર્યા છે. તેવી જાતની કોઈએ ચાડી ખાતો મુંબઈ ઓફીસે પત્ર લખ્યો હતો આથી શ્રી મહેતા વેપારધંધો જેવાના બહાને તપાસ કરવા આવતા હતા.

ચોતીસાગરને મદદ કરવા ભાંગી તૂટેલી મોટરોને ભંગાર ગણી મફત દાખલ

મોતીસાગરને વેચી હતી જેથી કંપનીએ ખોટ ખાધી હતી. મહેતાને શું જવાબ આપવો તે પ્રશ્ન હતો. દરેક મોટરકારને એક્સડિન્ટમાં શું-શું નુકશાન થયું તેનો પુરેપુરો રિપોર્ટ આપવાનો હતો.

પોતે શો જવાબ આપશે? એ વિચારે રાણધીરની મુંઝવાણ વધી.

મહેતા બીજે દિવસે ઓફીસે આવ્યા. તેમણે મોટરકારોના રિપોર્ટ જોવા માંડ્યા. મહેતા પાવરધો, હોશિયાર અને ખંતીલો માણસ હતો. તેણે રાણધીરને બોલાવી આ પ્રમાણે નવી મોટરો મફત વેચવાનું કારણ પૂછ્યું.

રાણધીર નીચું મોં કરી ગુનેગારની જેમ ઉભો રહ્યો. શો જવાબ આપવો તે પ્રશ્ન હતો. જે કંપનીમાં તેને મેનેજર તરીકેનું સ્થાન મળ્યું હતું. સારો પગાર મળતો. જેનું પ્રેમમાં અંધ બની ફરજ ચૂક્યો તે બાબતે ઘણો દુઃખી થયો.

મહેતાએ કહ્યું ‘આજ કઈ તારીખ થઈ? અઢાર?’

‘છેલ્લી તારીખથી તમે આ કંપનીમાંથી છૂટા છો.’

જ્યંતીલાલ મેનેજરની પદવી આપી કામ સોંપી લીધું.

‘મોહિની, તારી પ્રીતે મારા જીવનમાં શું-શું પરિવર્તન કરી નાખ્યું!’

આવા અનેક વિચારો કરતો આનંદ અને વિષાદ સાથે મોહિની સાથે ફરી ઘેર ગયો.

બીજે દિવસે રાણધીર હોસ્પિટલે મોતીસાગરને લેવા ગયો. મોતીસાગર સાજો થઈ ગયો. ગેરેજમાં ગયો.

‘ચાલો ફરવા જઈશું’ રાણધીરની આંખોમાં મહોબ્બત ચમકતી હતી.

મોહિનીએ સુંદર વસ્ત્રો પહેર્યા. ગળામાં રાણધીરે આંખોની મોતીમાળા પહેરી માથામાં બ્રોચ પહેર્યું. હાથે કુંડાણ પહેર્યા.

આ ક્ષણો હતી સ્વાર્પણની. આ પળ હતી કોઈ અવનવા સર્જનની આજ ક્ષણોએ પ્રેમીઓ, કવિઓ બની પ્રણયના ગીત રચે છે. આ જ પળો કલાકારો શિલ્પીઓ અને લેખકો સર્જે છે.

એ ક્ષણોને માણી બીજાક્ષણે રાણધીર મોહિનીનાં ઘરે મૂકી ગયો.

રવિવારે મોહિનીનું રાગધીરને જમવા માટે આમંત્રણ- રાગધીરની કારને ઓઈલીંગ ગ્રીઝંગ કરવા માટે મોતીસાગરનાં ગેરેજમાં મુકવી. મોતીસાગર તેના વફાદાર કોકુચુ જાતિના મેકેનિક ઓડીન્ગાને બોલાવી ગાડી સોંપવી.

અહીં કરેલો ઓડીન્ગાનો નિર્દેશ આગળની કથા સાથે અનુબંધીત ધરાવે છે.

આ બાજુ રાગધીરનું ઓફીસમાં જવું. ઓફીસના સ્ટાફ તરફથી તેની ટકા સાંભળવી.

મોહિનીનું બ્રોચ ન મળતા ગંભીર બની શોધવું અંતે ઓફીસમાં જવું- મોહિનીને રાજીનામું આપવાની વાત થયેલ બધી બિના જાણાવવી. બ્રોચ ખોવાયું છે તે વાત રાગધીરને કરવી સીટી પાર્કમાં શોધવા માટે ક્યાંય બ્રોચ ન મળવું- ઘરે આવી મોતીસાગરે પાણે શોધ્યું છતાં બ્રોચ મળતું નથી.

રાગધીરનું મોતીસાગરને ત્યાં કાર લેવા આવવું રાગધીર અને મોતીસાગરનું કારની કલચ અને બ્રક બરાબર છે કે નહિ તે ચેક કરવા સીટીપાર્કના રસ્તા પર જવું.

સીટીપાર્ક ન જોતા અને ધુમ્મસ ભર્યા વાતાવરણને જોઈ રાગધીરને મોહિની સાથે આજ પાર્કમાં માણેલી પ્રેમની જ્યાફતોની સ્મૃતિ થઈ આવી, બીજી ક્ષણે તો ધુમ્મસમાં અલિપ્ત થઈ ગયા.

રાગધીરનાં સુન્દર ચહેરા પર આનંદની ઝલક પ્રસરી તેજ ક્ષણે કોઈ આફ્રિકન ત્યાં નજીક આવ્યો. રાગધીરને હજી આનંદ સ્વપ્નમાં હતો. પેલો આફ્રિકને ધુમ્મસ પાર નજીક આવી રાગધીર સામે જોયું. રાગધીરે તેની સામે ટીકીને જોતા આફ્રિકનને જોયો. તે આનંદ સ્વપ્નમાંથી સફાળો જાગી ઉઠ્યો. પેલા આફ્રિકનની આંખોમાં હિંસક યશ જેવી કુરતા હતી. એક વિપલ માટે તેના હૈયામાં ધુજરી પ્રસરી ગઈ. તે મોતીસાગરને કહેવાય જાય છે કે મોતીસાગર, આ અત્યારે કોણ ભમે છે અને આપણી મોટરમાં ટીકીને શું જુએ છે તે પહેલા તો પેલા આફ્રિકને તેના હાથમાંના પહોળા મોંના વાસાણમાંથી રાગધીરના ચહેરા ઉપર જોરથી એસિડ નાખ્યો.

રાગધીરે હૃદય ચીરતી ગગનભેદી ચીસ પાડી. મોતીસાગર ઉપર પાણ એસીડનાં છાંટા પડ્યા તેના ચહેરા ઉપર અને જમાણાકાન ઉપર એસીડ પડ્યો.

રાણધીર તો અંગ સળગી ઉઠવાના કારણે મોટરમાંથી બહાર નીકળી ચીસો પાડતો. આબોહવા લાગ્યો. તેની બન્ને આંખો ત્યાં જ અગ્નિજ્વાલામાં સળગી ફૂટી ગઈ. તેના ચહેરા ઉપરની ચામડી અને ભરાઉ ગાલ ઉપરનાં માંસળ લોચા બહાર નીકળી ગયા. દારુણ વેદના એટલી બધી અસહ્ય હતી કે તેનું વાર્ણન કરવું અશક્ય છે.

મોતીસાગરનો કાન પાણ સળગી ઉઠ્યો હતો આથી તેની વેદના કારમી હતી. તે પાણ તેના કાન અને મોંને જમીન સાથે ઘસતો હતો.

બંનેની ચીસો સાંભળી એક અંગ્રેજ યુગલ ત્યાં દોડી આવે છે. પેલો અંગ્રેજ યુવાન હિંમતવાન અને દયાળુ હતો તેણે રાણધીર અને મોતીસાગરને તેમની મોટરમાં બેસાડી દવાખાને લઈ ગયો. ડોક્ટરે બંનેને ઘેર ફોન કરી આ થયેલ હોનારતની ખબર આપી.

મોતીસાગરના કાન ઉપર ઓપરેશન કરી તેનો અર્ધો કાન કાપી નાખવામાં આવ્યો.

રાણધીરને ઘેનના ઈન્જેક્શન મારી બેભાન કરી દેવામાં આવ્યો તેની આંખો બચી શકે તેમ નહોતી. તેનો જમાણો કાન બચી શકે તેમ નહોતો. તેનું નાક પાણ બળી જવાના કારણે ખલાસ થઈ ગયું હતું.

રાણધીરની આંખો બચાવવા ડોક્ટરોએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા પાણ વ્યર્થ વિદ્યા અને રાણધીરની માતા એકાએક અંધ બનેલા રાણધીરને જોઈ છાતીફાટ આકંઠ કરવા લાગ્યા. એટલામાં મોહિની ત્યાં પાગલ સ્ત્રીની માફક દોડતી આવી.

એ પેલા બે નમ્ર કમલ કુસુમો સમાં એ મીઠું-મીઠું સ્મિત કરતાં, જે ક્ષેત્રમાંથી તેના માટે પ્રેમનું અસ્ખલિત ઝરાણુ વહ્યુ હતું, જે નેત્રોમાંથી સ્વર્ગીય જ્યોતે તેના અંધકારભર્યા જીવનમાં સ્નેહની પ્રભા પ્રસરાવી હતી તે નેત્ર ફરી ગયો એ નેત્ર અંધ બની ગયા એ વિચારે તે બેભાન બની ગઈ.

જ્યારે ભાનમાં આવી ત્યારે રાણધીરની આવી સ્થિતિ કોણે કરી હો તે વિશે મોતીસાગરને પૂછવા લાગી.

રાણધીર કેટલાય દિવસ સુધી બેભાન રહ્યો તેનો ચહેરો બીક લાગે તેવો કદરૂ પાસેને બિહામાણો બની ગયો તેની આંખોની જગ્યાએ ઉંડા ઉંડા કાળા ખાડા પડી ગયા. તેને જોઈ

લાગે કે આ કોઈ પ્રેત આ ભૂત છેય તેવો કરૂપ બની ગયો.

રાગધીર એક માસ થવા છતાં પીડાતો હતો. તે સ્વભાવે પણ બદલાઈ ગયો હતો તેના જીવનનો થયેલા આગુધાર્યો પમટો તેનું બધી રીતે થયેલું પતન, તેની કુરુપતા- આ બધા કારણોને લીધે નિરાશ થઈ ગયા.

મોહિની રાગધીરને મળવા આવે છે અને રાગધીરને સંબોધી બોલી મોહન તું જ મને કહે છે આવું કુષ્ટતાંભર્યું હળકટ કામ કોણે કર્યું? શા માટે કર્યું?

‘મોહિની એસિડ નાખનાર આફ્રિકન હતો તે તદ્દન સાચી વાત છે. મે તને જોયો, હું તેની સાથે વાત કરું તે પહેલા તો તેણે મારી ઉપર એસીડ ફેંક્યો. ધુમ્મસને લીધે બરાબર દેખાતું નહોતું.’

‘આવો વેરવી આફ્રિકન કોણ હોય ?’

‘ખબર નથી પડતી. કોઈએ આફ્રિકન પાસે વેર વાળવા એસિડ નખાવ્યો હોય.’
રાગધીરે આ પ્રમાણે કહ્યું, પણ તે બીજી ક્ષણે તો વ્યાકુળ બની ગયો.

રાગધીરના જીવનમાં નિરાશાભર્યો અંધકાર પ્રસર્યો હતો એ અંધકારમાં મોહિની તેના પ્રાણયની જ્યોતનો પ્રકાશ પાથરતી હતી. મોતીસાગર અને રાગધીર ઉપર આ રીતે એસીડ કોણે ફેંક્યો તે વિશે અનેક પ્રકારની અફવાઓ ઉડી. સૌપ્રથમ તો ભીમસેન ઉપર આરોપ મૂક્યો પરંતુ રાગધીરે ચોખ્ખા શબ્દોમાં જાણાવ્યું કે ‘એસિડ નાખનાર કોઈ હિન્દી નહોતો આફ્રિકન હતો તેની મને ખાત્રી છે.’ અનેક આફ્રિકનોના રેકર્ડ શોધ્યા. આમ છતાં એસિડ નાખવાનો કોયડો આગ ઉકેલ્યા રહ્યો.

બીજે દિવસે મોહિની આનંદમોહ કરી તેને મોતીસાગર ઉપર કદીય નહિ જન્મેલો એવો સ્નેહ જન્મ્યો હતો. મોતીસાગરે ઉદાર ભાવે રાગધીરનાં કુટુંબીજનોને મદદ કરવા ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી. આથી તેનું હૈયું હર્ષથી નાચી ઉઠ્યું. ઝટપટ તૈયાર થઈ ગેરેજમાં ગઈ.

મુનીમ મગનલાલ ચોપડા લખતા હતા. આઘેડવયના શાની માણસ હોઈ વગર

ખટપટે પોતાનું કામ કરતા જો કોઈ મળે તેમાં સંતોષ માની જીવનમાં સંતોષ માનતા.

મગનલાલે ગેરેજમાં આવેલી મોહિનીને આવકારી ‘મગનલાલ મારે ત્રણ હજાર શીલીંગ જોઈએ છે. હોસ્પિટલનું બિલ ભરવું પડશે.’ મગનલાલે નમ્રભાવે બતાવી નોટોનું બંડલ કાઢી આપ્યું

‘અરે મગનલાલ તિજેરીમાં પેલું ચળકતું શું છે?’ મોહિનીએ તિજેરીમાં હીરાની જેમ ચળકતું ઘરોણું જોઈ કહ્યું.

‘અરે આ તો માથામાં બૈરા નથી નાખતા તે ચાક છે મગનલાલે તિજેરીમાંથી બ્રોચ કાઢી મોહિનીને આપ્યું.

મોહિની તેનું બ્રોચ ગેરેજની તિજેરીમાં જોઈ નવા પામી. મોતીસાગરે તો કહ્યું હતું કે બ્રોચનો પતો નથી. શું મોતીસાગર જૂઠું બોલતો હતો અથવા મશ્કરી કરતો હતો? શું મોતીસાગર બ્રોચ સાચું છે કે ખોટું તેની ખાત્રી કરવા લાગ્યો હશે? શું તેને ખબર હતી કે તેની ઉપરના પ્રાણને કારણે રાગધીરે તેને આ બ્રોચ ભેટ આપ્યું હતું?

આમ અનેક વિચારોમાં મગ્ન બનેલી મોહિનીએ પૂછ્યું મગનલાલ બ્રોચ અહીં ક્યાંથી આવ્યું?’

‘અરે આ તો એક દિવસ રાગધીરભાઈની મોટર અહીં ઓઈલિંગ કરવા આવી હતી ત્યારે તેમાંથી પેલા ઓડીંગાને મળ્યું હતું.’

‘ક્યારે મળ્યું હતું?’

‘આ એમની ઉપર મોતીસાગરભાઈ ઉપર એસીડ ક્યારે છંટાવો ? સોમવાર હતો ને? ના, મંગળવાર, તેના આગલા બે દિવસે ઓડીંગાએ મોતીસાગરભાઈને આપ્યું તેમણે ધારી ધારીને જોઈને મને કહ્યું,

‘મગનલાલ, આ હમાણા તિજેરીમાં રાખો.’

મગનલાલ વિચારી રહ્યો ‘એવું તે આ બ્રોચ મોંઘુ છે, કે મોહિનીબેન વ્યાધિ કરે છે!

મોહિની ગેરેજમાંથી બિલ ચૂકવવા માટે હોસ્પિટલ જાય છે. ઓડીંગાએ રાણધીરની મર્સીડીઝ બહાર કાઢી બન્ને દવાખાના તરફ નીકળ્યા.

‘ઓડીંગા, તું તારા શેઠ કે રાણધીરભાઈને કદી જોવા નથી ગયો કે શું? મોહિનીએ એકાએક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘મને ગેરેજમાંથી નવરાશ જ ક્યા મળે છે?’

‘આ બ્રોચ આ રાણધીરભાઈની ગાડીમાંથી તને જડ્યું હતું?’ મોહિનીએ બ્રોચ કાઢી બતાવ્યું.

‘હા મે મોતીસાગરને આપી દીધું હતું?’

આમ ઓડીંગાને પ્રશ્ન પૂછી વીગત જાણી લે છે.

‘અરેરે! આ એસીડની એટલી બુરી અસર થઈ? આવું કરપીણ કામ કોણે કર્યું હશે! ઓડીંગાએ પ્રશ્ન પૂછી મોહિની સામે જોયું.

‘રાણધીરભાઈ કહે છે, એસીડ નાખનાર કોઈ આફ્રિકન હતો.’

આવેશમાં આવી બોલતા ઓડીંગાને મોહિની જોઈ રહી.

મોહિની અને ઓડીંગા બન્ને રાણધીરનાં ઓરડામાં આવ્યા. મોહિની ઓડીંગાનો પરિચય આપે છે. ‘હા હા ઓળખ્યો. ઓડીંગા ક્યા છે? એમ કહી ઓડીંગા તરફ હસ્તધુનન કરવા હાથ ધર્યાં. ઓડીંગાના હમાણા હાથ ઉપર કેટલાક ચાઠાં પડ્યા હતા.

‘ચીરે ઓડીંગા, તારા હાથ ઉપર ચા એસીડ પડવાને કારણે તો ચાઠાં નથી પડ્યાં ને?’

મોહિનીના શબ્દોથી ઓડીંગા એકાએક ચમક્યો. તેનો લાંબો કરેલો હાથ ત્યાંજ થંભી ગયો. રાણધીરના હાથ સાથે સ્પર્શ થતાં તે આખા શરીરે ધ્રુજી ઉઠ્યો. સવારની નાઈરોબી ઠંડી હવા હોવા છતાં પરસેવાનાં ટીપા વળવા લાગ્યાં.

મોહિનીથી ઓડીંગામાં એકાએક થયેલ પરિવર્તન અજાણ્યું ન રહ્યું. તેણે ઓડીંગાની આંખોમાં ગુનેગારના જેવી ભિત્તિ, ગુનેગાર જેવો પરિતાપ અને પશ્ચાતાપ જાવા મળ્યો.

બીજી ક્ષણે તો મોહિની રાગધીરને વળગતા બોલી ‘મોહન; મારા મોહન મને બધી બીના કેમ ના જાણાવી ? ને મારાથી આજ સુધી હકીકત કેમ છુપાવી ?

રાગધીર વિગત આપતા કહે છે.

‘મોહિની મોતીસાગર તારો પતિ છે. તેણે જ્યારે જાણ્યું હશે કે આપણે બંને પ્રેમમાં છીએ ત્યારે તેના અંતરમાં અત્યંત વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ હશે. આથી જ તેણે એવું કૃત્ય કરવા ઓડીંગાને રોક્યો હશે. વળી મોહિની, હું પ્રેમી છું, ખુની નથી. જો પોલીસને મે ખબર આપી હોત તો પોલીસ મોતીસાગર અને ઓડીંગાને પકડીને જેલમાં પૂરત.

‘રાગધીર તું કેટલો ઉદાર કેટલો મહાન છે.’ એમ કહી વળગી પડી.

મોહિનીને રાગધીર પ્રત્યે ગૌરવ ઉપજે છે અને પ્રેમને પરિણામે જે સ્વાપાર્ણ ભોગ આપવાની ઉમદા વૃત્તિ છે તેજ પ્રેમનું સુકૃષ્ણ છે. આવી રાગધીરની ઉચ્ચભાવના જોઈ ગાંડીધેલી થઈ જાય છે અને રાગધીરની ભવોભવ પ્રેયસી બની રહેવાનું મનોમન વિચારે છે.

આ બાજુ મોતીસાગર ગુનેગારને ગુનો કર્યા પછી જે સંતોષ પિશાચી આનંદ થાય તેવો આનંદ અનુભવે છે. મોહિની રાગધીરના ચહેરાને આવો કરૂપ બનાવનાર, તેના નયનની જ્યોત બુઝાવનાર ને સિંહાણની જેમ કુર અને હિંસક નજરે જોઈ રહે છે તેને મોતીસાગરની આંખો ખોતરી નાખવાનું દિલ થઈ આવે છે.

અહીં લેખકશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ એક બોધપ્રદ વાર્તા મોહિનીના મુખે કહી છે જેનું નામ છે ‘પુણ્યનું દોરડું’ જેનો બોધ એ છે કે,

‘પેલા લોભી માણસે મારું મારું કર્યું તે મિથ્યા ગયું જો તેણે ઉદારતા સેવી હોત તો તે સુખી થાત, આનંદીત બનત. તેનો નરકમાંથી છૂટકારો થાત, તે સ્વર્ગધામને પામત.’

જે દ્વારા મોહિની મોતીસાગરને કરેલા કુર અને પાસવી કાર્ય પ્રત્યે ટકોર કરી છે.

મોહિનીએ રાગધીરે તેની વરસગાંઠને દિવસે જે સાડી આપી હતી તે સાડી પહેરી, ઘરેણા પહેચને બેગ લઈ, ‘પ્રિયા મિલકો જાના, કાંટે બીખરા કે ચલું.

પાની છલકા લે ચલું, સુખકે લીએ સીખ રખું.’

પિયા મિલનકો, પિયા મિલન કો એમ પાગલની જેમ બોલતી ચાલવા લાવી.

‘મોતી સાગર હું જાઉં છું.’

‘મોહિનીનું શું બોલે તેનું ભાવ છે! ‘ઘર છોડી તું ક્યા જાય છે!’

‘આ મારું ઘર નથી’

‘આ તારું ઘર નથી તો શું છે?’

‘જે હોય તે પાણ આ મારું ઘર નથી’ એમ કહી બારણા તરફ આવવા લાગી.

મોતીસાગરે મોહિનીનો માર્ગ રોકી કહ્યું. ‘મોહિની તું વિના કારણે કેમ વર્તે છે? મોતીસાગરનાં શબ્દો સાંભળી ઘવાયેલી સિંહાણની જેમ ગર્જના કરતી બોલી ‘વિના કારણ?’ તે તારા પોતાના મિત્રને અંધ બનાવ્યો. જે મિત્ર તેનું લોહી આપી તારી બિંદગી બચાવી જે મિત્રે તને મદદ કરવા નોકરી ખોઈને મિત્ર ઉપર તે એસિડ નંખાવ્યો અને મને પૂછે છે કે કારણ શું ?

મોતીસાગર મોહિના શબ્દોથી અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગયો તેની આંખો લાલચોળ બની ગઈ તેણે મોહિનીનો હાથ પકડી જોરથી ખેંચતા ત્રાડ પાડી ‘હા હુ ખુની છું. તું અહીંથી બહાર પગ મુકી જો હું તારુ ખુન કરી નાખીશ.’

મોહિનીએ મોતીસાગરના જમાણા હાથ ઉપર જોરથી બચકુ ભર્યું. રાગધીરે તેનો હાથ છોડી દીધો. મોહિની ઠંડા સૂરે બોલી, ‘મોતીસાગર તારા પાપની નિશાની તરીકે આ કામ તને સર્વદા આપદા અને પીડા આપશે. તારા જેવા હજારો ખુનીઓ કે કષ્ટો મને રોકી શકે તેમ નથી. જતો પહેલા હું કોની પાસે જાઉં છું સંભાળ, એ રાગધીર પાસે તેની દાસી બનીને રહેવા, તેની શુશ્રુષા કરવા, જાઉં છું?’

આમ કહી હાથમાં બેગ લઈ સ્વાર્પણની ફનાગીરીની એ રાહ પર ચાલી નીકળી.
મોતીસાગર અવાકુ બની જોઈ રહ્યો.

રસ્તા ઉપર ગાઢ ધુમ્મસ છવાયેલું હતું. મોતીસાગર દૂર જતી મોહિનીને જોવા વ્યર્થ
ફાંફા મારી રહ્યો. પરંતુ તેના અંતરમાંથી ઉત્પન્ન થતાં 'તિમિરના તેજે' નેત્રને આવરી લીધા.
અને એ સ્વર્ગીય સૌંદર્યભરી, અગમ્યમૂર્તિ મોહિનીને જોવા અસમર્થ બની રહ્યો.

આમ આ પ્રેમની વેદી પર ફતા થવા દુનિયાના સ્થાપિત નિયમોને તોડી કોઈ વીરનરની
જેમ ઢાલ લઈ સ્વાર્પણની રાહ પર અનંતનો આશરો લઈ નીકળેલ પ્રેયસીની અદ્ભૂત
પ્રાણયકથા છે.

ડાયસ્પોરા પાત્રો, એના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓ કેવો આકાર લઈને કેવા પરિણામે
થોભે છે. એનો સુંદર પરિચય ડાયસ્પોરા સૃષ્ટિને કારણે થાય છે.

પ્રકરણ-૬ ઉપસંહાર

ડાહ્યાભાઈ પટેલનું ડાયસ્પોરા કથાસાહિત્ય મોટેભાગે આફ્રિકામાંની ગુજરાતી પ્રજા અને આફ્રિકા પ્રદેશની માનવસૃષ્ટિ-પશુસૃષ્ટિ અને પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલ છે. એને કારણે કેટલીક પ્રદેશગત વિશિષ્ટતાઓ પ્રગટે છે.

૧. આફ્રિકાના જંગલમાં વસતાં હિંસક-પશુઓ અને માનવીય પ્રેમ દૃદ્યંગમ રીતે આલેખાયેલો છે.
૨. ધાયલ સિંહની મમતાભરી સેવા અને પછી એ જ ‘પ્રતાપ’ પ્રત્યેની શંકા; એની હત્યા; આ આંખું ભાવનાનું વિચિત્રતાનું વર્તુળ વાર્તાકાર સફળતાથી આલેખી શક્યા છે.
૩. પિતા, પતિ કે પુરુષની ઓથ વિના ઘોર જંગલમાં, હાથમાં બંદૂક લઈને ધૂમતી સ્ત્રી અને એ જ સ્ત્રી એના ઘરમાં કૃષ્ણની તથા સિંહના ચામડાની પૂજા કરે; એ અંતિમો વાર્તામાં બરાબર ઉપસી આવ્યા છે.
૪. લેખકની ભાષા સરળ હોવાની સાથોસાથ માર્મિક છે, એથી રસપ્રવાસ ખંડિત થયા વિના આગળ વધે છે.
૫. લેખકનું સામાન્ય વલણ વાત માંડીને કહેવાનું હોવાથી વાર્તાનું કદ, પૃષ્ઠ સંખ્યા વધી જાય છે, પણ કોઈ વાર વાત લંબાઈ શકાય તેવી શક્યતા હોય છે, ત્યારે લેખક ભારે સંયમ દાખવીને, પાત્રના મોંએ આટલા જ શબ્દો મૂકે છે : ‘મનગમતી સ્ત્રી મને પરાણવાનું ના પાડે છે તો પછી બીજી કોઈને પરાણીને શો ફાયદો ?’
૬. જ્યારે આ કથા લખાઈ, ત્યારે ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ ની ચર્ચા-વિચારણા જ નહોતી. એમ છતાં, સહજતાથી લખાયેલ આ વાર્તામાંથી ‘ડાયસ્પોરા કથા-સાહિત્ય’ ના અનેક તત્ત્વોનું તારણ કરી શકાય તેવી ક્ષમતા છે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલની કથાસૃષ્ટિ કેટલીક મર્યાદાઓ પણ ધરાવે છે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાતઓમાંની મર્યાદાઓમાંની એક તો ‘ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’ ના પ્રખર અભ્યાસી અને ‘ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાતઓ’ એ સંચયના સંપાદક ડૉ. શ્રી બળવંત જાનીએ વાર્તાકાર ડાહ્યાભાઈના વાતલેખનની મર્યાદાઓ એમની પ્રસ્તાવનામાં અંધ બતાવેલ છે. એમના જ શબ્દોમાં કહીએ, તો વાર્તાકથનમાં ‘લેખકની સહોપસ્થિતિ’, ‘જાત અનુભવનું કથન’, ‘અન્ય પાસેથી અનુભુત સામગ્રી’ ના શ્રવાણનો ઉપયોગ, ‘સમૂહ ગોષ્ઠિમાં ઉપસ્થિત ચરિત્રો’ વગેરે બાબતો જેમ લેખનનું જમાપાસું છે, તેમ ક્યારેક એની મર્યાદાઓ પણ બની શકે. લેખક એમ માને છે કે એવી કથનરીતિથી વાર્તા રોચક, રસાળ બને છે અને સવિશેષ પ્રતીતિકર પણ બને છે.

-પણ કેટલીક કથાઓમાં આપણને એવું લાગશે કે લેખકને સાંકળીને કથા માંડવી, ‘હું’ની ઉપસ્થિતિ હોવી, કોઈ પાર્ટી, મેળાવડા કે સમૂહમાં એકઠાં થયાં હોઈએ ત્યારે ચર્ચામાંથી વાર્તાનું બયાન કરવું. એવી બાબતો કોઈકોઈવાર એકવિધતા લાવે છે.જે કે તે સમયે આવી કથનરીતિ પ્રચલિત હશે, પણ એનો પ્રચૂર પ્રયોગ લેખક માટે થોડીક મર્યાદા ય બની બેસે છે.

બીજી એક મર્યાદા તે વાત માંડીને કહેવાની વાર્તા નવલિકાની પાળ ઓળંગીને ‘લાંબી વાર્તા’ બને છે.

આ ઉપરાંત એક બીજી પણ મર્યાદા છે તેમાં

બીજી એક-બે બાબતો પણ નોંધવા જેવી છે તેઓ વાતઓમાં અવતરણો ટાંકે છે ‘આદિવાસીનું આકંઠ’માં તેઓ નિરૂપે છે કે

‘જ્યારે ગાંધીજી જેવા દેવદૂતોનો ભોગ આપણે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે એટલી પ્રતીતિ થાય છે કે દેવો પણ તેમનાં સ્વજનોનો ભોગ આપે છે.’

એમનું આ મંતવ્ય થોડું અંગત અને વાર્તામાં એકરસ ન થયું હોય, એવું ભાસે છે.

ગીતાના શ્લોકો પણ આ કથામાં ટાંકવામાં આવ્યા છે. ‘કૃતનિશ્ચયી થવું’, ‘આત્માની અમરતા’, ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ સ્થિતિ’ વગેરે બોધ વૈશ્વિક હોવા છતાં વાર્તામાં સહેજસાજ ઉભડક હોય અને ઉપરથી ચોંટાડેલો હોય એમ લાગે છે.

ઓકોલો જેવા નિર્દય અને અંધશ્રદ્ધાથી ખચિત પાત્રનું હૃદય-પરિવર્તન થોડુંક આકસ્મિક જાણાય છે. એમાંય એના મોંમા-સંવાદમાં જે કેટલાક શબ્દો મૂક્યા છે તે પાત્રગત હેસિયત કરતાં લેખકની સર્જનશક્તિના લાગે છે. ઉદાહરણરૂપે ઓકોલો એના દાદા-ધર્મગુરુને હૃદય-પરિવર્તન પછી કહે છે:

‘જેમાં નિર્દોષ મનુષ્યોનો વગર કારણે ભોગ અપાતો હોય એ ધર્મ નથી. આ પરદેશી કહે છે તે જ સાચો ધર્મ છે- મનુષ્યની મનુષ્ય પ્રત્યેની પ્રીત, સ્નેહ, માનવતા.’^{૪૧}

વાર્તાનો અંત પાણ થોડો લંબાઈ ગયો છે. અંધશ્રદ્ધાનો વિલય થાય અને એકતાની આબોહવા લહેરાય છે, એ સંતોષજનક વાત છે. એમ છતાંયે એનો ખુલ્લો સ્વીકાર કરવો એ બાબત થોડુંક દીર્ઘસૂત્રી આલેખન લેખી શકાય.

આ બધું હોવા છતાં આ કથામાં અવાંતર-કથાઓ જેવા મળતી નથી. ‘પુનર્મિલન’ વાર્તામાં જેમ અનેક અતીત-કથાઓ છે, તે પાણ આમાં નથી. હા, ક્યાંક-ક્યાંક નિજ ચિંતન અને સદગુણોની તરફદારી ડોકાય છે; પાણ એથી આ કથા ‘આદિવાસીનું આકંઠ’ લઘુનવલ નથી બનતી. સ્વતંત્ર નવલિકાનું સ્વરૂપ જળવાયું નથી, પાણ લાંબી વાર્તા આ કથાને જરૂર લેખી શકાય. અંધશ્રદ્ધાને નકારવામાં વાર્તાકાર ઘણે અંશે સફળ રહ્યા છે.

વનની વાટે નવલકથામાં જે રીતે ડાયસ્પોરા માનવ જીવનમૂલ્યોનું જતન કલાત્મક રીતે થયું છે તે સરાહનીય છે.

- નવલકથા ‘વનની વાટે’માંથી ડાહ્યાભાઈનું જીવન મૂલ્યો પ્રગટાવાનું વલણ અને સર્જકના. નિર્દોષ અને હિંસકપ્રાણીઓની થતી નિર્મમ હત્યા સામે આક્રોશ અને દરેક પ્રાણીને જીવવનો અધિકાર એ વિચાર દ્વારા -અહિંસક વૃત્તિ. ડાયસ્પોરા નવલકથા તરીકે મહત્તા અપાવે છે.
- આફ્રિકામાં રહેતા હિન્દીઓનું જીવનધોરણ અને હિન્દુઓની મદદ કરવાની ઉદારતા અને એ ઉદારતાને મૂખાઈમાં ગાણનાર વતનવાસીઓ પ્રત્યે આક્રોશ પાણ અહીં છે.
- આફ્રિકામાં ગાઢ જંગલોમાં રોગિષ્ઠ કરૂપ અને ગંધાતા અસહાય અને

અજ્ઞાન લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ તેમજ પાદરીઓ અને મીશનરીના માણસોની અનન્ય સેવા અને સુશ્રુતા પ્રત્યે આદર. પણ અહીં નિરૂપાયેલો છે.

- આફ્રિકન લોકોના રીતરિવાજો, અજ્ઞાનતા તેમજ અંધશ્રદ્ધા પ્રત્યે આક્રોશ પણ પ્રગટ છે.
- ડૉક્ટર સ્ટીવન્સ અને બાર્બરાનો જીવનનો માનવતા અને કરૂણા જેવો ઉચ્ચ આદર્શ પ્રત્યે અહોભાવ નવલકથાને હૃદયસ્પર્શી બનાવે છે.
- આફ્રિકાના વિવિધ સ્થળો, શહેરો, બંદરોનું સૂક્ષ્મ અને ઝીણભર્યું નિરીક્ષણ અને વર્ણન અને તેના ઈતિહાસનું આલેખન નવલકથાની પાર્શ્વભૂને કલાત્મક પરિમાણ આપે છે.
- પેશાવરના પઠાણોનું શૌર્ય અને હિન્દના રક્ષાણમાં ફાળો તેમજ તેમની વીરતા, ઝનૂન અને હિંમત અને તાકાત પ્રત્યે નિર્દેશ તે સાથે અંગ્રેજોને હુંફાવવામાં તેમનું યોગદાન વગેરેનો ઉલ્લેખ પણ નવલકથામાં છે.
- આફ્રિકાના ભયંકર ગાઢ જંગલોનું વર્ણન અને વિકરાળ હિંસક પ્રાણીઓનું રહેઠાણ. આફ્રિકન લોકોની જંગલી પ્રાણીઓને મારવાની તરકીબ પણ અહીં છે.
- ગુજરાતનાં અને વળી પટેલ એવા વીર અને બહાદુર શક્તિ સ્વરૂપા માણીબેન પ્રત્યે પૂજ્યભાવે જે તેમની વતન પ્રત્યેની ગાઢ મમતાનું ઉદાહરણ છે. તેનું ઉદાહરણ નવલકથાને ડાયસ્પોરા નવલકથા બનાવે છે.
- વેર અને ઝેર સાથે પ્રેમનું અલૌકિક બંધન જે માણસને મજબૂત રીતે ઝકડી રાખે છે. તે વિચારે આફ્રિકામાં અન્યાય અને ગુલામી સામે લડત ચલાવનાર સત્યેશ્વર ગાંધીબાપુ પ્રત્યે આદરની ભાવનાનું અહીં નિરૂપણ છે.

- પ્રેમની નિષ્ફળતા માણસને કેટલો અધમ અને પાશવી બનાવે છે તે અંગેનો વિચાર અહીં નિરૂપાયો છે.
- નવલકથામાં આફ્રિકાના પ્રવાસ દરમિયાન અનુભવેલા હિંસકપ્રાણીઓના સ્વભાવગત અને શારીરિક ગુણદોષો નબળાઈઓ અને ભયંકરતાનો ઉલ્લેખ.
- હિંસક અને મૂંગા પ્રાણીઓની પ્રેમભાવના, વેરવાળવાની વૃત્તિ, રંગગંધ-પારખવાનો ગુણ, વફાદારી,વાત્સલ્ય વગેરે જેવા ગુણનું સૂક્ષ્મ અને ઝીણવટભયુરં નિરીક્ષણ અને અદ્ભુત વાર્ણન આફ્રિકાના ગાઢ જંગલોની ભયાનકતા, વિકરાળતાનું સુંદર અને આબેહૂબ વાર્ણન નવલકથાને આગવી સૃષ્ટિ અર્પે છે.
- વિધવાઓની અસહ્ય વેદનાઓ તેમજ પુનઃલગ્ન અહીં વિવાહને પ્રોત્સાહન નિરૂપાયું છે.

ડાહ્યાભાઈ પેલની આ વિશિષ્ટતાઓ જ એને મહત્વના ડાયસ્પોરા લેખક તરીકેના સ્થાન અને માનના અધિકારી બનાવે છે.

ખાસ તો ડાયસ્પોરા વાર્તાચરણનું નિર્માણ કરવાનું કૌશલ્ય, ડાયસ્પોરા વિષયસામગ્રી ચિત્તાકર્ષક રીતે પસંદ કરીને યોજવાની આવડત અને ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સમાજ જીવનમૂલ્યોની માવજત કરવાનું વલાણ પ્રગટાવવાની ડાહ્યાભાઈ પટેલની રીત એક મહત્વના ગહસ્વાંસ કથાલેખકને છાજે એ કોટિની જાણાઈ છે.

પરિશિષ્ટ : ૧

ગુજરાતી સન્દર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧	અધીત-છ	અધ્યાપક સંઘ પ્રકાશિત
૨	આલોકના	રાધેશ્યામ શર્મા
૩	આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં કપોલકલ્પનાનો વિનિયોગ	ઈલા નાયક
૪	આધુનિકતા : એક સંકુલ સમ્પ્રત્યય	ડૉ. બિપિન આશર
૫	આધુનિક નવલકથાઓમાં માનવ	ડૉ. ઉપેન્દ્ર દવે
૬	આત્મનેપદી	ડૉ. સુમન શાહ
૭	આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞાકોશ	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા અને બીજા
૮	આભંગ	ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી
૯	આયુરની	ડૉ. પ્રવીણ દરજી
૧૦	ઉદ્ગાર	ધીરેન્દ્ર મહેતા
૧૧	કલ્પન: વિભાવના અને વિનિયોગ	ડૉ. નીતિન વડગામા
૧૨	કથાપ્રસંગ	દીપક મહેતા
૧૩	કથાવિમર્શ	ડૉ. નરેશ વેદ
૧૪	કથાસાહિત્યનું વિવેચન	ભારતી દલાલ
૧૫	કથાપન	બાબુદાવલપુરા
૧૬	કપોકલ્પિત	ડૉ. શિરીષ પંચાલ
૧૭	કથાપદ	ડૉ. સુમન શાહ
૧૮	કાવ્યનું સંવેદન	હરીવલ્લભ ભાયાણી
૧૯	ગુજરાતી નવલકથા	રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા
૨૦	ગુજરાતી નવલકથાની ગતિવિધિ	બાબુદાવલપુરા
૨૧	ગુજરાતી કથાવિશ્વ	સં. ડૉ. નરેશ વેદ, બાબુદાવલપુરા

૨૨	ચેતનાપ્રવાહાંકિત નવલકથા	ડૉ. અનિલા દલાલ
૨૩	ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીથી ફેરો	ડૉ. સુમન શાહ
૨૪	ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીનું નવલવિશ્વ	ડૉ. બિપિન આશર
૨૫	જ્યંત ગાડીતનું કથાસાહિત્ય	ભરત મહેતા
૨૬	ટૂંકી વાર્તા અને ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા	જ્યંત કોઠારી
૨૭	ડાહ્યાભાઈ પટેલની ડાયસ્પોરા વાર્તાઓ	ડૉ. બળવંત જની
૨૮	ડાયસ્પોરા સાહસવન : બળવંત નાયક	ડૉ. બળવંત જની
૨૯	તાદર્થ્ય	ઓક્ટોમ્બર-૯૭
૩૦	નવલકથા વાસ્તવ અને વાસ્તવવાદ	જ્યંત ગાડીત
૩૧	નવલકથા	ડૉ. શિરીષ પંચાલ
૩૨	નવલકથા સ્વરૂપ	ડૉ. પ્રવીણ દરજી
૩૩	નવલકથા : શિલ્પ અને સર્જન	ડૉ. નરેશ વેદ
૩૪	નિસ્બત	ધીરેન્દ્ર મહેતા
૩૫	પરાવાસ્તવવાદ	ડૉ. હિમાંશી શેતલ
૩૬	પાશ્ચાત્ય નવલકથા	દિગીશ મહેતા
૩૭	પ્રતિભા અને પ્રતિભાવ	ઉમાશંકર જોશી
૩૮	પુરાકલ્પન	ડૉ. પ્રવીણ દરજી
૩૯	પરિધિ	દિગીશ મહેતા
૪૦	ખ્રિસ્તના ગુજરાતીઓ	ડૉ. જગદીશ દવે, ડૉ. પ્રણવ શેઠ
૪૧	ભારતીય સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં ગુણ અને રીતિની વિચારણા	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
૪૨	ભારતીય કાવ્ય સિદ્ધાંત	જ્યંત કોઠારી
૪૩	માઈલ સ્ટોન	ડૉ. બિપિન આશર
૪૪	મધુ રાય : વિદગ્ધ આધુનિક કથાસર્જક	ડૉ. બિપિન આશર

૪૫	રચના અને સંરચના	હરિવલ્લભ ભાયાણી
૪૬	લોચન	નરોત્તમ પલાણ
૪૭	લઘુનવલ ઝિર્શ	ડૉ. નરેશ વેદ
૪૮	વિભાવના	પ્રમોદકુમાર પટેલ
૪૯	વાસ્તવવાદ અને નિસર્ગવાદ	સતીશ વ્યાસ
૫૦	શબ્દાધીન	ડૉ. નીતિન વડગામા
૫૧	સુરેશ જ્ઞેશીથી સુરેશ જ્ઞેશી	ડૉ. સુમન શાહ
૫૨	સાંપ્રત ગુજરાતી નવલકથા	પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
૫૩	સાહિત્યમાં આધુનિકતા	ડૉ. સુમન શાહ
૫૪	સાહિત્યમાં વિવેચનમાં મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ	મધુ કોઠારી
૫૫	સાહિત્યિક તથ્યોની માવજત	જયંત કોઠારી
૫૬	સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા	નગીનદાસ પારેખ
૫૭	સીમાંકન અને સીમોલ્લંઘન	સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર
૫૮	સ્વાધ્યાય અને સંશોધન	બળવંત જાની

પરિશિષ્ટ : ૨

અંગ્રેજી-હિન્દી સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧	A Dictionary of Terms in Art	F.W. Farholt
૨	A Dictionary of Literary Terms	J.A. Cudden
૩	A Reader's Guide to
Literary Terms	Kari Deckson
૪	A Dictionary of Psychology	Revised by & Hervey
Wallersteiw
૫	A Dictionary of Psychoanalysis	Charles Rycroft
૬	Chambers's Twentieth Century
Dictionary	A.F Scoti
૭	A Dictionary of Literary Terms	Harr Stiaw
૮	A Dictionary of Educations carter,
V. Good Editor University of
Cincinnati	
૯	Literary Modernism	Ed. Lrving Howe
૧૦	Mordern Educational Psychology	B.N. Jha
૧૧	Modernism	Peter Fanlkner
૧૨	Malanda Concise Dictionary	Edited by D.N. Aggarwal
૧૩	Oxford Encyclopedic Dictionary, Volume-3	
૧૪	ઓન લિટરરી ટેકનીક	પોલ વાલેરી
૧૫	Oxford Dictionary	H.W. Fowler and F.G. Fowler
૧૬	The Penguin English Dictionary
Complined by .N. Garmonsway
with Jacqueline Sinpson	
૧૭	The Universal English Dictionary	H.O. Wy L.D.

१८	ट्वेन्टिअथ सेन्चुरी लिटररी क्रिटीसिज	सं. डेविड वोज
१९	ध आस्पेक्ट्स ओफ़ ध नोवेल	ई. ओम. झेस्टर
२०	ध स्ट्रक्चर ओफ़ ध नोवेल	अेडवीन मूर
२१	The Technique of Letter Fiction	Back, F.G.
२२	Techniques of Writer Novel-Writing	Burackm A.S.
२३	The Technique of the Novel	Garbo, Carl
२४	The Techniques of Fiction	Goodman Thecodor
२५	The Techniques in Fiction	Macauley, Robie
२६	Creative Technique in Fiction	Vivian, Francis
२७	The Poetic Image	C.Day Lewis
२८	आधुनिक हिन्दी आलोचक के बीज शब्द	डॉ. बच्चनसिंह
२९	काव्यबिंब और कामायनी की बिंबयोजना	डॉ. धर्मशीला भुवासम
३०	मानवी की पारिभाषिक कोश	सं. डॉ. नगेन्द्र
३१	हिन्दी उपन्यास की शिल्पविधि का विकास	ओम शुक्ल (डॉ. श्रीमती)
३२	प्रवासी भारतीय साहित्य	बंसीधर शर्मा